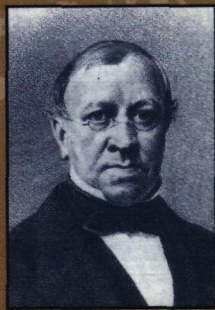
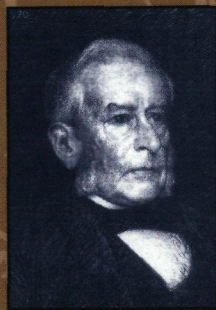
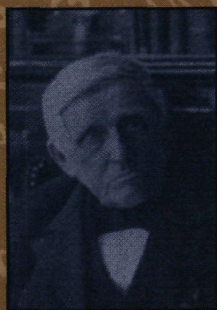
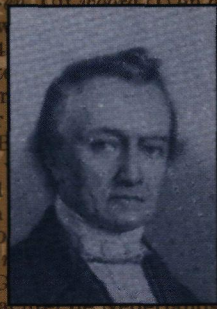

Woordenboeken & hun makers

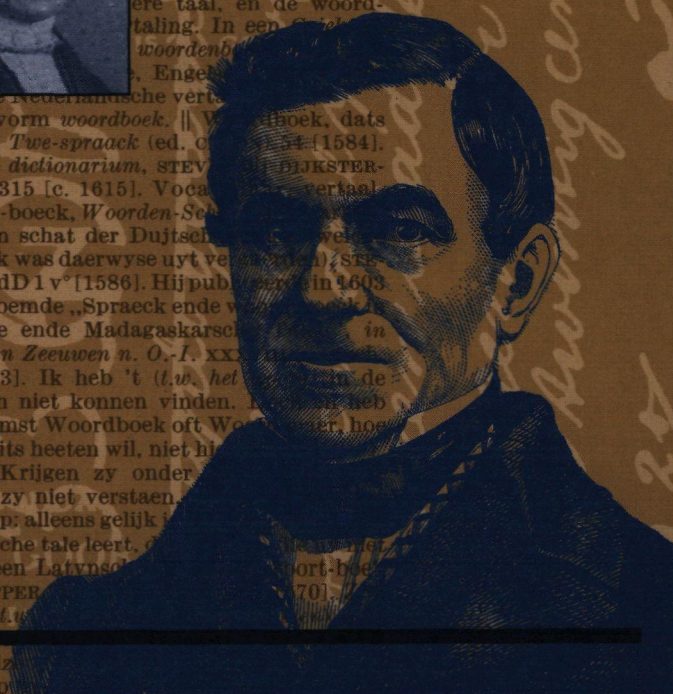
● WOORDENBOEK — WORDBOEK —, zbw. onz.,

mv. — Dit woord (I) en (II). Niet in *Mnl. W.* Het w... gebruikt door SPIEGEL (1584) en de eerste woordenboek (1584) geatte... onder... maar... 1) E... taal, ... seerd... of in... comb... Latijn... het G... daarent... de Nederlandsche verta...

a) In den vorm *woordboek*. || *Woordboek*, dats *diccionarium*, *Twe-spraack* (ed. d... [1584]). *Woortbouck*, *diccionarium*, STEVENS DIJKSTERHUIS, *Stevin* 315 [c. 1615]. *Vocabulair*, vertaalk... *boek*, *woord-boeck*, *Woorden-Sea*... [1650]. — Den schat der Duitsche... t'Woortbouck was daerwyse uyt v... (1603), STEVIN, *Waterw.* dD 1 v° [1586]. Hij publiceerde in 1603 het reeds genoemde „*Spraack ende v... woordenboeck* in de Maleysche ende Madagaskarsche... in UNGER, *Reizen Zeeuwen n. O.-I.* XX... woorden 1603]. Ik heb 't (*t.w.* het... de Wordboeken niet kunnen vinden. In... heb mijn voorneemst *Woordboek* oft *W... er, hoe men op 't Duits heeten wil, niet h... 365 [1629]. Krijgen zy onder... tekenen, die zy niet verstaen... woort-boek op; alleens gelijk i... sche of Fransche tale leert, d... niet verstaef, in een Latynsch... woort-boe... opzoekt, DAPPER... 701... woordboek (*t.w.*... onvo... voldoende; alz... ook noch zoov...*

Nicoline van der Sijs
(redactie)

Johan Hendrik van Dale, Jacob Kramers en Matthias de Vries zijn bekende namen. Maar wie waren ze precies en hoe zijn hun woordenboeken ontstaan? Over deze en andere zaken zijn in de afgelopen jaren in *Trefwoord* gezaghebbende publicaties verschenen.

Trefwoord is een jaarlijks verschijnend tijdschrift, gewijd aan lexicografie en lexicografen in de ruimste zin van het woord. Uit de nummers 1 tot en met 9, die niet meer verkrijgbaar zijn, zijn hier de belangrijkste artikelen over woordenboeken en hun makers gebundeld.

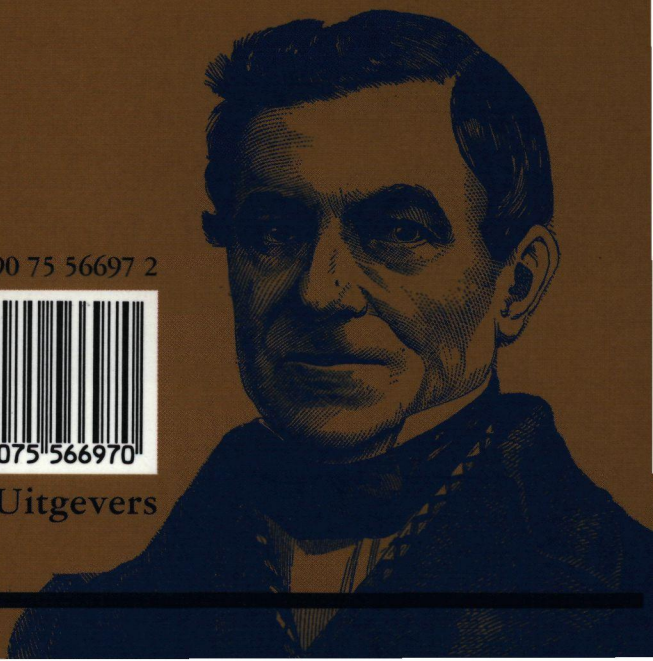
Ook de minder bekende lexicografen komen aan de orde, zoals de Vlaamse Jozef Bal, de Friese Halbertsma en de eerste vrouwelijke lexicograaf Johanna Corleva.

ISBN 90 75 56697 2

Sdu Uitgevers

Zojuist verschenen:

2 december 1998

Woordenboeken en hun makers Een selectie uit *Trefwoord* 1-9

Van Dale, Kramers en Koenen: hun namen kent iedereen. Maar welke personen gingen achter die namen schuil? En hoe zijn hun woordenboeken ontstaan?

Over deze en andere zaken zijn in de afgelopen jaren in *Trefwoord* gezaghebbende publicaties verschenen. *Trefwoord* is een jaarboek, gewijd aan lexicografie en lexicografen in de ruimste zin van het woord. Uit de oudste nummers, die niet meer verkrijgbaar zijn, zijn hier de belangrijkste stukken over woordenboeken en hun makers gebundeld.

Ook de minder bekende lexicografen komen aan de orde, zoals de Fries H. Albertsma, de Vlaming Jozef Bal en de eerste vrouwelijke lexicograaf Johanna Corteva.

Titel:	Woordenboeken en hun makers Een selectie uit <i>Trefwoord</i> 1-9
Redactie:	Nicoline van der Sijs e.a.
Omvang:	276 pagina's
Uitvoering:	paperback
ISBN:	90 75566 97 2
Prijs:	f 39,90

////////////////////////////////////

Voor meer informatie: Sdu Uitgevers, Hans Esveld, Postbus 30446, 2500 GK Den Haag.
Tel. (070) 342 97 00, fax (070) 363 49 03.
Recensie-exemplaren kunnen uitsluitend schriftelijk worden aangevraagd bij bovenvermeld adres.

**Woordenboeken
&
hun makers**

Woordenboeken & hun makers

Nicoline van der Sijs
(redactie)

Sdu Uitgevers, Den Haag

Redactie *Woordenboeken en hun makers*:

Nicoline van der Sijs

Redactie *Trefwoord* nummers 1 tot en met 9:

Ewoud Sanders (hoofdredacteur)

Monique Bullinga

Jaap Engelsman

Nicoline van der Sijs

Rob Tempelaars

Redactiesecretariaat:

Nicoline van der Sijs

LEd Language Editing

Hooghiemstraplein 103

3514 AX Utrecht

tel (030) 27 69 218, fax (030) 27 69 219

nvdsijs@euronet.nl

Correctie: Theo Veenhof

Foto's omslag: v.l.n.r. J.H. van Dale, W. Dijkstra, M. de Vries, L.A. te Winkel,

J.H. Halbertsma, J. Kramers

Vormgeving omslag: Wim Zaat, Moerkapelle

Zetwerk: Wil van Dam, Utrecht

Druk en afwerking: AD Druk, Zeist

© Auteurs, Den Haag

Het auteursrecht van de artikelen in dit blad berust bij de afzonderlijke auteurs. Overname van artikelen of delen van artikelen is alleen toegestaan met bronvermelding en na schriftelijke toestemming van de auteur.

ISBN 90 75566 97 2

Inhoud

Ewoud Sanders	Woord vooraf	7
Nicoline van der Sijs	Verantwoording	10
	Jozef Bal	
Frans Claes s.j.	Het woordenboek van Jozef Bal	11
	De Beer/Laurillard: Woordenschat	
Nop Maas	Oude koek. Enkele karikaturen van Laurillard en De Beer, opgediept bij gelegenheid van de herverschijning van <i>Woordenschat</i>	16
Leen Verhoeff	Hoe slordig is <i>Woordenschat</i> ?	22
	Karel ten Bruggencate	
J. Gerritsen	Over het bewerken van Ten Bruggencate	26
	Johanna Corleva	
Monique Bullinga	Vragen rond Johanna Corleva (1698-1752). Een vergeten Nederlandse lexicografe	34
	Johan Hendrik van Dale	
Ewoud Sanders	Johan Hendrik van Dale (1828-1872): maker van een half woordenboek	45
Ewoud Sanders	Waarom zei Van Dale nee tegen het <i>WNT</i> ?	60
Ewoud Sanders	Bij de dood van Johan Hendrik van Dale	67
	Gerrit Benjamin van Goor	
Jan Posthumus	Gerrit Benjamin van Goor (1816-1871). Vijf episoden uit het leven van een doortastend zakenman-uitgever	72
	Pieter Jacob Harrebomée	
Ewoud Sanders	Een leven gewijd aan spreekwoorden	93
Leen Verhoeff	Het spreekwoordenboek van Pieter Jacob Harrebomée (1809-1880)	97
	Jacob Kramers	
Ewoud Sanders	Leven en werk van Jacob Kramers (1802-1869)	104
Jan Posthumus	Van Jaeger naar Kramers. De eerste halve eeuw van Kramers' vertaalwoordenboeken Frans, Duits en Engels	113
	C.H.A. Kruyskamp	
Hans Heestermans	In memoriam C.H.A. Kruyskamp (1911-1990)	142

	Sijthoff	
Nop Maas	'Uw "Encyclopedie" is een prul'. De totstandkoming van Sijthoffs woordenboek voor kennis en kunst	151
	Matthias de Vries, Woordenboek der Nederlandsche Taal	
Dick Wortel	Allengs rijst toch 't gebouw. Het Woordenboek der Nederland- sche Taal 1849-1892	175
Rob Tempelaars	Vriesiana: Matthias de Vries als neuswijze taalzuiveraar Matthias de Vries als postmodern woordkunstenaar Matthias de Vries als neologist	195 200 206
Ewoud Sanders	A.C. Oudemans: de ijverigste medewerker van het WNT	216
Anne Dykstra	J.H. Halbertsma, J. Grimm en Matthias de Vries over sexualia in het woordenboek	223
	Fries	
Gerald van Berkel en Anne Dykstra	Naar een Helgolands Handwoordenboek Iets over de lexicografie van het Westerland-Fries van 1800 tot heden	226 234
Jaap Engelsman	Bladvulling	253
	Buitenlandse woordenboeken en hun makers	
Ed Schilders	Collin de Plancy: dictionnaires tussen duivel en God	254
Ed Schilders	Louïs Moréri en zijn <i>Dictionnaire historique</i>	260
Nicoline van der Sijs	Onverwachte vondsten. Een voetnoot bij de geschiedenis van de etymologie: correspondentie van Kluge aan Vercoullie	268

Woord vooraf

Deze bundel bevat een bloemlezing uit de eerste negen nummers van *Trefwoord*. Waarom uit negen, van de twaalf? Omdat die eerste negen niet meer te krijgen zijn. Dat komt doordat *Trefwoord*, zoals het een nieuw tijdschrift betaamt, begonnen is als een klein, bescheiden blaadje, in een kleine, bescheiden oplage. De eerste nummers verschenen in een oplage van slechts vijftig exemplaren. Nu ik de redactie heb verlaten, durf ik zonder aarzeling te zeggen dat het inmiddels is uitgegroeid tot een volwassen tijdschrift dat een eigen plek verdient. Na nummer elf is de fakkel overgenomen door anderen.

Trefwoord is ontstaan om het contact te bevorderen tussen mensen die geïnteresseerd zijn in lexicografie. Of beter: als clubblad van het Matthias de Vries-genootschap. Aanvankelijk zaten in dit genootschap, dat in april 1992 werd opgericht, voornamelijk verzamelaars van woordenboeken. Maar al snel werd het gezelschap uitgebreid met professionele lexicografen, onder wie redacteuren van het *Woordenboek der Nederlandsche Taal*, schrijvers, journalisten en uitgevers, want veel meer mensen bleken een passie voor naslagwerken en woordenboeken te hebben dan wij aanvankelijk hadden voorzien.

Met het genootschap groeide het tijdschrift. De bijdragen werden steeds wetenschappelijker, wat door sommige leden van het eerste uur werd betreurd, maar door anderen juist werd toegejuicht. Voor de redactie werd de koers steeds helderder: *Trefwoord* moest een tijdschrift worden waarin op een gedegen, toegankelijke manier aandacht werd besteed aan de geschiedenis van de lexicografie en de huidige ontwikkelingen in dit vak, aan woordenboeken en aan de herkomst van woorden.

Een tijdschrift dankt zijn kwaliteit aan zijn medewerkers. Ideeën van de redactie, vaardigheid van de eindredactie en kennis van vormgeving zijn ook niet onbelangrijk, maar uiteindelijk ben je natuurlijk aangewezen op de kwaliteit van de bijdragen van de auteurs. Wat dat betreft heeft de redactie van *Trefwoord* niet te klagen gehad. Bij alle persoonlijke verschillen in stijl en opbouw van de teksten, waren groot enthousiasme en inzet steeds kenmerkend voor alle auteurs. Een hoogleraar ging in discussie met een woordenboekbespreker. Bekende taalkundigen vlogen elkaar in de haren over theoretische taalkundige zaken die voor woordenboeken van belang zijn. Schrijvers van naam vonden het geen bezwaar om zonder vergoeding een bijdrage te leveren aan een blad dat slechts in een mini-oplage verscheen. Zo schreef Gerrit Komrij op verzoek van de redactie een gedicht waarin een woordenboek de hoofdrol speelt. Het heet 'Voltage' en verscheen in 1993 in nummer zes.

Het woordenboek staat op de plank. Het wacht
Geduldig tot ik neerval in mijn bed.
Dan vangt het aan te neuriën, eerst zacht,
Pas als ik diep slaap heeft het dolle pret.

Dan heeft het woordenboek, op eigen kracht,
Zich oorverdovend aan het werk gezet,
Zo hevig als een telefoon bij nacht
Kan rinkelen in een verlaten flat.

De woorden seinen lichtsignalen uit.
Er schieten bliksemschichten door de band,
Van plat tot plat, met knetterend geluid.
Soms is er zelfs een kleine binnenbrand.

Uit woorden die de foliant omsluit
Komt vonkend iets als een gedicht tot stand.
De dichter die ontwaakt hoeft het hooguit
Te pakken, mits er stroom staat op zijn hand.

Sommige auteurs spendeerden weken, zo niet maanden, aan uitsteken-de, zeer gedegen artikelen over – vooral – de geschiedenis van de Nederlandse lexicografie. Je mag dan ook zeker stellen dat *Trefwoord* tot nu toe een flinke bijdrage heeft geleverd aan het onderzoek naar Nederlandse woordenboeken en hun makers. De bijdragen in deze bundel getuigen daarvan. Aan het nut van dergelijk onderzoek twijfel ik geen moment: de invloed van uitgevers, persoonlijke en maatschappelijke omstandigheden op onze woordenboeken is veel groter dan algemeen wordt verondersteld. Woordenboeken geven – op z'n best – een momentopname van onze taal. Het zijn daarom uiterst belangrijke instrumenten om een tijd beter te kunnen begrijpen. Of om de geschiedenis van woorden en uitdrukkingen beter te doorgronden.

De Vooy's heeft in *De Nieuwe Taalgids* (1934, p. 263) gezegd: 'Aan de vraag: "Wat kunnen die oude woordenboeken ons leren?" moet een andere voorafgaan: "Wat zullen ze ons niet leren."' Ik heb dit citaat eerder aangehaald, maar het is nog steeds onverminderd van toepassing.

Ik hoop dat de lezer plezier beleeft aan de lezing of herlezing van deze bijdragen. Het heeft, mijns inziens, veel zin ze nu bij elkaar te zetten, want op sommige terreinen geven deze bijdragen een goed beeld van de stand van het huidige onderzoek.

Rest mij diegenen te bedanken die mogelijk hebben gemaakt dat *Trefwoord* kon verschijnen. In die eerste, moeilijke jaren hebben wij subsidie gekregen van de stichting IOUT, van Het Spectrum, van Wolters Kluwer en van uitgeverij Van Dale. De eerste nummers zijn gereproduceerd op de kopieerapparaten van het Instituut voor Nederlandse Lexicologie in Leiden. Vanaf nummer 10 heeft de Sdu de uitgave en distributie op zich genomen. Maar het belangrijkste was telkens de grote inzet van de redacteurs. In de eerste plaats van Jaap Engelsman, die vooral in het begin enorm veel werk heeft verzet. Daarna is er – met

---

evenveel inzet – meegewerkt door Monique Bullinga, Nicoline van der Sijs en Rob Tempelaars. Zonder hen was *Trefwoord*, en dus ook deze bundel, er niet geweest.

Ewoud Sanders

Verantwoording

In deze bundel zijn de artikelen rond het thema ‘Woordenboeken en hun makers’ verzameld uit de eerste negen nummers van *Trefwoord*, die niet meer verkrijgbaar zijn. Vanwege de omvang konden niet alle artikelen over dit thema worden herdrukt, hoewel gelukkig wel de meeste. Daarom is een selectie gemaakt, waarbij als criterium gold dat het stuk niet al elders gepubliceerd moest zijn. Daardoor hebben bijvoorbeeld ‘Van Dale en de poëzie’ van Hans Heestermans, en ‘Het leukste woordenboek van de 19de eeuw’ en “‘Elke bladzijde krioelt van onzin’”: de kritiek van W.R. Hauff op Manhaves bewerking van de *Van Dale*’ van Ewoud Sanders, ondanks hun onmiskenbare kwaliteiten, het niet gehaald.

Sommige stukken zijn enigszins herzien, bij andere is een nawoord geplaatst. De meeste zijn echter in min of meer ongewijzigde vorm overgenomen, waarbij met ‘min of meer’ bedoeld wordt dat spelfouten uiteraard zijn gecorrigeerd, en tijdsverwijzingen zijn aangepast: een publicatie uit 1990 is momenteel niet meer ‘recent’.

Op deze bundel is geen register gemaakt. Dat is namelijk overbodig, want de gegevens zijn te vinden in de registers die in ieder *Trefwoord*-nummer zijn opgenomen. Vanaf nummer 10 wordt *Trefwoord* uitgegeven door de Sdu en is het dus voor iedereen toegankelijk.

Nicoline van der Sijs

Het woordenboek van Jozef Bal*

door Frans Claes s.j.

Het Verklarend woordenboek met platen voor België en Nederland (uitgegeven van 1893 tot 1912) van Jozef Bal is maar weinig bekend, zowel in Vlaanderen als in Nederland. In de *Geschiedenis van de Nederlandse Taalkunde* (Den Bosch, 1977, p. 242), krijgt het wel een korte vermelding, maar elders, bijvoorbeeld bij P.G.J. van Sterkenburg, *Van woordenlijst tot woordenboek* (Leiden, 1984), vinden we er niets over. Toch is dit woordenboek historisch van groot belang geweest.

Belang van dit woordenboek

Het woordenboek van Bal is niet alleen het eerste uitvoerige Nederlandse woordenboek in Vlaanderen, maar ook het eerste Nederlandse woordenboek dat zowel taalkundig verklarend als encyclopedisch en geïllustreerd is. Het is samengesteld naar het model van de *Petit Larousse illustré*, al is het er geen vertaling of bewerking van, en is zo een voorloper van het *Modern Woordenboek* (1929-1931) van Jozef Verschueren. Andere Nederlandse woordenboeken met tevens een beknopte encyclopedie en met illustraties zijn het *Geïllustreerd Woordenboek der Nederlandsche Taal* (1896-1901) en het *Encyclopaedisch Woordenboek* (1912-1918) van R.K. Kuiper, het *Winkler Prins Woordenboek met encyclopedische informatie* (1958) en de *Kleine Larousse in kleur* (1977).

Met zijn woordenboek is Bal een voorloper geweest in het Nederlandse taalgebied. Bij hem valt, in vergelijking met zijn navolgers, op dat de taalkundige component veruit het grootste gedeelte in beslag neemt en dat de encyclopedische informatie slechts een secundaire plaats krijgt.

Oudere Nederlandse woordenboeken in Vlaanderen

In de Zuidelijke Nederlanden werd in de 16de eeuw de grondslag van de Nederlandse lexicografie gelegd door tweetalige woordenboeken, vooral door het *Nederlands-Latijnse Etymologicum Teutonicae Linguae* (1599) van Cornelis Kiliaan. Voor vreemde woorden waren er in die eeuw ook *Het Tresoor der Duytsscher Talen* (1552) van Jan van den Werve en een woordenlijst in de *Rhetorica* (1552) van Jan van Mussem, en voor het Bargoens *Der Fielen, Rabauwen of der Schalken Vocabulaer* (1563). Eigenlijk zijn deze drie werken met een 'speciale woordenschat' de eerste woordenboeken die uitsluitend in het Nederlands gesteld zijn.

In de 17de en de 18de eeuw verschenen in de Zuidelijke Nederlanden vooral twee- of meertalige schoolwoordenboeken en o.a. ook nog de *Woordenschat oft Letterkonst* (1752) van Jan Domien Verpoorten met 'gebastardeerde of vervalschte woorden in onze Nederlandsche taele' en

* Dit artikel is eerder gepubliceerd in *Trefwoord* 4 (1993), 5-8.

een encyclopedisch Nieuwen Woorden-boek van anecdoten ofte vermaekelijk tijdverdrif (1792). Behalve woordenboeken over spelling, uitspraak, vreemde woorden, rijmwoordenboeken en dialectwoordenboeken verscheen in de 19de eeuw in Antwerpen ook een *Algemeen woordenboek der Nederduitsche taal* (1844) in twee delen, waarvan ik echter geen exemplaar ken. Voor de ontwikkeling van de Nederlandse lexicografie waren deze woordenboeken echter van weinig belang.

VERKLAREND WOORDENBOEK

MET PLATEN

VOOR BELGIE EN NEDERLAND

DOOR

JOZEF BAL, professor.

TWEDE, VERMEERDERDE EN VERBETERDE DRUK.

Woordafleidkunde. — Geschiedenis. — Aardrijkskunde.
— Literatuur. — Godgeleerdheid. — Schilderkunst. — Geneeskunde. — Rekenkunde — Natuurlijke wetenschappen. — Plantenkunde. — Natuurkunde. — Muziek. — Bouwkunde. — Wetgeving. — Sterrenkunde, enz.

GENT
A. SIFFER
Drukker-Uitgever
KRUISSTRAAT.

BRUSSEL
O. SCHEPENS
Belgische Boekhandelmaatschappij
TREURENBERG.

1899

Wie was Jozef Bal?

Op de titelpagina van zijn woordenboek wordt Jozef Bal 'professor' genoemd en in de inleiding op de tweede druk ervan 'de E.H. Bal'.

Biografische gegevens over hem heb ik alleen in de jaarboeken van het bisdom Gent kunnen vinden, waartoe hij behoorde. Daaruit blijkt dat Josephus Franciscus Bal geboren werd op 10 december 1856 te Melsele (nu gemeente Beveren, Oost-Vlaanderen) in het Land van Waas. Hij werd priester gewijd in december 1883 en was eerst enige jaren leraar te Sint-Niklaas en daarna, van 1888 tot 1891, te Oudenaarde. Zoals het bij de diocesane clerus in België gebruikelijk was, kreeg hij daarna een pastorale functie: van 1891 tot 1897 was hij 'onderpastoor' (kapelaan) te Merelbeke (bij Gent), van 1898 tot 1907 directeur van zusters, eerst te Eine (bij Oudenaarde), daarna te Sint-Denijs-Westrem (bij Gent), en in 1907 werd hij pastoor te Opbrakel (tussen Oudenaarde en Geraardsbergen), waar hij op 25 januari 1921 overleed.

We kunnen vermoeden dat het woordenboek van deze diocesane priester gegroeid is in de jaren 1884-1891, toen hij in het onderwijs werkzaam was, maar dat hij pas daarna, bij zijn pastorale functies, tijd vond om het af te werken.¹

De verschillende uitgaven

De *Bibliographie de Belgique*. *Belgische Bibliographie* vermeldt de volgende uitgaven van het woordenboek van Bal, telkens met de hier bovenaan vermelde titel:

1 Gent, A. Siffer, 1893. 16°. VIII, 872 p. 6,00 fr.

2 Gent, A. Siffer (en Brussel, O. Schepens), 1899. 12°. (VIII), 927, XLI p. 5 fr.

(een derde uitgave wordt niet vermeld, maar bij de vierde uitgave in 1906 wordt verwezen naar de tweede van 1899 als de vorige)

4 Gent, A. Siffer, 1906. 12°. VIII, 930, XLI p. 4,50 fr.

5 Gent, A. Siffer, 1912. 18 x 11,5 cm. (VIII), 930, XLI p. 4,50 fr.

Brinkman's Cumulatieve Catalogus heeft, in het deel 1891-1900, twee uitgaven opgenomen:

Amsterdam, L.J. Veen, 1893.

– 2de verm. en verb. dr. 1900. f 2,90; geb. f 3,50.

Het is nu een vraag of de Amsterdamse uitgave van 1900 als de derde uitgave van het woordenboek beschouwd wordt. Waarschijnlijk is dit echter dezelfde uitgave als de Gentse van 1899, die immers ook 'de tweede vermeerderde en verbeterde druk' genoemd wordt. Eigenaardig is dat volgens de inleiding op de tweede uitgave de auteur 'den eersten tekst vermeerderde met 200 bladzijden', terwijl er volgens de bibliografische gegevens slechts 55 p. + 41 p. 'Bijgevoegde Tabellen' zijn bijgekomen. Of telt ook het grotere formaat (12° i.p.v. 16°) bij deze 'vermeerdering' mee?

De inleiding op de tweede uitgave in 1899 werd geschreven door Dr.

---

¹ Andere Vlaamse diocesane priesters hebben in de vorige eeuw dialectwoordenboeken samengesteld: L.L. de Bo, deken van Poperinge, *Westvlaamsch Idioticon* (1873), G. Gezelle, *Loquela* (1907, postuum), A. Joos, school-directeur in Sint-Niklaas, *Waasch Idioticon* (1900), L.W. Schuermans, pastoor van Wilsede (bij Leuven), *Algemeen Vlaamsch Idioticon* (1865-70).

Hendrik Claeys, priester. Deze werd geboren in 1838 te Zomergem, was van 1864 tot 1884 leraar, eerst te Oudenaarde, dan te Sint-Niklaas, en overleed in 1910 als pastoor van de Sint-Niklaaskerk te Gent. Hij werd doctor honoris causa in de Letteren en Wijsbegeerte van de Leuvense Universiteit en was een van de eerste zestien leden van de Vlaamse Academie in 1886.

Claeys schrijft in zijn inleiding dat de eerste uitgave van het woordenboek van Bal, een schrijver die nog geen naam had gemaakt door een voorgaand werk, zeer goed ontvangen was. Hiervan getuigden het 'aanzienlijk getal inschrijvingen', tweeduizend, en de gunstige beoordelingen. Met gesignaleerde leemten en uitgebrachte kritiek had de auteur in zijn tweede uitgave rekening gehouden. Zo werd heel het wetenschappelijke gedeelte door specialisten herzien en soms omgewerkt, en werden nieuwe kaarten, tabellen en platen toegevoegd.

De vierde en de vijfde uitgave zijn blijkbaar ongewijzigde herdrukken van de tweede.

Enige kenmerken van het boek

In zijn inleiding op de tweede uitgave schrijft Claeys dat dit woordenboek ingang zal vinden in het middelbaar onderwijs, bij studenten, dat het een wegwijzer zal worden voor al wie wat meer wil weten 'over kunde en kunst, natuur en wetenschap, geschiedenis en geographie'. Hij noemt het een 'samenvatting van een bibliotheek'. Speciaal wijst hij op het voordeel van dit woordenboek 'in eigen nationaal opzicht' voor Belgen en Nederlanders: vergelijk bijvoorbeeld wat Larousse zegt over Van Artevelde en Vondel met wat 'ons Verklarend Woordenboek' erover schrijft.

Dat het woordenboek van Bal zowel voor Nederlanders als voor Vlamingen bestemd was, blijkt uit de tekst en de illustraties ervan. Zo staan er niet alleen beknopte beschrijvingen in van België en Congo Vrijstaat, met kaartjes, maar ook van Nederland, Nederlands Oost- en West-Indië (onder het trefwoord Indië). Er staan afbeeldingen in zowel van koningin Wilhelmina, regentes Emma, Schaepman en Couperus als van Leopold I en II, kroonprins Albrecht, Gezelle en Willems, ook van steden als Middelburg, Vere, Groningen en Leuven, Oudenaarde en Doornik.

De omschrijvingen van de woorden zijn beknopt en duidelijk. Afleidingen en samenstellingen staan telkens bij het grondwoord. Nuttig zijn tal van afbeeldingen waarbij de onderdelen van voorwerpen worden aangegeven, bijvoorbeeld van huis, kamer, zeilschip, paardetuig, van lichaamsdelen, bijvoorbeeld oog, oor, of van dieren, bijvoorbeeld oester, os, paard en vogel. Van planten en dieren wordt ook de Latijnse wetenschappelijke naam gegeven.

Opvallend is een asterisk in dit woordenboek bij woorden met een dubbel genus, als dit zowel voor Nederland als voor 'Vlaamsch-België' geldt, bijvoorbeeld bij *toestel*, m. en o.* en bij *zadel*, m. en o.*. Staat een dubbel genus zonder asterisk bij een woord, dan geldt het eerste genus

---

voor Nederland en het tweede voor Vlaams-België, bijvoorbeeld bij *loon*, o. en m. en bij *salon*, o. en m. Gewestelijke aanduidingen komen vrijwel nergens bij de trefwoorden voor, ook niet bij Vlaamse woorden als *blaffe-tuur*, *goeste*, *goesting*, *meersch*, *pata(a)t*, *patater* (aardappel) en *valavond*. Slechts bij uitzondering heb ik zo'n aanduiding, en dan wel voor Nederland, gevonden: *kaskien*, *kaskijn*, *pronkjak* (bij de boerinnen in Noord-Holland. in gebruik), *puit*, *veenboer* in Zeeland, en *mof*, scheldnaam in Nederland aan de Westfaalsche grasmaaiers, en in 't algemeen aan de Duitschers gegeven. Toch wordt voor *vla*, *vlade* alleen de Noord-Nederlandse betekenis 'toespijs van melk, eieren, kaneel enz.' en niet de Zuid-Nederlandse 'taart' opgenomen.

Vooraan worden de bronnen vermeld 'waaruit bij de samenstelling van dit *Verklarend Woordenboek* geput werd'. Dit zijn de encyclopedieën van Winkler Prins en Sijthoff, de woordenboeken van Weiland (1843), Van Dale (1884 en 1896-97), de Nederlands-Franse *Kramers* (1884), de *Woordenlijst* van De Vries en Te Winkel (3de uitgave), het biografisch woordenboek van Frederiks en Van den Branden (nieuwe druk, 1891), het *Westvlaamsch Idioticon* en het *Kruidwoordenboek* van De Bo. Zo'n bronnenlijst vinden we maar in weinig woordenboeken.

Receptie van het woordenboek

Over de receptie van het woordenboek van Bal is maar weinig bekend. Zoals boven al gezegd is, waren er voor de eerste uitgave tweeduizend 'inschrijvers'. Een recensie of aankondiging van het boek heb ik echter niet kunnen vinden. De tweede druk (Gent-Brussel, 1899) komt wel voor in de *Bronnenlijst* van het *Woordenboek der Nederlandsche Taal, Eerste aanvulling* (ca. 1954), p. 18, maar nog niet in de eerste lijst van 1943. Zelf ben ik in het bezit van een exemplaar van dezelfde tweede druk dat in de jaren 1930 in de bibliotheek stond van jonge Belgische jezuïeten die filosofie studeerden aan het Berchmanianum in Nijmegen (er staat op geschreven 'Colonie Belge' en 'prov. Belg. Berchman.': tot 1935 was er maar één Belgische ordesprovincie; het Berchmanianum bestond als studiehuis sinds 1929).

Het woordenboek van Bal heeft dus wel een zekere bekendheid gehad, maar de verspreiding ervan is zeker niet zo groot geweest als die van het latere *Modern Woordenboek* van Verschueren. Een belangrijke factor hierbij was dat omstreeks de eeuwwisseling nog veel minder Vlamingen middelbaar en hoger onderwijs volgden dan na 1930.

Nawoord

Sindsdien verschenen:

F. Claes (1996), 'Bal, Josephus Franciscus (gezegd Jozef), priester, lexicograaf', in: *Nationaal Biografisch Woordenboek*, Brussel, 15, 24-26.

Oude koek

Enkele karikaturen van Laurillard en De Beer, opgediept bij gelegenheid van de herverschijning van *Woordenschat**

door Nop Maas

Onlangs verscheen in enig dagblad een berichtje over ideële verenigingen die hun bestaan blijven rekken, ook al is hun doel verdwenen. Dat is een begrijpelijk en onschuldig verschijnsel, dat van alle tijden is. Een doel is echter wel onontbeerlijk. De clubs uit dat krantenbericht adopteerden gewoon een nieuw doel dat enigszins in de lijn van de oorspronkelijke activiteit lag. Sommige organisaties hebben het geluk dat hun doel nooit bereikt wordt en dus eeuwig nagestreefd kan worden.

Nijmeegsche congreskoek.

— Literaire koek en gros en en détail. —

Vrouw tje: — Zeg 's bakker, je koek ruikt me wat muf. Is ze wel verscht?

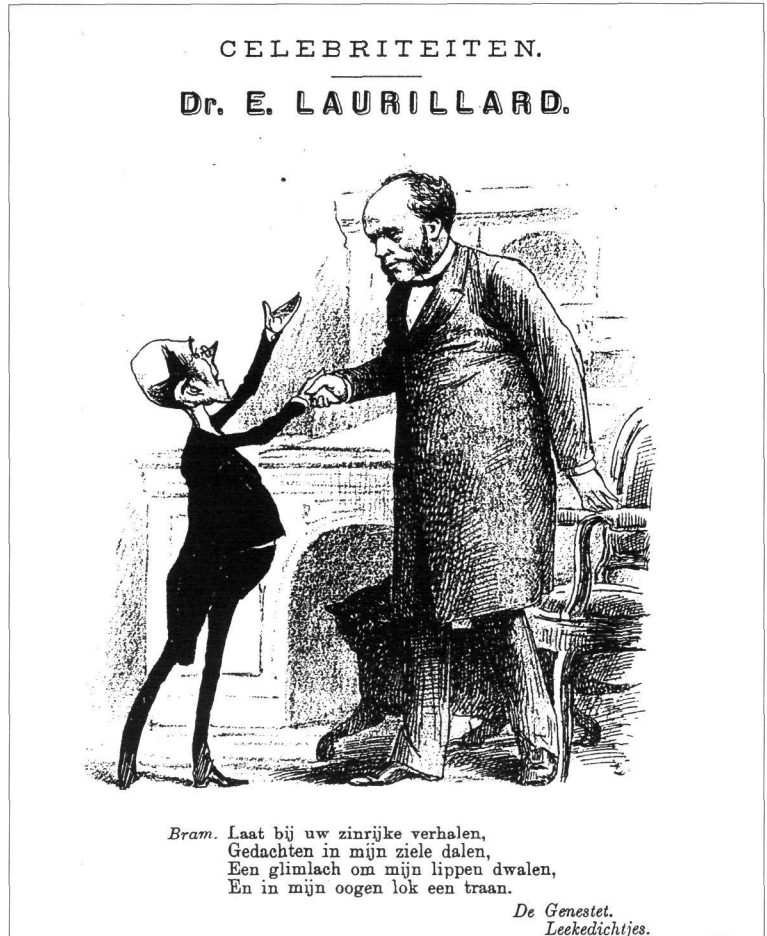
Abbeiding 1.

Een mooi voorbeeld daarvan zijn de Taal- en Letterkundige Congressen die van 1849 tot 1912 32 keer werden gehouden. Hun algemene doel om de culturele relaties tussen Noord- en Zuid-Nederland te versterken is uiteraard nooit voltooid. Integendeel, men kan constateren dat in de loop van de laatste anderhalve eeuw op cultureel gebied bijna ieder samenwerkingsverband tussen Noord en Zuid stukliep.

Daarnaast hadden de congressen ook nog een concreter doel in de ondersteuning van het WNT. Tijdens het eerste congres kwam de wenselijkheid van een dergelijk woordenboek ter sprake en werd een onderzoekscmissie ingesteld. Allengs adopteerde het congres het project.

* Dit artikel is eerder gepubliceerd in *Trefwoord* 6 (1993), 64-67.

Het bemande een soort begeleidingscommissie en iedere keer kwam Matthias de Vries verslag uitbrengen van de... nu ja, laten we het toch maar 'vorderingen' noemen.

Afbeelding 2.

Zowel het ideële als het concrete doel van de congressen was dus prettig eindeloos. Men kan zich dan ook afvragen hoe er na 1912 een eind heeft kunnen komen aan deze feestelijke en aantrekkelijke bijeenkomsten en waarom men niet zoveel-jaarlijks door is blijven klinken op de gezamenlijke toekomst van Neerlands stam.

Het antwoord op deze vraag moet waarschijnlijk in de eerste plaats gezocht worden in de praktische onmogelijkheid een congres te organiseren op het moment dat één van de twee partners door een vreemde mogendheid bezet was. En na de Eerste Wereldoorlog werd veel niet meer wat het was vóór die turbulentie. Weinigen zullen de neiging gehad hebben nieuw leven te blazen in een organisatie die eigenlijk al jaren lang een kwijnend bestaan leidde.

In Noord-Nederland kregen de congressen een flinke klap in de jaren tachtig, toen de jongelui van *De Nieuwe Gids* zich distantieerden van die oude troep waar toasters als H.P.G. Quack en Jan ten Brink het hoogste woord voerden. Weliswaar lieten sommige Tachtigers – zoals Van Deyssel – zich in latere jaren wel eens fêteren tijdens een congres, maar echt hecht werd de relatie niet. En niet alleen de jongeren, ook ouderen lieten zich in de loop der jaren steeds kritischer uit over de congressen. Met name het gebrek aan concrete resultaten, het telkenmale opnieuw opwarmen van dezelfde literaire klikjes en – niet zelden – het optreden van letterkundige *weirdo's* die hun kans op aandacht grepen, deden de reputatie van de congressen geen goed.

Op 29 augustus 1896 publiceerde *De Nederlandsche Spectator* een karikatuur waarin de 'bestendige commissie' van het congres bezig is alle belangwekkende en omstreden onderwerpen in de doofpot te stoppen, omdat er weer geen werkbare strategie uit de beraadslagingen naar voren gekomen is. Een dergelijke congresmoetheid wordt in de hierbij afgebeelde karikatuur in beeld gebracht (afb. 1). Orion (pseudoniem van Patrick Kroon) karakteriseerde met dit plaatje in *Uilenspiegel* van 7 september 1901 het 26ste congres, dat van 26 tot 29 augustus in Nijmegen gehouden werd.

Orion vond dat het weer oude koek was die daar geserveerd werd. Hij releveerde daarbij in het bijzonder de bijdragen van ervaren congrestitijgers als H.J.A.M. Schaepman ('De waarde van de kennis der Nederlandsche historie voor den Nederlandschen stam in den vreemde'), D.C. Nijhoff ('De Leonidas van Willem van Haren uit zijn tijd begrepen, bezielend voor het heden'), Taco H. de Beer ('Wat willen de moderneren?') en E. Laurillard ('Enkele gedachten over de taal').

Orion had zijn prent in plaats van ná evengoed vóór het congres kunnen tekenen. Wat zich op de congressen afspeelde was uiterst voorspelbaar. In 1893 publiceerde *De Nederlandsche Spectator* een week vóór het congres dat te Arnhem zou plaatsvinden een uitgebreid verslag van het daar verhandelde, van de hand van iemand die zich Vates noemde. Drie van de vier door Orion geportretteerde 'koekenbakkers' waren toen ook present (Schaepman ontbrak). Volgens Vates zou Taco H. de Beer gesproken hebben 'over de somberheid en geheimzinnigheid in de letterkundige kunst onzer dagen', want de bestrijding van allerlei moderniteiten was De Beers specialiteit. E. Laurillard droeg volgens Vates een gedicht voor 'Aan de taal'. Laurillards gerijmel werd aan de kaak gesteld met het volgende gefingeerde citaat:

Wat een schoone taal, die tale,
Als gij ze geheel verstaat!
Wat een droeve taal, die tale,
Als zij naar den hemel gaat.

Wij, wij leven hier op aarde,
Zij de taal dus aardsch banaal!
Na het sterven komt de hemel
Met zijn schoone hemeltaal.

Na het sterven! – Woord! – Diepzinnig!
Hoe diepzinnig, hoe idioot!
Al het duister wordt tot klaarheid
Eén seconde na den dood!

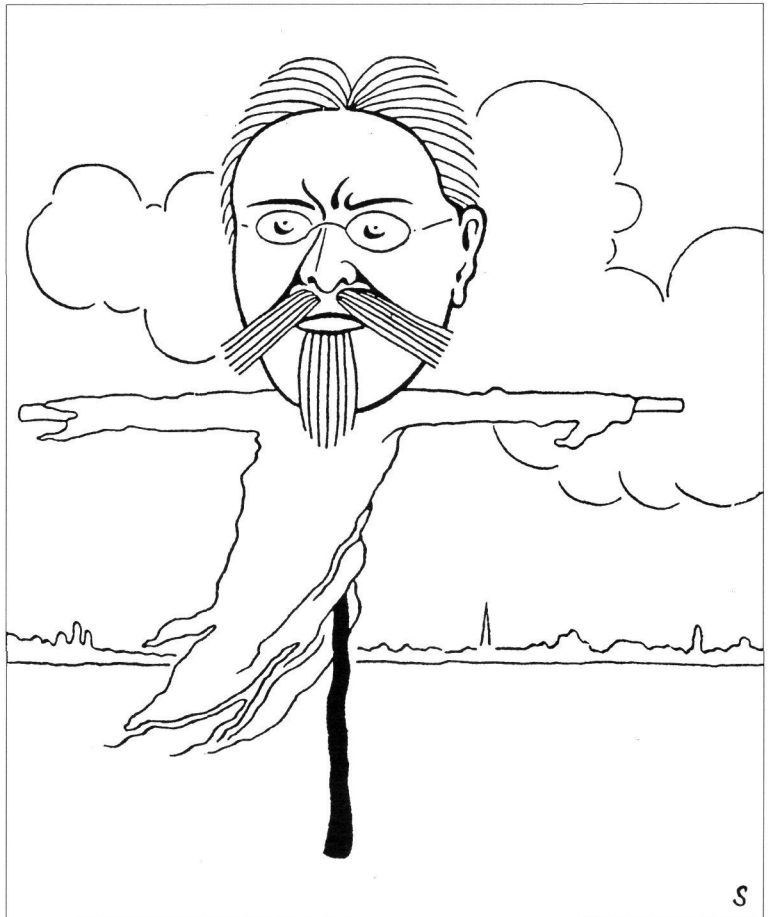
Dat Laurillard niet door iedereen voor een malloot werd gehouden blijkt wel uit het feit dat hij jarenlang deel uitmaakte van de door het congres gevormde Commissie van Bijstand voor het WNT. Het blad *Abraham Prikkie* vertoonde in 1894/1895 een portrettekening van hem in zijn reeks 'Celebriteiten' (afb. 2), en daar zit waarschijnlijk geen spoor ironie bij.

Voor Taco de Beer moet gevreesd worden dat hij omstreeks de eeuwwisseling door bijna niemand meer serieus genomen werd. Toen Speen-

Beroemde Tijdgenooten.

XXVIII.

TACO H. DE BEER.

Staco, de verschrikker van de vogeltjes der moderne litteratuur!

Afbeelding 3.

hoff hem op 12 april 1902 in *De Ware Jacob* afbeeldde als beroemde tijdgenoot (afb. 3), kon dat niet zonder meer als een hommage geïnterpreteerd worden. In *Uilenspiegel* van 5 april 1902 werd hij weer door Orion afgebeeld, met het borstbeeld van Jacob van Lennep (afb. 4). Op 24 maart 1902 werd Van Lenneps honderdste geboortedag gevierd, onder andere met een herinneringsnummer van de *Amsterdamsche Courant*.

In dit feestnummer had De Beer een narrige bijdrage die heette 'Van Lenneps eeuwfeest niet gevierd'. Hij klaagde dat Van Lennep minstens zo geniaal was als Victor Hugo, maar dat de vieringen van beider eeuwfeest in geen verhouding tot elkaar stonden. Hoewel daarvan in De Beers tekst

Afbeelding 4.

---

geen sprake was, bracht Orion diens verheerlijking van Van Lennep weer in verband met zijn afkeer van de moderne literatuur. De smaak van sommige koekwerken is zo bekend, dat men ze proeft ook zonder ze daadwerkelijk te consumeren.

Hoe slordig is *Woordenschat*?*

door Leen Verhoeff

Tal van woordenboeken hebben de reputatie dat ze nogal slordig geredigeerd zijn. Dat geldt – om uiteenlopende redenen – bijvoorbeeld voor het werk van Ter Laan en Harrebomée. Dat geldt zeker ook voor de in 1993 opnieuw uitgebrachte *Woordenschat* van De Beer en Laurillard (met een inleiding van Ewoud Sanders). Een rijke bron, maar een waarmee men voorzichtig moet omspringen – zo zeggen lexicografen. Maar hoe slordig is *Woordenschat* eigenlijk? En welke soorten missers staan erin? Hier volgt een beknopte bloemlezing van slordigheden in dit lexicon.

1 Geen enkel boek – laat staan een woordenboek – is geheel gevrijwaard van drukfouten. *Woordenschat* bevat echter opmerkelijk veel drukfouten, zoals *Abdy* (p. 6) in plaats van *Abdij*; *Colorada* (105) i.p.v. *Colorado*; *Hasard de la guillotine* (452) i.p.v. *Hussard* (het staat wel op de lexicografisch juiste plaats); *God helpe weiter!* (363) i.p.v. *Gott* (ook op de juiste plaats). Een mooi geval is het lemma *Amsterdamsche koeketers* (29), waarin wordt gezegd dat van sommige koeksoorten ‘grootte massa’s verbruycet’ werden; de verklaring voor deze verouderde spelling is waarschijnlijk dat de zin werd overgeschreven (maar niet geciteerd) uit een in het lemma genoemd oud boekje over de ‘Utrechtse Heylickmaekers’.

Een woord kon overigens wel goed gespeld, maar verkeerd gelezen worden, zoals *Caudijsche vorken* (tussen *de – doorgaan* (117)); doordat in het gebruikte lettertype de u en de n nogal op elkaar lijken, werd dit gelezen als *Candijsche* en het staat dus tussen *Candidaat* en *Canephoraë* in plaats van tussen *Cats* en *Cautio* (124).

2 Sommige verklaringen zijn slordig, incompleet of onjuist. Bij *Fanion* (285) staat dat dit richtvlaggen zijn – moet zijn: richtvlag. Bij *Rot* (soldaten) en *Rot geweren* (1016) moet het zinsdeel in het eerste lemma ‘op reglementaire wijze tegen elkander geplaatst’ natuurlijk achter het tweede komen; bovendien hoeft een rot soldaten niet uit twee man te bestaan en een rot geweren niet beslist uit vier – het hangt er maar van af op hoeveel gelederen de soldaten staan opgesteld.

Een *Goudvink* (367) is inderdaad een hoofdofficier, maar waarom? Omdat hoofdofficieren (althans de meeste) zilveren sterren op de goudgeborduurde kraag als rangonderscheidingsteken droegen. *Buckeye State* (105) betekent inderdaad Kastanjestaat, maar er zou bij moeten worden vermeld (zoals bij bijnamen van andere Noord-Amerikaanse staten wel gebeurt) welke staat dat is: Ohio; zie drie lemmata verder: *Buffalo Plain State*, bijnaam van de staat Colorado (niet van de bewoners, zoals het lemma zegt!).

Onder *Tristan en Isolde* (1165) staat op regel 17 dat *Tristan* zich op reis

* Dit artikel is eerder gepubliceerd in *Trefwoord* 6 (1993), 68-70.

---

bevond met Marke, maar hij was natuurlijk met Isolde op weg naar koning Marke. *Kanondoof* (544) als militaire term is niet 'zoo doof, dat men kanongebulder niet eens kan vernemen', maar doof door gehoorbeschadiging ten gevolge van het veelvuldig schieten met kanonnen. Dit soort doofheid is een bij artilleristen veel voorkomende kwaal (zoals mijn echtvriendin kan getuigen) en wordt tegenwoordig meestal schietdoof genoemd.

3 Er zijn verder gevallen van slecht op elkaar afgestemde en daardoor gedeeltelijk overlappende lemmata, zoals *Abt* (8) en *Abbé* (8); *La Palisse* (*Monsieur de -*) (598) en *Monsieur de la Palisse* (760); *Roeland* (1008) en *Rolandszuilen* (1010); *Trouwe vrienden* (1168) en *Vriendschap* (*Voorbeelden van -*) (1224). Soms dringt de vraag zich op, waarom bepaalde lemmata niet werden samengevoegd, zoals *Terreur blanche* (*La -*) (1132) en twee plaatsen verder *Terreur rouge* (waarom nu geen *La -?*) en *Baäl* (53 en 105), *Beël* of *Bel*, *Beël-Zebub* en *Beëlzebubsfeest* (68) en *Belfegor* of *Belfagor* (70).

4 Andere lemmata zijn kortweg duplicaties. Vergelijk: *Amersfoortsche keisleepers* of *trekkers* (lees: -trekkers) (28) en *Keientrekkers* en *Keisleepers* (554); *A votre âge Napoléon était mort* (50) en *Napoléon* (*A votre âge, monsieur le général Boulanger, - était mort*) (788); *F* viermaal geplaatst (279) en *Frisch, fromm, froh, frei!* (311) (de volgorde is hier anders).

Soms komen lemmata tweemaal voor, met de ene keer het trefwoord in de oorspronkelijke taal en de andere keer in het Nederlands: *Heilige maagd van Kent* (412) en *Holy maid of Kent* (*The -*) (435); *Le soleil d'Austerlitz* (*Voilà -*) (624) en *Zon van Austerlitz* (*de -*) (1268); *Maarschalk Voorwaarts* (699) en *Marschall Vorwärts* (703). Twee verschillende spellingen van de naam van de Engelse veldheer John Churchill, Duke of Marlborough geven ook aanleiding tot twee lemmata over het liedje: *Malbrouck s'en va-t-en guerre* (683) en *Marlbrough s'en va-t-en guerre* (701) (in het tweede lemma wordt de vertaling gegeven als: *Malbroek gaat ten oorlog!*). En het sterkste voorbeeld van duplicatie: *Toeren varen*, (mil.), *strafexerceeren* (1147) en *direct daar- onder: Toertjes varen*, dat niet verwijst naar het voorgaande lemma, maar naar *Varen* (1193)!

5 Het verwijzingsstelsel is evenmin feilloos. Zo verwijst *Fourragères* (306) naar *brandebourgs*, maar dat komt niet voor. Bovendien suggereert het lemma dat de twee woorden min of meer gelijkbetekenend zijn. *Quod non*: *fourragères* zijn vangsnieren en *brandebourgs* knooplussen. Het lemma *Morgenduft* (*Aus - gewebt*) (766) verwijst naar *Dem Glücklichen kann, etc.* (Aanh.), maar het aanhangsel is niet gerealiseerd, hoewel het in de prospectus wel in het vooruitzicht werd gesteld.

In het lemma *Abraham's borst* (7) wordt, volkomen overbodig, verwezen naar *Abraham's schoot*, want het volgende lemma luidt (nu wel goed gespeld) *Abrahams schoot* of *Abrahams borst!* En is het niet komisch, direct na het lemma *Metalen kruis* (729), op de volgende bladzijde te lezen: *Metalen kruis*, zie *Kruis* (730), alwaar men onder *Kruis* (*Het Metalen -*) (589) een

---

omschrijving aantreft, die alleen maar minder exacte gegevens verstrekt?

Ook kunnen verwijzingen voor merkwaardige tegenstrijdigheden zorgen. Zo vermeldt het lemma *Bloemen en boomen* (85) over de symboliek van de roos onder punt IV dat deze onbedorvenheid is; in *Bloemensymboliek* op dezelfde bladzijde is het liefde en in het lemma *Symboliek* [...] der bloemen [...] (1111) schoonheid, stilzwijgendheid!

6 Nog een onlogisch punt: bij de aanvang van iedere letter staan de afkortingen apart gegroepeerd aan het begin, bijvoorbeeld onder de K (535) 22 lemmata van K. tot K.z. en vervolgens *Kaaba* etc. Maar bij de E (227) en de P (873) is een aantal afkortingen ondergebracht in één lemma, gevolgd door andere afkortingen in aparte lemmata.

De Lijst van Verkortingen (p. xix) is overigens ook niet compleet: men mist bijvoorbeeld k.m.a. (Koninklijke Militaire Academie), jur.(idisch), hong.(aars) en wap.(enkunde; d.w.z. herald.(iek), dat wel voorkomt, maar zelden wordt gebruikt).

7 Het toppunt van slordigheid is de lexicografische volgorde. Vooral in het begin is deze werkelijk abominabel. Nummert men de afkortingen onder de letter A (p. 1-2) van A tot a.o.c. van 1 tot 27, dan vervallen de nummers 6 (a capella), 8 (à discrétion) en 15 (A-a) als zijnde geen afkortingen en moet de volgorde van de overige nummers zijn: 1, 2, 10-13, 4, 14, 3, 16-19, 7, 20, 5, 9, 21, 25, 22, 23, 26, 24, 27. In het vervolg wordt het gelukkig minder erg, maar toch, als we alleen maar de lemmata bezien die met Aa beginnen, dus van *Aan een boom* [...] (2) tot *Aasvolnes* (5), dan staan minstens 10 woorden op de verkeerde plaats: *Aan een boom* (2) moet na *Aaltje* (3); *Aangeslagen kogel* (2) na *Aangekleede boterham* (3) enzovoorts. En zo kan men doorgaan tot de laatste bladzijden: *Zwarte Piet* (1275) na *Zwarte Pest* en *Zwaveltje in drieën* (1276) na *Zwavelstokken*.

Maar ondanks deze slordigheden (of misschien ook wel gedeeltelijk daarom) is het een heerlijk boek. Het schenkt aandacht aan onderwerpen, die tot dan nauwelijks enige aandacht kregen. Zo is *Woordenschat* het eerste woordenboek – voor zover mij bekend – dat een min of meer systematisch overzicht geeft van de spotnamen voor bewoners van steden en dorpen. Deze zullen zeker zijn aangedragen door Laurillard, want die had belangstelling voor dit soort namen: vele worden ook genoemd in zijn boeken *Vlechtwerk uit verscheiden kleuren*, *Sprokkelhout* en *Op uw' stoel door uw land* (Amsterdam, respectievelijk 1884, 1887 en 1891).

Overigens ook hier een wat slordige terminologie: men spreekt meestal van spotnamen, zoals bij *Boonschillen* (94) en *Kalverstaarten* (541), maar soms ook over bijnamen, zoals bij *Fanten* (285) en *Hondenhangers* (439) of schimpnamen, bijvoorbeeld bij *Kalverbouten* (541) en *Aangebreyde kousen* (3). Deze spotnamen zijn wel in algemeen Nederlands vertaald, want de laatstgenoemde luidt bijvoorbeeld in de oorspronkelijke versie 'Aanbraaide hooz'n'. In totaal vindt men een 150 van dit soort namen.

Een ander onderwerp dat in dit boek voor het eerst uitgebreid aan de

orde komt is het militaire slang. Het vermeldt de typische woorden van de cadetten – deze worden in de woordenlijst aangegeven met (kma) – en andere militaire termen – aangegeven met (mil.) –; deze groep omvat eigenlijk twee verschillende categorieën woorden: het militaire vakjargon, zoals *Contravallatielinien* (154) en *Escarp* (262), maar ook het echte soldatenslang, bijvoorbeeld *Dubbele* (220) en *Spuut* (1089). In totaal worden bijna driehonderd militaire woorden vermeld, waarvan er ongeveer tweehonderd in de categorie slang vallen.

Men vindt verder allerlei namen voor modieuze zaken die al in de tijd van onze grootmoeders ouderwets waren. Een *Reticuul* (996), een grote damestas, en een *Spencer* (1086), een kort damesjak, zullen nog wel bekend zijn, maar wie kent nog een *Directoire-hoed* (199), een *Millennium-pantalon* (739) of een *Trilby-corset* (1162)?

De muzieknoten do, re, mi, fa, sol, la, si zijn algemeen bekend; de herkomst vindt u onder *Muzieknoten (Namen der –)* (780). Maar kent u varianten van dat rijtje? Zoek onder *Belgische lettergrepen* (70) en *Damenisatie* (172).

Wie eenmaal bladert in dit boek blijft bladeren en vindt vreemde kreten als *Ik kom bij u, menheer* (464), *Rendez l'encrier!* (992) en *Sicilië te Amsterdam* (1062); Afrikaanse woorden voor 'eene commissie verrichten': *A-a* (1), *Broeklosmaak* en *Keiser betaal* (103); opmerkelijke uitingen van godgeleerdheid en bijbelkennis als *Inners en totters* (486), *Supranaturalisme* (1105), *Eikenboomen der gerechtigheid* (238) en *Og is de Koning van Basan en Ojimini is zijn wijf* (844); taalgrapjes als in *Beestendronk* (68) en *Ochsenbuchstabe* (839); en lang vergeten namen voor lang vergeten zaken als *Eindenbrander* of *Profijtertje* (238), *Neperiaansche bacillen* (802) en *Engelsch zweet* (252).

En ga zo maar door. Weet u waar het eiland *Ferdinanda* (291) lag en onder welke andere namen het bekend was? Wat er gebeurde bij het *Yetholm Cross* (1254) in Schotland? Welke stad *De meest Luthersche stad der wereld* (661) wordt genoemd? Of waar u *Nephelokokkygia* (802) moet situeren?

Bovendien bevestigt *Woordenschat* andermaal dat er geen nieuws onder de zon is. Onlangs werden er nieuwe snoepjes gelanceerd met fecalische namen als hondenscheten en meeuwenflatsen. Uit *Woordenschat* blijkt dat een bekend soort schuimgebak, *Haagsche wind* (389), honderd jaar geleden al luisterde naar de bijnaam nonnenvestjes (netjes te omschrijven als: kloosterzusterflatussen).

Nog niet zo lang geleden is er ook heel wat te doen geweest over kogel- en scherfwerende vesten voor onze militairen in Joegoslavië en Cambodja. Maar honderd jaar geleden had men al het *Dowe-harnas* (213) en ook dat was reeds vieux jeu, want honderd jaar daarvoor, nog voor de Franse Revolutie, bestond er al iets dergelijks: zie het tweede deel van dat lemma.

Kortom: hoewel er heel wat op *Woordenschat* aan te merken valt is het een heerlijk boek. Gelukkig dat het heruitgegeven werd. Jammer dat het nooit is nagevolgd.

Over het bewerken van Ten Bruggencate*

door J. Gerritsen

Ten Bruggencate's Engels Woordenboek dateert van 1894; het is een lopend project, en meer dan een eeuw later is er, ook met een meer dan veertigjarige ervaring als corrector, medewerker, en ten slotte eindredacteur, veel waarover met zekerheid weinig te weten valt. In wat volgt zal worden ingegaan op de drie punten: 1 – een oud woordenboek; 2 – een nieuw jasje; 3 – hoe komt de redactie aan haar materiaal?

1 Een oud woordenboek

Het woordenboek dankt zijn naam aan Karel ten Bruggencate, geboren in Stad-Almelo in 1849. Na een carrière als secondant, onderwijzer en, na het behalen van de drie vreemde-talenakten MO, leraar, werd hij in 1879 leeraar Engelsch aan het Leeuwarder Gymnasium, in 1893 tevens schoolopziener, en in 1899 Inspecteur voor het Middelbaar Onderwijs. Sindsdien woonde hij in Den Haag. Hij was verantwoordelijk voor de drukken 1-9 (1894-1921), met uitzondering van de vierde, vijfde en zesde druk van deel I, Engels-Nederlands, en de vierde tot en met zevende van deel II, Nederlands-Engels (1907-16): als gevolg van Ten Bruggencate's drukke werkzaamheden als Inspecteur zijn die, op zijn verzoek, bezorgd door L. van der Wal, eerst ook leraar te Leeuwarden, daarna directeur in Steenwijk.

In die periode valt een ietwat onverkwikkelijke, in de pers uitgevochten controverse tussen deze beide heren en een andere maker van woordenboeken, F.P.H. Prick, later Prick van Wely, die in elk geval tot resultaat heeft dat we uit die periode een paar dingen over het woordenboek en zijn makers weten. Het is de verdienste van J. Posthumus dat hij de hele zaak heeft opgespoord, en mij ter beschikking gesteld; we zullen er later meer over horen, dus ik ga er hier aan voorbij.¹

Na het overlijden van Ten Bruggencate, op 23 december 1922, werd het woordenboek voor de tiende druk (1926) overgenomen door A. Broers, leraar in Den Haag. Broers verzorgde de 10e-13e druk en overleed in de oorlog; na de oorlog stelden P.J.H.O. Schut (leraar te Breda) en R.W. Zandvoort (hoogleraar te Groningen, eerder ook een tijd leraar in Den Haag) aan de uitgeefster voor het woordenboek te bewerken, wat werd aanvaard. Zij verzorgden de 14e en 15e druk (1948-56). Na het overlijden van Schut op 3 december 1952 ben ik er door Zandvoort bij betrokken, en met de 16e druk (1962) mederedacteur geworden.

Na de 17e druk trad Zandvoort terug ten gunste van N.E. Osselton, toen hoogleraar in Leiden, later in Newcastle, die aan beide vorige drukken al had meegewerkt. Zandvoort is tot een jaar voor zijn dood in 1990 (96 jaar oud!) als medewerker actief gebleven. Voor de 20e druk trad H.

* Op verzoek van de auteur is hier de oorspronkelijke versie van zijn artikel opgenomen, dat bovendien bij de tijd is gebracht. De gereedige oudere versie is te vinden in *Trefwoord* 5 (1993), 51-56.

1 Zie *Trefwoord* 12 (1997), 89-122.

Chr. Wekker, hoogleraar in Groningen, tot de redactie toe, maar hij overleed helaas binnen enkele jaren. Toen vervolgens, wat mij betrof voor de vijfde maal, de spelling van het Nederlands werd herzien, heb ik van mijn voornemen om het bijltje er bij neer te leggen moeten afzien. Met (te) grote haast zijn toen de 21e druk van deel I en een wat gewijzigde versie van deel II in de nieuwe spelling verschenen. Na verdere correctie in de eerste bijdruk is het woordenboek nu weer op orde, en zie ik uit naar mijn otium.

Net als Koenen, Kramers, Van Dale – om er maar een paar te noemen – is Ten Bruggencate dus een werk met een erfenis. *Scripta manent*, en wat er eenmaal in staat komt er niet makkelijk weer uit. Dat dat betekent dat verouderd materiaal eventueel te lang blijft staan vind ik persoonlijk het minst erg. Het is toch al lastig genoeg om zoiets te weten, zelfs in een betrekkelijk klein taalgebied, en als we bedenken dat een deel van ons idiolect is overgenomen van onze ouders en leermeesters beseffen we hoe betrekkelijk een term als ‘verouderd’ of zelfs ‘verouderend’ is. Soms is een woord ineens ook weer springlevend.

Veel vervelender is het dat fouten, ontstaan doordat de maatschappij verandert of gewoon omdat de zetter ook maar een mens is, er bijzonder lastig weer uit zijn te krijgen. Uit de negentiende druk heb ik zo een woord verwijderd dat nooit in de eerste druk had moeten staan. Wel liet het duidelijk zien dat Ten Bruggencate de afleveringen van de *New English Dictionary* zorgvuldig doornam, want alleen daar kan hij het hebben gevonden. Dat er daarna nooit weer een voorkomen van is gesignaleerd kon hij niet vermoeden.

Dat soort dingen overkomt ons allemaal: veel gekker is het als in de Grote van Dale (ik heb geleerd Grote te zeggen niet Dikke) na de oorlog, wanneer in Groningen ‘de’ viaduct en in Hilversum het viaduct in de Johan Geradtsweg al lang en breed bestaan (beide zijn vooroorlogs, het Groningse zelfs dubbel) de definitie van viaduct uit de derde druk (die uit Kuipers was aangevuld) is vervangen door een die vóór de oorlog al onjuist was en die, ondanks signalering in NRC Handelsblad, ook in de twaalfde nog vrijwel zo staat.² Veel gekker, en heel normaal: in de vertaalwoordenboeken wil het zeggen dat een woord wordt voorzien van een vertaling die op het moment van opnemen misschien al niet meer bij de tijd is, en die dan rustig blijft staan tot Anno Domini.³ Aan die viaducten is niets fout, alleen het deugt niet: Van Dale kent nog steeds alleen spoorwegviaducten. Maar voor zoiets opvalt is er heel wat nodig.

Op de opmerkelijke gebruiker hoeft u niet te hopen, zelfs als hij zijn opmerkingen op de meest recente druk heeft gebaseerd (meestal loopt hij een paar drukken achter). Zo staat in de negentiende druk Engels-Nederlands (1981) bij het zn rest een vertaling ‘steun(sel), bank’ met daarachter cursief tussen haakjes ‘(biljet)’, en daarna nog ‘statief’. Wat moeten die bank en dat biljet tussen een steunsel en een statief? Hier blijkt nu het nut van het verzamelen van woordenboeken; want je kunt hier wel gaan schrappen, maar dat lost de zaak niet echt op. Welnu, de

2 boogbrug (over rivieren, over eene stad), resp.: bouwwerk [eerder: kunstwerk] waardoor een weg over een verdieping in het terrein, een dal enz. wordt geleid zonder zelf van niveau te veranderen.

3 Ook dit staat niet als lemma in van Dale, wel ‘anno nu, anno dazumal’, en ook de afkorting ‘A.D.’ – met hier niet passende verklaring.

---

laatste druk waarin het goed was blijkt de veertiende te zijn (1948). In de vijftiende (1956) gaat het fout. In de tussenliggende vijftiende jaar heeft, voorzover na te gaan, één persoon zich er mogelijk over verwonderd – maar die heeft dan niet nagedacht. Oorspronkelijk stond er ‘bok (bilj)’, en voor het gebruik bij het biljarten is dat correct. Het woordenboek bleef in die tijd opgebonden in het lood staan tot dit door opeenvolgende drukken en bijdrukken te sterk gesleten was, maar voor de vijftiende druk (1956) is opnieuw gezet. En toen is, naar ik aanneem per ongeluk, maar mogelijk al onder de subliminale invloed van dat (bilj), de bok een bank geworden. In de zeventiende druk (1968) is vervolgens, wellicht om beter te passen bij die nieuwe bank, de afkorting ‘bilj’ uitgebreid tot biljet, en eerst de twintigste (1990) heeft de zaak hersteld. Of het zou zijn opgemerkt als toen niet de hele systematiek over de kop was gegaan, en betekenisnummering op grote schaal doorgevoerd, wil ik betwijfelen. Wel brengt het me gelijk bij mijn tweede punt.

2 Een nieuw jasje

Voor de twintigste druk is het woordenboek compleet op de schop gegaan. De achtergronden hiervan hadden minder te maken met ontevredenheid over de inhoud, met tegenvallende verkoopcijfers, of met de concurrentie (dat viel allemaal wel mee), dan wel met het gebruik van de computer. De negentiende druk was al loodloos gezet, maar er waren nu binnen het uitgeversbedrijf optimistische geesten wakker geworden die dachten dat men, als men zo’n computerbestand maar streng systematiseerde, er allerlei verrukkelijke bijproducten uit zou kunnen genereren zonder die producten eerst grondig te analyseren en de ervoor vereiste kenmerkcodes alle van meet af in het bestand te verwerken.

Men dacht zo niet alleen aan Sterwoordenboeken, maar ook bijvoorbeeld aan een uitspraakwoordenboek. Dat diezelfde gedachte twintig jaar eerder ook al opgestaan en (mede door mijn toedoen) begraven was mocht niet baten. Een ambitieus nieuw computerprogramma werd gefabriek (met veel kennis van zaken omtrent wat er in de zetterij uit moest komen, maar minder omtrent wat er aan de redactiekant moest worden ingestopt), en de redactie werd verblijd met een XT waarop dat programma net niet niet wou draaien. Voor de redactie werd bovendien een dwangbuisprogramma bijgeleverd van hoe het technisch allemaal moest. Zo gaan die dingen.

Helaas was dit programma opgesteld voor Frans-Nederlands, zonder raadpleging van de overige betrokken redacteurs. Voor Engels-Nederlands bleek het op enkele punten volstrekt onbruikbaar, en is het dus aangepast; en toen Frans-Nederlands uitkwam bleken daar enkele van de akeligste regels niet toegepast, zodat Ten Bruggencate dezelfde vrijheid kon nemen. Ik was al bezig met de C, maar ben haastig naar de A teruggesegaan. Toen ten slotte ook duidelijk was geworden dat een multifunctioneel bestand, in elk geval voorlopig, nog steeds een utopie was, is er ten slotte een redelijk bruikbaar systeem overgebleven, dat op een AT

---

zelfs behoorlijk wil draaien. Maar het is een tekstverwerkingsprogramma, en we maken dus tekst, geen gegevensbestand. Het woordenboek komt, met de beperking dat het programma niet kan afbreken, wuziwuk op het scherm, met onderaan een statusregel die de regel waarin de cursor staat herhaalt met alle daarin voorkomende codes. (Ik zeg het maar even, want het anglicisme 'statusregel' staat niet in de mij bekende woordenboeken der Nederlandse taal.)

U moet niet denken dat dit nu de eerste keer is dat het woordenboek geheel op de schop gaat. Als u de eerste druk neemt is het verschil misschien niet meteen opvallend, maar het wordt gauw genoeg duidelijk. Alle voorbeelden in de brontaal zijn gezet uit dezelfde vette romein als de lemmata, wat de overzichtelijkheid niet ten goede komt, en de afleidingen en samenstellingen staan in hetzelfde artikel als het hoofdwoord. Ze komen na de behandeling van de verschillende woordsoorten waartoe het hoofdwoord kan behoren, en die woordsoorten zijn wel aangegeven, maar typografisch springen ze er niet uit. De bijgaande illustraties (p. 30) tonen een paar representatieve mootjes: een kolom *EN* uit de eerste druk, en een kolom uit de 10e druk *NE* met daarbij het overeenkomstige traject uit de eerste en de zevende tot en met negende druk.

U ziet hoe het zich ontwikkelt en hoe het groeit. In deel I wordt de uitspraak aangegeven (mager cursief met vet cursieve klemtoon), in deel II (met vet romein) de klemtoon, als die niet op de eerste lettergreep valt, en verder het woordgeslacht. Onderaan de bladzijde geeft deel I, in de onderste twee regels van elke opening, de sleutel voor de fonetische transcriptie. Elk hoofdwoord wordt gevolgd door een vette komma, tenzij de vertaling meteen volgt, want die wordt dan ingeleid door een gelijkteken. In deel I wordt van meet af aan redactioneel commentaar cursief gezet, in deel II voert Van der Wal, in de vierde druk, dit in.

Geleidelijk, en in eerste aanleg al vrij spoedig, wordt overgegaan op een striktere alfabetische volgorde. Met de achtste druk zien we de gedeeltelijke invoering van mager cursief ook voor de brontaalvoorbeelden (kernwoorden erin blijven in deel I nog tot de negende druk vet romein, in deel II geeft dit vet er nu alleen de Engelse klemtoon aan). In deel II wordt overgegaan op een moderner (magerder) vet. Met de achtste druk verdwijnt de fonetische sleutel van de bladzijde. Met de negende komen ook de afkortingen op hun alfabetische plaats en zien we de weglating van het woordgeslacht waardoor het woordenboek al vrijwel zijn tegenwoordige aanzien krijgt. Maar de werkelijke modernisering komt met de tiende druk (1926) en het optreden van de nieuwe redacteur: Broers. De volgorde van de hoofdwoorden wordt nu strikt alfabetisch: de martelares is niet langer afhankelijk van de gunsten van de martelaar, maar krijgt haar eigen plaats, een punt waarop de Grote van Dale tot op de huidige dag seksistisch blijft.

In de tiende druk zijn nu in deel I alleen voorzetsels in de voorbeelden nog vet romein, en wordt voor het eerst ook het internationaal fonetisch alfabet gebruikt, met het klemtoonteken vóór de betoonde lettergreep. Ook verdwijnt de komma na het hoofdwoord, die het in deel II

Martingale, mätingsel, riem om den kop van een paard omring te houden; **He played the — on fate** = hij eischte veel van het lot, wide het tot zijn slaaf maken.

Martinmas, midtmas, St. Maarten (Nov. 14); **St. Martin's summer** = mooie dagen laat in den herfst.

Martyr, müta, subst. martelaar; verb. martelen; —**ölm** = martelaarschap; —**ology, mätröadsi**, lijst van martelaren.

Martel, mü'dl, subst. wonder: **It is a — of cheapness** = wondergoedkoop; — **of Peru** = wonderbloem; verb. zich verbazen, nieuwsgierig zijn: **I — where he can be** = ik wou

—**carra** = lina; **lina** = lina; **house** = haus; **net**; **p**; **not**; **law** = lö; **lord** = löd; **boy** = böi;

1e druk Engels-Nederlands, 1894, blz. 270

Mars, m. Mars; —, v. hamper, top; **Hij heeft heel wat in zijne —** = he knows a good deal; **ik zal eens kijken wat ge in uw — hebt** = I am just going to see what you carry, I am going to trot you out; —**drager, —kramer, m. pedlar**; —**gast, m. experienced sailor**; —**Klimmer, m. top-man**; —**kramerij, v. hawking**; —**lantaarn, v. top-lantern**; —**steng, v. top-mast**; —**vellen, o. mv. top-armour**; —**zeil, o. top-sail**; —**zeilskoelte, v. fresh (strong) gale**.

Marsch, m. march; —, interi. march, away, begone; —**linie, v. marching line**; —**route, v. marchway**; —**tenu, o. marching dress**; **In —tenu** = in full marching order; —**vaardig, adj. ready to march**.

Marsepein(en), o. en adj. marchpane.
Martelaar, m. Martelares, v. martyr; —**boek, o. —geschiedenis, v. martyrology**;

1e druk Nederlands-Engels, 1896, blz. 298

Mars, m. Mars; —, v. wallet, pedlar's pack; top (*schepst.*): **Hij heeft heel wat in zijne —** = he has a good deal in his wallet; **ik zal eens kijken wat ge in uw — hebt** = I am just going to see what you carry, I am going to trot you out.

Marsch, m. march; —, interi. forward march! away! begone!

Marsch; —**linie, v. line of march (route = —route)**; —**tenu, o. marching-kit**;

Marschvaardig, adj. ready to march.

Marseille, o. Marseilles.

Marsepein(en), o. en adj. marchpane.

Marskramer, m. pedlar, pedler, travelling hawk.

Mars; —**steng, v. top-mast**; —**zeil, o. top-sail**; —**zeilskoelte, v. fresh (strong) breeze**.

Martelaar, m. (—ares, v.) martyr; —**schap, o. martyrdom**.

Martelaars; —**geschiedenis, v. martyrol-**

7e druk Nederlands-Engels, 1916, blz. 313

Mars, m. Mars; —, v. wallet, pedlar's pack; fighting-top (*v. oorlogsschip*); *Atmosfeer van —* = Martian atmosphere; *Bewoner v. —* = Martian; **Hij heeft heel wat in zijne —** = a good deal in his wallet; **ik zal eens kijken wat ge in uw — hebt** = am just going to see what you carry, am going to trot you out.

Marsch, m. march; — forward, march! away! begone! —**bevel** = marching-order.

Marsch; —**linie, v. line of march**; —**route** = (order of) march; —**tenu, o. marching-kit**

(—order); **Marschvaardig** = ready to march.

Marseille, o. Marseilles.

Marsepein(en) = marchpane, marzipan.

Marskramer, m. pedlar, pedler, travelling hawk.

Mars; —**steng, v. top-mast**; —**zeil, o. top-sail**; —**zeilskoelte, v. fresh (strong) breeze**.

Martelaar, m. (—ares, v.) martyr; —**schap, o. martyrdom**.

Martelaars; —**geschiedenis, v. martyrol-**

Oe druk Nederlands-Engels, 1919, blz. 320

Mars, Mars; *Atmosfeer van —*, Martian atmosphere; *Bewoner v. —*, Martian.

Mars, wallet, pedlar's pack; (fighting-)top (v. oorlogsschip); **Groote —, main-top**: **Hij heeft heel wat in zijne —**, a good deal in his wallet; **ik zal eens kijken wat ge in uw — hebt, am just going to see what you carry, am going to trot you out**.

Marsch, march; —! forward, m.! away! begone! —**bevel, marching-orders**; —**colonne, column of route**; —**linie, line of m.**;

—**oefening, route-marching**; —**route, (order of) m.**; —**snelheid, rate of m.**; —**tableau, m. table**; —**tempo, time of marching**; —**tenu, marching-kit (order)**; —**vaardig, ready to m.**

Marseille, Marseilles.

Marsepein(en), marchpane, marzipan.

Marskramer, pedlar, pedler, travelling hawk.

Mars; —**steng, top-mast**; —**zeil, top-sail**; —**zeilskoelte, fresh (strong) breeze**.

Martelaar (—ares), martyr; —**schap, m. —dom**.

Martelaars; —**boek, —geschiedenis, martyrology (lijst v. —)**; —**kroon, m.'s crown**.

Martelarij, torture, torment.

Oe druk Nederlands-Engels, 1921, blz. 335

Mars, Mars; (*bewoner van —*, Martian.

mars, (pedlar's) pack, wallet; (sch.) top; (*v. oorlogsschip*) fighting-top; **groote —, main-top**; **hij heeft heel wat in zijn —, he has a good deal in his wallet**; **hij heet niet veel in zijn —, he is not much of a headpiece**; **ik zal eens kijken wat ge in uw — hebt, I am going to trot you out**.

marsch, march; ~! wep! away with you! begone! *op ~ zijn*, be on the m.; *op ~ gaan*, set out; *zie voorwaarts*; ~**bevel, zie —order**; —**colonne, column of route**; (*cavalerie*) column of march; —**oefening, route-marching**; ~**orde, order of m.**;

~**order, marching-orders**; *...s ontvangen hebben*, be under marching-orders; ~**route, line of m.**; ~**snelheid, rate of m.**; ~**tableau, m. table**; ~**tempo, rate of m.**;

~**tenu, marching-kit, order**; ~**vaardig, ready to m., in marching-trim**.

Marseille, Marseilles.

marsepein(en), marchpane, marzipan.

marskramer, pedlar, (travelling) hawk.

mars; ~**lantaarn, top-lantern**; ~**steng, top-mast**; ~**zeil, top-sail**.

martelaar, martyr (zgn. . ., to science);

~**boek, —geschiedenis, martyrology**;

~**schap, martyrdom**; ~**skroon, m.'s crown**; **martelares, martyr**; **martelarij,**

10e druk Nederlands-Engels, 1927, blz. 443

Afbeelding 1.

nog tot en met de zestiende druk (1963) uithoudt. Verder zien we voor het eerst het gebruik van vet cursief, en wel om de woordsoorten aan te geven, en al in deel II gaat dit ook de vette romein vervangen in de voorbeelden. Ten slotte voert Broers, zij het maar tot op zekere hoogte, betekenisnummering in. Al met al kan worden gezegd dat, bij alle modernisering die sindsdien heeft plaatsgehad, de vorm die Broers sinds 1926 aan het woordenboek heeft gegeven in hoofdzaak die van vandaag is. De enige principiële wijziging die recent is ingevoerd is het aangeven, op veelvuldig buitenlands verzoek, van de het-woorden in de hoofdver-talingen van deel I. Het meest opvallende daarbij was de constatering hoe bijzonder veel woorden er in het Nederlands zijn die als zowel de-

---

het-woord optreden, en dus toch niet konden worden gemarkeerd. De hoofdvormen van de onregelmatige werkwoorden waren, op overeenkomstig verzoek, al eerder toegevoegd; de wens om in de Nederlandse vertalingen ook de klemtoon aan te geven is tot dusver niet gehonoreerd. Wel zijn in deel I ook, voor het eerst, alle hoofdwoorden voluit gezet, maar dat was niet zozeer een kwestie van principe als wel de enige mogelijkheid om een voor het Engels onaanvaardbaar gevolg van de bedachte typografische beregeling kwijt te worden. In deel II gebeurt het dan ook niet.

3 Hoe komt de redactie aan haar materiaal?

Een deel van het materiaal is al gegeven in de vorm van de vorige druk, en daar kan naar bevind van zaken in gewijzigd worden. Daarnaast komen van een aantal vaste en minder vaste correspondenten suggesties binnen, gebruikers zenden opmerkingen in, en de redactie houdt ogen en oren open en wint waar wenselijk inlichtingen in. Kranten, tijdschriften en boeken worden gelezen, in de beide betrokken talen, er wordt naar radio en televisie geluisterd en gekeken, en er wordt naslagmateriaal van allerlei soort aangeschaft. Niet alleen algemene en gespecialiseerde woordenboeken (een bestand dat steeds bij de tijd moet worden gehouden), maar ook allerhande soorten catalogi (bijvoorbeeld van postorderfirma's: Nederlands zowel als Engels, Brits zowel als Amerikaans) en folders van wie die maar uitgeven wil (banken, stations, postkantoren, de sociale dienst, noem maar op); ik heb ook bepaald geen sticker op mijn brievenbus.

Het moeilijkste bij dit alles is het vinden van het juiste equivalent. Betrekkelijk makkelijk is het nog wanneer je secuur weet dat iets in de doeltaal niet bestaat, en dat er dus geen woord voor is. De keuze is dan simpel: omschrijven of weglaten. Iets wat in de doeltaal niet te begrijpen valt is voor niemand nuttig. Maar je moet het wel heel zeker weten: een staartklok is in het Engels een *staartclock*, en dat zou je niet makkelijk raden als je 't niet wist. Moeilijk wordt het in het bijzonder wanneer je niet precies weet wat een woord betekent, en er is geen woordenboek dat het vertellen wil: de kleinere nemen het niet op, het *WNT* heeft er (althans in druk) nog nooit van gehoord, en de Grote van Dale registreert alleen het bestaan, of zelfs dat niet. Het meeste ligt gelukkig daar tussenin.

Idealiter zouden bronwoord en vertaling elkaar precies moeten dekken, maar dat gaat alleen bij laten we maar zeggen technische termen misschien op. Dan moeten ze wel puur technisch worden gebruikt, en niet ook nog eens een keer figuurlijk, of voorkomen in uitdrukkingen. Planten en dieren zijn goed verifieerbaar, omdat ze altijd nette Latijnse namen hebben, maar ook daar zijn voetangels en klemmen. In Latijnse namen is mode, en ruimte voor verschillen in opvatting, en als ik een Nederlandse naam voor een plant niet ken, die naam niet in zelfs een oude Heukels vind, en hem in de Grote van Dale als gewestelijk bestem-

---

peld zie, wordt het moeilijk vaststellen of ik hem in Ten Bruggencate moet laten staan (als hij er niet al in had gestaan was ik er nooit op gekomen). Het enige 'gewestelijk' dat in de Grote van Dale redelijk is gedefinieerd is (in Belg.); aan (in Gron.) e.d. is men nog niet toegekomen, en ik kan wel nakijken of het in de Groninger woordenboeken van Boeles, Molema en Ter Laan staat, maar dat sluit de rest niet uit, die ik onmogelijk allemaal kan gaan nazien; en in Ter Laan staan ook wel zaken waarvan de Grote van Dale zegt (in Belg.). Zo simpel is het.

Natuurlijk kan ik ook in andere vertaalwoordenboeken kijken, en ik doe dat ook geregeld; maar te vertrouwen zijn ze zomin als Ten Bruggencate zelf, en je moet dus gewoon alles verifiëren; dat is ook de reden dat ik ze wel geregeld, maar evengoed weinig gebruik. Waar ik veel in kijk is het overeenkomstige van Dale *handwoordenboek*, want dat is nu eenmaal de naaste concurrent, en iets wat daar in staat schrap ik minder gemakkelijk dan iets wat ik daar ook niet vind. Maar het is een totaal ander woordenboek, zijn Engels wordt het best omschreven als Mid-Atlantic, en met de equivalentie wordt het niet zo nauw genomen: het heet dan ook een *begrijpwoordenboek*. Dinges, je weet wel.

Een niet te onderschatten voordeel van de computer (mits snel genoeg) is gelukkig dat als je beide delen van het woordenboek erin hebt zitten, het mogelijk is om in heel weinig tijd alle voorkomens van een bepaald woord eruit te halen, en dus ook om te zien voor welke woorden een gegeven woord als vertaling gebruikt is. Je doet dat natuurlijk niet met ieder woord, maar het kan bijzonder nuttig zijn. Een ander voordeel is dat ik een vrij uitgebreid gegevensbestand heb met aanvullingen, en dat na afsluiting van deel 1 het een kwestie van een of twee minuten was om alle handelingen te verrichten die nodig waren om doel- en brontaal te verwisselen, en op de andere taal te heralfabetiseren.

Voor de bewerking is elk van de twee delen opgedeeld in 26 bestanden, voor elke letter een, en die weer in met elkaar zo'n 150 deelbestanden, meestal van circa 50.000 bytes, al zijn q, x en y natuurlijk veel kleiner. Voor beide delen heeft telkens eerst een voorbereiding plaatsgehadt, waarin de nadruk lag op de systematiek. Wat nu gebeurt is de eigenlijke redactie, die van wat er vroeger gebeurde in hoofdzaak verschilt doordat de eindredacteur nu zelf datgene doet waarvoor hij vroeger de zetter een papieren opdracht gaf. Dat is overigens alleen voor Ten Bruggencate het geval; voor de andere Wolters-woordenboeken wordt naar ik begrijp nog steeds papieren kopij aangeleverd, die dan door de bureau-redactie wordt ingetikt.

Persoonlijk vind ik het (achteraf) wel amusant dat ik al veel eerder zelf achter het toetsenbord had gewild, maar dat de firma dat ongewenst vond omdat het woordenboek dan al gauw te veel zou uitdijen. Nu doe ik het, en heb ik een behoorlijk zicht op wat er gebeurt, terwijl er zojuist voor een van de andere woordenboeken een schrappingoperatie heeft moeten plaatshebben omdat de klassieke methode tot een te grote omvang had geleid. Bij Engels-Nederlands hadden we trouwens eerder iets dergelijks gehad, maar dat leidde alleen maar tot uitdijen, niet tot

---

schrappen. Hoewel Frans-Nederlands al met het nieuwe zetprogramma was gedaan, was er toen toch onvoldoende ervaring met het computerprogramma en geen enkel zicht op het precieze effect van het nieuw voorgeschreven systeem, terwijl de voluit gezette hoofdwoorden daar nog bijkwamen. Men was namelijk inmiddels van drukkerij veranderd, en de nieuwe drukkerij moest het ook nog leren, wat ze aanvankelijk zwaar tegenviel. De enige zekerheid was dat alle vernieuwingen meer ruimte zouden eisen dan tot dusver.

Daar kwam bij dat Ten Bruggencate een uitermate compact woordenboek was, maar dat de uitgeefster het niveau van de huidige gebruikers (in hoofdzaak nog steeds het voortgezet onderwijs) te laag schatte om dit zo te kunnen houden. Het niveau, zeg nu maar, van het woordenboek moest gehandhaafd blijven, maar de stijl moest meer in de richting van het nieuws voor doven en slechthorenden gaan (liefst iets minder neerbuigend). Bij Nederlands-Engels zijn deze problemen nu uit de wereld: er is genoeg zicht op de effecten van programma en zetwijze om met behulp van een rekenprogramma een redelijk nauwkeurige schatting te kunnen maken van het effect van de bewerking, en deze zodoende binnen de aangegeven grenzen te houden.

Het moeilijkste is het nog altijd om te bepalen wat wel en wat niet moet worden opgenomen. Tot op zekere hoogte blijft dat natte-vingerwerk. De uitgeefster stelt een limiet aan de omvang, en het is dus zaak daar binnen te blijven, maar de rest is aan de bewerkers. Ten behoeve van de Nederlandse woordvoorraad collationeer ik voorzover mogelijk Koenen en Kramers. Koenen geeft mij meestal te weinig (en soms irritant te veel), Kramers over het algemeen te veel; het van Dale NN *handwoordenboek* kijk ik soms wel in, maar de vraag of een woord nog courant is werd tot voor kort eenvoudiger beantwoord door het grote NN, terwijl de nieuwe Grote van Dale die nu overbodig zou moeten maken. Maar ze zijn een gids, niet meer. Ook een woord dat niet in van Dale staat neem ik rustig op als ik denk dat het courant is en dat ik het kan vertalen. Het is toch al opvallend wat er in van Dale niet staat. En een woord als *bazarlijn* laat ik staan, hoewel ik weet dat dat eigennuttig is. Het kost me in deel II geen extra ruimte, en in de Engelssprekende wereld is het begrip *party-line* nog voldoende levend om de gebruiker van deel I althans te vertellen hoe het in het Nederlands heette toen het er nog was. Ik heb het van J.J. van Helden, zoon van een oud-directeur van de Blauwe Tram, voor wie het begrip gesneden koek was. De tram gebruikte het systeem, en als je weet wat het is, is de benaming logisch. Maar in een Nederlands woordenboek ben ik het nooit tegengekomen.

Vragen rond Johanna Corleva (1698-1752)

Een vergeten Nederlandse lexicografe*

door Monique
Bullinga

Op 16 november 1752 werd in de Nieuwe Kerk te Amsterdam begraven 'Johanna Corleva, bejaarde dochter, wonende ten huize van Hendrik Schurman, op de N.Z.Achterburgwal tussen de Raamsteeg en de Gasthuismolensteeg'.¹ De 'bejaarde dochter' was 54 jaar oud toen ze stierf. Twaalf jaar eerder, in 1740, was van haar hand verschenen de *Algemeene en Geredeneerde Spraakkonst*,² een vertaling uit het Frans van de *Grammaire Générale et Raisonnée* van Antoine Arnauld en Claude Lancelot, 'Gedrukt voor de vertaalster' bij Jacobus Loveringh te Amsterdam. In 1741 kwam *De Schat der Nederduytsche Wörtel-Woorden* van de pers, ook in Amsterdam, maar nu bij Dirk Jemans, boekverkoper.³ Wie was deze vrouw, voor zover bekend Nederlands eerste lexicografe?

Naspeuringen naar zowel persoon als werk lopen gauw stuk. Het enige wat van haar rest, afgezien van de in druk verschenen werken, zijn twee brieven uit november 1740 aan Balthazar Huydecoper.⁴ Huydecoper (1695-1778), geleerde en letterkundige, was op 2 februari 1740 als schepen van Amsterdam beëdigd; hij bekleedde deze functie overigens slechts een jaar.⁵ Taco de Beer veronderstelt dat 'Juffr. Corleva [...] stellig geen onbekende [is] geweest, daar zij haar boek [de *Schat*] kon opdragen aan Balthazar Huydecoper, "regeerend schepen der Stad Amsterdam"'.⁶ Was dat zo? Was Johanna misschien geboortig uit een aanzienlijk geslacht? Waren de Corleva's rijk?⁷

In deze poging tot kennismaking met een vrijwel onbekende achttiende-eeuwse lexicografe/taalkundige vat ik eerst de korte briefwisseling samen die C. Kruyskamp, redacteur van het *WNT*, begin jaren '60 voerde om meer over Johanna Corleva te weten te komen. Vervolgens probeer ik, aan de hand van de twee bewaard gebleven brieven van Corleva en van de voorrede in de *Schat*, het weinige dat Kruyskamps speurtocht heeft opgeleverd enigszins aan te vullen.

Kruyskamps speurtocht

Kruyskamps naspeuringen beginnen – althans op schrift – in 1963. In een brief d.d. 22 februari aan het Rijksarchief in Utrecht wil hij weten of in het daar aanwezige Huydecoper-archief briefwisseling met of over Johanna Corleva voorkomt. Kort tevoren was hem haar *Schat* in handen gekomen, en het was hem nog niet gelukt haar naam ergens anders te vinden dan in Van der Aa en in Abkoude/Arrenberg.⁸ Per omgaande komt er een brief van rijksarchivaris dr. A.-J. v.d. Ven terug, waarin deze het bestaan van de twee reeds genoemde brieven vermeldt en ze kort samenvat. Bijzonderheden over Johanna zijn hem niet bekend; hij verwijst hiervoor naar de gemeentearchivaris van Amsterdam. Voor infor-

* Dit artikel is eerder gepubliceerd in *Trefwoord* 7 (1994), 25-31.

D E S C H A T
Der
N E D E R D U I T S C H E
W O R T E L - W O O R D E N ,

Nevens der zelve AFKOMSTIGEN,

*Waar in alle de Oorspronkelyke W O O R D E N van de
ganische Taal nauw-keurig Onderscheiden zyn, en de
Spruit- en te Zamengestelde W O O R D E N tot haar
Oorsprong overgebragt worden. Alles volgens 's A. B. C.
geschikt.*

Met de Fransche Taal.

Door Juffrouwe

J O H A N N A C O R L E V A .

L E T R E S O R
Des
M O T S O R I G I N A U X ,

De la

L A N G U E F L A M A N D E ,

Avec Leurs Dérivés.

*Dans lequel tous les MOTS ORIGINAUX de
cette Langue, sont exactement Distingués & les Déri-
vés & Composés réduits à leurs Racines. Le tout
selon l'ordre de l'Alphabet.*

Par Mademoiselle

J O H A N N A C O R L E V A .

T E A M S T E R D A M ,

By DIRK JEMANS, Boekverkoper, 1741.

N E D .
L E T T E R K .

Titelpagina van het woordenboek van Johanna Corleva.

matie over het lakzegel aan de brief van 19 november 1740 verwijst hij naar het Centraal Bureau voor Genealogie te 's-Gravenhage. Kruyskamp bedankt de rijksarchivaris in een kort briefje d.d. 8 maart 1963 en verzoekt om toezending van een kopie van beide brieven.

Op het idee de Gemeentelijke Archiefdienst van Amsterdam te benaderen was Kruyskamp zelf al gekomen. Een brief (zie noot 1) van de Amsterdamse gemeentearchivaris aan de Redactie van het Woordenboek der Nederlandsche Taal gedateerd 6 maart 1963 bevat de volgende informatie. Johanna Corleva is gedoopt op 8 oktober 1698 in de Zuiderkerk. Getuigen waren Aeltie Corleva en Johannes Tessemaker. Haar vader Lourens Corleva was borduurwerker, afkomstig uit Delft en waarschijnlijk aldaar geboren omstreeks 1670. Haar moeders naam was Anna Catrina Tessemaker. Verder, deelt de archivaris mee, werden in het GA Amsterdam

---

nog twee Corleva' gevonden: Maria Corleva, geboren in Maastricht circa 1669, en Guillelmus Corleva, schilder, geboren circa 1628 te Antwerpen. Dat was het. Met nog de aantekening:

Of in bovenaangehaalde inschrijvingen sprake is van de door U gezochte persoon, is niet te bewijzen. Daar de naam Corleva alhier echter bijna niet voorkomt, is het wel waarschijnlijk.

Enkele aanvullingen op deze informatie geeft H.L. Kruiemel, conservator van het Centraal Bureau voor Genealogie, in een brief aan Kruyskamp d.d. 22 maart 1963. Johanna's ouders huwden in 1697. De vader is 'volgens opgave' in Delft geboren, maar zijn doop werd niet gevonden. Johanna's grootmoeder van vaders kant heette Alida van Zutphen. De door het GA eveneens genoemde Guilelmus (sic) is volgens Kruiemel in 1650 in Amsterdam getrouwd met Annetie Dircks. Hij vermoedt dat, bij 'een zo uitzonderlijke naam als Corleva', deze Guilelmus en Johanna's vader familie van elkaar waren, oom en neef wellicht? Alleen omdat een eventueel familielid van Johanna uit Antwerpen kwam, acht Kruiemel het verder zeer waarschijnlijk dat haar voorouders uit de 'Zuiderlijke' Nederlanden kwamen.

Vreemd genoeg rept Kruiemel met geen woord van het lakzegel.⁹ Van de Ven zegt hierover in zijn brief d.d. 25 februari 1963:

De brief van 19 November bevat een fragment van een familiewapen in rood lak. Dit wapen vertoonde vermoedelijk in zilver 3 zesbladige gestengelde bloemen, geplaatst 2 en 1, met dezelfde bloem als helmteken.

Maar misschien heeft Kruiemel er ook niet naar gezocht. Hij besluit zijn korte brief immers met de woorden:

Hiermede hebben wij uw vraag beantwoord voor zover bij *een niet zeer uitvoerig onderzoek* [curs. van mij, MB] mogelijk.

Vragen, vragen

Ik meende Kruyskamps speurtocht met een gerede kans van slagen voort te kunnen zetten, immers, over een vrouw als Corleva moet toch meer te vinden zijn? Vrouwelijke geleerden in het algemeen en taalkundigen in het bijzonder waren in ons land niet dik gezaaid, en dus moet een vrouw die een grammatica vertaalde en een woordenboek samenstelde toch een zekere bekendheid genoten hebben, (meer) sporen nagelaten hebben?

Hoe heeft haar opvoeding eruitgezien, wat voor (privé-)onderwijs heeft ze genoten? Waar vond ze de tijd en mogelijkheid om zich aan de studie te wijden, hoe voorzag ze in haar levensonderhoud? Welke waren

---

haar intellectuele voedingsbronnen? Heeft zij wellicht brieven gewisseld met lieden die een zelfde belangstelling voor de taal hadden? Waar kwam haar interesse voor de taalkunde vandaan? Dit is slechts een greep uit de vele vragen waarop het antwoord helaas – vooralsnog? – niet te geven is.

Als we het 'Berigt van den Boekverkooper aan den Leezer' dat is opgenomen in de *Schat* mogen geloven hield 'dezelve juffrouwe' zich nog met andere intellectuele activiteiten onledig. Zo had zij onder meer in 1741, toen de *Schat* verscheen, 'De geheele Philosophie van den Heer Bayle, bestaande in de Reden-Konst, Natuur-Kunde, Boven-Natuur-Kunde, en Zede-Konst, uit het Latijn en Fransch in 't Nederduitsch [...] reeds heel en al vertaald.'¹⁰ Was dit boek in handschrift of druk bewaard gebleven, dan hadden we misschien antwoord gekregen op de vraag welke de achtergrond was van haar studie en vertaling van deze filosoof. Dat Pierre Bayle (1647-1706) een niet onbelangrijke plaats innam in Corleva's intellectuele activiteiten mag ook blijken uit het ps in de tweede brief aan Huydecoper (zie hierna), waarin ze hem aanspoort toch vooral Bayles werk te gaan lezen.

Alhoewel de drukker zegt dat hij dit en 'andere Werken onder handen hebben te Drukken' is waarschijnlijk geen ervan daadwerkelijk in druk verschenen.¹¹

Over de receptie van de twee wel uitgegeven werken is vrijwel niets bekend. De kostschoolhouder Ernst Zeydelaar (1742-1820) noemt de *Spraakkunst* in de bibliografie van zijn *Nederduitsche Spraakkunst* (1781),¹² Taco de Beer vergelijkt in het al genoemde artikel haar woordenboek met dat van Van Dale, en op een bepaald moment is de *Schat* op de bronnenlijst van het *WNT* terechtgekomen.¹³ Maar verder? Zijn haar werken ooit besproken, laat staan gebruikt? Hoe groot was de oplage? Waar zijn de boeken gebleven?¹⁴ En waarom bekostigde Johanna in 1740 het drukken van haar *Spraakkunst* zelf – ze kan dus niet onbemiddeld zijn geweest –, terwijl het er naar uitziet dat nog geen jaar later een andere drukker bereid was haar *Schat* uit te geven? Als dat inderdaad zo was, wat betekende dat dan, wat was er in één jaar veranderd? Had de *Spraakkunst* zo goed gelopen dat er wel vertrouwen bestond in een volgend werk van juffrouw Corleva? Maar waarom dan niet bij dezelfde drukker gebleven? Of was het omdat Jemans wel fiducia had in de verkoopmogelijkheden van een *woordenboek*? Had Huydecoper – de *Schat* was immers aan hem

WED Zeer Onderdanige
te Ootmoedige Dienaar
Johanna Corleva

De ondertekening van Johanna Corleva in haar brief van 8 november 1740 aan Balthazar Huydecoper.

---

opgedragen – misschien een goed woordje gedaan voor Johanna? Maar zo ja, waarom is haar naam dan ook in het Huydecoper-onderzoek (vrijwel) nergens terug te vinden?¹⁵ Uitgebreid bronnen- en literatuuronderzoek zou misschien aan het licht kunnen brengen welke positie Corleva innam in de taalkundige discussie van haar tijd.

In een poging althans iets over Johanna te weten te komen heb ik me geconcentreerd op de vraag: wat verraden bij eerste lezing de twee brieven en de voorrede in de *Schat* over haar?

De brieven

Op 8 november 1740 schreef Johanna Corleva Huydecoper de volgende brief:

Weledelen Achtbaaren Heer
MijnHeer

hebbe UE.Ed. het Schrif int Nederduitsch door myn Boekverkoper aan UE.Ed. toegezonden & denke het van myn pligt is, nochmaals by UE.Ed. te komen om van ue.ed. te verstaan of er iets moet in verandert worden of uitgelaten worden volgens hetgeen UE.Ed. zal behagen. myn voornemen scheint my van een zoo groot belang, naamlyk om my in UE.Ed. goede gunst te bevestigen waarvan UE.Ed. my reeds eenige grond van hope toe gegeven heeft, dat niet twyffelen of UE.Ed. zal my het genereuslyk toestaan, dat 'k UE.Ed. doorluchtige Naam Aan 't hoofd van myn werk plaatze. de voorzorge die 'k neem om UE.Ed. deze wynig regelen te schryven, is alleen dat door myn verzuim niet vreeze d'eer van UE.Ed. toestemming te bekoomen. Ondertusschen Ed. achtbaare Heer laat my toe dat ik my met de grootste achting [noeme?: doorgehaald] & eerbiedigheit noeme,

Edelen Achtbaaren Heer

Amsterdam 8 November
1740

UEd. zeer Onderdanige
& Ootmoedige dinaresse
Johanna Corleva

Verhoop van UE.Ed. goedheit my te stellen een tydt of uur wanneer UE.Ed. gelegenheit zoude hebben dat ik koome om UE.Ed. beveelen & orders te ontfangen.

Uit deze brief blijkt dat Johanna al eerder contact heeft gehad met Huydecoper, en wel – in elk geval – over twee zaken. Ten eerste heeft ze Huydecoper gevraagd de *Schat* (in manuscript?) door te nemen en van kritische kanttekeningen te voorzien, en ten tweede heeft ze hem verzocht het boek aan hem te mogen opdragen. Waarschijnlijk heeft hij wel de belofte gedaan om haar werk van deskundig commentaar te voorzien maar zich hier niet aan gehouden, aangezien Johanna haar boekverkoper het 'Schrif' (reeds in drukproef?) aan hem heeft laten toesturen en in haar brief 'nochmaals' vraagt of er naar zijn mening iets aan veranderd moet worden. Verder laat de brief er geen twijfel over bestaan dat Huydecoper in principe goedgunstig heeft gereageerd op Johanna's wens zijn doorluchtige naam aan het hoofd van haar werk te plaatsen. Maar er

Mijn Heer
De Heer
Balthazar Huydecoper
Regerend Schepen der
Over Stad
Amsterdam

Het adres op de brief van Johanna Corleva aan Balthazar Huydecoper van 19 november 1740.

zijn blijkbaar geen harde afspraken gemaakt, zodat Johanna het nodig vindt nog eens op de zaak terug te komen. Het is heel goed mogelijk dat Johanna belet kón vragen omdat de 'taalkundig initiator' haar *Spraakkonst* kende, waarschijnlijk zelfs gelezen had. Hij was immers een 'well-known supporter of the "grammaire raisonnée" doctrine'.¹⁶ Het lijkt me zeker waarschijnlijker dan dat de dochter van een borduurwerker zich zou bewegen in de hogere kringen van Amsterdam, en een man van zo'n positie tot haar kennissen mocht rekenen.

Over de 'formule van bescheidenheid' onder aan de brief hoeft men zich niet te verbazen. Dat was *usance* in deze tijd, en voor vrouwen zelfs een morele verplichting.¹⁷ Het zegt dus niets over karakter of gedrag van Johanna.

Huydecoper reageert niet (?). Johanna heeft haast, en zij besluit opnieuw de pen op te nemen. Waarom ze deze brief, van 19 november 1740, in het Frans heeft geschreven is een kwestie van speculatie. Dacht ze hem er op deze manier van te kunnen overtuigen dat hij zijn voorlopige toestemming niet aan een dom vrouwspersoon had gegeven? Wilde ze laten zien dat de 'lingua franca' van de hogere kringen ook de hare was? Maar als het goed is wist hij toch al dat ze het Frans, de 'uitverkoren omgangstaal van [...] een belangrijk deel der intelligentsia'¹⁸ machtig was?

De brief:

Monseigneur

je prends encore la liberté de vous demander très humblement par ce petit écrit respectueux que vous aies la bonté de m'assigner un moment de votre commodité lorsqu'il vous plairoit auquel je puisse achever de remplir mon devoir envers votre genereuse & exressive bonté. J'admire l'heureux & surprenant effet que l'amour des belles lettres produit en vous Monseigneur, j'entends parler de cette affabilité & humanité avec la quelle vous m'avez été accessible toute petite que je suis, toute inconnue que je vous aie été. voila dis-je Monseigneur l'effet heureux de l'amour que vous avez pour les sciences & pour les belles lettres, qu'on appel-

---

le par leurs doux effet Lettres humaines & humanités. je cesse pourtant d'admirer le bonheur, que j'ai eu de me trouver sous l'honneur inestimable de vôtre protection, lorsque je considere (ce qui vous est très connu,) que des Esclaves même autrefois sont devenus des affranchis illustres par la prerogative de leur Esprit, le peu que Dieu m'en a donné m'a attiré de la part de vôtre generosité l'encouragement où je suis pour faire des plus grands progrès, & par un effet de mon jugement je ne laisserai pourtant pas de rester toujours non obstant le grand addoucisement de votre dignité & de vôtre venerable rang avec le respect le plus scrupuleux & le plus profond de vôtre venerable & digne personne

Monseigneur

Amsterdam 19 November
1740

La très humble très obligée
& très reconnoissante servante
Johanna Corleva

Monseigneur, prenez je vous prie vôtre commodité en lisant la philosophie de Bayle, car il est question à present d'achever le dictionaire Etymologique de la langue françoise, que j'ai deja traduit en partie.

Hier is de met de pen beleden onderdanigheid wellicht te veel voor een twintigste-eeuws gemoed, maar men moet blijven bedenken dat een dergelijk taalgebruik heel normaal en gewoon opportunistisch was. En op een heel superieure manier maakt Johanna de grote Huydecoper duidelijk dat niet alles van hem afhangt, als ze hem vertelt dat het in het verleden het prerogatief van hun geest is geweest dat slaven tot vrije mensen heeft gemaakt.

Of zij de hoogedelachtbare heer na deze brief in den lijve bezocht heeft is niet bekend, maar feit is dat nog geen jaar later de *Schat* het licht zag, met opdracht aan denzelfen.¹⁹

Een witte raaf

Waar in de achttiende eeuw het Grieks nog slechts door enkelen werd beheerst – het Latijn was zoals bekend op de universiteiten de voertaal en functioneerde als intermediair voor het Grieks –, mag het uitzonderlijk heten dat een vrouw deze taal machtig was. Corleva kende Grieks. Althans, in de 'Voorreden' van de *Schat* verwijst zij behalve naar het woordenboek van 'de Fransche Accademie' naar het 'Griesch [sic] Woordenboek' van Screvelius en naar een 'diergelyk Werk' van Scapula.²⁰ Van Screvelius' woordenboek heeft zij 'byzonderlyk de Leerwyze [...] gevolgt'.

Zonder hier stil te staan bij het onderwijs dat Johanna genoten kán hebben mag duidelijk zijn dat kennis van het Grieks (en in elk geval Latijn en Frans) haar bepaald niet dichter bij het toentertijd heersende ideaalbeeld van de vrouw kan hebben gebracht. Intellectuele prestaties

---

werden vrouwen in het algemeen niet in dank afgenomen, en als ze die al leverden mochten ze er zeker niet mee te koop lopen. Bescheidenheid was het grootste sieraad van de vrouw. Niet zelfontplooiing maar dienstbaarheid was aan de orde: de ideale vrouw zorgde ervoor dat het huishouden op rolletjes liep, haar echtgenoot gelukkig was en de kinderen een goede opvoeding kregen.

Tot slot nog dit. Erg onzeker of bescheiden over haar eigen werk was Corleva niet. Als ze een overzicht van de gevolgde werkwijze heeft afgesloten met de woorden: 'Dit is 't geen wy belangende het wezentlyke te zeggen hadden', begint ze een nieuwe alinea over het belang van de kennis der taal – waarin naast de heer Despréaux ook Huydecoper nog eens de hemel in geprezen wordt – als volgt:

Voor 't overige kan men niet nalaten onze Landtgenoten en de Franschen te berichten, dat noch d'Inlandsche noch de Uitlandschen, haar niet kunnen verze-keren, deze Taal wel te kennen, indienze die niet volgens de nasporing der Grond-woorden, naar de wyze die wy handelen, leren verstaan. Wy zullen ons hier over niet verder uitbreiden, door een beweegreden van bescheidenheit [curs. van mij, MB].

Maar het moest de toenmalige lezer/gebruiker van de *Schat* inmiddels allang duidelijk zijn: dit woordenboek hielp een inwoner van de 'Gele-terde Wereldt' de 'vereischte volmaaktheit van de Taal' te bereiken.

Is Johanna Corleva terecht vergeten? Om deze vraag te kunnen beantwoorden is nader onderzoek nodig. Haar *Schat* zou vergeleken moeten worden met andere woordenboeken; tijdschriften en kranten dienen te worden doorgenomen op mogelijke aankondigingen en besprekingen ervan. Nauwgezette studie van het taalkundig klimaat in de eerste helft van de achttiende eeuw levert misschien materiaal op waarmee we Johanna en haar werk in een context kunnen plaatsen.

Met dank aan Jaap Engelsman, Jan Noordegraaf, Pim van Oostrum en Ewoud Sanders.

Noten

1 Brief d.d. 6 maart 1963 van de Gemeentelijke Archiefdienst van Amsterdam aan de Redactie van het *Woordenboek der Nederlandsche Taal* (in antwoord op een verzoek om inlichtingen d.d. 22 februari 1963), aanwezig in het archief van het WNT.

2 De volledige titel, overgenomen van de fotomechanische herdruk van de uitgave 1740 (VU Amsterdam, 1992) luidt: ALGEMEENE / EN GEREDENEERDE / SPRAAKKONST, / *Behelzende / De Grondregelen van de Konst van wel te spree- / ken, op een klaare en natuurlyke wyze uitgelegt: / de redenen van 't geen aan alle Taelen gemeen / is: de redenen der voornaamste verscheidenhe- / den die zig daar omtrent opdoen: en veele / nieuwe Aanmerkingen over de Fransche Taal. / Door de Heeren van PORT-ROYAL / in 't Fransch geschreven; / En in 't Nederduitsch vertaald door / JOHANNA CORLEVA. / Gedrukt voor de Vertaalster, / En te bekomen te Amsterdam, / By Jacobus Loveringh, 1740.*

Zie ook noot 8.

---

3 DE SCHAT / Der / NEDERDUITSCHTE / WORTEL-WOORDEN, / Nevens der zelve AFKOMSTIGEN, / Waar in alle de Oorspronkelijke WOORDEN van de / gantsche Taal nauwkeurig Onderscheiden zyn, en de / Spruit- en te Zamengestelde WOORDEN tot haar / Oorsprong overgebragt worden. Alles volgens 't A.B.C. / geschikt. / Met de Fantsche [sic] Taal. / Door Juffrouwe / JOHANNA CORLEVA. / LE TRÉSOR / Des / MOTS ORIGINAUX, / De la / LANGUE FLAMANDE, / Avec leurs derivés. / Dans lequel tous les MOTS ORIGINAUX de cette Langue, sont exactement Distinguéés & les Derivés & Composés réduits à leurs Racines. Le tout / selon l'ordre de l'Alphabet. / Par Mademoiselle / JOHANNA CORLEVA. / Te Amsterdam, / By DIRK JEMANS, Boekverkoper, 1741. Titel overgenomen van het exemplaar in fotokopie dat te vinden is in de bibliotheek van het INL te Leiden.

4 RA Utrecht, archief van de familie Huydecoper, inv.nr. 67, map literair en wetenschappelijk werk opgedragen aan Balthazar Huydecoper; brieven Corleva inv.nr. 193. Met dank aan Roland de Bonth en Nicki Bullinga.

5 Henri A. Ett, Balthazar Huydecoper. Een Hollandsch geleerde uit de achttiende eeuw (Amsterdam z.j. [1947]), pp. 40-41. De voor ons belangrijke periode doet Ett af met de woorden: 'Uit zijn amtsperiode als Schepen, is ons geen enkele bijzonderheid bekend [...]' (p. 41). C.J.J. van Schaik, Balthazar Huydecoper. Een taalkundig, letterkundig en geschiedkundig initiator (Assen 1962), noemt haar evenmin. Huydecoper-vorser Roland de Bonth is haar naam (behoudens in de twee brieven in het Huydecoper-archief) tot nu toe niet tegengekomen, en ook bij een instituut als het IIAV is haar naam onbekend.

6 Taco de Beer, 'Over eenige woorden en verklaringen die bij Van Dale ontbreken', in: Noord en Zuid 15 (1892), pp. 417-429, hier p. 418; zie ook J. Noordegraaf, Norm, geest en geschiedenis. Nederlandse taalkunde in de negentiende eeuw (Diss. Leiden, Foris Publications, Dordrecht en Cinnaminson 1985), p. 463.

7 De mogelijkheid bestaat natuurlijk altijd dat Corleva zich louter vanwege zijn autoriteit op taalkundig gebied tot Huydecoper wendde.

8 In A.J. van der Aa, Biographisch Woordenboek der Nederlanden enz., voortgezet door K.J.R. van Harderwijk [...]. Derde deel (J.J. van Brederode, Haarlem z.j.), pp. 717-718, worden behalve haar naam alleen de twee titels vermeld onder verwijzing naar Abkoude en Arrenberg, Naamregister van de bekendste en meest in gebruik zynde Nederduitsche Boeken enz. (Rotterdam 1788), dat haar boeken als volgt vermeldt:

Corleva (Johanna) Redenerende Spraakkunst / Amsterdam / G. de Groot en Zoon, 8 11 st.
----- Schat der Nederduitsche Wortelwoorden / 1741, Amsterdam / 8.

Terwijl Jemans als drukker van de Schat niet vermeld wordt, geeft het Naamregister als drukker van de Spraakkunst niet Loveringh maar De Groot en Zoon. Hoe zit dat? Zijn er twee drukken verschenen, in één jaar tijd, of is het een foutje van de samensteller?

9 J.G. Smit, hoofdredacteur van De Nederlandsche Leeuw, die ik de vraag voorlegde wat het betekende in de eerste helft van de achttiende eeuw over een familiewapen te beschikken, kon daar kort over zijn: niets. Althans niet veel. De achttiende eeuw was de eeuw van de aristocratisering: iedereen, elke maatschappelijke groep probeerde hoger te komen. De lagere burgerij wilde middenklasse worden, deze wilde op haar beurt hogere burgerij worden. Men mat zich dubbele namen aan en koos meer dan één voornaam. Ook ambachtslieden bijvoorbeeld konden een wapen voeren als zij dat wilden, er bestond geen enkele controle op. Men hoefde dus niet per se van goeden huize of gegoed te zijn om zich heraldiek te onderscheiden.

E. Boutmy van het Centraal Bureau voor Genealogie, specialist in de heraldiek, kon desgevraagd de naam Corleva in geen van de registers, repertoria of collecties terugvinden.

10 Schat, p. 799.

11 Noordegraaf, Norm, geest en geschiedenis, p. 464.

12 Zie Jan Noordegraaf, 'Linguistica Neerlandica: a Dutch translation of the Port-Royal

---

Grammar', in: *Historiographia Linguistica* V (1978), pp. 193-204.

13 Het ligt voor de hand aan te nemen dat Corleva's woordenboek pas vanaf 1962/1963 als bron voor het *WNT* is gebruikt, aangezien Kruyskamp zijn eerste verzoek om informatie begint met: 'Dezer dagen kwam ons in handen [...]'. De *Schat* wordt pas genoemd in de tweede aanvulling op de bronnenlijst (1966), die 'de bronnen waarmee het apparaat van het Woordenboek sinds 1952 is uitgebreid' bevat. Als we inderdaad van 1962/1963 uitgaan betekent dit dat de *Schat* slechts voor (een deel van?) de delen XIII:3 en 4, XVII:2 en 3, en XIX tot en met XXIII als bron kan zijn gebruikt.

Maar het is natuurlijk mogelijk dat de een of andere redacteur of medewerker het boek al kende en gebruikte. In de catalogus van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde uit 1889 wordt Corleva's *Schat* immers al genoemd (dl. 1, afd. 2, kol 156-157). Het boek bevond zich dus lang vóór Kruyskamps ontdekking ervan in de Leidse UB, en zou door *WNT*-medewerkers geraadpleegd kunnen zijn.

14 Volgens Jan Noordegraaf is er nog maar één exemplaar bekend van de *Geredeneerde spraakconst.*, namelijk dat in Leiden. Het exemplaar van de UB Amsterdam is begin deze eeuw bij de grote brand in de schouwburg (waar boeken waren opgeslagen) in rook opgegaan. Een oproep van Noordegraaf in de *Henry Sweet Society Newsletter* (8, mei 1987) om het bestaan van mogelijke andere exemplaren te melden leverde geen enkele reactie op.

Van de *Schat* zijn in Nederland nog vier exemplaren te vinden: in de Amsterdamse UB, de Leidse UB (boeken van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde), de KB Den Haag en in de Gemeentebibliotheek Rotterdam. Het *INT* beschikt over een kopie ervan die begin jaren '70 is gemaakt. (In *The National Union Catalog* wordt de *Schat* éénmaal vermeld.)

15 Roland de Bonth ontdekte dat Huydecoper zowel de *Spraakconst* als de *Schat* in zijn bezit had.

16 Noordegraaf, 'Linguistica Neerlandica', p. 194.

17 Zie bijv. Suzan van Dijk, 'Madame Dacier, of de vrouwelijke plicht van bescheidenheid', in: *Negende Jaarboek voor Vrouwengeschiedenis* (SUN, Nijmegen 1989), pp. 65-85.

18 Geciteerd in L.G. Korpel, *Over het nut en de wijze van vertalingen. Nederlandse vertaalreflectie (1750-1820) in een Westeuropees kader* (Diss., Rodopi, Amsterdam en Atlanta 1992), p. 25.

19 In de 'Opdragt' van de *Schat* zegt Corleva in een voorrede van een van Huydecopers werken een zeer nuttige vermaning gevonden te hebben, waarmee zij getracht heeft haar voordeel te doen. Het gaat om de voorrede in *Achilles*. In de laatste alinea hiervan fulmineert Huydecoper tegen de grote onzorgvuldigheid waarmee tijdgenoten met de 'schoone en heerlyke moedertaale' omgaan, om te besluiten met een citaat uit de *Art Poétique* van 'den weergaëlloozen Dichter' Boileau (geciteerd uit de uitgave bezorgd door C.J.J. van Schaik, Zwolle 1964, p. 28). Opmerkelijk is dat Corleva in de 'Voorreden' van de *Schat* exact dezelfde dichtregels aanhaalt uit de *Art Poétique*, maar de schrijver ervan 'De Heer Despreaux' noemt. Zo was Nicolas Boileau (1636-1711) in zijn tijd bekend, maar als haar grote voorbeeld Huydecoper hem al noemt bij de naam waaronder ook wij hem kennen, waarom doet Corleva dat dan niet? Een slordigheidje? Een eigenzinnig karaktertrekje? Of werden beide namen door elkaar gebruikt?

20 Aan Jaap Engelsman dank ik de informatie dat het hier moet gaan om respectievelijk Cornelius Schrevelius, *Lexicon manuale Graeco-Latinum et Latino-Graecum* (Leiden 1654 en latere drukken), en Joannes Scapula, *Lexicon Graeco-Latinum* (1579, gevolgd door talloze herdrukken, o.a. bij Elzevier in Leiden, 1652).

Nawoord

Voor een (voorlopige) plaatsbepaling van Johanna Corleva in de achttiende-eeuwse Nederlandse linguïstiek zie het artikel van Jan Noordegraaf, 'Women and Grammar. The Case of Johanna Corleva (1698-1752)', in: Idem, *The Dutch Pendulum. Linguistics in the Netherlands 1740-1900* (Nodus Publikationen, Münster 1996), pp. 1-22.

Johan Hendrik van Dale (1828-1872): maker van een half woordenboek*

door Ewoud
Sanders

Johan Hendrik van Dale was een onverbeterlijke workaholic. In krap twintig jaar publiceerde hij 22 boeken en honderden artikelen. Hier een portret van een nederige autodidact die zijn woordenboek maar half voltooide en die zijn faam in de eerste plaats dankt aan een 21-jarige leerling. 'Verzekerde mij een mijner letterkundige vrienden, dat hij, die zijn vader en moeder vermoord heeft, nog te goed was om een Woordenboek te schrijven, ik heb mijzelf vaak twijfelmoedig de vraag gedaan, of hij wel volkomen ongelijk had.'

Hij moet er vreselijk aan toe zijn geweest. Van top tot teen was hij bedekt met duizenden ettergezwollen, sommige ter grootte van een erwt. De puisten zaten ook in zijn mond, zodat hij moeilijk kon spreken. Zijn gezicht was opgezwollen en hij moet hebben gestonken naar beschim-

* Dit artikel is eerder gepubliceerd in Trefwoord 3 (1992), 30-39.

J.H. van Dale.

---

meld brood.¹ Zijn beste vriend, dominee H.Q. Janssen uit het nabijgelegen St. Anna ter Muident, herkende hem op het laatst nauwelijks meer en beschreef zijn uiterlijk als 'afzigtelijk, afschuwelijk'.

In de eerste week van mei 1872 werd Johan Hendrik van Dale, schoolmeester en archivaris te Sluis, geveld door de pokken, toen vrijwel zonder uitzondering 'de vreeselijke kinderziekte' genoemd. Zijn doodstrijd is goed gedocumenteerd en tegen het eind van dag tot dag te volgen.

Veertien dagen lang leed hij de 'hevigste smarten en pijnen'. Aanvankelijk hadden de artsen nog hoop op beterschap, maar die bleek al spoedig ongegrond. Van Dale had een zeer zwak gestel, zijn leven lang leed hij aan 'eene buitengewoone zenuwachtigheid', zoals zijn boezemvriend Janssen het omschreef. Naarmate hij ouder werd, kreeg hij steeds meer last van koortsachtige aandoeningen en hoofdpijn. Nog maar kort daarvoor was hij hersteld van een andere ernstige ziekte.

Op vrijdag 17 mei was de toestand zo verergerd dat Van Dale zelf begon te voelen dat hij het dit keer niet zou overleven. 'Maar', zo zei hij de volgende dag tegen dominee Janssen, 'ik sterf kalm en gerust, in 't geloof aan en 't vertrouwen op mijn' Zaligmaker.' Na zijn dood, zo vertrouwde Van Dale zijn vriend toe, zou hij ter nagedachtenis het toen tot de letter T gevorderde *Biographisch Woordenboek der Nederlanden* van A.J. van der Aa krijgen, een woordenboek waarin Van Dale later overigens zelf zou worden opgenomen.

In de vroege ochtend van zondag 19 mei liet Van Dale 'zijne door droefheid afgetobde vrouw en kinderen' wekken om afscheid van hen te nemen. Hij gaf zijn vrouw de wens te kennen dat zijn leerling Jan Manhave het *Nieuw Woordenboek der Nederlandsche taal* zou voltooien. Van Dale werkte al bijna vijf jaar aan dit woordenboek, waarvan drie met hulp van de jonge Manhave.

In de loop van de avond kwam dominee Janssen nogmaals langs, maar Van Dale kon al niet meer spreken. 'Het heeft zeker zijn laatste uren verzwaard, dat hij het werk, met zooveel ijver en liefde opgevat, onvoltooid heeft moeten laten liggen', veronderstelde het *Leidsch Dagblad* naderhand.² Om tien uur die avond, pinksterzondag 19 mei 1872, blies Van Dale zijn laatste adem uit, 44 jaar oud. 'Wie in den late avond van den 19den mei [...] Sluis heeft doorgewandeld en nu en dan een oogenblik is blijven stilstaan bij de groepen, die zich hier en daar hadden gevormd', aldus Jan Manhave, 'heeft getuige kunnen zijn hoe algemeen zijn [Van Dales] vroeg afsterven werd betreurd.'³

Aan werken verslaafd

Als Van Dale niet door de pokken tot 'een hoogereren werkring' was geroepen, zoals Manhave het later omschreef⁴, dan had hij zich zonder twijfel doodgewerkt. Het begrip *workaholic* staat pas sinds 1984 in de Grote van Dale, maar zo zie je: een verschijnsel kan ook bestaan zonder dat er een woord voor is. 'Ik overdrijf niet, als ik van hem zeg, dat hij dag en nacht studeerde', schreef dominee Janssen in het *Levensbericht* van zijn vriend.

‘Geen oogenblik liet hij verloren gaan; ledig zijn was hem een straf. [...] Hij kende geene uitspanningsuren: zijn’ ziel was altijd ingespannen.’ Jansen drong er herhaaldelijk op aan dat Van Dale ten minste dagelijks een uurtje ging wandelen. ‘Doch altijd was het te vergeefs. Hij kón letterlijk het werken niet nalaten. Daarom werd dan ook algemeen gezegd: Van Dale werkt zich dood, en niemand voorspelde dat hij oud zou worden.’⁵

Manhave had dezelfde ervaring met zijn leermeester: ‘Soms stond hij in ’t midden van den winter als de thermometer vijftien à twintig graden beneden het nulpunt teekende, om vier of vijf uren op...’⁶

Van Dale schreef zijn ontzagwekkende werklust zelf toe aan het feit dat hij als kind vaak weken achtereen ziek was geweest. Studeren had hem, aldus Manhave, ‘zelfs in droevige en donkere oogenblikken menigmaal troost en opbeuring geschonken. Daarom had hij de studie liefgegrepen en noemde hij zijne boeken zijne beste vrienden.’⁷

Levensloop

Johan Hendrik van Dale werd op 15 februari 1828 geboren te Sluis in Zeeuws-Vlaanderen, als zesde zoon van Abraham van Dale (1799-1837) en Pieterella Johanna du Bois (1802-1865). Zijn moeder was winkelierster, zijn vader eerst peperkoekbakker, daarna landmeter, vervolgens hulponderwijzer en ten slotte militair; hij stierf aan boord van een oorlogsbodem voor de zuidkust van Java toen Johan Hendrik elf was.

Johan Hendrik groeide uit tot een, voor zijn dagen, vrij lange man. Hij was 1,72 meter en had – volgens een beschrijving uit die tijd – een lang aangezicht, een hoog voorhoofd, blauwe ogen, een grote neus, een forse mond, een ronde kin, blonde wenkbrauwen en blond golvend haar.⁸

Zijn nieuwsgierigheid en zijn scherpe geheugen wierpen al snel vruchten af. Hij was net zestien toen hij zijn eerste onderwijsbevoegdheid haalde. Meteen daarop werd hij aangesteld als ondermeester in Sluis. In de jaren daarna behaalde hij in razend tempo allerlei aktes: uiteindelijk was hij bevoegd in Frans, wiskunde, Engels, Duits, natuurkunde en landbouwkunde. Op eigen houtje bekwaamde hij zich bovendien in het Latijn en Gotisch, terwijl het Middelnederlands in hem ‘eene priester vol van de warmste geestdrift’ vond.⁹ Vanaf mei 1854 was Van Dale hoofdonderwijzer aan de openbare school te Sluis, vanaf oktober 1855 tevens stadsarchivaris.

In 1852 verscheen zijn eerste boek: *Honderd opstellen ter verbetering*, een simpel ‘boekske’, zoals hij het zelf noemde¹⁰, voor de hoogste klas van de volksschool. In de jaren daarna publiceerde hij ruim twintig andere boeken: merendeels werken over de geschiedenis van Sluis of Zeeuws-Vlaanderen, en schoolboeken over zuiver schrijven, zinsontleding en spraak-kunst. Hoewel weinig vernieuwend, werden die schoolboeken door het hele land gebruikt, sommige zelfs tot in het eerste kwart van deze eeuw.¹¹

Daarnaast publiceerde Van Dale honderden artikelen. Eerst vooral over historische en oudheidkundige onderwerpen, maar vanaf 1861 in toenemende mate over taalkunde. Het rijke archief van Sluis, dat hij als eer-

---

ste inventariseerde, vormde daarbij een goudmijn. De artikelen verscheen in gerenommeerde tijdschriften als *De Taalgids*, de *Taal- en Letterbode*, *De Toekomst* en *De Navorscher*. En natuurlijk in *Bijdragen tot de Oudheidkunde en Geschiedenis, inzonderheid van Zeeuwsch-Vlaanderen*, een tijdschrift dat Van Dale samen met zijn vriend H.Q. Janssen redigeerde en dat verscheen tussen 1856 en 1863. In de 'Lijst der werken van J.H. van Dale' die Manhave als bijvoegsel opnam in het *Nieuw Woordenboek*, staan zelfs de pietluttigste publicaties vermeld,¹² maar desondanks blijft het indrukwekkend dat deze opsomming ruim twintig pagina's in beslag neemt.

Tussen de bedrijven door zag de ijverige schoolmeester kans om bij zijn vrouw Maria Jacoba Moens (1829-1891), met wie hij in 1850 trouwde, zeven kinderen te verwekken, van wie er slechts drie hem overleefden. Vermeldenswaard is dat Van Dale vier keer een zoon kreeg, die hij telkens Johan Hendrik noemde; drie stierven voor hun vierde levensjaar, maar vanaf 1863 telde de wereld een tijdlang twee Johan Hendrik van Dales.¹³

Ondanks zijn intellectuele prestaties bleef Van Dale buitengewoon bescheiden. Vooral Manhave en Janssen lijken eerder de goedheiligman voor ogen te hebben dan iemand van vlees en bloed, als zij Van Dale beschrijven als: schrandere, veelzijdig, edel, een dankbaar mens, een uitstekende man, goedhartig, vriendelijk, een wijze en bemindde leidsman, aller vriend en raadsman, geleerd, onuitputtelijk dienstvaardig, onbegrensd gediensig, eenvoudig en bovenal ongeveinsd bescheiden en nederig!¹⁴

Eerste lexicografische werk

Door zijn talrijke taalkundige publicaties kwam Van Dale in contact met enkele van de voornaamste taalgeleerden van zijn tijd. Hij correspondeerde en was bevriend met onder anderen Matthias de Vries, Lambert Allard te Winkel en met de Rotterdamse taalgeleerde Arie de Jager.¹⁵

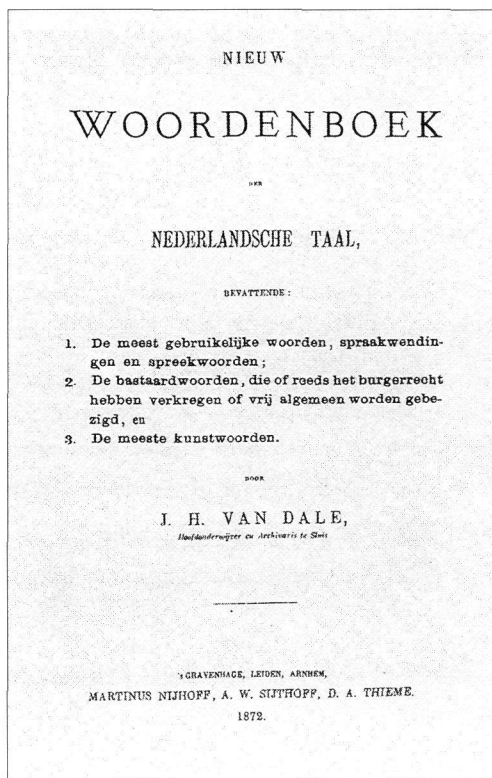
Het was op aanbeveling van Arie de Jager dat Van Dale in 1866 door uitgever A. ter Gunne uit Deventer werd benaderd voor zijn eerste lexicografische opdracht: de bewerking van het *Taalkundig handboekje, of alfabetische lijst van alle Nederlandsche woorden, die wegens spelling of taalkundig gebruik aan eenige bedenking onderhevig zijn*. Deze woordenlijst moest worden aangepast aan de spelling die De Vries en Te Winkel niet lang daarvoor hadden opgesteld voor het *Woordenboek der Nederlandsche Taal*.

Het *Taalkundig Handboekje* verscheen in maart 1867. De recensies waren lovende, maar het lexicografische werk was Van Dale niet gemakkelijk afgegaan: 'Is het corrigeren van drukproeven in het algemeen een werk van inspanning', zo schreef hij in het voorwoord, 'het nazien van de proefbladen van eene woordenlijst mag inderdaad afmattend heeten; 't vordert al de inspanning van den geest, maar juist om dien spoediger te verstompen, waardoor zoo licht eene verkeerde letter aan de foutenjacht ontkomt.'¹⁶

Het nieuw woordenboek

Vier maanden na het verschijnen van het *Taalkundig Handboekje*, in juli 1867, had Van Dale in Middelburg een bespreking met de Arnhemse uitgever D.A. Thieme.¹⁷ In maart van dat jaar had Thieme, mede namens zijn collega-uitgevers Martinus Nijhoff uit Den Haag en A.W. Sijthoff uit Leiden, op een veiling van ongebonden boeken in Amsterdam 290 onverkochte exemplaren gekocht van het *Nieuw woordenboek der Nederlandsche taal*, inclusief de rechten.¹⁸ Dit woordenboek – nu bekend als de eerste druk van Van Dale – was samengesteld door de zwagers I.M. Calisch (1808-1885) en N.S. Calisch (1819-1891) en was tussen 1861 en 1864 verschenen bij H.C.A. Campagne te Tiel. Waarom Campagne, die zeer veel woordenboeken in zijn fonds had en die ook bleef uitgeven, zijn nieuwste uitgave krap drie jaar na voltooiing afstootte, is niet bekend. Maar waarschijnlijk heeft zich een spontane kopersstaking voorgedaan omdat vrijwel gelijktijdig met het gereedkomen van het woordenboek de spelling De Vries en Te Winkel werd gepresenteerd, die al snel algemeen werd aanvaard.¹⁹

Hoe het ook zij, Van Dale werd door uitgever Thieme gevraagd om het *Nieuw Woordenboek* te bewerken. Thieme vroeg hem bij die zelfde gelegenheid om redacteur van het *Woordenboek der Nederlandsche Taal* te worden, een buitengewoon eervol aanbod dat Van Dale na 'pijnlijke en gespannen

Titelpagina van de eerste 'echte' druk van het woordenboek van Johan Hendrik van Dale [1872], waarvan hijzelf slechts de drukproeven zag.

---

beraadslagen²⁰ afsloeg, de eerste keer vanwege het ontbreken van waarborgen met betrekking tot jaarwedde en pensioen, maar bij een tweede verzoek, dat in 1870 volgde, omdat hij niet kon besluiten zijn geliefde Sluis te verlaten – een beslissing die in alle levensbeschrijvingen breed wordt uitgemeten en soms zelfs heroïsche proporties krijgt.²¹

Toch was het niet alleen vanwege zijn verknochtheid aan zijn geboortedorp dat Van Dale het aanbod afsloeg om redacteur te worden van het *Woordenboek der Nederlandsche Taal*. Direct na het overlijden van Van Dale komt Matthias de Vries – ‘de vader van het WNT’ – kort op deze kwestie terug. Ook hij noemt de grote gehechtheid aan Sluis, maar als eerste reden voor Van Dales besluit om zijn werkzaamheden in de verste uithoek van Zeeuws-Vlaanderen niet in te ruilen voor een fulltime betrekking als lexicograaf in Leiden, noemt hij iets heel anders: ‘Hij huiverde voor die taak terug, hoezeer hij met den arbeid was ingenomen.’²²

Die huiver voelde Van Dale blijkbaar niet met betrekking tot de bewerking van het *Nieuw Woordenboek*, en meteen na het onderhoud met Thieme ging hij aan de slag. Hij had dan ook bergen werk te verzetten. Hoewel de zwagers Calisch daar in hun voorwoord geen melding van maken, baseerden zij zich in sterke mate op het tussen 1843 en 1846 verschenen Nederlands-Franse woordenboek van S.J.M. van Moock. Van Moock leunde op zijn beurt weer zwaar op de achttiende-eeuwse Frans-Nederlandse woordenboeken van P. Marin en vooral van F. Halma, later door Kruyskamp de ‘directe voorvader van Van Dale’ genoemd.²³

Toen Van Dale na anderhalf jaar beseftte dat hij het woordenboek alleen nooit af zou krijgen, riep hij de hulp in van zijn leerling Jan Manhave (1850-1927). Die had hem al eerder bijgestaan bij de correctie van drukproeven, maar vanaf februari 1869 besteedde de toen 19-jarige leerling dagelijks een paar uur aan het bewerken van kopij van Van Dale.

Drie jaar lang werkten leerling en meester samen. Van Dale besteedde, in de woorden van dominee Janssen, ‘ongelooflijke moeite’ aan dit ‘reuzenwerk’.²⁴ Hij corrigeerde de spelling, vulde de uitheemse woorden aan, voorzag begrippen met betrekking tot landbouw en natuur van uitgebreide verklaringen, nam inlandse plantennamen op en een groot aantal scheikundige begrippen. Hij bracht naar eigen zeggen ‘ontelbare verbeteringen’ aan, plaatste bij germanismen een waarschuwing en voorzag talloze woorden van etymologische en geschiedkundige aantekeningen. Bij dit alles maakte hij onder andere gebruik van de eerste afleveringen van het *WNT*, van de *Woordenlijst* van De Vries en Te Winkel, van de woordenboeken van Jacob Kramers, D. Bomhoff en J.F.J. Heremans en van gespecialiseerde naslagwerken. Zijn ‘hooggeschatten vriend’ Matthias de Vries wordt in het voorwoord innig bedankt voor de schriftelijke hulp bij kwesties waar Van Dale niet uitkwam.

In 1983 berekende P.G.J. van Sterkenburg dat de Sluise lexicograaf het *Nieuw Woordenboek* in vijf jaar tijd met ruim 18.000 woorden vermeerderde, waardoor het totaal op zo’n 106.000 kwam.²⁵ Ter vergelijking: in de acht jaar tussen 1984 en 1992 werd de twaalfde druk van de Grote van Dale uitgebreid met ruim 12.000 begrippen. Maar dan wel door een

---

flinke redactie, volledig geautomatiseerd en onder leiding van twee hoofdredacteuren.

In februari 1872 verscheen de eerste aflevering van het *Nieuw Woordenboek*, vrijwel onmiddellijk gevolgd door de volgende vier – tot halverwege het trefwoord *nonnenaap*. Tegelijkertijd verscheen in vrijwel alle Nederlandse kranten²⁶ een forse advertentie waarin Thieme, Nijhoff en Sijthoff hun 'uitmuntende uitgave' aanprijzen. De druk was 'zeer compres' gehouden, schreven ze, om zo op één pagina de inhoud van vier gewone bladzijden te krijgen. Om de prijs laag te houden (f 5,50) en aan de verwachte vraag tegemoet te komen, was de oplage enorm: tienduizend exemplaren!

Het *Nieuw Woordenboek* verscheen in de jaren daarna met drie verschillende titelpagina's, niet met twee, zoals zo vaak wordt gedacht. Op de oudste stond nog met forse letters '2e druk', maar dat hebben de uitgevers verwijderd, waarschijnlijk uit commerciële overwegingen.²⁷

Uit het Voorbericht wordt duidelijk hoezeer het lexicografische werk Van Dale was tegengevallen. 'Het schrijven van een Woordenboek is een ondankbaar, een verdrietig werk. Is er veel, dat men heeft opgenomen en verbeterd, er is nog veel meer, dat men vergeten heeft, dat de aandacht ontsnapt is en alzoo onverbeterd is gebleven. Verzekerde mij een mijner letterkundige vrienden, dat hij, die zijn vader en moeder vermoord heeft, nog te goed was om een Woordenboek te schrijven, ik heb mijzelf vaak twijfelmoedig de vraag gedaan, of hij wel volkomen ongelijk had.'²⁸ Tegen zijn vriend Janssen zei hij zelfs verschillende keren, dat wat hij ook nog in zijn leven zou gaan doen, 'hij zich nimmermeer zou leenen tot het schrijven van eenig woordenboek'.²⁹

Beoordelingen

In de vele publicaties over Van Dale is nooit aandacht besteed aan de ontvangst van zijn woordenboek, zelfs niet in de paar wetenschappelijke. Gezien de huidige bekendheid van het woordenboek is het niet verrassend dat de recensies zeer lovend waren. Zo schreef *De Weeker. Weekblad voor onderwijs en schoolwezen* op 16 februari 1872, kort na verschijning van de eerste afleveringen: 'Wij kunnen ieder, die steeds op schrijftafel of boekenhanger een goed raadsman bij zich wil hebben, die hem steeds duidelijk en goed zegt hoe de woorden in onze taal geschreven moeten worden, niet genoeg aanraden dat zij op dit Woordenboek inteekenen. Het is een boek dat in het gezin van elk beschaafd Nederlander moet gevonden worden.' En toen het woordenboek eenmaal voltooid was, schreef hetzelfde weekblad: 'Eenparig is men in den lof dat Van Dale zich [met dit woordenboek] een eerzuil gesticht heeft, waardoor zijn naam alleen reeds onder ons volk zou blijven leven, al had hij ook niets anders geleverd. [...] Wij bevelen het werk [...] ten krachtigste aan. Het behoort in alle scholen gevonden te worden.'³⁰

Carel Vosmaer noemde het woordenboek op 20 april 1872 in *De Nederlandsche Spectator* gemakkelijk en handig. 'Het geeft antwoord op bijna alle vragen [...]. In één woord, het is dat noodige boekje dat op ieders

---

schrijftafel behoort.' Ook de Rotterdamse taalgeleerde Arie de Jager was vol lof. In april 1873 schreef hij in het maandblad *De Tijdspiegel*: 'Van Dales laatste arbeid, het Nieuw Woordenboek, is een proefstuk van moed en geduld, een gedenkstuk van ijver en bekwaamheid. Het munt, ook uit hoofde van de opnemng van kunst- en basterdwoorden, uit door volledigheid, gepaard met beknoptheid en nauwkeurigheid. [...] Zoo ooit een werk van dezen aard onmisbaar mag genoemd worden, het is in den tegenwoordigen tijd dit Nieuw Woordenboek.'

Nog laaiender, zo mogelijk, was *Onze Tolk*. Op 6 september 1872 schreef dit letterkundig nieuwsblad: 'Van Dale's Nieuw Woordenboek zal van nu af, wij twijfelen er niet aan, de gids, de vraagbaak, de practische en daarom onmisbare vriend zijn zoowel in de huiskamer als in het studeervertrek en in de school; het zal op ieder koopmanskantoor even goed aanwezig zijn als op het boekenrekje van den rentenier, wiens hoofdbezigheid bestaat in het lezen van couranten. Ja, wie zou de Nederlandsche jongedochters van zoo weinig belangstelling in den behoorlijken vorm van haar briefwisseling verdenken, om niet te durven beweren, dat het Nieuw Woordenboek ook een plaats zal innemen onder de fraaie bandjes, die haar kamer versieren? [...] In ieder opzicht kan van Dale's Nieuw Woordenboek worden aanbevolen.'

Reactie in Vlaanderen

Het is niet verwonderlijk dat men ook in Vlaanderen met veel belangstelling naar het woordenboek van Van Dale had uitgezien. Door de afscheiding van de Zuidelijke Nederlanden in 1830 dreigde het Nederlands in Vlaanderen ten onder te gaan. Het Frans was de officiële taal. De Vlaamse letterkundigen hadden behoefte aan een goed Nederlands woordenboek, maar het *WNT*, waar zij zich sinds 1849 op de Taal- en Letterkundige congressen zo sterk voor hadden ingezet, vorderde langzamer dan wie ook had voorzien. Van Dale woonde pal op de grens tussen Nederland en België. Hij publiceerde in het Vlaamse tijdschrift *De Toekomst* en was lid van zes wetenschappelijke genootschappen in België, waaronder de Maatschappij van Nederlandse Letterkunde 'De taal is gansch het volk' te Gent.³¹ Bovendien had hij een warme belangstelling voor het Vlaamse dialect.³² Hij verrijkte zijn woordenboek dan ook met allerlei Zuid-Nederlandse woorden.

Dat bleef in België niet onopgemerkt. 'De geleerde hoofdonderwijzer van Sluis is inderdaad, als weinige in Noord-Nederland', schreef de Vlaamse dichter Frans de Cort, een vriend van Van Dale, begin 1872 in het Leuvense tijdschrift *De Toekomst*, 'met ons taaleigen bekend, derhalve uitmuntend voor de taak berekend, een algemeen Nederlandsch lexicon voor den dag te brengen, dat hier evengoed als ginder zou kunnen gebruikt worden.'³³ In 1874 retourneerde J.F.J. Heremans, hoogleraar te Gent, postuum het compliment dat hij van Van Dale in diens voorwoord gekregen had. 'Wat het Nieuw Nederlandsch Woordenboek van J.H. van Dale vooral aanbevelenswaardig maakt', aldus Heremans in het *Nederlandsch*

Museum, 'is dat de Zuidnederlandsche dialecten [...] hier zeer goed zijn vertegenwoordigd. Van Dale, die op de grenzen van Noord en Zuid woonde, was juist de man, om zonder vooroordeel uit beide groote afdeelingen onzer taal op te teekenen wat hij dacht in een algemeen Nederlandsch Woordenboek eene plaats te verdienen.'³⁴

Kritiek

Natuurlijk was er ook kritiek. Carel Vosmaer stuitte op 'eenige onvolkomen verklaarde woorden' en vond dat Van Dale betere definities had kunnen geven voor termen op het gebied van de rechtskunde, de bouw- en schilderkunst. De recensent van *DeWekker* miste verschillende woorden en uitdrukkingen en Frans de Cort was van mening dat Van Dale te veel bastaardwoorden had opgenomen.

Fundamenteler was de kritiek van Arie de Jager. Van Dale had de afleveringen van het *WNT* die te laat waren verschenen om direct te gebruiken in het woordenboek, verwerkt in een bijvoegsel. Dit bijvoegsel liep van *afleeren* tot *afstreven*, een traject dat in het eigenlijke woordenboek tien bladzijden in beslag neemt. Het aanhangsel telde echter precies zestig pagina's, en De Jager was van mening dat Van Dale hiermee helemaal de verkeerde weg was ingeslagen. Een dergelijk lexicografisch waterhoofd maakte inbreuk op de eenheid van het werk, schreef hij in 1874 in *De Tijdspiegel*. Zou het hele woordenboek zo worden aangevuld, dan zou het zes maal zo dik worden, berekende hij. Dat stond haaks op het voorname voordeel van dit werk: de beknoptheid en bruikbaarheid.³⁵

Lijkstoet

Van Dale voelde zich gesterkt door de 'hoogste ingenomenheid' die uit de meeste recensies sprak. 'Dit spoorde ons aan', schreef Manhave later, 'om aan het onafgedrukte gedeelte nog meer zorg te besteden. Geen tijd of moeite werd ontzien om het zoo volledig, zoo degelijk mogelijk te maken. Jammer, dat hij de vreugde over die ingenomenheid niet lang overleven mocht.'³⁶

En inderdaad, twee maanden na het verschijnen van de eerste helft van het woordenboek werd Van Dale ten grave gedragen. Door het grote besmettingsgevaar werd zijn stoffelijk overschot slechts gevolgd 'door enkelen, voor wie innige verknochtheid of strenge plicht een onweersaanbare prikkel waren geweest om zich aan te sluiten aan zijn lijkstoet', zo schreef een diep bedroefde Janssen een paar dagen na de begrafenis.³⁷ Deze gebrekkige opkomst werd echter goedge maakt door de grote aandacht in de pers. Matthias de Vries schreef een bericht in het *Leidsch Dagblad*, dat werd overgenomen in het *Algemeen Handelsblad*, *De Toekomst* en *De Wekker*, en ook *Het Vaderland* en *De Nederlandsche Spectator* plaatsten korte berichten over het verscheiden van de 'verdienstelijken, eenvoudigen en beminnelijken geleerde'.³⁸

In september, op het twaalfde Taal- en Letterkundig congres te Middel-

---

burg, een congres waar Van Dale zo graag naar toe had gewild, voegde Arie de Jager hier nog een hulde aan toe, waarbij hij vooral stilstond bij de taalkundige verdiensten van Van Dale. 'Ieder, die zijnen arbeid in dit opzicht heeft kunnen gadeslaan', aldus De Jager, wiens woorden op 'levendige toejuichingen' werden onthaald, 'zal erkennen, dat hij een man was van echte wetenschap; wat in mijn oog des te verdienstelijker is, daar hij zich zelve geheel alleen heeft gevormd. In hem heeft onze taalkunde – dat hij met nuttige leerboeken, met veel kleine hier en daar verspreide bijdragen, en ten laatste met een voortreffelijk (nog niet geheel afgewerkt) *nieuw woordenboek* heeft verrijkt – een groot verlies geleden.'³⁹

Manhave

Dat de naam Van Dale vandaag de dag zo'n bekendheid geniet, dankt de schoolmeester uit Sluis vooral aan twee mensen: aan de Leidse lexicograaf C.H.A. Kruyskamp en aan Jan Manhave. De verdiensten van Cornelis Kruyskamp, die de zevende (1950), achtste (1961) negende (1970) en tiende (1976) druk van dit woordenboek bewerkte, zijn onderkend. In het voorwoord van de twaalfde druk heet het zelfs: 'Het is niet overdreven te zeggen dat hij de Grote van Dale gemaakt heeft tot wat het nu is.'

Jan Manhave daarentegen is geheel in vergetelheid geraakt. Toch was hij het die de zware taak op zich nam om het *Nieuw Woordenboek* te voltooiën. Toen Van Dale stierf, was zijn woordenboek in handschrift tot en met de Y gereed. Hij was echter gewoon om in de drukproeven nog van alles te verbeteren en toe te voegen. Manhave, toen pas 21 jaar oud, merkte dat dit niet zonder reden was. Nog anderhalf jaar ploeterde hij voort, op afstand geholpen door Matthias de Vries. Hij bracht zoveel correcties en aanvullingen aan 'dat de eerste proeven zelfs nog op kopij geleken', zo schreef hij.⁴⁰ Toch was het woordenboek in maart 1874 gereed, slechts een jaar later dan oorspronkelijk gepland.

Terecht hebben nazaten nog in 1978 geprobeerd om erkenning te krijgen voor de belangrijke rol die Manhave heeft gespeeld.⁴¹ Zonder zijn inzet zou Sluis nu hoogstwaarschijnlijk geen Van Daleschool hebben gehad, geen Van Dalestraat, geen kleuterschool die zich 'De Vandaaltjes' noemt en stellig geen hotel 'De Dikke van Dale' ('waar gastvrij van a tot z een begrip is'). Ook het standbeeld van de lexicograaf zou zonder twijfel hebben ontbroken.

Het was bij de onthulling van dit standbeeld, in september 1924, dat de Utrechtse hoogleraar C.G.N. de Vooys het eerlijkste oordeel velde dat tot nu over Van Dale is uitgesproken. Ten overstaan van een kleinzoon, twee nichten van Van Dale en een grote groep geleerden en hoogwaardigheidsbekleders uit het hele land zei hij: 'Een taalgeleerde van den eersten rang is hij niet geweest, wel een scherpzinnig en verdienstelijk werker, een voorbeeld van vlijt en toewijding aan de wetenschap...'⁴² De grote afwezige bij deze plechtigheid was Jan Manhave, toen redacteur van *Het Vaderland*.⁴³ Toch zou Van Dale zonder hem niet veel meer geweest zijn dan een man die een half woordenboek samenstelde – gedoemd tot vergetelheid.

Noten

1 Dat laatste detail ontleen ik aan het trefwoord 'pokken' uit de *Géillustreerde Encyclopaedie* van A. Winkler Prins (Amsterdam 1873), deel XII p. 34. Voor het overige zijn de gegevens over het sterfbed van Van Dale ontleend aan de twee voornaamste bronnen over zijn leven: H.Q. Janssen, 'Levensberigt van Johan Hendrik van Dale' in: *Levensberichten der afgestorvene medeleden van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde* (Leiden 1873) p. 37-49 en J. Manhave, 'Nabericht' in: J.H. van Dale, *Nieuw woordenboek der Nederlandsche taal* (1872) p. I-VIII. De levensschets van Manhave is in extenso gereproduceerd in P.G.J. van Sterkenburg *Johan Hendrik van Dale en zijn opvolgers* (Utrecht 1983).

2 *Leidsch Dagblad*, zoals geciteerd in o.a. het *Algemeen Handelsblad* 23 mei 1872. Hoewel niet gesig-neerd, is dit bericht zonder twijfel geschreven door Matthias de Vries. De Vries schreef voor het *Leidsch Dagblad* verschillende ongesig-neerde berichten over overleden taalkundigen, zoals blijkt uit de bibliografie die volgt op het 'Levensbericht van Matthias de Vries' van A. Kluyver, opgenomen in *Levensberichten van afgestorven medeleden van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde* 1893 pp. 99-108.

3 Manhave, Nabericht p. VII. Het blijft een raadsel dat juist Van Dale door de pokken werd geveld. De koepokinenting was in zijn tijd verplicht voor onderwijzers. Volgens de zesde druk van de *Winkler Prins* (1949, deel VI, p. 647) was Van Dale juist 'buitengewoon zorgzaam voor zichzelf bij de toen fel heersende pokken'. Waar deze mededeling op berust is niet duidelijk. Waarschijnlijk op de mondelinge overlevering die ook te vinden is in Van Sterkenburg 1983 p. 39: 'Als [Van Dale] in 't oude Sluis der vorige eeuw een huis voorbij moest gaan waar een besmettelijke ziekte heerste, stak hij zijn paraplu op. (...) Toen zijn moeder in mei 1828 zijn geboorte tegemoet zag, woonden zijn ouders in Eeklo (Oost-Vlaanderen). Maar zij vluchtten naar Sluis, omdat toen in Eeklo... de pokken heersten.' Van Sterkenburg citeert hier G.J. van Oorschot, gepensioneerd hoofd van de Van Daleschool. Van Oorschot beschreef deze 'legende' eerder in 'Johan Hendrik van Dale 1828-1872. Een eenzame op de voorpost van Noord-Nederlands beschavingsgebied' in: *Zeeuws Tijdschrift* 1956 pp. 69-70.

4 In het voorbericht bij J.H. van Dale, *Beknopte Nederlandsche Spraakkunst* (Schoonhoven 1872). Drie maanden na Van Dales dood bezorgde Manhave de vijfde verbeterde druk van dit schoolboekje. Hij bracht er een ontroerende ode aan zijn 'ontslapen vriend en leermeester'. In oktober 1872 bezorgde hij bovendien een herdruk van *Zinsontleding* – dit alles tijdens zijn drukke werkzaamheden aan het *Nieuw Woordenboek*.

5 Janssen, Levensberigt p. 41.

6 Manhave, Nabericht p. IV.

7 Idem, p. II.

8 Aldus certificaat nr. 1267 van de Nationale Militie van de Provincie Zeeland, gedateerd 17 oktober 1850. Van Dale kreeg op deze datum 'finale' vrijstelling voor dienst bij de Nationale Militie vanwege 'de volbragte dienst eens broeders'. Over de vraag of het borstbeeld in Sluis zijn voorkomen treffend weergeeft, ontspon zich meteen na de onthulling, op 3 september 1924, een discussie. Volgens de *Ter Neuzensche Courant* van die dag was de beeltenis van 'den grooten werker en vorsch'er' zeer goed gelijkend. Twee dagen later kwam de krant hier echter op terug: 'Wij zijn onbevoegd te oordelen of het juist is, wat ouden van dagen zeiden, dat den schrijver en schoolmeester, met te dikke wangen is weer gegeven, maar meenden deze opmerking toch te moeten vermelden. Maar tevens dan ook, dat men overigens, algemeen het borstbeeld roemden en zij, die Van Dale gekend hebben, de gelijkenis overigens zeer prezen.'

9 Janssen, Levensberigt p. 44.

10 Van Dale schrijft dit in het voorwoord van de tweede, verbeterde druk, in 1866 verschenen bij S.E. van Nooten in Schoonhoven.

11 Van Dale ontleende veel van het materiaal van zijn schoolboekjes aan de boeken van de Utrechtse hoogleraar W.G. Brill. Zie hierover G.R.W. Dibbets 'Johan Hendrik van Dale en de Nederlandse spraakkunst', in: H. Heestermans (red.) *Opstellen door vrienden en vakgenoten aangeboden aan Dr. C.H.A. Kruijskamp* (Den Haag 1977) pp. 52-62. Specifiek over Van Dale's boekje *Zinsontleding* (1868) schrijft J.A. le Loux-Schuringa in *Samenhangrelaties in de 19e-eeuwse zinsgrammatica in Nederland* (Dordrecht 1985) pp. 83-88. Dat de schoolboekjes van Van Dale tot in deze eeuw werden gebruikt ontleen ik aan de *Ter Neuzensche Courant* van 3 september 1924.

12 Terecht omschreef A. de Jager deze bibliografie in augustus 1874 in *De Tijdspiegel* (p. 421) als 'eene tot in de minste bijzonderheden afdalende Lijst der werken'.

13 Johan Hendrik junior bracht het uiteindelijk tot directeurgeneesheer van een psychiatrische inrichting in Ermelo en stierf in 1949, 86 jaar oud – bijna twee keer zo oud als zijn beroemde vader. Deze gegevens zijn gebaseerd op een eenvoudig genealogisch overzicht dat aanwezig is in het archief van uitgeverij Van Dale Lexicografie.

14 Anthonie Winkler Prins vatte het in 1873 in zijn encyclopedie (deel VI p. 31) als volgt samen: 'Om kundigheden en karakter verwierf [Van Dale] de toegegenheid van allen, die met hem in aanraking kwamen.'

15 Deze vriendschappen waren wederzijds. In diverse voorwoorden en tijdschriftartikelen spreken de genoemde personen elkaar aan met 'hooggeschatten' of 'hooggeachte vriend'. Zoals De Vooy's volgens de *Ter Neuzensche Courant* van 3 september 1924 al opmerkte tijdens de onthulling van het standbeeld, zal het Van Dale vooral met trots hebben vervuld dat hij de Leidse hoogleraar Matthias de Vries zijn vriend mocht noemen. Op zijn beurt eindigde De Vries het voorwoord bij de tweede druk van de *Woordenlijst*, gedagtekend 8 april 1872, met een oprechte dankbetuiging aan zijn 'vrienden' E. Verwijs, W. Bisschop en J.H. van Dale. Van Dale was verder ook bevriend met J.A. van Dijk, eindredacteur van de *Taalgids*. Van Dijk schreef in 1865 in *De Taalgids* een recensie waarin hij Van Dale betrapte op 'eene erge fout', een beoordeling die Van Dale in het daaropvolgende nummer uitvoerig weerlegde (zie *De Taalgids* 1865: 161-168 en 67-72).

16 Dat Van Dale op aanraden van De Jager door uitgever Ter Gunne werd benaderd blijkt uit het voorwoord bij de derde druk van het *Taalkundig Handboekje* (1867). Lovende recensies zijn o.a. te vinden in het tijdschrift *Huis-Bibliotheek* (1867, derde deel pp. 363-364) en in *Het Leeskabinet* (1867, derde deel p. 224). De publicatie van het *Taalkundig Handboekje* markeert een merkwaardige episode in de geschiedenis van de Nederlandse spelling, zoals ook Dibbets al aanstipt in a.w. blz. 61, noot 10. Arie de Jager had in 1856 de tweede druk van deze woordenlijst verzorgd. Omdat hij aanvankelijk een verklaard tegenstander was van de spelling van het WNT, weigerde hij echter het boekje volgens de richtlijnen van De Vries en Te Winkel te bewerken. Hij publiceerde vervolgens wel een eigen *Taalkundig Handboekje*, waarbij hij de spelling volgde van de Nieuwe Statenvertaling, een door hem opgestelde spelling die op een paar hoofdpunten van die van het WNT afwijkt. Het gevolg was dat er in 1867 kort na elkaar twee versies verschenen van het *Taalkundig Handboekje*, met een identieke titel en ondertitel (het verschil wordt slechts duidelijk uit de 2de ondertitel), beide met de aanduiding 'derde druk' en beide uitgegeven door uitgeverij A. ter Gunne. A. de Jager ging zelfs zover om in *De Tijdspiegel* van 1868 (p. 21) het *Taalkundig Handboekje* van Van Dale te bespreken, waarbij hij de 'bekwame en ijverige onderwijzer' verweet dat hij de spelling De Vries en Te Winkel te nauw had gevolgd. Opmerkelijk genoeg is niets van dit alles terug te vinden in het overzichtswerk van G.C. Molewijk, *Spellingverandering van zin naar onzin* (Den Haag 1992).

17 Manhave, Nabericht p. IV.

18 Deze veiling vond plaats op 20 maart 1867. Thieme kocht de titel voor f 2,31. Voor de hele partij van negentig gebonden exemplaren en 200 ongebonden exemplaren betaalde hij f 669,90. Deze gegevens zijn te vinden in de geannoteerde versie van de *Katalogus van ongebonden boeken bestaande uit vele belangrijke fondsartikelen. Verkocht te Amsterdam, door de weduwe J.C. Kesteren & Zoon, H.J. van*

Kesteren en J.W. Schleyer, aanwezig op de Bibliotheek van de Vereniging ter bevordering van de belangen des Boekhandels in Amsterdam.

19 De zwagers Calisch hanteerden de uit 1804 daterende spelling Siegenbeek. Waar nodig vermeldden zij bovendien de spelling die Bilderdijk vanaf omstreeks 1820 propageerde. In 1863, toen het woordenboek voor driekwart was voltooid, publiceerden M. de Vries en L.A. te Winkel hun ontwerp voor een nieuwe spelling, in 1866 gevolgd door de *Woordenlijst*. In België werd de spelling De Vries en Te Winkel al in 1864 verplicht gesteld. In Nederland verliep de opmars zo snel dat in 1870 de verplichting de spelling Siegenbeek te onderwijzen werd ingetrokken. Men zou de oplage en de verkoopcijfers van het *Nieuw Woordenboek* moeten weten om precies de invloed van deze spellingherziening op de verkoop te kunnen meten, maar helaas ontbreken deze gegevens. Wel is het opmerkelijk dat de oudste van de drie titelpagina's van de door Van Dale bewerkte druk vermeldt: '2e druk. Verbeterd, vermeerderd en met de spelling van het *Woordenboek der Nederlandsche taal* in overeenstemming gebracht.' Ook een recensie in *DeWekker* van 16 februari 1872 doet vermoeden dat de spellingherziening fnuikend is geweest voor het woordenboek van de zwagers Calisch: het woordenboek van Van Dale, aldus dit weekblad, 'is eigenlijk eene met de meeste zorg bewerkte nieuwe uitgave van het *Woordenboek van Calisch*, dat niet meer aan de eischen van dezen tijd beantwoordde.' Overigens wil de ironie dat de zevende druk van Van Dale (1950) voor driekwart gereed was, toen op 1 mei 1947 opnieuw de spelling werd gewijzigd. 'Deze verandering van koers bracht dus heel wat en weinig verwikkelijke arbeid mee', heet het in het voorwoord.

20 Janssen, *Levensberigt* p. 45.

21 Zo schreef P.J. Meertens, zelf een Zeeuw, op 22 mei 1922, precies 50 jaar na de dood van Van Dale, in de *Nieuwe Rotterdamsche Courant*: 'De schitterendste en voordeeligste aanbiedingen, hem door de redactie van het *Woordenboek der Nederlandsche Taal* gedaan, konden hem niet bewegen zich ergens anders te vestigen dan in het kleine stadje in den zuidwestelijken uithoek van Nederland, waar hij geboren was. (...) Met de eigenaardige afhankelijkheid aan den geboortegrond, die zoo kenmerkend is voor vele Zeeuwen, weigerde hij zich in Holland te vestigen. Zijn eenvoudige betrekking in het kleine en afgelegen Sluis was hem liever dan een eervol ambt buiten de grenzen van zijn geboortestad.' Naar aanleiding van dit artikel ontstond bij de Zeeuwsch-Vlaamse Studentenvereniging het plan om een standbeeld voor Van Dale op te richten, zo blijkt uit de *Ter Neuzensche Courant* van 3 september 1924. Opmerkelijk genoeg ontbreekt dit feit in het gedetailleerde artikel van A.M.F.J. Moerdijk 'Standbeeld voor een lexicograaf' in: *Jaarboek van de Stichting Instituut voor Nederlandse Lexicologie*, 1984 pp. 47-61.

22 Overlijdensbericht van Matthias de Vries in het *Leidsch Dagblad*, zoals geciteerd in o.a. het *Algemeen Handelsblad* van 23 mei 1872. De Vries verzuimt hier om de belangrijkste reden te noemen, waarschijnlijk omdat hij daar zelf niet zo'n fraaie rol in speelde. Zie het hierna volgende artikel: 'Waarom zei Van Dale nee tegen het *WNT*'?

23 Voorrede zevende druk (1950) *Van Dale's Nieuw Groot Woordenboek der Nederlandsche Taal*, p. vii. Hoezeer Van Mook schatplichtig was aan Halma en Marin is overtuigend aangetoond door P.G.J. van Sterkenburg (1983) p. 17 e.v.

24 Janssen, *Levensberigt* p. 46. Nog in 1924 vond H.M. Kerpenstein, het toenmalige hoofd van de openbare school in Sluis, het nodig de geruchten te ontzenuwen dat Van Dale tijdens het werk aan het woordenboek zijn school zou hebben verwaarloosd. Kerpenstein zei dit ter gelegenheid van de onthulling van het standbeeld voor Van Dale, waar hij sprak over de pedagogische kwaliteiten van zijn voorganger. De geruchten werden later nieuw leven ingeblazen door G.J. van Oorschot, gepensioneerd hoofd van de J.H. Van Daleschool te Sluis. Hij wordt aangehaald in Van Sterkenburg (1983 p. 39) en in *Het Belang van Limburg* van 17 juli 1989. H.Q. Janssen schreef over deze curieuze kwestie in zijn *Levensberigt* (p. 40): 'Hoezeer ook van toen af [vanaf ong. 1855; ES] vooral Van Dale's roem als geschied- en taalkundige aanvangt en hij zich als zoodanig met bijzondere voorliefde trachtte te bekwamen, verre is 't er nogtans van daan, dat hij daarom de belangen zijner school verwaarloosde of zijne ziel aftrok van het onderwijs. Integendeel...'

---

25 Van Sterkenburg (1983) p. 25.

26 Aldus Van Sterkenburg (1983) p. 79.

27 Op de oudste titelpagina, gedateerd 1872, staat met forse letters: '2e druk' en de al in noot 19 aangehaalde zin: 'Verbeterd, vermeerderd en met de spelling van het Woordenboek der Nederlandsche taal in overeenstemming gebracht'. In de inhoudsopgave is sprake van 'een groot aantal kunstwoorden' in plaats van 'de meeste kunstwoorden'. De derde titelpagina wijkt alleen af van de tweede door het jaartal, 1874, en door de zin: door J. H. van Dale, in *leven* Hoofdonderwijzer en Archivaris te Sluis. Het verwijderen van de aanwijzing '2e druk' van de oudste titelpagina heeft later voor nogal wat verwarring gezorgd.

28 Voorbericht p. VIII.

29 Janssen, *Levensbericht* p. 47.

30 *DeWekker* 28 okt 1874.

31 Voor een overzicht van deze genootschappen zie Janssen, *Levensbericht*, p. 48.

32 Zo schreef Van Dale in 1871 in *De Toekomst* (p. 507), in een boekbeoordeling van het *West-vlaamsch Idioticon* van L. de Bo: 'Ik zal wel niemand behoeven te verzekeren, dat ik, woonachtig op de grenzen van Noord-Nederland, nabij dat van Vlaanderen, uit welks volksspraak, zoo nauw aan het oude Dietsch verwant, zooveel woorden in het Zeeuwschvlaams voortleven of daarin zijn opgenomen, zeer veel belang stel in elk Vlaams Idioticon.'

33 *De Toekomst* 1872, p. 175.

34 *Nederlandsch Museum* 1874 p. 76-77. Van Dale spreekt in zijn voorbericht van 'het voortreffelijke *Nederlandsch-Fransch Woordenboek* van den Hoogleraar Heremans, dat uitmunt door eene juiste en nauwkeurige opgave van de verschillende beteekenissen der woorden'.

35 *De Tijdspiegel* 1874 p. 421 e.v.

36 Manhave, *Nabericht* p. v.

37 H.Q. Janssen 'Johan Hendrik van Dale' in: *De Toekomst* 1872 p. 280. Janssen schreef dit 'In Memoriam' negen dagen na de dood van Van Dale en is nog emotioneler dan in zijn *Levensbericht*.

38 Geciteerd is *De Nederlandsche Spectator* van 25 mei 1872. Voor de overige overlijdensberichten zie *Het Vaderland* 22.5.1872; het *Algemeen Handelsblad* van 23 mei 1872, *DeWekker* van 24 mei 1872 en *De Toekomst* 1872 p. 264. Het is zeer opmerkelijk dat de dood van Van Dale zoveel aandacht kreeg in de pers en de dood van bijvoorbeeld Jacob Kramers zo weinig. De verklaring is waarschijnlijk dat Van Dale zich veel meer deed gelden in allerlei letterkundige en historische tijdschriften en genootschappen. Niet voor niets wordt hij in de necrologieën in de eerste plaats geroemd als taal- en letterkundige. Kramers beperkte zich vrijwel uitsluitend tot lexicografisch werk.

39 *Handelingen van het XIIIe Nederlandsch Taal- en Letterkundig congres*, gehouden te Middelburg 3 tot 5 september 1872 (1873), p. 328.

40 Manhave, *Nabericht* p. VII.

41 Zie Van Sterkenburg (1983) p. 41 e.v.

42 Zoals geciteerd in het *Algemeen Handelsblad* van 4 september 1924.

43 Het verslag van de onthulling in de *Ter Neuzsche Courant* van 3 en 5 september 1922 is bui-

---

tengewoon gedetailleerd. Zo komen we zelfs te weten wat de vrouw van het maker van het standbeeld voor kleren droeg. Een van de sprekers richtte zich speciaal op de rol van Manhave en Janssen. Als Manhave aanwezig geweest zou zijn, zou hier zonder twijfel melding van zijn gemaakt. Manhave maakte overigens ook geen deel uit van het erecomité dat in 1923 werd samengesteld om het standbeeld op te richten. Waarom is niet duidelijk.

Waarom zei Van Dale nee tegen het WNT?*

De schitterendste en voordeelgste aanbiedingen, hem door de redactie van het Woordenboek der Nederlandsche Taal gedaan, konden hem niet bewegen zich ergens anders te vestigen dan in het kleine stadje in den zuidwestelijken uithoek van Nederland, waar hij geboren was. [...] Herhaalde malen is Van Dale door Matthias de Vries aangezocht medewerker te worden van het Woordenboek der Nederlandsche Taal. Hoe aanlokkelijk deze eervolle betrekking ook voor hem moest zijn, hoe gunstig de voorwaarden ook al waren, waaronder hij dezen belangrijken post zou gaan bezetten, de liefde voor zijn geboortplaats woog hem zwaarder dan alle andere dingen. Met de eigenaardige aanhankelijkheid aan den geboortegrond, die zoo kenmerkend is voor vele Zeeuwen, weigerde hij zich in Holland te vestigen. Zijn eenvoudige betrekking in het kleine en afgelegen Sluis was hem liever dan een eervol ambt buiten de grenzen van zijn geboortestad.

P.J. Meertens in de *Nieuwe Rotterdamse Courant*, 19 mei 1922.

Op 11 oktober 1944 werd het gemeentehuis in Sluis getroffen door geallieerde bommen. Bij dit bombardement ging het archief van Johan Hendrik van Dale geheel verloren. Dit archief was eerder aan de gemeente geschonken door Van Dales zoon Johan Hendrik Abraham (1863-1949),¹ arts en geneesheer te Ermelo.

Het archief van Van Dale moet een omvangrijke correspondentie hebben bevat. Van Dale opereerde vanuit de verste uithoek van Zeeuws-Vlaanderen, tegen de Belgische grens aan. Hij publiceerde echter in bladen die voornamelijk in Noord- en Zuid-Holland en in België werden uitgegeven en onderhield contact met een groot aantal taal- en letterkundigen.

Hoewel het overgrote deel van het archief van Van Dale verloren is gegaan, zijn er wel degelijk een aantal brieven van hem bewaard gebleven. Een voorlopige inventarisatie leert dat er correspondentie van hem is terug te vinden bij instellingen in Sluis, Amsterdam, Deventer, Nijmegen, Middelburg en Leiden – bij elkaar ruim 35 brieven, die in omvang en belang sterk uiteenlopen.

De grootste collectie bevindt zich in de UB Leiden. Het gaat om achttien brieven van Van Dale aan de invloedrijke Rotterdamse taalgeleerde Arie de Jager (1806-1877) uit de periode 1851-1872. De laatste brief dateert van 26 april 1872, dat wil zeggen van krap een maand voor Van Dales overlijden. Blijkbaar bleven al deze brieven tot nu toe nagenoeg onopgemerkt: op twee uitzonderingen na zijn mij geen publicaties bekend waarin brieven van Van Dale worden aangehaald.²

In dit artikel staat één brief centraal, een brief die Van Dale in september 1868 aan De Jager schreef. Deze brief bevat de sleutel tot het antwoord op een vraag die niet geheel zonder belang is voor de geschiedenis van de Nederlandse lexicografie, namelijk: waarom zei Van Dale nee

door Ewoud Sanders

* Dit artikel is eerder gepubliceerd in *Trefwoord* 6 (1993), 46-51.

1 Aldus P.G.J. van Sterkenburg, *Johan Hendrik van Dale en zijn opvolgers* (Utrecht, 1983), p. 39.

2 De eerste uitzondering vormt het artikel van G.J. van Oorschot, 'Johan Hendrik van Dale 1828-1872. Een eenzame op de voorpost van Noord-Nederlands beschavingsgebied', in: *Zeeuws Tijdschrift* (1956). Op pagina 71 wordt een ongedateerde brief van Van Dale in z'n geheel afgebeeld, met daaronder de transcriptie. De brief bevat een aanval op P.J. Cosijn, die Van Dale had bekritiseerd. Van Sterkenburg (1983), pp. 56-57, drukt een fragment van een brief af van Van Dale aan Te Winkel, over een taalkundige kwestie.

tegen het *WNT*? Het merkwaardige is dat deze vraag al in september 1868, op het Taal- en Letterkundig Congres in Den Haag, voor een volle zaal door J. van Vloten werd beantwoord. Hoewel de kwestie wel eens is aangestipt, heeft men een en ander kennelijk geïnterpreteerd als retoriek van Van Vloten, naar nu blijkt ten onrechte.³

Het *Woordenboek der Nederlandsche Taal* bevond zich aan het eind van de jaren zestig van de vorige eeuw in een moeilijke positie. De eerste aflevering was in september 1864 verschenen en goed ontvangen. Maar De Vries voorzag dat het lastig zou zijn de volksgunst te behouden. Hij en Te Winkel stonden er alleen voor en het Grote Werk vorderde te langzaam. 'Bij de groote meerderheid, onbekend met de eischen van wetenschappelijk onderzoek', schreef De Vries in zijn inleiding bij het *Woordenboek*, terugblikkend op deze periode, 'kon het misnoegen niet uitblijven.'⁴

Gelukkig slaagde De Vries erin Eelco Verwijs als medewerker aan het *Woordenboek* te verbinden. 'Nu scheen er een zonnetje op ons pad te lichten', schreef hij,⁵ maar helaas, nog voordat Verwijs kon beginnen overleed op 24 april 1868 L.A. te Winkel.

Volgens De Vries werd nu in eerste instantie P. Leendertz Wzn (1817-1880) aangezocht om de redactie te versterken.⁶ Leendertz was indertijd predikant in Medemblik en gespecialiseerd in middeleeuwse en 17de-eeuwse letterkunde, met name in Hooft en Vondel. Sinds 1856 was hij bovendien eindredacteur van *De Navorscher*, eerst samen met J.G. de Hoop Scheffer, maar vanaf 1861 alleen. Volgens zijn biografie wees Leendertz het aanbod van De Vries 'natuurlijk' van de hand, omdat hij slechts medewerker van het *Woordenboek* mocht worden, geen lid van de redactie.⁷

De tweede keus – zo schrijft De Vries in zijn inleiding – viel op Johan Hendrik van Dale, die toen krap een jaar bezig was met de bewerking van het *Nieuw Woordenboek der Nederlandsche Taal* van de zwagers Calisch. Alvoorens in te gaan op de vraag waarom Van Dale dit aanbod in werkelijkheid afsloeg, is het nuttig te kijken wat er over deze kwestie is geschreven, te meer daar Van Dales afwijzing in zeer sterke mate heeft bijgedragen tot de beeldvorming rondom zijn persoon.

Van Dale stierf op 19 mei 1872, zijn leerling Jan Manhave (1850-1927) achterlatend met een half voltooid *woordenboek*. Vier dagen later maakte het *Leidsch Dagblad* melding van zijn dood. Zoals ik eerder heb betoogd is dit ongesigneerde bericht zonder twijfel geschreven door Matthias de Vries, die wel vaker publiceerde in het *Leidsch Dagblad*.⁸

De Vries prijst Van Dale als een verdienstelijk taalkenner en een bescheiden mens. 'Eenige jaren geleden', vervolgt hij, 'werd van Dale aangezocht om deel uit te maken van de redactie van het *Woordenboek der Nederlandsche Taal*. Hij huiverde voor die taak terug, hoezeer hij met den arbeid was ingenomen. Ook zijne groote gehechtheid aan zijne woonplaats bewoog hem tot dat besluit.'

Van Dales boezemvriend en vertrouweling was dominee H.Q. Janssen

3 Vgl. Hans Heestermans, 'Het *WNT* en de Taal- en Letterkundige Congressen', in: *De Negentiende Eeuw*, 5 (1981) p. 78.

4 Inleiding *WNT*, p. xxx.

5 Ibidem.

6 Idem, p. xxxi.

7 *Nieuw Nederlandsch Biografisch Woordenboek* (NNBW) VI (1924), p. 917. Dit artikel werd geschreven door P. Leendertz, kennelijk een nazaat.

8 *Leidsch Dagblad*, zoals geciteerd in o.a. het *Algemeen Handelsblad*, 23.5.1872. De Vries schreef voor het *Leidsch Dagblad* verschillende ongesigneerde berichten over overleden taalkundigen, zoals blijkt uit de bibliografie die volgt op het 'Levensbericht van Matthias de Vries' van A. Kluuyver, in: *Levensberichten der afgestorven medeleden van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde* 1893, pp. 99-108.

uit St. Anna ter Muiden, een dorpje even buiten Sluis. Negen dagen na het overlijden van Van Dale publiceerde Janssen in het tijdschrift *De Toekomst* een geëmotioneerde necrologie, die hij later zou uitbreiden tot zijn veelgeciteerde levensbericht. Ook in deze necrologie wordt als een van de wapenfeiten van Van Dale aangedragen dat hij 'herhaalde malen' was gevraagd redacteur van het *WNT* te worden.

Waarom sloeg Van Dale deze aanbiedingen volgens zijn boezemvriend af? 'Hij had zich daartoe moeten verplaatsen naar Leiden, en voorwaar! indien hij 't gedaan had, de wetenschap had er bij gewonnen en hij zelf ware er niet weinig door gestegen op den trap der eere, waarop hij bereids tot aanmerkelijke hoogte geklommen was. Hij was echter te gehecht aan de plaats, waarin hij 't levenslicht aanschouwde, en aan den kring zijner familie, in wier midden hij leefde, en hij verkoos het stille toneel zijner werkzaamheid boven de schitterende eereplaats, die zich voor hem geopend had.'⁹

In 1873, in zijn levensbericht van Van Dale, nuanceert Janssen deze verklaring. Hij maakt nu een onderscheid tussen twee verschillende aanbiedingen om redacteur van het *WNT* te worden. Het eerste aanbod kwam in 1867. 'Er was echter, onder al de uitlokkende voorwaarden', aldus Janssen, 'ééne die 't hem ongeraden deed schijnen er gevolg aan te verlenen.'¹⁰

Volgens Janssen werd Van Dale in 1870 voor de tweede maal aangezocht, nu 'met allen aandrang'. De niet nader genoemde 'bezwarende voorwaarde' was inmiddels komen te vervallen. Janssen voegt hier aan toe: 'Alle mogelijke waarborgen waren hem gegeven ten aanzien van jaarwedde, pensioen zoo voor hemzelf als voor zijne weduwe enz., en met de hoogste eer zou hij eene plaats erlangen onder de arbeiders aan het reuzenwerk.'¹¹

Ten onrechte ben ik er in eerdere publicaties¹² van uitgegaan dat Van Dale in 1867 het redacteurschap van het *WNT* afsloeg vanwege het ontbreken van waarborgen met betrekking tot jaarwedde en pensioen, zoals de redenering van dominee Janssen lijkt te suggereren. Belangrijker blijkt echter de laatste mededeling van Janssen, dat Van Dale, toen hij in 1870 voor de tweede maal werd aangezocht, 'met de hoogste eer' een plaats zou verwerven 'onder de arbeiders aan het reuzenwerk'.

Wat dominee Janssen hier precies mee bedoelde wordt duidelijk als men het verslag leest van de voordracht die J. van Vloten (1818-1884) op dinsdag 1 september 1868 hield op het tiende Taal- en Letterkundig Congres in Den Haag. De voordracht van Van Vloten had als titel 'Wat moet er van het Nederlandsch Woordenboek worden?' en veroorzaakte onder de congresgangers het nodige tumult.

Van Vloten stelde voor een commissie samen te stellen die de redactie van het *WNT* verder moest uitbreiden, zodat er sneller kon worden door- gewerkt. Na de dood van Te Winkel waren Eelco Verwijs en Mr. H.E. toe Laer aan de slag gegaan, aldus Van Vloten, en hij vroeg zich af of er geen anderen waren, die tegen een vergelijkbaar honorarium hun krachten aan het Woordenboek konden wijden.¹³

9 *De Toekomst* (1872), p. 279.

10 H.Q. Janssen, 'Levensberigt van Johan Hendrik van Dale', in: *Levensberichten der afgestorvene medeleden van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde* (Leiden, 1873), p. 45.

11 Idem.

12 Onder andere in het hierboven herdrukte 'Johan Hendrik van Dale (1828-1872): maker van een half woordenboek', oorspronkelijk gepubliceerd in *Trefwoord* 3 (1992).

13 Van Vloten wekt de indruk dat mr. H.E. toe Laer (geb. 1832) na de dood van Te Winkel werd aangesteld als redacteur en een honorarium kreeg. In het pamflet *Twee bedrogen volken* of M. Corver Hoofd tegen het Woordenboek (Amsterdam, 1880) p. 12, tekent toe Laer hier zijdelings protest tegen aan. Hij vermeldt tevens dat hij in 1865 of 1866 inderdaad door Nijhoff was aangezocht als redacteur, maar dit aanbod had afgeslagen. In de literatuur over het *WNT* staat toe Laer bekend als maker van de zogeheten 'Leevend-briefjes', dat wil zeggen een reusachtig excerpt uit de 8-delige roman van Wolff en Deken, de *Historie van den heer Willem Leevend* (1784-1785). L.G. de Graaf noemt hem kort in haar artikel 'De Bouwstoffen van het *WNT*', in: *Jaarboek INL* 1974-1975 ('s-Gravenhage, 1977), p. 56. Zie ook P.G.J. van Sterkenburg, *Portret van een taalmonument* ('s-Gravenhage, 1992), p. 43. In *Twee bedrogen volken... keert toe Laer zich tegen De Vries*.

'De Redactie zelf', hield Van Vloten zijn toehoorders voor, 'heeft reeds het antwoord op die vraag gegeven; vóór zij zich toch tot beide genoemde heeren wendde, had zij reeds met twee andere onderhandeld, de heeren Leendertz en van Dale. Ieder, die ook maar min of meer met beide laatste bekend is, zal bekennen moeten, dat die keus allergelukkigst was. Een zoo scherpzinnig en grondig taalkenner als Leendertz, een zoo nauwlettend en volijverig taalvorschcr als van Dale, waren juist de mannen, zou men zeggen, voor het Woordenboek noodig; en met name ware de eerste van beide, ware Leendert [sic] bij uitstek de man geweest, na den dood van Te Winkel voor de Redactie te winnen. Waarom is echter die poging, hun mederedacteurschap te erlangen, niet geslaagd? Waarom hebben, nog bij 't leven van Te Winkel, Van Dale, en na zijn afsterven Leendertz, voor de hun aangeboden taak bedankt? Omdat eerstgemelde [Van Dale, ES], wiens inkomen reeds bepaald en wiens overkomst naar Leiden reeds zoo goed als zeker was, niet tevens, naar zijn rechtmatigen eisch, als derde mede-redacteur, met de Vries en Te Winkel op het titelblad vermeld mocht worden. De niet minder bescheiden dan begaafde Te Winkel zou daarin geen been gevonden hebben. Ongelukkig scheen het echter der professorale waardigheid van Dr. de Vries te na...'14

Matthias de Vries zat in de zaal toen Van Vloten deze woorden sprak, Van Dale niet. Hij had graag naar Den Haag willen komen, maar had een paar dagen flinke koorts gehad. Hij nam kennis van Van Vlotens voordracht uit de *Middelburgsche Courant*, die op zaterdag 5 september 1868 de woorden van Van Vloten als volgt samenvatte: 'Meer geleerden zouden zich aan de bewerking van 't Woordenboek kunnen wijden, indien de uitgevers grooter honorarium wilden geven. De heeren Leendertz en J.H. van Dale zouden bij uitstek de mannen zijn, die daarvoor moesten gewonnen worden. Vroeger had men van Dale wel aangezocht, maar geweigerd zijn naam te vermelden, hetgeen naar spreker's meening de professorale waardigheid van dr. de Vries niet scheen mede te brengen' [cursivering ES].

Van Dale moet in alle staten zijn geweest. 'Wat spijt het mij', schreef hij op 9 september 1868 aan De Jager, 'dat prof. Van Vloten, zoo ten minste de verslaggever van de Midd. Cour. waarheid spreekt, mijn naam gemengd heeft in de debatten over het Woordenb.! Ik wist daar niets van! Ik heb in de laatste 3 jaar geen letter schrifts met prof. van Vloten gewisseld. Hoe weet hij dingen, die niemand weten kan, dan De Vries, Te W., van Dijk¹⁵ te Leiden en aan deze zijde der Maas alléén mijn boezemvriend Janssen? Dat is mij een raadsel. Ik heb uit discretie, aan mijne naaste betrekkingen zelfs nooit gezegd, wat de ware reden was, waarom ik voor de betrekking te Leiden bedankte, en daar komt nu in eens Prof. Van Vloten en maakt alles ruchtbaar. Dat smart mij zeer. Ware ik te 's Grav. geweest, ik hadde een hartelijk woordje meegesproken.

'In welk licht moet ik nu verschijnen tegenover prof. De Vries, wien ik de hoogste achting toedraag? Spreekt gij Hem vroeger of later eens en blijkt het U, dat de woorden van prof. V.Vl. Hem ongunstig gestemd hebben te mijnen opzichte, zeg Hem dan s.v.p. hoe ik gehandeld heb: oprecht

14 Handelingen van het tiende Nederlandsch Taal- en Letterkundig Congres ('s-Gravenhage, 1869), p. 167.

15 Bedoeld wordt J.A. van Dijk (1830-1908), hoofd van een openbare lagere school in Leiden, die samen met Te Winkel de redactie voerde van *De Taalgids*. In *De Taalgids* (1865), p. 67, noemt Van Dale Van Dijk zijn 'hooggeachte vriend'. Zie verder over Van Dijk NNBW II (1912), p. 418 en *Leidsch Jaarboekje* 1909. Ik heb niet kunnen achterhalen hoe Van Vloten aan deze informatie kwam.

en bescheiden, gelijk een eerlijken Zeeuw betaamt. Ik was eerst van plan geweest prof. De Vries zelf te schrijven, maar, bij nader inzien, acht ik het beter, zulks niet [te] doen. Vroeger of later spréék ik Hem wel.’¹⁶

Waarom zei Van Dale in 1867 nee tegen het WNT? Omdat zijn naam van De Vries niet op het titelblad mocht! Blijkbaar kwam De Vries hier in 1870 op terug, want toen was ‘de bezwarende voorwaarde’ vervallen en zou Van Dale ‘met de hoogste eer eene plaats’ verwerven ‘onder de arbeiders aan het reuzenwerk’! Toen liet Van Dale het blijkbaar afweten, omdat hij Sluis niet wilde verlaten, of omdat hij, zoals De Vries het in het *Leidsch Dagblad* voorstelde, bij nader inzien ‘terughuiverde’ voor die taak.

Zoals gezegd veroorzaakte de lezing van Van Vloten onder de toehoorders van het congres het nodige tumult. ‘Prof. van Vloten [...] werd door de vergadering met aandacht gevolgd en er was groote hilariteit over de scherpe, puntige uitdrukkingen’, zo meldde het *Algemeen Handelsblad* op 3 september 1868, ‘al toonde men ook geen algemeene sympathie met v. Vloten’s bedoelingen.’

Dat laatste gold zeker voor wat Van Vloten te berde bracht over Van Dale en de professorale waardigheid van De Vries. Van Vloten werd op dit punt onderbroken door de voorzitter van het congres, W.J.A. Jonckbloet (1817-1885), tussen twee hoogleraarschappen door lid van de Tweede Kamer voor de liberale partij.

Wat zei Jonckbloet over de onderhandelingen met Leendertz en Van Dale? ‘Ik verzoek den spreker niet in bijzonderheden van het particuliere leven in te dringen. De zaak van het *Woordenboek* gaat ieder Nederlander ter harte, die het wel meent met onze Taal- en Letterkunde, maar met de bespreking van dergelijke particuliere zaken heeft de Nederlandse Letterkunde niets te maken.’¹⁷

‘Die vermaning vond bijval bij de vergadering’, meldde de *Nieuwe Rotterdamse Courant*,¹⁸ maar Van Vloten liet zich hierdoor niet uit het veld slaan. ‘Het is mijne bedoeling niet geweest iemand leed te doen,’ riposteerde hij, ‘maar waar ik de ziekte-geschiedenis van het *Woordenboek* behandel, ben ik wel verplicht de oorzaak van de kwaal aan te wijzen, en den vinger op de wond te leggen. Doch ik kan het omtrent dit punt hierbij laten.’

Als Jonckbloet hem niet had onderbroken, had Van Vloten dan nog meer ‘particuliere bijzonderheden’ naar voren gebracht over de onderhandelingen met Van Dale en Leendertz? Het antwoord op deze vraag is te vinden in het boekje *Noord-Nederlandsche karakterfeilen en ziektegeschiedenis van het Nederlandsche woordenboek* (Haarlem, 1868), waarin Van Vloten de tekst van zijn voordracht, samen met een andere, van een inleiding voorzag.

Van Vloten zei: ‘Ongelukkig scheen het echter der professorale waardigheid van Dr. de Vries te na...’ toen Jonckbloet hem het woord ontnam. Hij had hier aan toe willen voegen, zo blijkt uit dit boekje: ‘...een eenvoudig schoolonderwijzer tot mederedacteur te hebben. En wat Leendertz betreft, deze weigerde om redenen, aan zijn min gunstige ervaring ontleend, met De Vries samen te werken.’¹⁹

16 Brief van J.H. van Dale aan A. de Jager, 9.9.1868, handschriftencollectie van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde, UB Leiden, sign. BPL 2886. Van Dale spreekt inderdaad tot viermaal toe over De Vries als Hem met een hoofdletter – dit zijn geen tikfouten mijnerzijds. Het antwoord van De Jager heb ik niet kunnen vinden. In latere brieven aan De Jager komt Van Dale niet op deze kwestie terug.

17 *Handelingen tiende Congres*, 1869, p. 167.

18 *Nieuwe Rotterdamse Courant*, 2.8.1868.

19 J. van Vloten, *Noord-Nederlandsche karakterfeilen en ziektegeschiedenis van het Nederlandsche woordenboek* (Haarlem, 1868), p. 45. Volgens Mea Mees-Verwey, *De betekenis van Johannes van Vloten* (Santpoort, 1928), p. 294, verscheen dit boekje direct in september 1868.

In de discussie die volgde op de voordracht van Van Vloten nam ook Matthias de Vries het woord. Hij repte echter met geen woord over de aantijging dat hij zijn professorale neus voor Van Dale zou hebben opgehaald. 'Er zijn onderwerpen', zo sprak De Vries, 'waarover het voor sommige personen in sommige gevallen én overbodig én ondoenlijk is te spreken. Ik heb van den beginne af in de zaak van het Woordenboek den regel gevolgd, het spreken liefst aan anderen over te laten, maar voor mij zelve het handelen te kiezen, en vooral mij nooit in eenigen strijd te begeven.'²⁰

De Vries volgde hiermee een vertrouwde strategie: publiekelijk probeerde hij Van Vloten dood te zwijgen. 'Doch in zijn correspondentie met zijn beste vrienden doemt de naam Van Vloten als een waar schrikbeeld telkens op', verzekert Karsten.²¹

Dat geldt ook voor de kwestie met Van Dale. Op 25 februari 1870 schreef De Vries aan P.J. Cosijn: 'Omtrent het geschrijf van Van Vloten, waarde vriend, behoeft gij u niet te rechtvaardigen; ik weet wat de praatjes van dat heer beteekenen, ik ken hem sinds 30 jaren door en door. Maar één ding verheugt mij: dat hij in zijne pogingen om ons allen (Verwijs, Van Dale, U en mij) tegen elkander op te stoken, zoo geheel niet geslaagd is, dat integendeel de vriendschapsband tusschen ons des te vaster is gesloten. [...] Van V. Dale heb ik een allerliefste brief, waaruit blijkt, hoe hij denkt over die professorale aanmatiging, waarmede ik – volgens v. Vl. – op hem nederzie.'²²

20 *Handelingen tiende Congres*, 1869, p. 176.

21 G. Karsten, *100 jaar Nederlandse Philologie* (Leiden, 1949), p. 27.

22 *Idem*, pp. 26-27.

Het standbeeld van Van Dale op het Walplein in Sluis (uit: P.G.J. van Sterkenburg, Johan Hendrik van Dale en zijn opvolgers (1993)).

Bij de dood van Johan Hendrik van Dale*

door
Ewoud Sanders

Over het sterfbed van Johan Hendrik van Dale zijn wij uitzonderlijk goed geïnformeerd. Jan Manhave wijdde enkele regels aan het ontslapen van zijn leermeester, maar Van Dales boezemvriend dominee H.Q. Janssen trad in zijn veel geciteerde levensbericht tot in de kleinste details – details die in een eerdere publicatie over Van Dale al ter sprake kwamen.¹

Ook is al eerder opgemerkt dat een opvallend groot aantal landelijke tijdschriften en dagbladen aandacht besteedde aan de plotselinge dood van Van Dale. Leverde het overlijden van de Goudse lexicograaf Jacob Kramers jz. in 1869 in de pers voor zover bekend slechts een beknopt bericht op in de *Goudsche Courant*, dat Van Dale op zijn 44ste door de pokken werd weggerukt van zijn lexicografische arbeid viel onder andere te lezen in het *Leidsch Dagblad*, in *Het Vaderland* ('De Nederlandsche letterkunde verliest in hem een harer waardigste beoefenaars...'), in het *Algemeen Handelsblad*, in *De Wekker*, in *De Nederlandsche Spectator* en in het Vlaamse tijdschrift *De Toekomst*. Dit laatste blad, dat onder redactie stond van Van Dales letterkundige vriend Frans de Cort, nam eerst het bericht over dat Matthias de Vries voor het *Leidsch Dagblad* had geschreven en plaatste op 28 mei 1872 de emotionele necrologie van H.Q. Janssen, een necrologie die het uitgangspunt zou vormen voor Janssens levensbericht voor het jaarboek van de Leidse Maatschappij.

Opmerkelijk genoeg is tot nog toe nooit onderzocht hoe de dood van Van Dale is verslagen in de Zeeuwse kranten. Je zou verwachten dat die vrij veel aandacht schonken aan het overlijden van hun beroemde provinciegenoot. In latere publicaties is in ieder geval veel nadruk gelegd op de Zeeuwse afkomst van Van Dale, in het bijzonder door P.J. Meertens.²

Oogst

In feite valt de oogst enigszins tegen, hoewel er enkele vruchten voor het oprapen bleken te liggen, zoals de overlijdensadvertentie van Maria Jacoba Moens (1829-1891), die op 14 november 1850 met Van Dale in het huwelijk was getreden. Een onbezorgde relatie kan het niet geweest zijn, want in de 22 jaar van hun huwelijk verloor het echtpaar vier kinderen en ook de ziekelijke aard van haar overijverige man zal Maria Jacoba de nodige zorgen hebben gebaard. In de rouwkaart sprak zij over haar 'innig geliefden echtgenoot'. Op woensdag 22 mei 1872 liet zij de volgende advertentie in de *Middelburgsche Courant* plaatsen:

Heden overleed tot bittere droefheid van mij, mijne drie kinderen, mijne bejaarde moeder en schoonmoeder, mijn innig geliefde echtgenoot JOHAN HENDRIK VAN DALE,

* Dit artikel is eerder gepubliceerd in *Trefwoord* 7 (1994), 31-34.

1 Zie het hierboven herdrukte 'Johan Hendrik van Dale (1828-1872): maker van een half woordenboek', oorspronkelijk gepubliceerd in *Trefwoord* 3 (1992). Met het levensbericht van Janssen bedoel ik natuurlijk zijn publicatie in de *Levensberichten der afgestorvene medeleden van de Maatschappij der Nederlandsche letterkunde* (Leiden 1873), pp. 37-49.

2 Zie het vorige artikel. Ook G.J. van Oorschots artikel 'Johan Hendrik van Dale 1828-1872. Een eenzame op de voorpost van Noord-Nederlands beschavingsgebied', in: *Zeeuws Tijdschrift* (1956), pp. 69-72, getuigt van onversneden Zeeuws chauvinisme.

hoofdonderwijzer en archivaris te Sluis, in den ouderdom van 44 jaren. Allen die den braven man van nabij gekend hebben, zullen beseffen wat ik aan hem verlies.

Op een andere pagina in de *Middelburgsche Courant* was diezelfde dag een necrologie van Van Dale te lezen. Het bericht is kort genoeg om hier integraal over te nemen:

Eergisteren avond is te Sluis op 44jarigen leeftijd overleden de heer Johan Hendrik van Dale, hoofdonderwijzer en gemeente-archivaris aldaar. Veel wordt in hem verloren. Vooral als oudheid-, taal- en letterkundige bezat hij groote verdiensten, getuigen de vele door hem geschreven werken, zijn lidmaatschap van onderscheidene binnen- en buitenlandsche geleerde genootschappen, en ook de herhaaldelijk tot hem gerichte uitnoodiging om zich aan de redactie van het Nederlandsch woordenboek te verbinden, welk blijk van waardeering hij echter gemeend heeft te moeten afwijzen. De wetenschap verliest in van Dale een warm en kundig beoefenaar, de gemeente Sluis een hulpvaardig en algemeen gewaardeerd ingezetene, zijn weduwe en drie jeugdige kinderen een liefhebbenden echtgenoot en vader.

Bij dezen kwijt ik mij van den treurigen plicht UEd. het smartelijk overlijden te berichten van mijn innig geliefden echtgenoot **JOHAN HENDRIK VAN DALE**, Hoofdonderwijzer en Archivaris te SLUIS, in den ouderdom van 44 jaren.

Uw Dienaar,

De Wed^e. M. J. VAN DALE — MOENS.

SLUIS, 20 Mei 1872.

Kennisgeving van het overlijden van Johan Hendrik van Dale.

De *Goessche Courant* volstond de volgende dag met een inkorting tot vier zinnen van het bericht uit de *Middelburgsche Courant*. Dit bericht werd op 25 mei letterlijk overgenomen door de *Ter Neuzensche Courant*, indertijd een van de voornaamste kranten in oostelijk Zeeuws-Vlaanderen. De tweede belangrijke krant in oostelijk Zeeuws-Vlaanderen, *Het Hulsterblad*, sloeg eveneens aan het inkorten: ingeklemd tussen een bericht over de indijking van het Zwin en de kennisgeving dat een zekere M.v.B., wonende te Neuzen, wegens het uiten van scheldwoorden zonder daartoe 'uitgetergd te zijn' een boete had gekregen van 50 cent, wordt in drie regels melding gemaakt van het overlijden van 'de bekende taal-kundige' uit Sluis.

Of ook de *Breskensche Courant* aandacht besteedde aan de dood van Van Dale valt niet meer te achterhalen, want van deze krant zijn geen exemplaren bewaard gebleven. Een minimum aan belangstelling toonde in ieder geval de *Nieuwe Goessche Courant* en het *Volksblad*, beide uitgegeven te

Goes. In deze kranten is geen letter te vinden over het verscheiden van de Sluise woordenboekmaker.

Onverwacht veel aandacht aan de zaak besteedde daarentegen de *Zie-rikzeesche Nieuwsbode*, hoewel hemelsbreed van alle Zeeuwse plaatsen het verst van Sluis verwijderd. Op zaterdag 25 mei 1872 plaatste deze krant een opvallend poëtisch in memoriam van Van Dale, kennelijk geschreven door iemand die hem persoonlijk had gekend.

Bij oud en jong, bij ambtgenooten en vrienden, bij allen, die hem in zijn minzaam, nederig en godsdienstig karakter mogten leeren kennen, werd hij geëerd en geliefd, en, lettende op al hetgeen hij verrichtte, moest men verbaasd staan over de vlugheid van zijn geest, waaraan de krachten van zijn ligchaam op verre na niet geëvenredigd waren. Hoezeer zijn naam, door al de belangrijke geschriften, welke van hem het licht zien, voorzeker nog lang zal voortleven, was hij, helaas! slechts een morgenlicht, als in den bloei zijn levens ons ontvallen. Op hem was alzoo alleszins toepasselijk:

Wat men verwachten moog', wat wij ook mogen roemen,
De schoonste planten, ach! zijn vaak de teerste bloemen.

Het weekblad van Sluis

Zoals te verwachten was viel het meest te oogsten in het *Sluisch Weekblad*, dat als ondertitel droeg 'Nieuws- en advertentieblad van westelijk Zeeuwsch-Vlaanderen'. Maar zie van deze krant maar eens een exemplaar van mei 1872 te vinden! Volgens de Koninklijke Bibliotheek zou het Zeeuws Documentatiecentrum in Middelburg over een exemplaar moeten beschikken, maar een schriftelijk verzoek om nadere informatie resulteerde in het volgende antwoord: 'Deze krant is hier incompleet aanwezig. Van de jaargang 1872 ontbreken de nrs. 40 en 41, zijnde de kranten van 24 en 28 mei. Dit kan niet toevallig zijn! Reeds eerder zal iemand deze kranten hebben gelicht.'

Gelukkig bleek het Gemeentearchief Aardenburg nog over een exemplaar te beschikken. Een kleine beschadiging en een lelijke vouw maken het echter onmogelijk het rouwartikel, dat is omlijnd met een dikke zwarte rand, over te nemen zonder enkele kleine hiaten. Het stuk verscheen op vrijdag 24 mei 1872 op de voorpagina van het nieuwsblad, drie dagen na de begrafenis. De tekst luidt:

Sluis, 25 mei³. Een uitstekend man is aan Zeeuwsch-Vlaanderens westelijk deel ontvallen: JOHAN HENDRIK VAN DALE bezweek voor de macht der vreeselijke kinderziekte in den laten avond van den 19en dezer maand.

Sluis, zijne geboortestad, die hij door zijn laatst uitgegeven geschrift nog zoozeer verheerlijkt had, verliest onbegrijpelijk veel aan hem.⁴ Door zijne uitgebreide kennis, gevoegd bij zijn onuitputtelijke dienstvaardigheid en vriendelijkheid, was hij er aller vraagbaak geworden. Vele nuttige inrichtingen vonden in hem een krachtigen steun. Waar er iets van belang te doen of te ondernemen was, dat maar eenigszins in den kring viel van het letterkundig gebied, daar was VAN DALE de toevlucht, de raadsman, de aangewezen persoon. Ook de school in Nederland heeft met hem een harer grootste sieraden verloren. Wat hij geschreven heeft

3 Opmerkelijk is dat het bericht is gedateerd op de 25ste terwijl de krant de 24ste verscheen.

4 Met het laatst uitgegeven geschrift wordt bedoeld *Een blik op de vorming der stad Sluis en op de aanvang harer vestingwerken van 1382 tot 1587*, uitgegeven door J.C. en W. Altorffer te Middelburg. Volgens Janssen (*Levensbericht*, pp. 47-48) verzamelde Van Dale gedurende de twintig jaar materiaal voor dit boek; hij schreef het echter in vier maanden.

voor het taalonderwijs wordt alom op den [hoog?]sten prijs gesteld. De schooljeugd beminde [hem en?] was aan hem als een vriend en vader [verbonden?]. Voor de wetenschap had hij uitnemende verdiensten. De taal was zijn lievelingsvak, en op haar uitgebreid terrein was er geen hoekje, dat hij niet had afgezien: zijne werken getuigen het. Ook op het veld der geschiedenis heeft hij hoogst gelukkige schreden gezet, en ook daarvan geven zijne geschriften een schitterend getuigenis. Zijn onderzoeklievende geest was nooit ledig, en als hij iets tot het punt van zijn onderzoek gemaakt had, dan rustte hij niet tot zoolang hij had gevonden. Met onvermoeide vlijt, met stalen volharding bearbeidde hij, men mag zeggen dag en nacht, den grond der letteren. En wat hem daarbij 't meest versierde, 't was zijne nederigheid, zijne bereidwilligheid om ieder met zijn krachten en talenten te helpen. Sluis zal wel nooit een archivaris meer erlangen, die in de oude stadsbescheiden zoo diep was ingedrongen, zoo geheel te huis was. Met hem is een voortreffelijk man ten grave gedaald.

Hij ontsliep in de kracht des levens, op 44jarigen ouderdom, terwijl zijn roem op 't hoogste geklommen en de lauweren nog versch waren, die zijn kruin versierden. Wat had de wetenschap nog van hem mogen verwachten, indien niet een hooger Bestuur, waarvan wij de wijsheid en liefde eerbiedigen moeten, zijn levensdraad had afgesneden! Dan op den avond van den rustdag [zoals bekend stierf Van Dale op Pinksterzondag 19 mei, ES] is hij de eeuwige ruste ingegaan, en wij mogen 't vertrouwen, dat het Pinksterfeest voor hem het feest was zijner opneming in zaliger werkkring; want die aan zijn sterfbed stonden kunnen 't getuigen: hij ontsliep als een Christen. Reeds op dinsdag moest zijn lijk ter aarde besteld worden. In andere omstandigheden zou zijn lijkstoet zeker bestaan hebben uit de aanzienlijksten, de bloem zijner stadgenooten, en al de onderwijzers van dit schooldistrict, bij wie hij geëerd en geliefd was. Thans, helaas! moesten zelfs de naasten zijner betrekkingen van zijne uitvaart verwijderd blijven.⁵ Zijn stoffelijk overschot werd alleen gevolgd door enkelen, voor wie innige verknochtheid of strenge plicht een onweerstaanbare prikkel was om hem de laatste eere aan te doen. Ook de leden der Sluiscbe kamer van rhetorica, waarvan hij de voorzitter en ziel was, hadden zich bij de lijkstoet gevoegd. Bij zijn graf sprak zijn veeljarige vriend H.Q. Janssen met een diep geroerd gemoed een woord van hulde en bemoediging; ook het oudste lid der rederijderskamer J. Volmer drukte, namens de kamer, zijn innig gevoel uit, en de predikant J.D. Looijen eindigde de aandoenlijke plechtigheid met een treffend gebed.⁶ Zijne asch ruste in vrede!

't Is hier de plaats niet voor een uitvoerig levensbericht: dit zal elders gegeven worden. Daarbij zullen de verdiensten worden uiteengezet, die de overledene had als letterkundige, en zijne werken besproken. Zijn naam is in Nederland alom bekend. Binnen- en buitenlandsche geleerde genootschappen waren er trotsch op, dat zij hem onder hunne leden mochten tellen. Wat óns betreft, wij bewaren voor hem een onverdelgbare plaats in het binnenste onzer harten. Sluis heeft een uitmuntend man verloren. Zijne nagedachtenis zal dáár en in gansch Nederland onvergetelijk in eere zijn!

Dat H.Q. Janssen bij het inderhaast gedolven graf van Van Dale gesproken had, was al bekend. De dominee maakt hier zelf tot tweemaal toe melding van. In zijn necrologie in *De Toekomst*, die zeven dagen na de begrafenis werd gepubliceerd, schreef hij:

Met wat bittere aandoening stond ik aan zijn ziekbed en aanschouwde ik het even smartelijk als afzichtelijk werk, dat de verduer [bedoeld worden de pokken, ES] had aangericht! Met wat levendige droefheid toefde ik op den godsakker nevens zijne sombere groeve, toen op dinsdag 21 Mei zijn lijk ten grave zonk! Met wat innige ontroering sprak ik de woorden van hulde en bemoediging bij den open

5 Volgens Janssen, *Levensbericht* p. 42, was slechts één broer van Van Dale bij de begrafenis aanwezig; waarschijnlijk waren inderdij vier van zijn broers en drie zusters nog in leven. Ik krijg de indruk dat ook Jan Manhave afwezig was; Janssen noemt hem in ieder geval niet in zijn gedetailleerde beschrijving van deze gebeurtenis. Manhave noemt de plechtigheid zeer kort op pagina VII van zijn Nabericht.

6 Volmer had nog met een arts overlegd of het kwaad kon de lijkstoet te volgen. Op 20 mei 1872 deelde hij echter in de bestuursvergadering van de rederijderskamer mee dat dit niet het geval was. Voor de notulen van deze vergadering zie P.G.J. van Sterkenburg, *Johan Hendrik van Dale en zijn opvolgers* (Utrecht 1983), pp. 36-37.

---

grafkuil! Helaas, ik heb in Van Dale een vriend verloren, wiens gemis mij nimmer zal kunnen vergoed worden.

Ook in zijn levensbericht, gepubliceerd in 1873, memoreert Janssen zijn grafrede:

Aan den rand van zijn graf stortte ik, innig geroerd, mijn hart uit in diep gevoelde woorden; het oudste lid der rederijderskamer voegde eene korte toespraak daarbij en de predikant besloot met een aandoenlijk gebed. De doodgraver bedekte de lijkst met aarde, en de treurige plegtigheid was ten einde.⁷

Het rouwartikel in het *Sluisch Weekblad* is ondertekend met een J. Het kan haast niet anders of dit is de J. van dominee Janssen, hoewel het in eerste instantie wat vreemd aandoet dat hij zichzelf in het artikel opvoert. Janssen stond echter aan het sterfbed van Van Dale ('...want die aan zijn sterfbed stonden') en hij kondigt al aan dat er een levensbericht van Van Dale zal verschijnen en wat daar zoal in zal staan. Bovendien bestaan er duidelijke overeenkomsten tussen het artikel in het *Sluisch Weekblad* en Janssens necrologie in *De Toekomst*: zeker drie passages komen vrijwel letterlijk overeen. De kans is dus erg groot dat het rouwartikel in het *Sluisch Weekblad* een enigszins bewerkte versie weergeeft van de diep gevoelde woorden, van de woorden van hulde en bemoediging die dominee Janssen sprak naast de sombere groeve van zijn veel te jong ontslapen boezemvriend.

Daarmee draagt dit onderzoekje naar de Zeeuwse kranten van mei 1872 nog een klein steentje bij aan de toch al goed gedocumenteerde dood van een van de beroemdste lexicografen uit de 19de eeuw.

Met dank aan Arnold Wiggers van het Zeeuws Documentatiecentrum.

---

⁷ Janssen, *Levensbericht*, p. 47.

Gerrit Benjamin van Goor (1816-1871)

Vijf episoden uit het leven van een doortastend zakenman-uitgever*

door Jan Posthumus

Een van de plaatsen waar ik naspeuringen verrichtte naar de editiegeschiedenis van de Jaeger/Kramers-woordenboeken was de bibliotheek van de Vereniging ter Bevordering van de Belangen des Boekhandels.¹ Hoewel consultatie van de mappen met materiaal van uitgeverij G.B. van Goor weinig opleverde dat van direct nut was voor het onderzoek waarmee ik bezig was, vond ik toch een aantal andere interessante documenten die het waard zijn hier aan het licht te brengen. Ze laten namelijk iets zien van hoe het toeging in de boekhandel in de vorige eeuw, en meer in het bijzonder hoe Gerrit Benjamin van Goor zich inzette voor de werken die hij uitgaf. De stukken die ik hier bespreek hebben op één na allemaal betrekking op woordenboeken uit zijn fonds. Na drie eenvoudige gevallen volgen twee affaires waarin Van Goor over langere tijd een conflict uitvocht met een tegenpartij.

Gegevens over Gerrit Benjamin van Goor zijn onder andere te vinden in P.A.F. van Veen, *Drie Generaties van Goor, 1839-1951*, (Dordrecht, 1951). De hier volgende biografische gegevens ontleen ik aan dit boek.²

Geboren in 1816 in het Gelderse Buren, leerde hij als achttienjarige het vak bij uitgeverij Joh. Noman & Zoon te Zaltbommel. Na een vijfjarige leertijd vestigde hij zich in 1839 zelfstandig te Gouda. Uit de erfenis van een gefortuneerde oudoom, de Amsterdamse predikant Jacob Meinard Noothoven, verkreeg hij het nodige werkkapitaal. Behulpzaam voor zijn carrière was ook zijn huwelijk met Walradina van Haren Noman, een van de dochters van zijn vroegere baas.

Gerrit Benjamin van Goor gaf, zoals wel meer gebeurde in de negentiende eeuw, werken uit van zeer uiteenlopende aard. Ze varieerden van prestigieuze uitgaven als de in 1854 op de markt gebrachte *Prachtbijbel* met 80 fraaie staalgravures, waarvoor met inbegrip van de apart verkrijgbare versierde leren band bijna f 100,- moest worden neergeteld, tot onbenullige prentenboekjes die slechts enkele stuivers kostten (Van Veen, pp. 18-19). Door zorgvuldig beheer en gewiekst zakenmanschap wist hij een zeer groot fonds op te bouwen.

Na 1860 begon Van Goor te sukkelen met zijn gezondheid, waarvoor hij geregeld baat zocht in Duitse kuuroorden. In 1868 deed hij de drukkerij, de boekhandel en een gedeelte van het fonds over aan zijn twee zoons. Zelf hield hij tot aan zijn dood op 5 juni 1871 in Bad Wildungen³ het belangrijkste gedeelte van zijn fonds onder zijn hoede (Van Veen, p. 29). Daartoe behoorden zeker de woordenboeken, waarin hij de rugengraat van zijn zaak leek te zien.

Wanneer een uitgever in de vorige eeuw kwam te overlijden en er een erfenis verdeeld moest worden, werd zijn fonds vaak in veiling gebracht.⁴ Opmerkelijk was dat de woordenboeken in de grote fonds-

* Dit artikel is eerder gepubliceerd in *Trefwoord* 7 (1994), 34-47.

---

veiling na de dood van G.B. van Goor niet ter overname werden aangeboden. Ze waren namelijk al onderhands aan de opvolgende zoons overgedaan (Van Veen, p. 21).

Van Goor waakt tegen verspilling

Ons eerste document is op zich misschien weinig opzienbarend, maar levert toch een mooi voorbeeld van Van Goors zorgvuldig beheer. Het stelt de cliëntèle in kennis van de stand van zaken rond het kennelijk zeer goed verkopende woordenboekje met de titel *Kramers' Woordentolk Verkort*. Dit werkje, in september 1848 voor het eerst uitgebracht, beleefde vooral in de beginjaren druk na druk.⁵ Waarschijnlijk werden van de eerste drukken geen grote oplagen gemaakt; najaar 1850 was namelijk de vijfde druk al in voorbereiding. Uit het volgende rondschrijven blijkt dat Van Goor, die kennelijk een hekel had aan verspilling, alles in het werk stelde om eerst alle exemplaren van de vorige drukken aan de man te brengen. Om ook de manier van omgang met zijn cliëntèle in het licht te stellen wordt deze circulaire hier in haar geheel geciteerd.

Gouda, den 12 Oct. 1850 [datum met pen ingevuld]

Mijnheer & Geacht Confrater!

Ik zie mij door de talrijke aanvragen om *KRAMERS WOORDENTOLK VERKORT* genoodzaakt, ter Uwer kennis te brengen, dat de *VIERDE DRUK* van dat werkje, in niets van de *DERDE* verschilt, zijnde er volstrekt nog geene veranderingen, na genoemde derde druk in gemaakt. Zulks is dan ook de reden waarom ik voortdurend de *Derde* druk in de dagbladen⁶ blijf annouceren.

Op mijne reize heb ik echter ook de *Vierde* druk bereids *TOTAAL UITVERKOCHT*, hetgeen mij de vrijheid doet nemen U beleefdelyk te verzoeken, indien gij nog eenige Exemplaren dier *DERDE* of *VIERDE* druk mogt hebben staan, zonder het vooruitzigt te hebben, deze binnen 2 of 3 maanden te kunnen plaatsen, die alsdan zoo spoedig mogelijk per couvert aan mij ter leen te zenden, waarvoor ik u dan bij het verschijnen der *VIJFDE DRUK* een gelijk getal dier Editie in dank zal retourneren; terwijl ik intusschen bereid blijf, bij oogenblikkelijke behoefte, aan uwe tusschentijdse aanvragen te voldoen, in mindering der geleenden.

Tot het opleggen van den *Vijfden* druk wil ik echter niet overgaan, vóór dat de Exemplaren dezer drukken, welke nog in den handel zijn, genoegzaam zijn uitverkocht.

In afwachting verblyve, onder aanbeveling mijner fonds-artikelen, na minzame groete

Ued. Dv. Dienaar & Confrater

G.B. van GOOR.

Afgezien van Van Goors streven naar zorgvuldig beheer dat uit deze circulaire blijkt, beoogt het rondschrijven duidelijk ook nog meer verkoop te genereren. Voor dat doel wordt grote nadruk gelegd op het succes dat de *Woordentolk* geniet bij het koperspubliek.

Van Goor zet zijn afnemers onder druk

Niet alleen trachtte Van Goor zijn oplagen maximaal te benutten, hij schroomde ook niet om bij het streven naar een zo hoog mogelijke omzet boekhandelaren wat onder druk te zetten. Dit blijkt uit een eigenlijk wel amusante manoeuvre tijdens de voorintekening op Kramers' groot *Fransch Woordenboek*, waarvan de afleveringen in 1855 zouden beginnen te verschijnen.

In een circulaire gedateerd 11 december 1854 laat Van Goor weten dat hij zich genoodzaakt ziet de prijs van het woordenboek met 25 procent te verhogen. Dit voorbehoud had hij eerder gemaakt 'indien de deelneming onverhoopt niet aan mijne verwachting mogt voldoen'. Hij vervolgt met:

Nog slechts weinige dagen en de gestelde termijn is verstreken, zonder dat de bij mij ontvangene opgaven tot dat getal gestegen zijn, waarop ik mij bij de prijsberekening gebaseerd had; en hoewel ik nu van verreweg de meeste Confraters de bestellingen nog wachtende ben [mijn cursivering, JP], zal ik toch, met het oog op het thans opgegeven getal, mijn doel wel niet bereiken.

Onmiddellijk aansluitend geeft hij de lakse bestellers nog een veeg uit de pan met de volgende woorden:

Dat deze teleurstelling niet aan het werk zelf, noch aan zijne uitvoering, de gestelde voorwaarden of de mindere behoefte zal liggen, is bij mij boven allen twijfel, en ik vrees de zoo onaangename ervaring te zullen opdoen, dat deze veeleer aan de weinige hulp en belangstelling van den handel te wijten is.

Van Goor zegt vervolgens dat hij de voorgenomen prijsverhoging reeds nu aankondigt om een ieder in staat te stellen ten spoedigste opgave te doen van het aantal intekenaars, en alsnog extra exemplaren op de oude voorwaarden af te nemen. Men krijgt daarvoor drie weken de tijd: alle bestellingen die na de 4de januari 1855 binnenkomen zullen worden afgeleverd voor de verhoogde prijs.

Dat het Van Goor er voornamelijk om te doen was wat extra druk op de ketel te zetten, blijkt wel uit de slotalinea. Na het teweeggebrachte schokeffect wordt toch nog hoop geboden:

Mogt de belangstelling van U allen in deze onderneming en de nog aan te wendende moeite het getal intekenaars vóór dien datum tot het daartoe gestelde cijfer doen klimmen, dan vervalt natuurlijk het voornemen eener prijsverhoging. Draag daartoe s.v.p. ook het Uwe bij; gij zult mij wederkerig verplichten tot bevordering van Uwe belangen.

Dat de voorlopig aangekondigde prijsverhoging ook werkelijk doorgang vond lijkt niet waarschijnlijk.⁷ Het ging Van Goor ongetwijfeld in de eer-

ste plaats om het, op een strategisch ogenblik, zo krachtig mogelijk bewerken van zijn clientèle.

Van Goor zet zich af tegen Weilands Kunstwoordenboek

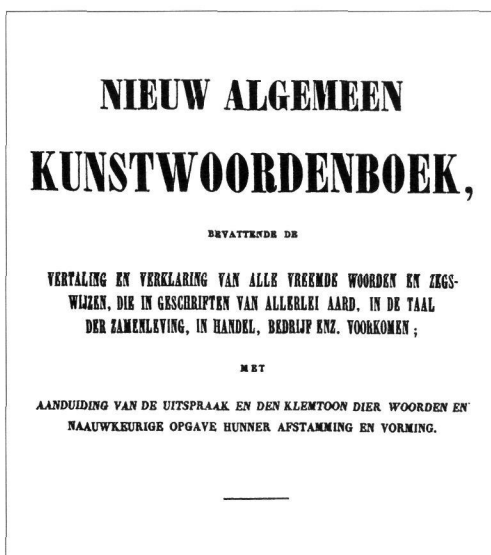
Gerrit Benjamin van Goor zorgde ook op andere wijze voor het veilig stellen van zijn uitgeversbelangen. In minstens twee gevallen probeerde hij werken in de hoek te drukken die schade dreigden te berokkenen aan vergelijkbare uitgaven van zijn eigen fonds.

Het eerste voorbeeld betreft het woordenboek dat in 1847 verscheen als *Algemeene Kunstwoordentolk*, het werk waarmee Jacob Kramers zijn carrière als lexicograaf aanving.

Dit werk droeg aanvankelijk een andere titel. Begin 1846 werd het in een omvangrijk prospectus namelijk aangekondigd als *Nieuw Algemeen Kunstwoordenboek*. Het werd aangeprezen als 'bevattende de vertaling en verklaring van alle vreemde woorden en zegswijzen, die in geschriften van allerlei aard, in de taal der zamenleving, in handel, bedrijf enz. voorkomen; met aanduiding van de uitspraak en den klemtoon dier woorden en nauwkeurige opgave hunner afstamming en vorming.' Een auteur werd nog niet genoemd.

Toen het prospectus en de bijbehorende intekenlijst al de deur uit waren, werd Van Goor uit het *Nieuwsblad voor den Boekhandel* van 19 februari 1846 gewaar, dat Blussé en Van Braam een nieuwe druk van Weilands gelijknamige *Kunstwoordenboek* zouden gaan uitbrengen.⁸

Hij bood deze situatie het hoofd door in maart 1846 een circulaire te doen uitgaan, waarin hij uiteenzette dat zijn uitgaaf, zowel kwantitatief als kwalitatief, verre superieur zou zijn aan het woordenboek van Weiland. Aan het rekenen geslagen, vermeldde hij dat op ieder vel niet minder dan 69632 letters stonden. Ook de prijs per vel zou ongekend laag

Uit het prospectus, nog met oude titel en zonder auteursnaam, van het werk dat in 1847 zou verschijnen als *J. Kramers Jz. Algemeene Kunstwoordentolk*.

---

zijn, zodat hij meende te kunnen zeggen dat 'er wel geene goedkoopere uitgave denkbaar [was]'.

Verder legde hij er de nadruk op – en daarmee zou het nieuwe werk dat van Weiland duidelijk voorbijstreven – dat de uitspraak steeds duidelijk werd aangegeven, dat ook het woordgeslacht vermeld stond en dat bij de vertaling en verklaring der vreemde woorden de beste bronnen geraadpleegd waren.

Hij besloot dit eerste deel van de circulaire met de volgende alinea, waarin hij ook de naam van de auteur onthulde:

Daar ik nu vermeene te mogen vaststellen, dat mijne Uitgave en de boven vermelde herdruk zeer veel van elkander zullen verschillen, zoo vond ik het ook gepaster den titel eenigszins te wijzigen, en tevens den hoofdbewerker, reeds als Schrijver gunstig bekend (die in zijne taak door de hulp van vele ervarenen mannen in allerlei vakken van geleerdheid en kunst wordt gerugsteund), te verzoeken zijnen naam op den titel te plaatsen.

Het rondschrijven bracht verder ter kennis dat het boek nu was omgedoopt tot *Algemeene Kunstwoordentolk*. Na de boven al geciteerde beschrijving van de inhoud zou komen te staan: 'door J. Kramers Jz. Taalmeester te Gouda. Onder medewerking van onderscheidene, in kunst en wetenschap ervarenen mannen.'⁹

Ten slotte meldt Van Goor dat het werk al ter perse is en dat de eerste aflevering nog die zelfde maand (d.w.z. maart 1846) het licht zal zien. Tevens bedankt hij de 'confraters' voor de 'krachtdadige medewerking' die is gebleken uit het aantal reeds ontvangen bestellingen.

De *Algemeene Kunstwoordentolk* werd een groot succes. Er volgden verschillende nieuw bewerkte drukken. De tweede verscheen in 1855, de derde in 1863 (ongewijzigd herdrukt in 1875), de vierde in 1886, en de vijfde en laatste druk in 1912, nu met de nieuwe hoofdtitel *Algemeen Verklarend Woordenboek*.

Van Goor attaqueert Campagne

Bij het volgende geval waarin Van Goor een concurrent op afstand wilde houden waren de rollen omgedraaid. Van Goors gevestigde positie als uitgever van zakwoordenboeken voor de drie moderne talen werd namelijk bedreigd doordat Campagne zich op hetzelfde terrein begaf. Van Goor had zijn zakwoordenboeken Frans (1857), Duits (1858) en Engels (1859) in onwaarschijnlijk snelle opeenvolging op de markt gebracht. Ze waren verschenen onder de auteursnaam A. Jaeger, een pseudoniem, zoals later bleek, van Jacob Kramers.¹⁰ De zakwoordenboeken Duits en Engels hadden al een tweede druk beleefd, en dat voor Frans was al aan de derde toe, toen Van Goor er lucht van kreeg dat uitgever H.C.A. Campagne een 'Schoolwoordenboek der Engelsche en Nederlandsche Talen' aanbood voor precies dezelfde prijs.

Met zijn sterke territoriumdrift ervoer Van Goor Campagnes voorne-

---

men zo ongeveer als een onrechtmatige daad. Hij nam onmiddellijk maatregelen om zijn tegenstrever het leven zuur te maken. Campagne diende snel van repliek en vervolgens werd er nog een tijdje geruzied in een 'pamflettenstrijd', die volgens het wedstrijdverslag van Ewoud Sanders eindigde met een afgetekende overwinning voor Van Goor.¹¹

Het terugvinden van het document waarmee Van Goor de vijandelijkheden opende geeft aanleiding tot een nieuwe interpretatie van de affaire. Als daarbij ook wat dieper wordt ingegaan op aard en inhoud van de gehanteerde argumenten, krijgen we een mijns inziens juister beeld van wat er zich precies afspeelde. Ook het persoonlijk karakter van hoofdrolspeler Van Goor komt op deze manier beter uit de verf. Lezing van Sanders' artikel blijft nuttig, ook voor zekere detailpunten, die hier niet allemaal worden herhaald.

Van Goors eerste reactie is kenmerkend. In een circulaire, gedateerd Gouda, 19 nov. 1866,¹² begint hij met te zeggen dat hem de aankondiging van Campagnes schoolwoordenboek onder ogen is gekomen. Hij gaat dan als volgt verder:

Het zal U noch iemand verwonderen, dat ik, als Uitgever van twee soortgelijke Engelsche Zakwoordenboeken,¹³ die concurrentie met leede oogen zie opdagen; en zonder hierover verder uit te weiden, begrijp ik, dat mij niets anders of beters overblijft dan die concurrentie het hoofd te bieden. 't Is op dien grond, dat ik de zoo bijzonder gunstig bekende Eng.-Nederl. Woordenboeken van JAEGER en PICARD, van dit oogenblik af tot de aan de voet dezes opgegevene prijzen heb gereduceerd; en mocht zoodanige reductie nu ook plaats vinden bij opgemeld Woordenboek van CAMPAGNE, houd U dan tevens verzekerd, dat ik mijn laatste woord nog niet heb gesproken.

De verkoopprijs van Jaegers *Pocket Dictionary* werd teruggebracht van f 1,50 tot f 1,30, die van het werk van Picard tot f 1,70.¹⁴ Van beide werken werd natuurlijk ook de inkoopprijs verlaagd; als daarbij gebruikt werd gemaakt van de kwantumkorting (d.w.z. 15 exemplaren voor de prijs van 12) kostte een exemplaar van Jaeger, zo rekende Van Goor de boekhandelaren voor, nu 83 cents, een van Picard 108 cents.

Campagne reageerde op deze aanval per kerende post door middel van een mededeling in het *Nieuwsblad van den Boekhandel* van 22 november 1866.¹⁵ Hij zei allereerst dat hij er wel op had gerekend dat Van Goor zijn woordenboeken in prijs zou verlagen. Maar hij vroeg zich daarbij wel af, of de 'talrijke confraters' die voor de oude prijs exemplaren in huis hadden genomen, ingenomen zouden zijn met deze prijsverlaging. Hij zelf was niet van zins de prijs van zijn woordenboek te laten zakken. 'Die bij mij ex. bestelt', zo besloot hij, 'behoeft niet bevreesd te zijn, dat ze later voor het publiek goedkooper worden geannonceerd dan de inkooprijks.' Hij liet zich dus niet verleiden tot een mogelijk voor hem ruïneuze prijzenoorlog.

Hij meende dat zijn boek, ondanks het nu gecreëerde prijsverschil, toch de voorkeur verdiende. Hij verwees naar de aanbevelingen van spe-

---

cialiteiten¹⁶ in de Engelse taal die zijn boek hadden verklaard tot 'verreweg het beste der bestaande Schoolwoordenboeken', en wachtte met vertrouwen de uitspraak van het deskundig publiek af.

Dat vertrouwen was zeker niet misplaatst. Campagne was de concurrentie met Van Goor aangegaan op diens zwakste punt. Terwijl de zakwoordenboeken Frans en Duits in hun tweede drukken van 1861, respectievelijk 1864, behoorlijk waren verbeterd, was de tweede druk (1864) van het deeltje Engels praktisch ongewijzigd gebleven.¹⁷ Het viel niet te loochenen dat het schoolwoordenboek van Campagne, dat was samengesteld door een zekere Tieleman Pak, inhoudelijk meer te bieden had.

Net zoals Van Goor destijds had gedaan bij zijn aanbeveling van de nieuwe *Kunstwoordentolk* tegenover het oudere product van Weiland, was ook Campagne aan het rekenen geslagen: per pagina stonden in zijn nieuwe woordenboek wel 1400 lettertekens meer dan in Jaegers *Pocket Dictionary*, wat neerkwam op een meertal van 1.000.000 tekens over het gehele werk. Van Goor, die zwak stond zowel voor wat het financiële aspect van de zaak betrof als het inhoudelijke, moest wel reageren. Per circulaire van 24 november 1866 probeerde hij een en ander recht te zetten. Zo kende hij de boekhandelaren die schade zouden ondervinden van zijn plotselinge prijsverlaging een krediet toe dat kon worden verrekend met in de toekomst te plaatsen bestellingen.

Om de relatief inferieure inhoud van zijn zakwoordenboek, waarvan hij zich heus wel bewust zal zijn geweest, te verbloemen, bediende hij zich eerst van een paar flauwe debatteertrucs, en pakte hij vervolgens selectief wat zwakke punten in Campagnes schoolwoordenboek aan.

Uit de mededeling van Campagne dat hij wel gerekend had op een prijsverlaging leidde Van Goor af dat zijn tegenstrever 'voor zich zelve dus doordrongen was van deze zijner waardige concurrentie'. Een mysterieuze gevolgtrekking: wat Campagne bedekt te kennen gaf was vermoedelijk dat je van Van Goor een dergelijke schurkenstreek kon verwachten. Zeker niet, zoals Van Goor met zijn kromme zin lijkt te suggereren, dat Campagne de prijsverlaging een geoorloofd middel in de strijd achtte.

Uit het commentaar dat 'talrijke confraters' wel niet zo gelukkig zouden zijn met de afgekondigde prijsverlaging trok Van Goor de vreemde conclusie dat Campagne 'erkent, dat mijne Zak-woordenboeken zeer gezocht waren, getuigen de talrijke Confraters, die ze in den loop van dit jaar genomen hadden, ergo het onbetwistbaarste bewijs, dat zij alom bij H.H. Onderwijzers en verder publiek op de proef zijn goed bevonden en uitmuntend staan aangeschreven'.

Na deze twee op niets slaande conclusies wordt de inrichting van het woordenboek onder de loep genomen. Van Goor kan moeilijk ontkennen dat er meer in Campagnes woordenboek staat, maar dat gaat volgens hem ten koste van de duidelijkheid. Hij drukt naast elkaar af het gedeelte in beide woordenboeken dat het woord *boek* met afleidingen en samenstellingen behandelt. En ziet: bij Campagne vinden we slechts één

---

ingang boek met alle samenstellingen samengeperst in één artikel, terwijl in het woordenboekje van Jaeger de opgenomen samenstellingen allemaal als apart trefwoord voorkomen.

Doorgaand op hetzelfde chapter, wijst Van Goor er ook op dat door het bijvoegen van de samenstellingen de streng alfabetische volgorde vaak wordt verbroken. Een bijkomende complicatie is dat Campagne bij bepaalde samenstellingen ook nog verder ingebedde samenstellingen geeft. Dit geeft Van Goor gelegenheid zich vrolijk te maken over gevallen als *-slijm* en *-sknecht*, waar niet *boekslijm*, respectievelijk *boeksknecht* blijkt te moeten worden gelezen, maar *boekbinderslijm*, respectievelijk *boekdrukkers-knecht*. De juiste interpretatie zal, zoals Campagne later in zijn antwoord opmerkt, echter duidelijk zijn voor een ieder die kennis heeft genomen van de verklaring der tekens voor in het boek.

In Van Goors conclusie dat Campagnes woordenboek voor de schooljongen moeilijker hanteerbaar is dan dat van hemzelf schuilt zeker enige waarheid. Maar het verschil is beslist minder groot dan hij doet voorkomen. Met het afdrukken uit Jaegers *Pocket Dictionary* van het boek-cluster speelt hij namelijk geen eerlijk spel: dat alle samenstellingen hier fungeren als aparte trefwoorden blijkt een uitzondering in de inrichting van dat woordenboek. Praktisch overal elders, zie bij voorbeeld bij *bloed*, *bloem* en waar dan ook, staan de samenstellingen op dezelfde wijze samengevoegd als in het woordenboek van Campagne.¹⁸

Als het zakwoordenboek van Van Goor uiteindelijk toch een overzichtelijker indruk geeft, dan komt dat vooral door de wijze van zetten: de samenstellingen staan er vet gedrukt en springen daardoor veel gemakkelijker in het oog dan bij Campagne, waar ze cursief zijn gezet.

Deugdelijker is de kritiek van Van Goor op de verschillende spelling die gevolgd is voor de twee delen: het deel *EN* staat in de spelling *Siegenbeek*, het deel *NE* in *De Vries* en *Te Winkel*.¹⁹

Terwijl Van Goor, zoals hier uiteengezet, zich in zijn circulaire van 24 november op verschillende plaatsen aan onzindelijk redeneren had bezondigd, reageerde Campagne in een brochure van 6 december nogmaals met inhoudelijke argumenten. Hij dacht dat de inrichting van zijn woordenboek ook voor schooljongens wel te begrijpen viel, constateerde terecht dat ook bij Van Goor de strikt alfabetische volgorde niet altijd werd aangehouden, legde er de nadruk op dat in zijn woordenboek de uitspraak werd aangegeven – een aspect dat in Jaeger ontbrak en in Picard gebrekkig werd voorgesteld – en eindigde met het opsommen van een reeks voorbeelden van ontbrekende woorden.

Hoewel het altijd mogelijk zal zijn in een woordenboek ontbrekende woorden en onbevredigende vertalingen aan te wijzen – die waren er natuurlijk ook in dat van Campagne – moet de objectieve waarnemer toch constateren dat Campagnes schoolwoordenboek vollediger informatie bood dan het deeltje van Van Goor.

Van Goor had hierop niets nieuws te melden, en kwam pas weer in actie toen Campagne ook een schoolwoordenboek voor de Franse taal aankondigde van de hand van C.N. Klausz, instituteur te Breukelen.

In het 'Berigt van Uitgave', gedateerd Tiel, 1867, zette Campagne zich opnieuw af tegen zijn grote concurrent. Ook nu weer noemde hij een aantal punten waarop zijn schoolwoordenboek superieur was aan Van Goors *Dictionnaire de Poche* op naam van Jaeger/Kramers.²⁰ Volgens hem was het wederom uitgebreider, ook voor wat betreft de lijst van eigenamen en die van de onregelmatige werkwoorden. Verdere pluspunten waren het aanduiden van het juiste gebruik van voorzetsels achter bijvoeglijke naamwoorden en werkwoorden, alsmede de vermelding van de uitspraak van moeilijke woorden. Ten slotte claimde hij nog de 'groo-tere naauwkeurigheid' in de spelling van sommige Franse en ook Hollandse woorden.

Deze nauwkeurigheid was, helaas voor Campagne, verre te zoeken in een toegevoegde lijst, die onder de titel 'Vergelijking der beide Woordenboeken' moest demonstreren hoe bij een achttiental daartoe uitgekozen trefwoorden Campagnes woordenboek duidelijk in het voordeel was. Een drietal slordigheden in deze presentatie bood Van Goor de kans om zijn tegenstander hard aan te pakken.

In een vier pagina's lange circulaire van 22 oktober 1867 trok hij fel van leer. Hij voelde zich nu veel meer op zijn gemak dan in het rondschrijven van 24 november 1866, waarin hij met nogal gewrongen argumenten Campagnes schoolwoordenboek Engels had bestreden.

Op de door Campagne opgesomde voordeelpunten ging hij totaal niet in. Dat zou ook moeilijk zijn geweest, want wat Campagne daarin beweerde was zeker niet in strijd met de waarheid. Nog sterker dan in de eerdere circulaire zocht Van Goor, en dit keer met duidelijk genoeg, zijn heil in afleidende manoeuvres, die ten doel hadden de persoon van zijn tegenstander te beschadigen.

Omdat Campagne aan het eind van zijn 'Berigt van Uitgave' ook weer de loftrumpet had gestoken over zijn eerder verschenen schoolwoordenboek Engels – hij was nu ook in de gelegenheid een zeer lovende recensie te citeren uit het *Nederlandsch Tijdschrift voor de practische beoefening van de Fransche, Engelsche en Hoogduitsche Talen* – kon Van Goor daar ook nog even op terugkomen.

Hij toonde zich verbaasd dat Campagne dat woordenboek nogmaals durfde aan te prijzen, nadat hij [Van Goor] toch overtuigend had aange-toond dat het woordenboek van Jaeger door zijn praktische inrichting verre de voorkeur verdiende.

De meeste Confraters, zo zegt hij, zijn kennelijk dezelfde mening toegedaan, en dat geeft hem aanleiding de draak te steken met Campagne, die 'om zijne waar toch maar aan de man te brengen, zijne toevlugt [denkt te moeten] nemen tot kruipen en bedelen om de gunst van HH. Confraters'. Zo becommentarieert Van Goor namelijk Campagnes slotzin in een wervende advertentie in het *Nieuwsblad voor den Boekhandel* 'dat hij iedere bestelling, zelfs van het KLEINSTE getal, als eene WEZENLIJKE DIENST aan hem bewezen, zal beschouwen'.²¹

Na deze inleidende schimpscheut richt Van Goor zijn geschut op het komende schoolwoordenboek Frans. Campagnes handelwijze zal wel

---

door niemand loyaal genoemd worden, zo vindt hij. Immers, 'hij poogt zijne aanstaande uitgave reeds voorlopig aan te prijzen door de waarde van mijne soortgelijke uitgaven te verkleinen'.²²

Dan bekijkt hij meer specifiek de kolommen waarin Campagne om de superioriteit van zijn uitgave te demonstreren een aantal geselecteerde artikelen uit zijn eigen woordenboek stelt naast, in Van Goors woorden, 'de meer beknopte' uit Jaeger-Kramers. Nu stonden in die lijst drie storende slordigheden, die Van Goor op de volgende wijze afstraft:

'Wie zou 't gelooven, dat CAMPAGNE de goede trouw zoodanig kan schenden, dat hij in zijne weinige aanhalingen mijnen auteur tot *driemaal* toe fouten, groote fouten²³ zelfs, laat maken, die niet bij hem te vinden zijn. [Deze worden vervolgens genoemd]. Wat dunkt U, Mijnheer Confrater, van zulk eene handelwijs, en met wat naam zult gij ze betitelen? Ik weet het niet; maar dit vermeen ik te weten, dat uw rechtschapen gevoel er ten sterkste tegen op zal komen, en dat gij uwe ondersteuning ontzeggen zult aan de te verwachten Tielsche uitgave, die ingang zoekt te vinden door *dergelijke* middelen.'

Na dit schitterende stukje komedie is Van Goor overigens nog niet uitgesproken. Hij grijpt ook nog even de gelegenheid aan om de reputatie van J.M. Calisch te beschadigen. Deze was door Campagne opnieuw aangehaald als aanprijzer van zijn schoolwoordenboek Engels. Van Goor drukt nu dertien 'bokken en bokjes' af, door Calisch in zijn Fransch Woordenboek geschoten.²⁴ Deze zijn inderdaad soms ronduit lachwekkend, en Van Goor concludeert tevreden: 'Dit dozijntje uit mijn grooten voorraad moge voorshands volstaan om de bevoegdheid van den *translateur juré* ter beoordeling van een Woordenboek in helder licht te stellen'.

Ten overvloede krijgen de 'confraters' vervolgens nogmaals de volledige inhoud voorgeschoteld van de boven al besproken circulaire van 24 november 1866, waarin Van Goor zo op zijn eigen manier had afgerekend met Campagnes schoolwoordenboek Engels. Ondertussen had toch iemand²⁵ gelegenheid gehad om de inhoud van de woordenboeken in kwestie wat nader te bestuderen, en zo volgen als toegift nog twee korte stukjes waarin Jaeger, c.q. Picard, het in bepaald opzicht winnen van Tieleman Pak.

Nu is het dan eindelijk tijd voor de volgende fraaie afsluiting:

Maar genoeg, meer dan genoeg reeds! Verschoon het, zoo ik u welligt wat te lang bezig hield, ten einde mijn beweren te staven, dat mijne uitgaven degelijker bewerkt en meer practisch voor den leerling ingerigt zijn, en neem ten slotte de verzekering der hoogachting aan, waarmede ik ben

Uw Dienstwillige Dienaar & Confrater

G. B. VAN GOOR

Na deze terechtstelling bleef het verder stil, zodat we de balans kunnen gaan opmaken.

Het is duidelijk dat Van Goor met zijn per circulaire van 19 november aangekondigde prijsverlaging de eerste klap uitdeelde. Het is dan ook onzin om hem af te schilderen als een schuldloos slachtoffer van brutale provocaties van Campagne, waarop hij met de nodige tegenzin wel moest reageren.²⁶

Het was integendeel Van Goor die de strijd zocht en die elke minder gelukkige bewering van Campagne genadeloos afstrafte. Hij begaf zich zo weinig mogelijk in inhoudelijke argumenten, en schroomde niet met hele of halve onwaarheden punten te scoren. Als debater betoonde hij zich dan ook verre superieur aan zijn wat sullig overkomende tegenstander.

Welke invloed dit debat had op de verdere lotgevallen van de woordenboeken in kwestie valt moeilijk te zeggen. Zoals Campagne meteen al zei, het was aan het publiek om uit te maken welk woordenboek de voorkeur verdiende.²⁷ Campagnes nieuwe woordenboek Engels bleek voldoende steun te krijgen om Van Goors poging het borelingetje in de wieg te smoren te doen mislukken. Mogelijk hielp het debat toch om de schade voor Van Goor beperkt te houden.

Campagne wist zelfs zijn bestand aan schoolwoordenboeken nog verder uit te breiden met een deel Frans en een deel Duits. Dat laatste verscheen zonder merkbare rimpelingen in 1873. Van Goor was toen al overleden, en kon er dus niet meer tegen in het strijdperk treden.

Zo hadden beide series hun aandeel in een steeds groeiende markt. Hun uiteindelijke lot werd bepaald door later beleid binnen de twee uitgeverijen.²⁸

Van Goor en zijn ruzie met de Vereeniging

Dat Van Goor bij de bescherming van zijn belangen soms de redelijkheid uit het oog verloor was ook al gebleken toen in 1854 een prentenboekje van hem door een andere uitgever werd nagedrukt. Hij vond dat een dergelijk vergriep niet ongestraft diende te blijven, en riep voor dat doel de steun in van de Vereeniging ter Bevordering van de Belangen des Boekhandels. De correspondentie die tussen Van Goor en de Vereeniging over deze zaak werd gevoerd escaleerde tot een conflict waarover uiteindelijk de Algemene Vergadering uitspraak moest doen.²⁹

Het nadrukken van werk waarvan men zelf niet de rechten bezat was een ernstig euvel, dat de uitgevers niet alleen veel ergernis bracht, maar ook financiële schade berokkende. Om deze misstand te bestrijden was in 1815³⁰ genoemde Vereeniging opgericht. Na een zeer bescheiden begin groeide het ledental snel, en kon steeds meer invloed ten goede worden aangewend.

Helaas duurde het bijzonder lang voordat in Nederland een bevredigende auteurswet tot stand kwam. In 1877 ingediend op de grondslag van een al in 1860 door de Vereeniging ontworpen voorstel, werd deze pas op 1 januari 1882 van kracht.³¹

Tot die tijd moest men zich behelpen met een wet van 1817 die vele

---

leemten vertoonde. Uitgevers die op financieel gewin uit waren maakten niet zelden misbruik van deze situatie en schrokken er zelfs niet voor terug het werk van een medelid van de Vereeniging na te drukken.³² Processen die met een beroep op de wrakke wet van 1817 werden aangespannen werden tot overmaat van ramp soms nog verloren ook.

Deze perikelen staan uitvoerig beschreven in Krusemans *Bouwstoffen voor een geschiedenis van den Nederlandschen boekhandel, gedurende de halve eeuw 1830-1880*, waarin het verslag over elke tienjarige periode wordt besloten met een lang hoofdstuk onder de titel 'Geschillen – de Vereeniging'.³³ Het was duidelijk dat het Bestuur van de Vereeniging bij die geschillen in de eerste plaats optrad als brandweerman. Na opgedane ongunstige ervaringen verwachtte men duidelijk weinig heil van het voeren van processen voor de rechter.

De zaak waarover Van Goor zich bij de Vereeniging beklaagde betrof het nadrukken door de firma Lutkie en Cranenburg te Den Bosch van het *Nieuw klein Abé Prentenboek*,³⁴ dat hij uit het fonds van Beijerinck had aangekocht. De correspondentie daarover werd namens de Vereeniging gevoerd door A.C. Kruseman (President) en J.H. Gebhard (Secretaris), beide gerenommeerde uitgevers en prominente verenigingsleden.³⁵

Over de zaak aan de tand gevoeld, verklaarden Lutkie en Cranenburg van de prins geen kwaad te weten: de houtsneeplaat waarvan de illustraties waren afgedrukt hadden ze gewoon bij een plaatselijke handelaar gekocht, en als die plaatjes, wat eerst niet de bedoeling was, tot een schoolboekje waren verwerkt, wat dan nog? Het nadrukken van schoolboekjes was volgens de wet van 1817 niet verboden.³⁶

Het bestuur liet Lutkie en Cranenburg weten dat men deze verklaring, een mengeling van enerzijds volstreekte onschuld en anderzijds het zich verschuilen achter de wet van 1817, bevreemdend vond, en gaf verder te verstaan dat men zich het recht voorbeheld op de zaak terug te komen.

Van Goor werd van het antwoord van Lutkie en Cranenburg op de hoogte gesteld per schrijven van 8 september 1854. Het bestuur liet hem verder weten dat het zijn zaak gaarne verder zou behandelen, en dat het daartoe in het bezit diende te worden gesteld van het bewijs van eigendom van het omstreden prentenboekje.³⁷

Van Goor leverde dit per schrijven van 13 september, en bestreed tevens de beweringen van Lutkie en Cranenburg. Hij was overigens van mening dat het 'A B prentenboek in geen geval onder de schoolboeken kan gerangschikt worden'.

Het nu volgende schrijven van 13 oktober bracht voor Van Goor een onaangename ontwikkeling. Hij kreeg te horen dat het Bestuur de zaak opnieuw had overwogen en dat het na rijp beraad tot de conclusie was gekomen, dat het volstrekt niet zeker was, dat de rechter de zaak in zijn voordeel zou beslissen. Een negatieve beslissing zou bovendien tot gevolg kunnen hebben dat schoolboeken, en vooral A.B.boekjes, voortaan ongestraft konden worden nagedrukt, waardoor andere leden in hun belangen geschaad zouden worden.

Het bestuur zag daarom liever dat Van Goor tot een schikking zou

komen met Lutkie en Cranenburg. Om dit beproefde middel voor conflictoplossing³⁸ in werking te doen treden, vroeg het Bestuur machtiging om in de zaak te bemiddelen, en verzocht het Van Goor tevens op te geven voor welk bedrag hij de kopijrechten zou willen overdragen. In zijn antwoord van 1 november 1854 liet Van Goor het schikkingsvoorstel voor wat het was, en beperkte hij zich tot een herhaald pleidooi voor het inschakelen van de rechter. Zelfs als de beslissing onverhoopt negatief mocht uitvallen, dan zou men tenminste weten waar men aan toe was. Bovendien kon men dan met des te meer klem aandringen op wijziging van de wet van 1817.

Het Bestuur liet zich, opnieuw na rijp beraad, niet vermurwen en zette in een schrijven van 29 december in detail uiteen welke punten in een rechtszaak aan de orde zouden kunnen komen. De eindconclusie was dat men het aanspannen van een proces niet verantwoord achtte. Als Van Goor niet in een schikkingsprocedure met Lutkie en Cranenburg wilde treden, en niettemin inschakeling van de rechter verlangde, dan was dat natuurlijk zijn goed recht. Het reglement van de Vereeniging schreef in zulke gevallen echter de goedkeuring van de algemene vergadering voor.

Het antwoord van Van Goor volgde op 19 februari 1855. Zijn hoop dat hij via het Bestuur van de Vereeniging genoegdoening zou vinden voor zijn gekrenkt rechtsgevoel was nu definitief de bodem ingeslagen. Zijn verontwaardiging daarover was zo groot dat hij nu voor het eerst in zijn correspondentie de vormen der wellevendheid niet langer in acht nam. Nadat hij eerst de relevantie van enkele van de naar voren gebrachte argumenten had aangevochten, ging hij dan ook over tot een op bittere toon gesteld resumé.

Dat de stoppen bij hem flink waren doorgeslagen blijkt al uit de eerste alinea. Daarin stelt hij – toch echt niet helemaal terecht – ‘dat men het Bestuur der Vereeniging niet moet beschouwen als het hoofd eener corporatie, die, zoodra een erkend en wettig verkregen fonds-artikel van een hunner leden wordt aangerand en op de brutaalste wijze wordt nagedrukt, in zijne plaats zal optreden om aan het benadeelde lid regt te doen wedervaren; maar dat men het integendeel veeleer als zijne tegenpartij zal moeten beschouwen’. Hij refereert schamper aan het voorstel dat hij ‘voor een prijsje van [zijn] regt ten behoeve van [zijn] regtverkorters afstand [zou] doen’. Hij stelt scherp de machteloosheid aan de kaak van een Bestuur ‘dat [zijn] regt erkent, maar dat geen zelfstandigheid genoeg heeft om dat regt te doen eerbiedigen, aangezien wij onder zulk eene halfslachtige Wet leven’.

Een opmerking waaraan het Bestuur enigszins aanstoot bleek te nemen was dat het voorstel om de rechter in te schakelen op de algemene vergadering ‘de grootste kans [had] dadelijk te vallen of wel door het benoemen van commissiën te worden verdaagd’, ‘daar het niet op een gunstig praeadvies van het Bestuur [mocht] rekenen’.

In de slotalinea uitte van Goors woede zich nogmaals met zulk een elementaire kracht dat zelfs de syntaxis eronder kwam te lijden. Hij besloot als volgt:

Dit zijn nu de eerste resultaten, die ik van mijn lidmaatschap heb verworven, en het zal U dan als Bestuur en ook mijnen medeleden niet vreemd klinken, dat, zoo de zaak op de algemeene Vergadering mogt vallen [...], ik dan van dit oogenblik af mijn lidmaatschap opzeg, en de voorkeur geef aan eigen regtzoeking, en dan ook mijne eigene handelingen aan geen banden wil leggen, ten einde mijne belangen ten achteren te doen staan bij eene corporatie, die bewijzen heeft gegeven, dat, waar het op zaken aankomt, zij zich liever onttrekt dan het ongelijk, een hunner aangedaan, met vereende krachten het hoofd te bieden.

Het Bestuur, dat in het woelige wereldje van de uitgevers en boekhandelaars maar al te vaak als kop van Jut moest dienen,³⁹ hield het hoofd koel en antwoordde op 18 maart met het volgende briefje:

Mijnheer!

Wij rekenen het tot onze pligt u de goede ontvangst UWER missive van 19 Februarij te berigten en u mede te delen dat wij Uwe kwestie met de firma LUTKIE en CRANENBURG, die volgens Uw laatste schrijven nu tot ons leedwezen een kwestie tussen U en de Vereeniging schijnt geworden te zijn, op de eerstvolgende Algemeene Vergadering zullen doen beslissen. Uwe aanmerking, dat het ons niet moeilijk zal vallen op de Vergadering ongunstig voor U te influenceren,⁴⁰ gaan wij hier, hoe weinig vleijend ze ook voor ons persoonlijk is, voorbij, omdat hij tot de zaak zelve niets afdoet.

Wij willen U hier echter de verzekering niet onthouden, dat het ons zeer leed zou doen, wanneer om verschil van gevoelen, aan Uw bedanken als Lid werd gevolg gegeven en teekenen ons met achting.

Namens het Bestuur der Vereeniging

A.C. KRUSEMAN, President
J.H. GEBHARD, Secretaris

Op de algemene vergadering die op 13 augustus 1855 te Arnhem werd gehouden, kwam de kwestie uitgebreid aan de orde. De discussie ging voornamelijk over het punt of 'het A.B. Prenteboekje' wel of niet tot de categorie der schoolboeken moest worden gerekend. Als laatste spreker verwoordde Gebhard ten slotte het standpunt van het Bestuur over de zaak. Met twee eerdere sprekers houdt hij zich overtuigd 'dat de eerste vraag van den Regter zal zijn, of het boekje voor Kopijregt vatbaar is, [dat hij] ten tweede zal verklaren dat het door aard en vorm tot de schoolboeken behoort, en [dat hij] eindelijk, met daarbij de Wet van 1817 toe te passen, tevens eene zoo lang door de Vereeniging teruggehouden, voor het algemeen beginsel der schoolboeken ongunstige uitspraak zal doen'.⁴¹ Hij 'bejammert het dat de Heer van Goor de dupe is van een der schandelijkste industrieën', en het zou hem en het Bestuur nog meer leed doen als Van Goor als lid zou bedanken, maar hij kan zijn stem niet geven voor het voeren van een proces.

De vergadering besloot vervolgens met 77 tegen 6 stemmen niet tot rechtsvervolgung namens de Vereeniging over te gaan. Vervolgens werd

---

een commissie benoemd, bestaande uit de heren J.C. van Kesteren en A. Belinfante, met een tweeledige taak. De commissie moest pogen, indien Van Goor daarmee instemde, zo mogelijk nog een voor hem voordelig vergelijk te treffen, en moest ook proberen hem te weerhouden van het opzeggen van zijn lidmaatschap.

Het conflict kende toch nog een blijde afloop. Tot zijn kennelijk grote opluchting kon het Bestuur in het volgende jaarverslag⁴² melden dat 'het oorlogszuchtigste gedeelte van ons vorig verslag tot een gewenschten en eervollen vrede [was] gebracht'. Geheel onverwachts hadden Lutkie en Cranenburg, door de commissie bezocht, berouw getoond. Ze zonden Van Goor de schriftelijke verklaring dat zij hun ongelijk inzagen, en dat ze het geïncrimineerde werkje niet meer ter perse zouden leggen. Van Goor was hiermee tevreden en bleef lid van de Vereeniging.

Uit alle boven beschreven gevallen komt het beeld naar voren van een man die zijn zakelijke belangen steeds bijzonder scherp in het oog hield. Het is dan ook goed te begrijpen dat herdenkingsartikelen steeds nadrukkelijk zijn 'koopmansgeest' roemen. Kruseman, die beslist geen persoonlijke vriend was, bewees hem eer met de volgende passage:

Zijn fonds is een der grootsten door een Nederlandschen uitgever ooit bijeengebracht. Het heeft in zich opgenomen van onderscheiden aard de kleinste verkoopbare boekjes naast de degelijkste en kostbaarste werken. Als handelaar vermaadde hij het geringste niet om het groote. En dat mag onder koopmansdeugden gerekend.⁴³

Dat hij bij het nastreven van zijn eigen belangen niet altijd maat wist te houden, blijkt uit zijn fel uitgevochten conflicten met Campagne en met de Vereeniging. Zoals Kolff in zijn herdenkingsartikel ter zijde opmerkte: 'Zijne vormen waren niet altijd en voor een ieder even aangenaam. In zijn voortstuwende voortvarendheid ging hij misschien de gewone sleurpaden wel eens voorbij!...'⁴⁴

Bepaalde details die hierboven zijn beschreven maken ook begrijpelijk dat Van Goor wel eens werd beschuldigd van 'overdrijving in zijn verkoop-zucht'.⁴⁵

Maar deze punten van kritiek mogen worden gerekend tot de *défauts de ses qualités*. Die kwaliteiten waren inderdaad aanzienlijk. Hij bracht in aantrekkelijke uitvoering degelijke werken op de markt die een groot debiet vonden.⁴⁶ Alom geroemd wordt ook dat hij in de persoon van de voortreffelijke Jacob Kramers een eigen lexicograaf in dienst van zijn uitgeverij had aangesteld.

Van Goor was ongetwijfeld een van de waarlijk grote figuren in de Nederlandse uitgeverijwereld van de vorige eeuw. Hij legde het stevige fundament waarop de uitgeverij ook in latere generaties kon blijven bloeien.

Noten

1 Deze is gevestigd in de Universiteitsbibliotheek van Amsterdam op het Singel. Openingsdij: maandag tot vrijdag van 9.30 tot 13.00.

2 Zie over dit boek het hieronder herdrukte artikel van J. Posthumus, 'Van Jaeger naar Kramers', oorspronkelijk gepubliceerd in *Trefwoord* 6 (1993), p. 17, p. 28 en p. 30, noot 10. Zie over G.B. van Goor ook de herdenkingsartikelen van Gualth. Kolff, in *Nieuwsblad voor den Boekhandel*, 17 juni 1871, p. 211, en van A.C. Kruseman, in *Bouwstoffen voor een Geschiedenis van den Nederlandschen Boekhandel, gedurende de halve eeuw 1830-1880, 1887-1888*, deel II, p. 599.

3 Bad Wildungen ligt circa 30 km. ten zuidwesten van Kassel. De geneeskrachtige bronnen werden geacht aandoeningen van de nieren en de urinewegen te kunnen bestrijden. (*Meyers Konversations-Lexikon*, 3. Aufl., Band XII, Leipzig 1877, s.v. *Niederwildungen*.)

4 Dit gebeurde ook met het grote fonds dat H.C.A. Thieme (1770-1826) had opgebouwd. Toen zijn vrouw, die de zaak had voortgezet, in 1830 eveneens kwam te overlijden, werd besloten tot een boedelscheiding ten behoeve van de 14 kinderen. Hoewel een aantal zoons een gedeelte van de boedel kon aankopen, raakte het fonds toch grotendeels verstrooid. Zie hierover het gedenkboek van de hand van W.F. Kalkwiek, *Groeien in de Tijd. 1792-1992. Geschiedenis van het Zutphense familiebedrijf Thieme*, p. 32-34.

5 Zie over de oorsprong van deze uitgave, die voor Van Goor uitgroeide tot een enorm succes, het hieronder herdrukte artikel van Ewoud Sanders, 'Leven en werk van Jacob Kramers (1802-1869)', oorspronkelijk gepubliceerd in *Trefwoord* 2 (1992), p. 25. In zijn herdenkingsartikel (zie boven, noot 2) memoreert Kolff het bijzonder snel op de markt brengen van dit werkje, dat een concurrerende uitgave de pas af moest snijden, als een schoolvoorbeeld van Van Goors alert reageren.

6 Hier (en ook uit andere circulaires) blijkt dat Van Goor de dagbladen gebruikte als medium om zich tot zijn koperspubliek te richten. Deze zouden voor de datering van bepaalde drukken derhalve een vruchtbaarder bron kunnen vormen dan het *Nieuwsblad voor den Boekhandel*, dat soms teleurstellend weinig gegevens oplevert.

7 Relevante prijsgegevens heb ik helaas niet op kunnen sporen.

8 De annonce werd nog eens herhaald in het *Nieuwsblad* van 19 februari 1846. Onder het hoofdje 'Leest en doet uw voordeel' laten Blussé en Van Braam weten dat zij 'eene geheel nieuwe, door eene bekwame hand verbeterde en tot heden vermeerderde druk ter perse [hebben] gelegd'. Deze zinsnede moet bestempeld worden als pure misleiding: de nieuwe druk kwam eenvoudigweg tot stand door het ineenschuiven van Weilands oorspronkelijke uitgave (1824) en zijn supplement (1832) daarop. De 'bekwame hand', kon dus met kennis van het alfabet volstaan. (*Weiland zelf was, totaal blind geworden, in 1842 op 87-jarige leeftijd overleden.*)

De in 1846 uitgebrachte editie van Blussé en Van Braam was niet de eerste waarin origineel en supplement van Weiland in één alfabet werden samengevoegd. Drie jaar eerder was een dergelijke editie, bezorgd door J.F. van Tichelt, al verschenen te Antwerpen bij J.P. van Dieren. Dat het louter om een samenvoeging ging stond, anders dan bij de Dordtse editie, daar echter duidelijk op de titelpagina vermeld. Minieme verschillen doen vermoeden dat de twee uitgaven onafhankelijk van elkaar tot stand kwamen. Dat de Dordtse uitgave 795 pagina's telt tegenover de 458 van de Antwerpse, komt geheel voor rekening van het kleinere formaat en de ruimere druk.

Uit een door Ewoud Sanders gevonden annonce van Blussé en Van Braam in het *Algemeen Handelsblad* van 13 februari 1844 blijkt dat de Antwerpse uitgeverij Van Dieren het werk van Weiland wederrechtelijk op de markt bracht. Blussé en Van Braam, die het eigendomsrecht bezaten, waarschuwen het 'Nederlandsch Letterkundig Publiek' tegen deze onwettige handeling, en bieden als tegenzet hun eigen uitgaven van Weilands werken aan tegen de helft van de oude prijs.

Uit *Brinkmans Catalogus* blijkt dat Blussé en Van Braam in 1858 nog een derde druk uitgaven, deze keer 'veel verm. en verb. door H.L. Schuld JWzn.' Het is vermoedelijk deze zelfde druk die ook werd uitgebracht door D. Bolle, Rotterdam, [z.j., en zonder de naam van een bewerker]. Door schrapping en toevoeging van bepaalde trefwoorden is deze laatste uitgave wel enigszins bij de tijd gebracht. De inrichting is dezelfde als die van Blussé en Van Braams tweede druk van 1846. Ook de omvang (792 pagina's) is praktisch gelijk.

Intrigerend is het in de annonce van Blussé en Van Braam cursief gedrukte stukje in de zin: 'Om u wel bekende redenen, zien wij ons thans genoodzaakt [de verschijning van de nieuwe druk] het Publiek en ook onzen Confraters kenbaar te maken en tot het doen van bestellingen uit te noodigen.' Hier wordt duidelijk bedoeld op de aanstaande verschijning van de concurrerende *Algemene Kunstwoordentolk* van Van Goor. Deze eersteling van Jacob Kramers zou het al wat verouderde werk van Weiland uiteindelijk geheel overvleugelen.

9 Misschien was de vermelding van de 'onderscheidene ervaren medewerkers' vooral bedoeld ter geruststelling van het koperspubliek. De uiteindelijke titelpagina van het voltooid werk wordt eenvoudigweg afgesloten met 'Door J. Kramers Jz.' De rest ontbreekt. Aan het eind van de 'Voorrede' betuigt Kramers overigens wel dank aan 'hen die mij gedurende de bewerking van deze bladen zoo menigmaal met hunne onderrigting ter zijde stonden'.

10 Zie over deze zakwoordenboeken en hun verdere ontwikkeling het hieronder herdrukte artikel van J. Posthumus, 'Van Jaeger naar Kramers', oorspronkelijk gepubliceerd in *Trefwoord* 6 (1993).

11 Zie Ewoud Sanders, 'Veten in de Lexicografie (1): Campagne versus Van Goor', *Trefwoord* 5, mei 1993, p. 48-51. (Verder aangeduid als Sanders, 'Veten'.)

12 Dit is de circulaire waarvan Ewoud Sanders het bestaan vermoedde. (Zie Sanders, 'Veten', p. 50, noot 1.)

13 Zoals verderop in de circulaire blijkt, had Van Goor behalve het zakwoordenboek Engels van Jaeger er ook een in zijn fonds op naam van H. Picard. Oorspronkelijk verschenen in 1843, werd het voor de tweede druk (1857) aanzienlijk bewerkt door A.B. Maatjes. Het was wat groter van omvang dan het nieuwe zakwoordenboek van Jaeger (1859). Toen Campagne in 1866 met zijn schoolwoordenboek op de markt kwam, was de derde druk (1862) van Picard in omloop. Herzien door H.J. Vogin, gaf deze druk voor het eerst een aanduiding van de uitspraak. De strijd spitste zich echter vooral toe op de vergelijking tussen Campagne en Jaeger, welk laatstgenoemd werk per slot van rekening onderdeel uitmaakte van de serie woordenboeken voor de schooltalen waarin Van Goor terecht de beste toekomstperspectieven vermoedde.

14 Het woordenboek van Picard komt niet steeds in de fondslijsten voor. Wat de oude prijs ervan was heb ik niet kunnen achterhalen. Toen Campagne niet bleek mee te gaan in een prijsenslag, meldde Van Goor (circulaire 24 nov. 1866) aan zijn clientèle: 'zijt dan ook van mijne zijde zoo gerust niet, dat de bij mijne Circulaire van 19 November bepaalde prijs niet zal verhoogd worden. Zie die Circulaire, en doe er uw voordeel mede.' Dit bleek weinig meer dan een ordinaire verkooptruc, want de fondslijsten wijzen uit dat de speciale prijs voor het deeltje Engels nog jaren lang bleef gehandhaafd. Zelfs toen de prijs voor de deeltjes Frans en Duits verhoogd werd van f 1,50 tot f 1,70, werd voor het deeltje Engels nog steeds slechts f 1,30 gevraagd. Deze toestand veranderde pas in de fondslijst van 1 mei 1875, waarin ze alle drie f 1,50 gingen kosten.

15 Zie die jaargang, p. 211. Campagnes mededeling is gedateerd Tiel, 20 nov. 1866, dus slechts één dag na de circulaire van Van Goor.

16 In de vorige eeuw de gebruikelijke term voor wat we nu een 'specialist' noemen.

---

17 Zie het hieronder herdrukte artikel van J. Posthumus, 'Van Jaeger naar Kramers', oorspronkelijk gepubliceerd in *Trefwoord* 6 (1993), p. 18.

18 Evenmin als wie dan ook zou de altijd scherp calculerende Van Goor zich de luxe permitteren om grote hoeveelheden samenstellingen tot hoofdwoorden te promoveren. Bovendien werkt het opnemen van een hoofdwoord met zijn samenstellingen in één woordenboekartikel niet alleen ruimte- en dus kostenbesparend, het zorgt ook dat bij elkaar komt te staan wat semantisch bij elkaar hoort. Verschillen tussen woordenboeken op dit punt zijn doorgaans slechts relatief.

19 T.P. (= Tieleman Pak) verklaart in het voorwoord hoe dit komt. Het eerste deel staat afgedrukt in de oude spelling omdat, zo zegt hij, de nieuwe spelling aanvankelijk niet de bijval scheen te vinden die zij later verwierf. Omdat het Nederlands Onderwijzersgenootschap zich intussen voor een spoedige invoering van de verbeterde spelling op de scholen had uitgesproken, werd besloten het nog in bewerking zijnde tweede deel in te richten volgens de nieuwe spelling.

In de tweede druk werd deze 'ongelijkvormigheid in de spelling' opgeheven. Van Goor, die hoge eisen stelde aan de technische uitvoering van zijn producten, zou in deze omstandigheden vermoedelijk het eerste deel opnieuw hebben laten zetten.

20 De naamsverandering van Jaeger naar Kramers vond haar beslag eind 1866/begin 1867. (Zie het hieronder herdrukte artikel van J. Posthumus, 'Van Jaeger naar Kramers', oorspronkelijk gepubliceerd in *Trefwoord* 6 (1993), p. 19.)

21 De kapitalen zijn van Van Goor. Dergelijke annonces, waarin uitgevers bepaalde uitgaven nogmaals in herinnering brachten, waren schering en inslag in het *Nieuwsblad voor den Boekhandel*. Deze advertentie in het *Nieuwsblad* van 5 september 1867 (p. 208) kan daarom beter niet worden beschouwd, zoals in Sanders, 'Veten', gebeurt, als een nieuwe zet in de voortgaande woordenstrijd.

22 Men kan er inderdaad over twisten of aanprijzing via dit soort vergelijkingen wel van goede smaak getuigt. Maar Van Goor had zelf niet anders gehandeld toen hij liet weten op welke punten zijn op stapel staande kunstwoordenboek dat van Weiland in de schaduw zou stellen.

23 Dat het hier om slordigheden gaat, en niet om het aan de kaak stellen van fouten in Jaeger-Kramers, is overduidelijk. Ook Van Goor zelf beseftte dat natuurlijk. Het gaat om de volgende punten: 1 het trefwoord *débailleur* staat in de kolom Jaeger-Kramers abusievelijk afgedrukt als *débriller*; 2 bij het trefwoord *étrangler* staat als een van de vertalingen het nonsensicale 'vervangen', wat 'verworpen' had moeten zijn; 3 in het lemma *gagner* staat 'gagner au vent' vertaald als 'de loef afwinnen', in plaats van 'de loef winnen'.

24 Sanders' veronderstelling ('Veten', p. 50) dat Jacob Kramers die had aangeleverd is zeer plausibel.

25 Ook hierin kunnen we de hand van Van Goors huislexicograaf Kramers vermoeden.

26 Deze visie spreekt uit Van Veens hagiografische *Drie Generaties Van Goor*. Daarin wordt op p. 23 de zaak wel helemaal op zijn kop gezet, als Campagne wordt afgeschilderd als 'scheldend', schrijvend 'op kijkende toon', en 'zijn toevlucht nemend tot leugens'. Ook uit Sanders' evenwichtiger 'Veten' spreekt nog een zeker parti-pris ten faveure van Van Goor.

27 Deze uiting is te vinden in zijn eerste annonce in het *Nieuwsblad van den Boekhandel*, 22 nov. 1866, p. 211. Hij besluit er ook zijn circulaire van 6 december 1866 mee.

28 Van Goors woordenboeken bleven ook na de dood van Jacob Kramers (1869) en die van Van Goor zelf (1871) in goede handen. (Zie het hieronder herdrukte artikel van J. Posthumus,

---

'Van Jaeger naar Kramers', oorspronkelijk gepubliceerd in *Trefwoord* 6 (1993), pp. 22-24.) Die van Campagne hielden tot aan het begin van de twintigste eeuw gelijke tred, maar anders dan bij Van Goor werden daarna geen geschikte nieuwe bewerkers meer gevonden. De woordenboeken van Campagne verdwenen dan ook aan het einde van de jaren dertig van de markt. (Inmiddels is mij gebleken dat ze in de periode na de eerste wereldoorlog, toen ze waren overgenomen door uitgeverij Malmberg, jarenlang ongewijzigd werden herdrukt. Dit ondanks de toekenning van een steeds hoger editienummer en de verzekering op de titelpagina dat ze waren 'bewerkt' of zelfs 'herzien en vermeerderd' door de vanouds bekende namen.)

29 Deze correspondentie is op twee manieren bewaard gebleven. Ze staat allereerst afgedrukt in het *Verslag van de werkzaamheden van het Bestuur der Vereeniging ter bevordering van de belangen des Boekhandels over het afgelopen Vereenigingsjaar 1854-1855*. (Verder aangeduid als *Verslag over het jaar 1854-1855*.) In dit verslag, dat ook diende als vergaderstuk, legt het Bestuur tussen de brieven door tevens verantwoording af voor de gevolgde gedragslijn.

Nadat dit verslag was verschenen, drukte Van Goor de hele correspondentie nogmaals af in een circulaire, gedateerd 10 augustus, 1855. Langs deze weg wilde hij de briefwisseling toegankelijker maken dan ze was in de kleine letter van het *Verslag*, waarin de zaak ook nog dreigde zoek te raken tussen de vele andere daarin vermelde aangelegenheden. 'Wars van alle kuiperij of overhaling tot [zijn] gevoelens' onthield hij zich van commentaar. Ook deelde hij mede dat hij 'om allen schijn te vermijden' niet ter vergadering aanwezig zou zijn.

Genoemde *Verslagen* zijn, hoewel niet volledig, bewaard in de bibliotheek van de Vbbb. Het ontbrekende verslag over het jaar 1854-1855 kon worden opgespoord omdat het meegebonden was met de jaargang 1855 van het *Nieuwsblad voor den Boekhandel* in die zelfde bibliotheek. In het archief van de Vereeniging vindt men in de correspondentie over deze zaak het origineel van het antwoord van Lutkie en Cranenburg aan het Bestuur, en verder alleen Van Goors circulaire met de afgedrukte correspondentie.

30 Hoewel de Vereeniging werd opgericht in 1815, telde men aanvankelijk de jubileumjaren vanaf 1817, het jaar waarin de eerste algemene vergadering plaats vond. Zo kon het gebeuren dat het vijftigjarig bestaan werd gevierd in 1867 (zie noot 35) in plaats van in 1865. [Ik dank deze informatie aan Marja Keyser.]

31 Voor een zeer korte samenvatting zie Marja Keyser, 'De Vereeniging en het auteursrecht', in het gedenboek *175 Jaar Vereeniging ter bevordering van de belangen des Boekhandels. 1815-1890*, p. 14.

32 Bij een van die affaires was uitgeverij Campagne betrokken. Deze kwam, één jaar nadat de Utrechtse uitgever De Zwaan een vertaling had uitgegeven van Zschokkes *Die Almacht Gottes im Werke der Natur*, met een aanzienlijk goedkopere 'volkseditie' van dat werk, waarvan De Zwaan het wettig eigendomsrecht bezat. Dit veroorzaakte zoveel verontwaardiging, dat verschillende boekhandelaren de exemplaren die Campagne in commissie had verzonden als besmette waar terugstuurden. Campagne werd tot de orde geroepen, en onder het toezien oog van het Bestuur van de Vereeniging kwam de volgende oplossing tot stand: De Zwaan verlaagde allereerst zijn prijs tot die van Campagne. Wanneer zijn oplage zou zijn uitverkocht, mocht Campagne de zijne op de markt brengen. Het kopijrecht werd daarbij aan Campagne overgedragen en zou bij hem blijven berusten. Deze karakteristieke oplossing laat zien hoe het Bestuur van de Vereeniging bij de behartiging van de belangen der leden probeerde kool en geit te sparen. Dat op deze wijze eigenlijk toch ook de misdaad werd beloond scheen niet te deren. Volgens de berichten werd deze uitkomst met tevredenheid ontvangen. (Zie over deze zaak een missive van 1 november 1854, door een zelfvoldaan Bestuur gericht aan 'den Boekhandel'. Deze is afgedrukt in het *Verslag over het jaar 1854-1855*.)

33 Het geschil met Van Goor staat daarin niet met name genoemd. Afgezien van de principiële kant van de zaak, ging het inderdaad om een nogal onbenullige affaire in uitgeversland.

34 Aldus de titel in het *Verslag over het jaar 1854-1855*. In de correspondentie komen veel varianten vormen voor. Ik heb niet verder naar dit werkje gezocht. Het was duidelijk een van die

---

bekende prentenboekjes met behulp waarvan kinderen de letters van het alfabet moesten leren.

35 Beiden bekleedden vele jaren lang bestuursfuncties binnen de Vereeniging: Gebhard met kleine tussenpozen van 1848-1874, Kruseman van 1852-1859 en van 1871-1874. Volgens het bericht van Zuidema in het *Nieuw Nederlandsch Biografisch Woordenboek* (iii, p. 433) was Gebhard 'jaren lang de ziel van de Vereeniging', en was hij het die in 1867 ter gelegenheid van het vijftigjarig bestaan de feestrede mocht houden. Vreemd genoeg wordt in de twee volle kolommen die in het *NNBW* (ii, p. 730-731) aan Kruseman worden gewijd geen enkele melding gemaakt van zijn bestuurswerk voor de Vereeniging, dat vermoedelijk ook een minder grote rol speelde in zijn leven.

36 Terwijl eerdere wetten van 1803 en 1814 wel bepalingen bevatten over het kopijrecht op schoolboeken, werd deze categorie in de wet van 1817 in het geheel niet genoemd. Dit veroorzaakte grote onzekerheid, en er werd gestreden over de vraag in hoe verre men kon terugvallen op de bepalingen van de eerdere wetten, die overigens voor verschillende interpretatie vatbaar waren.

37 Deze brief staat alleen afgedrukt in Van Goors circulaire met de gevoerde correspondentie. Uit de toon, die men kan kenschetsen als meevoelend en hulpvaardig, blijkt nergens dat het Bestuur meteen al tot de conclusie was gekomen dat van een juridisch proces geen heil te verwachten was. (Dit laatste valt op te maken uit een passage in het *Verslag over het jaar 1854-1855*, p. 4.)

38 Vgl. noot 32. Uit allerlei gevallen blijkt (zie Kruseman, *Bouwstoffen*, *passim*) dat het Bestuur van de Vereeniging, na het gepleegde vergrijp met zoveel woorden te hebben veroordeeld, het ongeoorloofd nadrukken accepteerde als een *fait accompli*, waarvoor een oplossing gezocht werd die de schade voor beide partijen binnen de perken hield.

39 In *Bouwstoffen*, i, p. 639 en volgende, lucht Kruseman zijn hart hierover. Hij noemt bij voorbeeld 'het telkens en onophoudelijk terugkomen van kleine kibbelarijen, dat gedurig herhalen van dezelfde kleine klachten, dat meer of minder moedwillig bedillen van een andermans daden' waarover de Vereeniging gevraagd wordt uitspraak te doen, 'ver van verkwikkelijk' (p. 640).

40 Het Bestuur gaf hier blijk van lange tenen. Van Goors opmerking dat het voorstel ter vergadering 'niet op een gunstig praeadvies van het Bestuur [mocht] rekenen' kan gezien worden als de blote vaststelling van een feit dat uit de gevoerde correspondentie genoegzaam was gebleken.

41 Zie *Handelingen Algemeene Vergadering 1855*, p. B. Het wekt enige verbazing dat deze glasheldere standpuntbepaling van het Bestuur pas aan het eind van de affaire opduikt. Als we nu zwart op wit lezen dat het Bestuursbeleid er al lange tijd op gericht was een ongunstige rechterlijke uitspraak met betrekking tot de wet van 1817 te voorkomen, waarom wordt de kwestie in de correspondentie met Van Goor dan zo uiterst omzichtig behandeld? Was het misschien de bedoeling de zaak niet meteen op de spits te drijven, en werd Van Goor daarom eerst wat gepaaid om hem er van te weerhouden in een onmiddellijke boze reactie meteen naar de rechter te stappen? Veelzeggend in dit opzicht is de opmerking in de tweede brief (13 oktober 1854) dat het Bestuur vertrouwt 'dat door U in het belang der algemeene zaak tenminste niet *dadelijk* [cursivering in origineel] op eene regterlijke aanklagte zal aangedrongen worden'. (Dit onder het mom dat 'het plan bestaat bij het Bestuur om op nieuw bij de Regering tot herziening der Wet van 1817 [...] aan te dringen'.)

42 Zie het *Verslag over het jaar 1855-1856*, p. 1.

43 Zie Kruseman, *Bouwstoffen*, I, pp. 599-600. In de regelmatig terugkerende rubriek 'Persoonlijke Waardering' herdenkt hij verschillende gestorven leden van de Vereeniging. Het korte artikel over Van Goor mist de persoonlijke toets die andere in memoriams wel kenmerkt.

Uit de geciteerde passage proeft men toch ook enigszins dat sommige confraters wat de neus ophaalden voor Van Goors geldmakerij uit alles wat, van groot tot klein, maar verkoopbaar was.

44 Deze opmerking is te vinden in het herdenkingsartikel van de hand van Gualtherus Kolff, in het *Nieuwsblad van den Boekhandel*, 17 juni 1871, p. 211. Kolff (1826-1881), die het vak bij Van Goor had geleerd, was in 1850 naar Oost-Indië vertrokken en had daar een bloeiende uitgeverij en boekhandel weten op te zetten. In 1868 als gefortuneerd man naar Nederland teruggekeerd, maakte hij Van Goor ook in zijn nadagen nog mee. Kolff, die hem schildert zowel in zijn sterke als zijn zwakkere punten, geeft een uitstekende beschrijving van Van Goors betekenis in de uitgeversbranche.

45 Ook deze opmerking is ontleend aan de beschouwing van Kolff. Een voorbeeld van zijn 'verkoopzucht' wordt beschreven in de tweede episode van dit artikel. Zie ook het geval genoemd in noot 14.

46 De meest uitgebreide informatie over het fonds van Van Goor is te vinden in Van Veen, *Drie Generaties Van Goor (1836-1951)*. (Zie noot 2.)

Een leven gewijd aan spreekwoorden*

door
Ewoud Sanders

Om het hierna volgende artikel van Leen Verhoeff over het gebruik van het *Spreekwoordenboek* van Harrebomée van een historische achtergrond te voorzien, hier wat meer informatie over de meest eigenzinnige verzamelaar van spreekwoorden die Nederland ooit heeft gekend.¹

Pieter Jacob Harrebomée werd op 26 juni 1809 geboren in Heemstede. Zijn vader was hoofdonderwijzer en als oudste van tien kinderen hielp Harrebomée al vroeg mee in de dorpschool. Hij kreeg het lesgeven dus met de paplepel ingegoten en op zijn zeventiende ging hij naar de Rijks Kweekschool te Haarlem. Binnen drie jaar mocht Harrebomée zich schoolonderwijzer voor de derde rang noemen, en als onderwijzer in Alkmaar behaalde hij zijn andere akten. In 1835 klom hij op tot hoofdonderwijzer van een jongensschool in Utrecht. Twee jaar later trouwde hij met Catharina Vervooren, die hem twee zoons en een dochter schonk.

In 1850 verhuisde Harrebomée naar Gorinchem. Daar had hij op een gegeven moment maar liefst drie betrekkingen: hij was hoofdonderwijzer aan de Openbare Stads Burgerschool, leraar wiskunde aan de Latijnse school en leraar rekenkunde aan de Reken- en Tekenschool. Desondanks vond hij tijd voor wat hem al sinds zijn jeugd bezieldde: het verzamelen van Nederlandse spreekwoorden. 'Harrebomée was een man', schreef W.H.D. Suringar in mei 1881, 'van taaie volharding en enorme werkkraft, voor wien arbeid en nog eens arbeid genoegzame ontspanning was na volbrachte ambtsbezigheden: een man die zich de vroege morgenstunden en late avonduren wist ten nutte te maken en die geen oogenblik ongebruikt liet voorbijgaan.'²

In 1843 maakte Harrebomée voor het eerst kenbaar dat hij van plan was te zijner tijd een spreekwoordenboek uit te geven. In de *Algemene Konst- en Letterbode* liet hij weten dat hij het verzamelen van spreekwoorden al vanaf zijn vijftiende beschouwde als zijn 'popje' of 'stokpaardje'. 'Als jeugdige knaap', aldus de 34-jarige schoolmeester, 'begon ik mijn eerste schatje bij elkander te pakken en nauwkeurig te bewaren. [...] De zamenleving was het voornamelijk, die mijnen voorraad deed gedijen: steeds met potlood en papier gewapend, ontging mij te dezen opzigte weinig. Zoo bleef ik voortgaan: hoe grooter mijne verzameling werd, hoe meerder ik mijn popje beminde.'³

Na veertien jaar verzamelen kwam Harrebomée in het *Taalkundig Magazijn* een artikel tegen over spreekwoorden in de letterkunde. 'Toen gingen mij de oogen open, en zag ik, hoe luttel mijn arbeid was, en wat mij ontbrak.'⁴ Het artikel was geschreven door de bekende Rotterdamse taalgeleerde Arie de Jager (1806-1877). Harrebomée stelde hem voor samen te werken, maar De Jager wilde alleen toezeggen hem te helpen.

* Dit artikel is eerder gepubliceerd in *Trefwoord* 5 (1993), 13-16.

1 Dit artikel is een bewerking van een stuk dat ik op 5.1.1991 – ter gelegenheid van het verschijnen van de facsimile-herdruk van het *Spreekwoordenboek* – in *NRC Handelsblad* publiceerde. Ik beperk me hier tot een beknopte inleiding; over leven en werk van Harrebomée is veel meer te vertellen dan ik hier doe.

2 W.H.D. Suringar 'Levensbericht van Pieter Jacob Harrebomée', in: *Levensberichten der afgestorvene medeleden van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde*, 1881, p. 129.

3 Idem, p. 129-130.

4 Idem, p. 130.

Met behulp van De Jager bouwde Harrebomée vervolgens een flinke groep correspondenten op – in zijn spreekwoordenboek bedankt hij er uiteindelijk zesenvijftig. Maar ook zijn vader en moeder werkten mee, zijn vrouw, zijn kinderen en zelfs zijn leerlingen. Het verhaal gaat dat Harrebomée ondeugende schoolkinderen bij wijze van strafwerk opdroeg de volgende dag vijftig spreekwoorden in te leveren. Overigens kwam het volgens het *Nieuw Nederlandsch Biografisch Woordenboek* voor dat leerlingen ‘wel eens zelf van die spreekwoorden maakten’⁵, en dit zou kunnen verklaren waarom Harrebomée zegswijzen geeft waarvoor nooit een andere bron is gevonden.

Behalve van de straat kwam een groot deel van de spreekwoorden natuurlijk uit andere verzamelingen. In 1846 plaatste Harrebomée in de *Algemene Konst- en Letterbode* een oproep aan ‘alle Letterkundigen in Nederland en België, in het bijzonder aan de Bibliothecarissen van publieke en private bibliotheken’⁶ om hem van bronnenmateriaal te voorzien. Hij had toen al 116 geschriften geëxcerpeerd. Op den duur zou zijn bronnenlijst uitgroeien tot tweehonderd nummers – de uitgebreidste verzameling tot nu toe.

Overigens kreeg Harrebomée die boeken niet allemaal in handen. Hij aarzelde niet de hulp in te roepen van ministers van Buitenlandse Zaken en diplomaten om zeldzame geschriften uit het buitenland te laten komen. Sommige bibliothecarissen weigerden echter hun boeken uit te lenen, en tot zijn grote verdriet kreeg Harrebomée zo’n twintig boeken nooit onder ogen.⁷

Bij de bewerking van de boeken die hij wel in handen kreeg, ging Harrebomée niet over één nacht ijs. Zo stuitte hij in *Nieuwe wijn in oude leersacken*, een spreekwoordenboek uit 1636 van J. de Brune, op 3600 spreekwoorden waarvan hij betwijfelde of ze wel van Nederlandse oorsprong waren. Harrebomée riep de lezers van de *Konst- en Letterbode* op bij hem thuis langs te komen om te kijken of zij sommige van die zegswijzen herkenden. Hij had het hele boek op kaartjes overgeschreven – iets wat hij heel regelmatig moest doen, omdat hij de meeste boeken slechts tijdelijk ter inzage kreeg.

Na vijfentwintig jaar verzamelen was Harrebomée klaar om het eerste deel van zijn woordenboek uit te geven. Uitgeverij Kemink & Zoon uit Utrecht durfde het echter alleen aan als er genoeg intekenaars waren. Op 23 april 1849 stuurde zij een prospectus rond waarin het *Spreekwoordenboek* werd aanbevolen als een onmisbaar naslagwerk ‘voor iedere inwoner des lands: voor den onderwijzer zoowel als voor den letterkundige en regsgeleerde – voor den stille burger zoowel als voor den hooggeplaatste in den lande – voor den onderdaan zoowel als voor den vorst’.⁸

Het merkwaardige is dat op deze prospectus nauwelijks werd gereageerd. In het verleden waren er verschillende prijsvragen uitgeschreven voor een zo compleet mogelijk Nederlands spreekwoordenboek, maar nu er een ging verschijnen, liet het publiek het afweten. Toen Harrebomée na twee wanhopige jaren nog steeds niet genoeg intekenaars bij elkaar had, sprong Matthias de Vries voor hem in de bres. ‘Onze

5 NNBW I, kolom 1028. Het levensbericht is geschreven door E. Zuidema.

6 Suringar, p. 132.

7 In de brievencollectie van de UB Leiden bevindt zich een brief aan Harrebomée van het kabinet van de Engelse koningin. De strekking is dat de vorstin de British Library geen opdracht kan geven een bepaald boek uit te lenen als dit tegen de wens van de bibliothecaris is.

8 Suringar, p. 138.

beschaafde landgenoten zullen voorzeker niet gedoogen', schreef hij in 1851, 'dat eenmaal de vreemdeling ons het verwijt zou toevoegen: "Eene volledige verzameling uwer vaderlandsche spreekwoorden is u door eene bevoegde hand aangeboden; maar gij hebt uit onverschilligheid dat geschenk versmaad, en den verzamelaar, voor al zijne vlijt en opoffering slechts met ondank betaald." Waarlijk, indien zoo iets ooit moest gebeuren, ook de vurigste ijveraar voor vaderlandsche taal en letteren zou er den moed bij verliezen.'⁹

In 1852 deed *De Navorscher* hier nog een schepje bovenop. 'Het lezenswaardige Spreekwoordenboek wachtte sinds een drietal ons beschamende jaren op de gunsten van het publiek, wiens flauwheid, in het zout onzes voorgeslachts, die mannen van zout en zee, geen lust kon vinden. Wij schrikken voor de gevolgtrekking; het volk, dat in zijne spreekwoorden geen smaak heeft, is een smakeloos volk, is een volk, dat op sterven ligt!'¹⁰

De intekeningen stroomden nu binnen en op 25 oktober 1853 kon de eerste aflevering van het *Spreekwoordenboek der Nederlandsche taal* verschijnen. Er volgde nog een pittige discussie over de 'onkieschheid' van sommige spreekwoorden, een discussie waar ook De Jager zich in mengde ('Wie mij de spreekwoordentaal van het Nederlandsche volk wil leeren kennen, moet ze mij niet eerst al te zeer ziften en schiften, of ik herken in die taal het volk niet meer'¹¹), maar toen verschenen de afleveringen al met een trage regelmaat. Het laatste deel verscheen op 2 juni 1869 – een paar weken voor Harrebomées 61ste verjaardag. In 46 jaar had hij zo'n 42.540 spreekwoorden verzameld, een aantal dat sindsdien nooit meer is overtroffen.

Harrebomée stak niet onder stoelen of banken dat hij deze klus vooral had kunnen klaren dankzij Arie de Jager. Hijzelf vervulde niet meer dan 'de nederige rol van verzamelaar', zo schreef hij op de laatste bladzijde van het derde deel. 'Maar aan U, mijn Vriend! heeft mijn werk zijne kracht, zijnen gloed, zijne vastheid ontleend. Zonder U bestond er geen Spreekwoordenboek der Nederlandsche Taal.'

Harrebomée bracht nog vijf jaar door in Gorinchem. Na zijn pensionering in 1875 verhuisde hij naar Woerden, volgens zijn biograaf om 'rust te vinden'. In feite besteedde hij al zijn tijd aan spreekwoorden. In 1874 had hij al onder het doorzichtige pseudoniem A.E.B. Herroem *Bacchus in Spreekwoordentaal* uitgegeven, een verzameling van 972 spreuken van 'drinkebroers'. Nu werkte hij nog aan een boek over oude Friese spreekwoorden en aan een tweedelig werk over spreekwoorden van Nederlandse en buitenlandse plaatsnamen. Deze boeken werden overigens nooit uitgegeven, en ook van het plan een jaarboek te publiceren over spreekwoorden kwam niets: Harrebomée gaf voorrang aan de bewerking van zijn levenswerk.

Hij was daar hard mee bezig toen hij in oktober 1876 door een beroerte werd getroffen. Hij kon niet meer spreken en zijn 'gedachten-gang was niet meer zuiver', aldus Suringar. Maar 'kwam er af en toe

9 *Algemene konst- en letterbode*, 1851, nr. 38.

10 *De Navorscher*, 1852, p. 350.

11 *Nieuw Archief voor Nederlandsche Taalkunde* 1855-1856 p. 483.

---

genoegzame helderheid van geest, dan werden vroegere gegevens door hem uitgewerkt of in het net overgeschreven.¹² Wat Harrebomée voor ogen stond was een tweede druk van het *Spreekwoordenboek*. Zijn zoon schreef aan Suringar: 'De drie deelen zijn doorschoten met papier, waarop aantekeningen geschreven zijn. Ook behoort daartoe een twintigtal volgeschreven schoolschriften.'¹³

Met de grote werkkraft was het echter gedaan. Harrebomée ging steeds verder achteruit en na een tweede beroerte stierf hij op 22 december 1880, 71 jaar oud.

Tijdens zijn leven had Harrebomée veel kritiek moeten verduren, niet in de laatste plaats van zijn biograaf Suringar. Opmerkelijk genoeg besteedt Suringar de laatste twaalf pagina's van zijn biografische schets aan de tekortkomingen van het *Spreekwoordenboek*, tekortkomingen die volgens hem deels voortkomen uit het feit dat Harrebomée het Latijn niet beheerste en het Frans en Duits slechts gebrekkig. In 1901 werd Harrebomée definitief voorbijgestreefd door F.A. Stoett, die in zijn *Nederlandse spreekwoorden en gezegden* 'slechts' 2500 spreekwoorden verklaarde, maar dan wel op een wetenschappelijk verantwoorde manier.

De huidige visie op het werk van Harrebomée is het best verwoord door C. Kruyskamp. 'Als verzameling is het nog altijd onmisbaar', schreef hij in 1981 in zijn bewerking van het woordenboek van Stoett, 'maar daarmee is eigenlijk alles gezegd, want verder kleven er vele bezwaren aan: het is moeilijk hanteerbaar en het is onkritisch. Harrebomée was geen taalkundige en hij had geen helder idee van wat nu eigenlijk een spreekwoord is. Hij heeft alles opgenomen wat zich als zodanig aandienende of hem werd voorgelegd, maar er is zeer veel kaf onder het koren. [...] Harrebomée was eigenlijk vooral bibliograaf en daarin ligt de grote waarde van zijn boek: hij heeft inderdaad alles wat er ooit aan spreekwoorden in het Nederlands verzameld is, gedrukt en in handschrift, gekend en nauwkeurig beschreven, en zijn bronnenlijst is daarom nog altijd onovertroffen.'

---

12 Suringar, p. 153.

13 Idem, p. 156. Waar het doorschoten exemplaar en die aantekenschriften gebleven zijn, is helaas niet bekend.

Het spreekwoordenboek van Pieter Jacob Harrebomée (1809-1880)*

door Leen Verhoeff

Als men zoo voor een dergelijk doel den geheelen Harrebomée doorleest ziet men pas wat een monument van pedanterie, wanbegrip en gebrek aan systeem dit beroemde werk is; H. had er geen idee van wat een spreekwoord eigenlijk is en evenmin eenig begrip van methode en van historisch taalonderzoek.

C. Kruyskamp, Apologische spreekwoorden, 's-Gravenhage (Martinus Nijhoff) 1947, blz. 8, noot 2.

Inleiding

Een ieder die dit spreekwoordenboek ooit heeft ingezien, zal het met Kruyskamp eens zijn dat het boek moeilijk hanteerbaar is. Niets illustreert de onoverzichtelijkheid van het werk beter dan het feit dat pas bij de redactionele verwerking van dit artikel in december 1992 aan het licht is gekomen dat in de jongste heruitgave (Hoewelaken 1990) in deel III ruim 160 bladzijden ontbreken.

Om de toegankelijkheid van de wél complete uitgaven enigszins te verbeteren geef ik hieronder een overzicht van de inhoud, gevolgd door een 'gebruiksaanwijzing', waarin ik beschrijf hoe men alle spreekwoorden vinden kan die Harrebomée geeft met bijvoorbeeld het woord *hoen*.

Het gehele werk bestaat uit drie delen en werd uitgegeven bij Kemink & Zoon te Utrecht in afleveringen, die verschenen tussen 25 oktober 1853 en 2 juni 1869. Het boek is recent tweemaal in facsimile heruitgegeven: in één deel bij Van Hoeve te Amsterdam, 1980, en in drie delen bij Verba B.V. te Hoewelaken, 1990. In het derde deel van die laatste heruitgave ontbreken aan het einde van het voorwerk de bladzijden CLVI-CCCXVIII, waarmee een belangrijk deel van het indexapparaat verloren is gegaan.

De drie delen van de oorspronkelijke uitgave bestaan uit respectievelijk tien, elf en tien afleveringen. Deze omvatten als regel zes katernen à vier bladen. Uitzondering hierop zijn in deel I de afleveringen 3 (zeven katernen) en 4 (vijf katernen), in deel II aflevering 11 (vijf katernen) en in deel III aflevering 10 (acht katernen). In het begin ging aan elke aflevering een inleiding vooraf, met het opschrift 'L.S.'; later werden twee of drie afleveringen met een inleiding aangeboden.

In de hoofdtekst zijn de bladzijden per deel genummerd met Arabische cijfers, de inleidingen (de gezamenlijke L.S.'en) per deel doorlopend met Romeinse cijfers. In het vervolg van dit artikel geef ik de drie delen aan als I, II en III, de bladzijden met het nummer van het deel, gevolgd door een dubbele punt en het bladzijdenummer. De derde 'L.S.-bladzijde' van het eerste deel is dus I:III en de derde bladzijde van het

* Dit artikel is eerder gepubliceerd in *Trefwoord* 5 (1993), 16-20.

---

hoofdwerk in hetzelfde deel 1:3. Een koppelstreepje tussen twee paginnummers betekent 'tot en met'.

N.B. 1 In deel I staat tussen de L.S.'en en het hoofdwerk nog op zestien, apart met Romeinse cijfers gepagineerde bladzijden een Lijst van werken over *Nederlandsche spreekwoorden*.

N.B. 2 De twee bladzijden van het L.S. van de eerste aflevering zijn onge Nummerd. Aansluitend bij het gestelde in de voetnoot op III:CCCVII worden deze aangeduid als 1:0 en 1:0*.

De inhoud van de drie delen

Het gehele werk bestaat uit de volgende elementen, die onder de vermelde opschriften voorkomen. De ervoor geplaatste nummers – van mijn hand – dienen om verwijzingen naar dit overzicht in het vervolg van dit artikel te vergemakkelijken.

I L.S.

Deel I: acht inleidingen op de afleveringen 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7-8, 9-10 (I:0-LXXIX).

Deel II: vijf inleidingen op de afleveringen 1-3, 4-5, 6-7, 8-10, 11 (II:1-LXXXVIII).

Deel III: vijf inleidingen op de afleveringen 1-2, 3-4, 5-6, 7-8, 9-10, en een aanvulling (III:1-CCCXVIII). (Die aanvulling ontbreekt in de heruitgave van Verba B.V.)

2 Lijst van werken over *Nederlandsche spreekwoorden* (apart genummerd I-XVI)

Deze gaat in deel I vooraf aan de eigenlijke spreekwoordenverzameling en omvat 151 boektitels, gerangschikt naar het jaar van verschijnen, van omstreeks 1484 tot 1853.

Aan het slot vindt men *Verkortingen, met welke deze werken aan den voet der bladzijde in het spreekwoordenboek zijn aangewezen*. Deze 'verkortingen' zijn de verkorte titels die in de voetnoten worden gebruikt voor verwijzing naar de bronnen. Ze zijn niet alfabetisch gerangschikt, maar volgen de historische rangschikking van de lijst. (Zie voor de definitieve bronnenlijst met alfabetisch register nr. 5 hieronder.)

N.B. In het vervolg spreekt Harrebomée niet steeds over 'verkortingen', maar ook over 'aanwijzingen'.

3 *Nederlandsche spreekwoorden*

Deel I: spreekwoorden die kunnen worden gerangschikt naar een zelfstandig naamwoord, bijvoeglijk naamwoord, persoons- of plaatsnaam, telwoord e.d., beginletters A-K (I:1-463).

Deel II: idem, beginletters L-Z (II:1-517).

Deel III: spreekwoorden die volgens Harrebomée (III:1) 'geen Naamwoord, maar een Werkwoord ten grondslag hebben', beginletters A-Z (III:1-94).

N.B. De volgende rubrieken volgen op laatstgenoemde spreekwoorden-

---

lijst en sluiten voor wat betreft de bladzijdennummering daarop aan.

- 4 Bijlage van het eerste deel (III:95-272); Bijlage van het tweede deel (III:273-367);
Bijlage van het derde deel (III:368-394); Aanhangsel op de bijlage (III:395-420)

Naar deze bijlagen wordt in de onder 3 genoemde spreekwoordenlijsten verwezen doordat achter het betrokken spreekwoord staat: '(Zie de Bijlage)'

Deze bijlagen worden gevolgd door een soort van index: Lijst van letters en woorden, wier verbetering, gebruik of beteekenis in de bijlage is aangewezen (III:421-445)

- 5 Lijst van werken over *Nederlandsche spreekwoorden*, in het spreekwoordenboek gebruikt (III:446-469)

Een lijst van 185 boeken, tijdschriftartikelen en andere bronnen, genummerd van 1 tot 185 en gerangschikt naar het jaar van verschijnen, van omstreeks 1484 tot 1864. Deze lijst kan worden gezien als de definitieve versie van de onder 2 genoemde lijst en de daarop in de respectieve l.s.'en gegeven aanvullingen.

Deze lijst wordt gevolgd door het *Alphabetisch register van de aanwijzingen der werken over Nederlandsche spreekwoorden* (III:470-471). Dit is de definitieve versie van de onder 2 genoemde lijst der verkorte titels, maar thans alfabetisch gerangschikt.

N.B. 1 De aanduiding 'verkortingen' voor de verkorte titels is dus hier vervangen door het minder duidelijke 'aanwijzingen'.

N.B. 2 Aan het slot van de lijst wordt, op bladzijde III:472, een overzicht gegeven van vijftien titels van bronnen waarvan het bestaan aan Harrebomée bekend was, doch die hij niet heeft kunnen inzien.

- 6 Spreekwoorden, die op andere plaatsen óf geheel óf nader verklaard of opgehelderd worden. (III:473-491)

Een voorbeeld: Onder *aangezicht* (I:2) staat 'Hij heeft eene sneê door den neus (of: het gezicht)', zonder nadere verklaring. In deze lijst vindt men onder *aangezicht* (III:473) dat dit spreekwoord nader wordt verklaard op II:148, lemma *oor*, en II:278, lemma *sneede*.

N.B. Harrebomée schreef de spelling-Siegenbeek, maar schakelde in 1863 over op de toen nieuwe spelling van De Vries en Te Winkel; zie III:XLII-XLIII, IVIII. Vandaar dat *aangezicht* na *aangezicht*.

- 7 Naschrift (III:493-494)

Een dankbrief aan dr. A. de Jager, die bijzonder had geholpen in de moeilijke beginjaren van de collectie.

Inventarisatie van de l.s.'en

De onoverzichtelijkheid van de hele werk vindt voor een groot deel haar oorzaak in het gebrek aan systeem waarmede in de l.s.'en de meest uitlopende zaken zijn samengebracht. Om hierin een weg te vinden is

---

een globaal overzicht van die zaken onontbeerlijk. Hier volgt een korte omschrijving van de diverse elementen. De indeling in a-f en daaronder in b.1-3 en f.1-6 is wederom van mij.

a *Inleidende opmerkingen*

Hierin treft men aan: overzichten van de namen der medewerkers, opmerkingen betreffende recensies, dankzeggingen voor verleende hulp e.d.

b *Aanvullingen*

b.1 *Aanvullingen op de geraadpleegde bronnen*

De onder 2 genoemde bronnenlijst wordt regelmatig aangevuld met de titels van nieuw gevonden spreekwoordenverzamelingen en de daarvoor gebruikte verkorte titels ('verkortingen' of 'aanwijzingen'). Uiteindelijk komen de oorspronkelijk gegevens, onder 2 genoemd, en de daarop gegeven aanvullingen alle terecht in de onder 5 genoemde 'Lijst van werken' en het 'Alfabetisch register'.

b.2 *Aanvullingen op de reeds gepubliceerde delen van de spreekwoordenlijsten*

De onder 3 genoemde spreekwoordenlijsten worden regelmatig aangevuld met nieuw gevonden spreekwoorden, voor het grootste deel afkomstig van de hierboven genoemde nieuwe bronnen. De eerste aflevering (I:1-32) omvatte spreekwoorden van A tot batterij; in het L.S. van de tweede aflevering worden op bladzijden I:III-VI aanvullingen gegeven van aal tot batist. Enzovoort, tot de laatste aanvulling op III:CLIX-CLXXXI, van aangenaam tot zwart en van aangaan tot zitten. Zodoende is, ruwweg berekend, ongeveer zes procent van de totale verzameling in de L.S.' en terechtgekomen. In het begin heeft Harrebomée gespeeld met het idee alle aanvullingen op te nemen in een aanhangsel; hij noemt dat op I:III, XIX, XXXIV en XLII. Maar op I:LVIII en II:XXII blijkt hij het plan te hebben laten varen.

b.3 *Aanvullingen op de bronvermeldingen*

De reeds in de onder 3 genoemde lijsten voorkomende spreekwoorden waarvan geen bron werd vermeld, maar waarvan later wel een bron werd gevonden (meestal in de nieuw gevonden verzamelingen), worden herhaald, nu met bronvermeldingen ('aanwijzingen'). In het L.S. van de tweede aflevering worden op I:VI veertien spreekwoorden herhaald, van aangezicht tot balk, ditmaal met bronvermelding. Enzovoort tot de laatste aanvulling op III:CLXXXI-CLXXXII, van aangezicht tot vel en van bijten tot willen.

Van de reeds in de onder 3 genoemde lijsten voorkomende spreekwoorden die wel van bronvermelding(en) waren voorzien en die in andere bronnen opnieuw werden aangetroffen, worden de bronvermeldingen aangevuld. Dit gebeurt door te verwijzen naar bladzijde- en nootnummer (Harrebomée spreekt over bl.(adzijde) en aanw.(ijzing)). In het begin zijn dit er maar weinig, maar later loopt het fors uit de hand: vergelijk de ene kolom op I:VI-VII met de tien kolommen op III:CLXXXII-CLXXXVII.

---

c Errata

Deze staan steeds aan het einde van een l.s., gegroepeerd in errata in de tekst, zowel van de hoofdtekst als van de l.s.'en, en errata in de bronvermeldingen.

d Tellingen van de spreekwoorden

Harrebomée hield zorgvuldig bij hoeveel spreekwoorden hij had verzameld en gaf in de meeste l.s.'en daarvan een overzicht. Het eerste vindt men op I:XV, alwaar hij zegt 'dat de 1e Afl. 1758 spreekwoorden bevat, waaronder 54, die reeds waren opgenomen, dat is dus: 1704.' Hiermee wordt bedoeld dat 54 spreekwoorden reeds onder een eerder lemma werden opgenomen. Zo vindt men onder *apotheker* (I:17): 'Het is beter te gaan bij den bakker dan bij den apotheker', welk spreekwoord ook onder *bakker* (I:28) voorkomt, gevolgd door de aantekening: '(zie APOTHEKER)'. Het uiteindelijk bereikte totaal aan spreekwoorden staat op III:CLXXXVII, te weten 42.540; de priegelberekening om aan dat getal te komen geeft een goed idee van Harrebomées gebrek aan systeem.

e Commentaren, polemieken en andere discussies

In de l.s.'en vindt men voorts allerlei beschouwingen, soms interessant, hier en daar komisch, dikwijls slaapverwekkend en altijd wijdlopig.

f Kruisverwijzingen, indexen en samenvattingen

Behalve nummer f.1 bevinden deze zich alle in de l.s.'en.

f.1 Kruisverwijzingen in de spreekwoordenlijsten

In de onder 3 genoemde spreekwoordenlijsten komen kruisverwijzingen voor, dat wil zeggen dat verwezen wordt naar hetzelfde spreekwoord, dat eerder onder een ander trefwoord werd gepubliceerd. In dat geval worden verwijzingen naar bronnen of bijlagen, dan wel gegeven verklaringen niet herhaald. Zie bijvoorbeeld de spreekwoorden onder *zwaan* en de daarbij gegeven respectieve verwijzingen naar *hals*, *musch* en *zang*.

f.2 Index op de aanvullingen op de spreekwoordenlijsten

Deze index, die voor het hanteren van het spreekwoordenboek onontbeerlijk is, staat op een merkwaardig verborgen plaats, namelijk op bladzijden III:CCXV-CCXLIX, van *aafje* tot *zwijn* en van *aanbieden* tot *zitten*.

f.3 Kruisverwijzingen op de in de aanvullingen voorkomende spreekwoorden

Ook deze staan op verborgen plaatsen: voor de aanvullingen in deel I op bladzijden II:XIII-XX, voor die in deel II op bladzijden III:VIII-XXXIV, en voor die in deel III op bladzijden III:CLXXXVIII-CCXV.

f.4 Aanvulling op de index op de spreekwoorden die elders worden verklaard

De onder 6 genoemde index wordt ook weer in een verborgen hoekje aangevuld, namelijk op bladzijden III:CCXLIX-CCL.

f.5 Samenvatting van de errata

Alle in de l.s.'en voorkomende errata worden op bladzijden III:CCXCV-CCCLII herhaald, gerangschikt naar de bladzijdennummers in de respectieve delen. Verder ook alle verbeteringen die in de l.s.'en op sommige

spreekwoorden zijn aangebracht, op bladzijden III:CCCII-CCCVI. De meest komische verbetering in de laatste groep is te vinden op bladzijde III:XL: 'Het spreekwoord: Prediken voor hoeren verzuimt niet, moet zijn: Preken hoeren verzuimt niet, en alzo van HOER op PREEK overgaan.' De discussie hierover staat op III:XXXV en de fout wordt nogmaals opgegeven op bladzijde III:CCCCII. f.6 Klapper op de L.S.'en (III:CCCVII-CCCXVIII)

De voornaamste in de L.S.'en besproken zaken worden hier alfabetisch gerangschikt. Helaas is de klapper verre van volledig. Allerlei onder e genoemde discussies over spreekwoorden komen er niet in voor. Men zie voor deze discussies I:XXI-XXXII, XL; II:XX-XXII, XXXII-XL, LVII-LXII; III:XXXIV-XL, LV-LVI, XCVI-CVII, CXXXVII-CLIV, CCL-CCXCIV.

Gebruiksaanwijzing

Wil men het spreekwoordenboek van Harrebomée gebruiken als *spreekwoordenverzameling*, dan is het aan te bevelen de indexen te markeren met een ruitertje, bijvoorbeeld als volgt:

- bladzijde III:CCXV als 'aanvullingen';
- bladzijde III:473 als 'kruisverwijzingen'; op deze bladzijde dan een aantekening te stellen: 'zie ook bladzijde III:CCXLIX';
- bladzijden II:XIII, III:VIII en III:CLXXXVIII als respectievelijk 'kruisverwijzingen aanvullingen I', 'kruisverwijzingen aanvullingen II' en 'kruisverwijzingen aanvullingen III';
- (eventueel) bladzijde III:CCXCV als 'errata'.

Wil men het boek gebruiken als *bronnenlijst*, dan zit er niets anders op dan alle L.S.'en door te ploegen op de onder b.3 genoemde twee soorten aanvullingen; men vindt deze op de bladzijden I:VI-VII, XIV, XXI, XXXIX-XL, LII-LV, LXXII-LXXVIII; II:X-XIII, LVI-LVII, LXVIII-LXXIX; III:VII-VIII, LII-LIV, LXXI-LXXVIII, XCIV-XCVI, CXXXVI-CXXXVII, CLXXXI-CLXXXVII. De eventuele errata hierop vindt men op de bladzijden CCVII-CCXCVII en CCCII.

Een voorbeeld. Stel, men wil alle door Harrebomée verzamelde spreekwoorden opzoeken die het woord *hoen*(*deren*) of samenstellingen met dat woord bevatten, en de daarbij gegeven verklaringen. Men zoekt achtereenvolgens in de volgende lijsten.

- *Spreekwoordenlijst* (onder 3 genoemd).

Bladzijden I:310-311 vermelden (varianten niet meegerekend) **59 spreekwoorden**. Verklaringen vindt men bij één spreekwoord; raadpleegt men de kruisverwijzingen, dan vindt men nog een verklaring op *deel*. Bij één spreekwoord wordt verwezen naar de bijlagen; men raadpleegt deze en de aanvulling daarop en vindt toelichtingen op bladzijden III:224 en 409.

- *Lijst van aanvullingen* (onder f.2 genoemd)

Op III:CCXXXI vindt men dat in de L.S.'en spreekwoorden met *hoen* te vinden zijn op de bladzijden I:LXX (1); II:VIII (2), XXX (1), XLVII (2) en LXII (3); III:XLVI (1), XLVII (1), LXV (1) en CXXIII (3), samen **15 spreekwoorden**.

– Lijst van kruisverwijzingen op de aanvullingen (onder f.3 genoemd)

Op II:XVII vindt men dat er nog spreekwoorden met *hoen* zijn te vinden op I:III bij *achtenveertigponder* (1), I:XLVIII bij *ei* (2); idem op III:XI een spreekwoord met *hoen* op II:VI bij *ei* (1); idem op III:CXCII spreekwoorden met *hoen* op III:CLXI bij *beest* (1), III:XLV en CXIX bij *ei* (2) en III:CLXVIII bij *haan* (1), samen **8 spreekwoorden**. Totaal derhalve **82 spreekwoorden**.

– *Index van spreekwoorden die elders worden verklaard* (onder f.4 genoemd).

Op III:481 wordt vermeld dat er nog spreekwoorden met *hoen* worden verklaard op II:2 bij *laars* en op I:LXX (reeds genoemd in de *Lijst van aanvullingen*). In de aanvulling op deze index (onder f.4 genoemd) komt *hoen* niet voor.

– *Lijst van verbeteringen van letters en woorden* (onder 4 genoemd).

Hier vindt men op III:429 dat een verkeerd spreekwoord, met *hoen* in plaats van *hond*, voorkomt op bladzijde III:179 (een onjuiste variant van een op I:181 gegeven spreekwoord onder *eisch*; het hierboven genoemde totaal verandert daardoor niet).

– *Lijst van errata* (onder f.5 genoemd).

Op III:CCCIV worden twee spreekwoorden met *hoen* alsnog verbeterd.

– Ten slotte vindt men in de niet geklapperde discussies over spreekwoorden nog een verklaring van een spreekwoord met *hoen* op III:CCLVIII.

Wil men alle op de spreekwoorden betrekking hebbende bronnen die door Harrebomée worden opgegeven bij elkaar zetten, dan vindt men die op I:310-311 onder de ‘aanwijzingen’ 22-29 en 1-9. Voorts wordt op II:X een van de spreekwoorden zonder bron alsnog daarvan voorzien, terwijl van de spreekwoorden mét bron deze bronnen worden uitgebreid op I:LXXVII; II:XII; III:LXXVI, XCIV en CLXXXIV. In de errata komen geen verbeteringen op deze bronnen voor.

Leven en werk van Jacob Kramers (1802-1869)*

Op 9 maart 1939 stonden op een podium in het chique Hotel des Indes in Den Haag acht woordenboeken te dansen en te zingen. 'Elk van ons is een boek', zo klonk het op de wijs van *Lambeth Walk*, 'Waar heel Nederland in zoek, Woorden bij de vleet, Die hij of zij niet weet.'

In de zaal keken personeel en directie van uitgeverij G.B. van Goor met blijde gezichten toe. Met reden, want precies honderd jaar daarvoor had Gerrit Benjamin van Goor (1816-1871) zich in Gouda gevestigd als boekhandelaar en uitgever. Sindsdien was het de uitgeverij voor de wind gegaan, niet in de laatste plaats dankzij Jacob Kramers Jz.

Het was dan ook geen toeval dat de naam Kramers vier keer voorkomt op de grote kartonnen borden die de hupsende en zingende personeelsleden hadden voorgebonden. 'Om te zijn compleet, werkte Kramers zich in het zweet', zongen de woordenboeken in koor, en een solo van *Kramers Woordentolk*, een paar coupletten later, benadrukte het succes:

Zo ben ik de Woordentolk,
Voor het Nederlandse volk,
Ik beleef tot hun geluk,
De twee en twintigste druk.¹

Nu, ruim zestig jaar later, is *Kramers Vreemde-woordentolk* toe aan de elfde oplage van de 29ste druk, wat dit naslagwerk tot een van de best verkochte Nederlandse woordenboeken maakt. Ook vele andere woordenboeken van Kramers beleefden een flink aantal drukken. Terecht, want zijn werk was degelijk en vernieuwend en zonder twijfel behoort Kramers tot de belangrijkste en meest productieve negentiende-eeuwse lexicografen. Wat het des te opmerkelijker maakt dat zijn naam in de afgelopen honderd jaar in geen van de grote encyclopedieën wordt genoemd.² De paar naslagwerken waarin hij wel voorkomt, zorgden vooral voor verwarring.

Naam

Dat begint al bij zijn naam. In het ene boek wordt hij Jacob Janszoon Kramers genoemd, in het andere Jacob Kramers Janszoon.³ Overigens was Kramers zelf debet aan deze verwarring: hij signeerde zijn werk op beide manieren, hoewel meestal met J. Kramers Jz. Op verzoek van de toenmalige uitgever van Kramers woordenboeken werd de zaak in 1983 uitgezocht door de gemeentearchivaris van Gouda: die ontdekte dat de lexicograaf gewoon als Jacob Kramers te boek staat, maar buiten de officiële registers kon je in die dagen je vaders naam naar eigen inzicht voor of achter je familienaam plakken, vandaar.⁴

door
Ewoud Sanders

* Dit artikel is in iets andere vorm eerder gepubliceerd in *Trefwoord* 2 (1992), 22-29.

1 De tekst van dit lied en de foto's van deze heugelijke gebeurtenis zijn te vinden in het *Jubileumboek Van Goor 1839-1939*, dat is ondergebracht in de bibliotheek van de Koninklijke Vereeniging ter Bevordering van de Belangen des Boekhandels (verder KVB).

2 Voor de nieuwste druk van de *Winkler Prins*, die wordt uitgegeven door hetzelfde concern als de Kramers woordenboeken, werd een biografisch artikel over Kramers geschreven. Door een administratieve fout kwam dit echter niet in de encyclopedie terecht.

3 Vgl. het *Nieuw Nederlandsch Biographisch Woordenboek* (1912) en het *Biographisch woordenboek der Noord- en Zuid-Nederlandsche Letterkunde* (1878).

4 Van Sterkenburg, *Van Woordenlijst tot woordenboek* (1984) p. 155, noot 31.

Ook met betrekking tot de dood van Kramers bestaat nogal wat verarring. Het *Nieuw Nederlandsch Biografisch Woordenboek* geeft als overlijdensdatum 26 april 1869, de tweede druk van het *Biographisch woordenboek der Noord- en Zuid-Nederlandse letterkunde* zegt 17 mei 1869, elders luidt het jaartal 1868.⁵ Over het algemeen wordt die eerste datum voor de juiste gehouden, een misverstand waar een tot nu toe onbekend drama achter schuil gaat. Dat drama valt te reconstrueren uit enkele berichten uit de *Goudsche Courant* van 1869, een bron die eerdere biografen blijkbaar over het hoofd hebben gezien.

Kramers woonde op de Kattensingel 115/116 in Gouda en keerde op 17 april 1869, laat in de avond, terug naar huis. Wat de 67-jarige lexicograaf vervolgens overkwam is niet bekend, maar hij raakte te water en verdronk. Negen dagen was hij onvindbaar, dagen van 'pijnlijke onzekerheid'⁶ voor de familie, tot hij op maandagmiddag de 26ste, om vier uur 's middags, vlak bij zijn huis werd gevonden. Hij werd uit de gracht gehaald door de plaatselijke lijkdrager en zal gezien de tijd van het jaar ongetwijfeld in staat van ontbinding hebben verkeerd.⁷ Reden waarom de bedroefde familie zijn lijk meteen de volgende middag liet begraven.

'J. Kramers Jz.', schreef de *Goudsche Courant* op 29 april 1869, 'had zich een welverdienden naam van bekwaamheid verworven door de zamenstelling van een aantal taalkundige en andere woordenboeken, die getuigen van groote zorgvuldigheid en ijverige werkzaamheid.'

Het is de vraag of iemand zich bij de begrafenis ervan bewust was dat Kramers ruim twintig jaar daarvoor een spottende anekdote over verdrinking had geschreven. Het stukje heet 'Dwarsdrijverij' en staat, te midden van andere, in het *Jaarboekje voor de stad Gouda* van 1845, wederom een bron die in geen enkele publicatie over Kramers wordt genoemd. De volledige tekst luidt:

Eene vrouw, had haren man zoodanig baloorig gemaakt, dat hij de deur uitliep om zich in de nabijzijnde rivier te verdrinken. Toen hij na eenige uren niet terug keerde, werd de vrouw toch ongerust, en liep het water stroomopwaarts langs om hem te zoeken. 'Maar, wijfje lief', sprak iemand tot haar, wien zij haren angst te kennen gaf, 'dien weg uit zult gij den drenkeling niet vinden; hij zal toch niet tegen den stroom opdrijven.' 'Ach vriend!', hernam zij, 'ge weet niet wat dwarsdrijver hij altijd was! Hij zal er zoo gauw niet op gebeterd zijn.'⁸

Schoolmeester

Jacob Kramers werd op 28 september 1802 te Dordrecht geboren. Hij had volle lippen, een wilskrachtige kin, een forse neus, stevige wenkbrauwen en donker, golvend haar.⁹ Over zijn volwassen leven is weinig bekend, over zijn jeugd bijna niets. Toen hij 1842 het treurspel *De vuurtoren* uit het Duits vertaalde, droeg hij dit op aan zijn zuster, die 'dierbre Speelgenoot van mijne kindsche dagen [...] eenigst wat mij bleef van zoo veel lieve magen, / Aan 't eigen moederhart met u en mij gedragen'.¹⁰

Kramers begon zijn loopbaan als schoolmeester, zoals zoveel negen-

5 G. Kolff, 'G.B. van Goor' in: *Nieuwsblad voor den boekhandel* 17 juni 1871 p. 211. Dit artikel werd ongewijzigd overgenomen in A.C.

Kruseman *Bijdragen tot de geschiedenis van de Nederlandse boekhandel* (1887).

6 *Goudsche Courant* 29 april 1869.

7 Overlijdensakte nr. 220, gedateerd 27 april 1869.

8 *Jaarboekje voor de stad Gouda* 1845 p. 58.

9 Van Kramers is slechts één portret bekend. Het is gemaakt door Maria Chenay.

10 *De vuurtoren. Treurspel in twee bedrijven*. Naar het Hoogduitsch van Ernst von Houwald door J. Kramers, Jz. Utrecht 1842.

tiende-eeuwse lexicografen. Hij stond eerst voor de klas in Vreeswijk, verbleef een tijd te Leiden¹¹ en werd vervolgens *instituteur* (kostschoolhouder) in Schoonhoven. Het *Biographisch woordenboek der Noord- en Zuid-Nederlandse letterkunde* geeft als enige een reden voor zijn vertrek, in een intrigerende, zij het nergens bevestigde bewering: '[Kramers was] *instituteur* te Schoonhoven, totdat hij later uitsluitend geschikt werd om voor de pers te gaan arbeiden...'¹²

Wat dit ook mag betekenen, omstreeks 1840 vestigde Kramers zich in Gouda als 'letterkundige'. Hij was inmiddels getrouwd, met Catharina Schouten, en had vier kinderen, drie zonen en een dochter. Later kwam er nog een tweede dochter bij.¹³

Zijn literaire debuut was onbedoeld. Dat wil zeggen: nadat de Rotterdamse chirurg J.H.L. de Haan Kramers' achtjarige zontje Hendrik Willem had verlost van 'den steen', schreef de armlastige Jacob Kramers een uitvoerig lofdicht, getiteld *Offer der dankbaarheid*.

Ach, vlieg toch niet zo woest in 't ronde:
Het klamme zweet gudst langs uw koon;
Zoek wat veraaming op uw sponde,
en kerm zoo luid toch niet mijn Zoon!

Nadat Kramers deze 'uit het hart gevloeiende verzen' had voorgedragen op een bijeenkomst van de Goudse afdeling van de Maatschappij tot nut van 't algemeen, werd hem van verschillende kanten gevraagd om het gedicht te publiceren.¹⁴ Dat gebeurde in maart 1840, bij de kersverse uitgeverij G.B. van Goor.

Over de gedichten van Kramers kan men kort zijn: ze hebben de tand des tijd niet kunnen doorstaan. Ze werden gebundeld omdat het voorlezen zo'n groot succes was dat ze heimelijk werden gekopieerd, schrijft Kramers niet zonder ijdelheid in zijn inleiding bij *Proeve van luimige dichtstukjes*, een boekje dat in december 1841 verscheen.¹⁵

Toch zijn er na 1845 geen 'dichtstukjes' meer van hem te vinden, en juist omdat er over zijn persoonlijk leven zo weinig bekend is, heeft zijn poëtische werk toch nog enig nut. Het illustreert bijvoorbeeld zijn grote ernst. Zo schrijft hij ter relativering van een krakkemikkige satire over de maan, opgenomen in bovengenoemde bundel, zonder een spoor van ironie:

Spotternij met het waarlijk heilige en eerwaardige is mij even zoo afschuwelijk als iemand ter wereld, en eer verdorre mijne hand, eer ik ze daartoe leene. De Maan is, ja, een voorwerp van Gods schepping, een toonbeeld zijner wijsheid en goedheid; [...] ik betuig (zoo dit noodig kon zijn), dat ik de Maan, uit een ernstig oogpunt beschouwd, van heeler harte huldig, en dat ik vaak met bewondering en eerbied die statige, schoone, zilveren nachtvorstinne op hare met robijnen bestrooide azure hemelbaan heb gadegeslagen; maar... *chaque chose a deux faces*.¹⁶

Eenzelfde ernst spreekt uit het boekje *Het kind in de omgang met God*, een gebedenboekje voor kinderen van drie tot twaalf, dat de als hervormd

11 Van Kramers verblijf in Leiden wordt in geen van de biografische artikelen melding gemaakt. Volgens het Bevolkingsregister van Gouda (1850-1860, nr. 2/102) werd het derde kind van Kramers echter in Leiden geboren.

12 'Biographisch woordenboek der Noord- en Zuid-Nederlandse letterkunde, tweede druk (z.j. [1891]) p. 439.

13 Bevolkingsregister Gouda 1850-1860 2/102.

14 Aldus Kramers in het voorwoord van *Offer der dankbaarheid, toegebracht aan den weldelen zeer geleeren heer J.H.L. den Haan* (Gouda, 1840).

15 Bij uitgeverij S.E. van Nooten te Schoonhoven.

16 *Proeve van luimige dichtstukjes* p. iii.

geregistreerde Kramers schreef onder het doorzichtige pseudoniem B. Markers. Het verscheen in 1847. Kramers besluit het voorwoord met de mededeling: 'Groot, onvergetelijk groot intusschen, zou des Schrijvers bekooring zijn, wanneer menig lieve kleine uit dit boekske innig, harte-lijk leerde bidden, vertrouwelijk en eerbiedig leerde omgaan met den Heer van hemel en aarde. Dat zij zoo!'¹⁷

J. Kramers Jz.

17 In het voorwoord van het *Geographisch woordenboek* (1855) stipt Kramers kort de vraag aan 'of dat steeds toenemend gebruik van *Woordenboeken* niet ook zijne schaduwzijde heeft en niet krachtig die oppervlakkigheid in de hand werkt, waarover men heden te dage regmatig klaagt...'. Mogelijk kan ook dit worden gezien als een voorbeeld van zijn ernst.

18 In zijn bewerking van de 29ste druk, noemt Kruyskamp de verklaring van Kramers dat zijn woordenboek werkelijk alle vreemde woorden bevatte, met recht een 'illusie'.

Kunstwoordentolk

Het eerste woordenboek van Kramers verscheen in mei 1847, bij Van Goor. Het loont de moeite om de titel voluit te vermelden omdat het de pretentie van het werk illustreert. De volledige titel luidt: *Algemeene Kunstwoordentolk, bevattende de vertaling en verklaring van alle*¹⁸ *vreemde woorden en zegswijzen, die in geschriften van allerlei aard, in de taal der zamenleving, in handel, bedrijf enz. voorkomen; met aanduiding van de uitspraak en den klemtoon dier woorden en naauwkeurige opgave hunner afstamming en vorming.* Het boek telt 950 pagina's en kostte inder-*tijd* f 9,60.

Kramers stelde dit woordenboek samen op verzoek van zijn uitgever en nam de volgende woorden op: 1. vreemde woorden; 2. woorden die aan de zeevaart zijn ontleend; 3. de meest gangbare persoonsnamen; 4. woorden die in hun verouderde vorm onbegrijpelijk zijn geworden; 5. in de Middeleeuwen verlatijnste Nederlandse woorden; 6. woorden met een Nederlandse stam en een vreemde uitgang; 6. Nederlandse

woorden die via een vreemde taal terugkeerden in het Nederlands; 7. eponiemen; en 8. mythologische namen.

Een herculische taak, waarbij Kramers het zwaarst leunde op het *Allgemeine verdeutschende und erklärende Fremdwörterbuch* (1807 1ste druk) van J.W.A. Heyse, een woordenboek dat ook door latere bewerkers van de *Algemeene kunstwoordentolk* met vrucht zou worden geraadpleegd.¹⁹ Daarnaast maakte hij dankbaar gebruik van het *Fremdwörterbuch* (1834 1ste druk) van J.H. Kaltschmidt en van het Frans-Duitse woordenboek van D.J. Mozin, een priester uit Parijs die tijdens de Franse revolutie naar Duitsland was gevlucht. Wat betreft de etymologie beriep Kramers zich op het werk van de Duitse hoogleraar Buschman; zelf wilde hij geen aanspraak maken op 'wetenschappelijke woordvorsching'.

Het woordenboek was bestemd voor het 'gezamenlijk beschaafde of naar beschaving en kennis strevende Publiek', waarvan Kramers hoopte dat het die vreemde woorden juist niet allemaal ging gebruiken, maar dat men op zoek zou gaan naar 'eenen gepasten inlandschen plaatsvervanger'²⁰, een wens die hij in een later woordenboek nog krachtiger uitsprak.

Ekdemiomanie

Voor de huidige gebruiker doet Kramers' *Algemeene kunstwoordentolk* vreemd aan. Het boek duizelt van de meest onwaarschijnlijke, ongebruikelijke en absurde woorden. In een artikel over Kramers in *Hervormd Nederland* zijn enkele van die woorden eens bij elkaar geveegd, in de vorm van een nep-brief. 'Lieve Mam', aldus de geleerde briefschrijver, 'je weet dat Dieter aan ekdemiomanie lijdt, wat in zijn geval erger is dan bij Winston, die door zijn austriomanie regelmatig met eupedische coquines de albanitika danste tijdens onze reisonderbreking in Tirol. Dieter werd nog armer toen hij door een abactor alles kwijtraakte, ook zijn finasteren kamizool. [...] We hadden onderweg erge last van hircine, wat het achalanderen niet bevorderde.'²¹

Lariekoek die men indertijd blijkbaar gretig tot zich nam, want een jaar na het verschijnen van de *Algemeene Kunstwoordentolk* werd Kramers door de Haagse uitgever J.L. van der Vliet gevraagd om een klein kunstwoordenboekje samen te stellen. Hoe een en ander precies in z'n werk is gegaan bleek niet te achterhalen, maar in augustus 1848 verscheen bij Van Vliet Kramers' *Woordenschat*. Uitgever Van Goor had hier waarschijnlijk flink de pest over in, want zes weken later²², in oktober 1848, lag een beknopte versie van Kramers eerste woordenboek in de handel onder de titel *Kramers' woordentolk verkort* – de betovergrootmoeder van het lexicon dat inmiddels aan z'n 29ste druk toe is.

Het moet omstreeks die tijd zijn geweest dat Gerrit Benjamin van Goor besloot om Kramers een arbeidscontract aan te bieden. Zover bekend was Kramers daarmee de eerste Nederlandse lexicograaf in vaste dienst bij een uitgeverij.

Van Goor zou nooit spijt krijgen van zijn beslissing. In de twintig

19 Onder andere door Henri Zondervan, in zijn bewerking van de vijfde druk, uitgebracht onder de titel *Algemeen verklarend woordenboek* (z.j. [1912]).

20 Voorrede *Algemeene Kunstwoordentolk*. Om onbekende redenen ziet men dit woordenboek zelden met het oorspronkelijke omslag.

21 Doeschka Meijssing, Vincent Steinmetz, 'Ekdemiomane Dieter raakt finasteren kamizool kwijt' in: *Hervormd Nederland* 21 juli 1990.

22 Deze gebeurtenis wordt gememoreerd in G. Kolff, 'G.B. van Goor' in: *Nieuwsblad voor den boekhandel* 17 juni 1871 p. 211 noot.

23 Van Sterkenburg 1984 p. 144. Van Sterkenburg baseert zich hier op P.A.F. van Veen: *Drie generaties Van Goor 1839-1951*, Dordrecht 1951.

24 Van Veen 1951 p. 21.

25 Dat Jaeger de meisjesnaam van moeder was, staat in J.I. van Doorninck, *Vermomde en naamloze schrijvers I* (1883) p. 254. Opmerkelijk is dat Van Veen Kramers en Jaeger aanziet voor twee verschillende lexicografen. Hij maakt zelfs een inhoudelijk verschil tussen hun woordenboeken. Die van Jaeger zouden enigszins gekuist zijn en speciaal voor de r.k. jeugd zijn bestemd. 'Woorden als kussen ww. stonden er niet in!', aldus Van Veen p. 23. Dit is overigens niet juist.

26 Zie over dit naslagwerk *Trefwoord* 1995 (10) p. 33-34, 44.

27 Kramers *Nouveau Dictionnaire de poche Français-Néerlandais et Néerlandais-Français*, 2e herziene en vermeerderde druk Gouda z.j. [ca. 1868].

28 *Vaderlandsche Letteroefeningen* 1854, I p. 215-218.

29 Idem p. 673-678. Het vervolg op deze recensie is te vinden in *Vaderlandsche Letteroefeningen* 1855, I p. 789-801.

30 Idem 1856, I p. 666-667. Vervolg in jrg. 1858, I p. 259-260.

31 *De Gids* 1856, I p. 137.

32 Idem 1852, II p. 554 en in jrg. 1859, I p. 583-588.

daarop volgende jaren stelde Kramers woordenboeken samen voor het Nederlands, Frans, Duits en Engels, op het gebied van geografie, technologie, statistiek en geschiedenis – zie voor een compleet overzicht elders in dit artikel. Omstreeks 1865 behoorden de woordenboeken van Kramers tot de meest winstgevendende fondsartikelen van de uitgeverij.²³

Schuilnaam

Van Goor bemoeide zich dan ook intensief met de productie ervan: zowel met de typografie – voor sommige woordenboeken werd speciaal een nieuwe letter aangeschaft – als met de inhoud, die constant werd bijgewerkt.²⁴

Kramers schreef de meeste woordenboeken onder zijn eigen naam. De voornaamste uitzondering vormen de zakwoordenboekjes Frans en Duits, die hij publiceerde onder het pseudoniem A. Jaeger – naar de meisjesnaam van zijn moeder.²⁵ In 1866 gebruikte hij de naam R.P. Rijnhart voor zijn vertaling van een Frans huishoudkundig woordenboek, dat verscheen onder de titel *Algemeen woordenboek van het praktische leven in de stad en op het land*.²⁶

De schuilnaam Jaeger liet Kramers omstreeks 1868 vallen. Hij had niet gearzeld om aan dit verzoek van zijn uitgever te voldoen, schrijft hij in het voorwoord bij zo'n zakwoordenboekje, in een karakteristieke toelichting, 'daar ik thans, beter dan bij vroegere uitgaven, gelegenheid had om het Werkje aan eene naauwkeurige herziening te onderwerpen en veelzijdig te verbeteren'.²⁷

De recensies van zijn werk waren lovend. Het tijdschrift *Vaderlandsche Letteroefeningen* noemde in 1854 de tweede druk van de *Algemeene Kunstwoordenboek* een 'uitmuntend boek'.²⁸ Over het *Geographisch woordenboek* schreef hetzelfde periodiek, later dat jaar: 'Wij moeten den Heer Kramers dank zeggen voor zijne ijzeren vlijt en rusteloze werkzaamheid om zijnen landgenooten zulk een *Woordenboek* te schenken. [...] Een werk als het is in ieder beschaafd huisgezin onmisbaar'.²⁹

En over de *Nouveau Dictionnaire Français-Hollandais*, in 1856: 'Wij bewonderen het taai geduld en den onverdroten ijver van den hoogst verdienstelijken Kramers, die reeds door zoo vele andere nuttige werken den dank zijner landgenooten heeft verdiend, en nu door de zamenstelling van dezen *Dictionnaire* voldingend bewijst dat onze Nederlandsche geleerden op het gebied der lexicographie voor geene vreemden behoeven te wijken'.³⁰

Een vergelijking tussen de Frans-Nederlandse woordenboeken van Calisch en Kramers in *De Gids* van 1856 pakte geheel uit in het voordeel van de laatste,³¹ terwijl P.J. Veth in hetzelfde tijdschrift tot tweemaal toe de loftrumpet stak over het *Geographisch woordenboek* van Kramers ('Het zal nog wel eenige jaren duren, eer dit werk door een ander van gelijken omvang en voortreffelijkheid vervangen wordt').³²

Zwakke schouders

Kramers kon deze complimenten goed gebruiken, want de lexicografische arbeid viel hem zwaar, hoewel hij hier in zijn voorwoorden slechts sporadisch iets over loslaat. Het duidelijkst is hij in zijn tweedelige *Nouveau Dictionnaire Français-Neerlandais et Neerlandais-Français*. De opzet van dit woordenboek was buitengewoon ambitieus. Oorspronkelijk had Kramers van Van Goor de opdracht gekregen het *Nieuw Fransch-Nederduitsch en Nederduitsch-Fransch woordenboek* van de Delftse kostschoolhouder S.J.M van Moock te bewerken.³³

Maar Kramers vond dit werk zo beneden de maat dat hij besloot een nieuw woordenboek samen te stellen: 'Een woordenboek', zo schrijft hij, 'dat ten sleutel van verklaring en vertolking kan dienen, zoowel voor hem, die een werk of natuur- of schei- of genees- of kruidkunde beoefent, als voor hem, die een theologant of jurist of wijsgeer of ontleedkundige leest; dat de termen van den astronomist en den mathematicus, zoowel als die van den industrieel en den koopman, van den zeevaarder en den krijgsman verklaart, ja zoveel doenlijk alle nomenclatuur bevat; een Woordenboek, eindelijk, dat niet enkel de gekuischte taal der letterkunde en der beschaafde standen, maar ook de dagelijksche volkstaal opneemt.'³⁴

Vanaf 1854 werkte Kramers 'schier onverpoosd' aan wat hij zelf beschouwde als zijn *magnum opus*, acht jaren lang. Toen hij klaar was schreef hij, op 1 juli 1862: 'Mij heeft onder 't bewerken van dit Woordenboek te vaak de alles behalve opbeurende gedachte bekropen, dat ik mij een' te zware last op de zwakke schouders had geladen...'³⁵

Kritiek op dit werk kon hij dan ook niet goed verdragen. In zijn voorrede rekent hij af met iemand die onder de naam 'Taalvriend x' een 'ellenlange brief' aan hem had gestuurd. Deze taalvriend had zich er vreselijk aan gestoord dat Kramers bij het woord *gat* samenstellingen had opgenomen als *gatlikken*, *gatlikker*, *gatlikster*, *gatlikkerij* en *gatlikking*. Kramers had het lemma nog eens 'in eene zeer kiesche stemming' overgelezen, schreef hij op cynische toon, maar zou er ook in tweede instantie niets aan veranderen, afgezien van een verkeerd accentteken. 'Mijnheer x wete voorts', besluit hij, 'dat ik niet bepaaldelijk schreef voor "de onschuldige, zoo ligtelijk te ergeren kleinen..."'³⁶

Pamflettenstrijd

Spannende momenten beleefde Kramers door de aanval van een concurrerende uitgever. Het begon met een advertentie van uitgeverij H.C.A. Campagne uit Tiel in het *Nieuwsblad voor den Boekhandel* van 22 november 1866. Campagne beweert hierin dat in zijn schoolwoordenboek Engels meer letters staan dat in de concurrerende woordenboeken.

Twee dagen later reageert Van Goor met een pamflet gericht aan alle boekhandelaars. Hij plaatst hierin een pagina uit Jaeger naast een uit Campagne, en eigenlijk had de strijd daarmee beslecht kunnen zijn: het woordenboek van Kramers (Jaeger) lijkt duidelijk beter, de typografie

33 Van Goor had dit woordenboek gekocht uit het fonds van H.C.A. Thieme. 'Is het waarheid', schreef hij op 7 augustus 1849 aan de Rotterdamse taalkundige Arie de Jager, 'wat men mij van de deugdelijkheid des genoemde woordenboeks heeft gezegd en waarover wel niemand beter bevoegd is te oordelen dan UwEdele, dan vlei ik mij, dat u geen zwaarigheid zult maken mede in de circulaire te getuigen, dat Van Moock's woordenboek in volledigheid, doeltreffendheid, bewerking enz. meer verdienste dan eenig ander der soortgelijke werken voor Nederlanders bezit...' De Jager oordeelde blijkbaar anders en Van Moocks woordenboek kreeg geen tweede druk. Deze brief bevindt zich in de collectie van de UVA.

34 *Nouveau Dictionnaire FN*, Gouda 1858 p. v.

35 *Nieuw Nederlands-Fransch woordenboek*, Gouda 1862 p. vi.

36 *Idem*.

veel overzichtelijker. Maar Campagne laat het er niet bij zitten en op gezag van een van zijn auteurs, J.M. Calisch, de eerste samensteller van wat wij nu kennen als de Grote Van Dale, betoogt hij dat zijn schoolwoordenboek ‘verreweg het beste van de bestaande is’.³⁷

De strijd eindigt met een pamflet van Van Goor op 22 oktober 1867. Hierin zegt hij dat Campagne zijn beweringen met leugens onderbouwt. Van Goor besluit deze circulaire met een ‘lijst van bokjes en bokken’ uit het Franse woordenboek van Campagne, een lijst die hem ongetwijfeld ter hand werd gesteld door Jacob Kramers. Die bokken liegen er trouwens niet om. Zo luidt de verklaring bij Campagne van *expirateur*: ‘Spier, die ’t sterven bevordert.’ Van Goor tekent hier bij aan, op felle toon: ‘Lees: “de ademhaling” in plaats van “’t sterven”, en de spier zal eene behoorlijke functie krijgen.’

Drank

Kramers had een goede verstandhouding met Van Goor. ‘Het pleit wel voor den uitgever dat [Kramers] tot zijn einde hem immer ware vereering en hoogachting is blijven toedragen’, schrijft G. Kolff hierover in zijn necrologie van G.B. van Goor, die op 17 juni 1871 werd afgedrukt in het *Nieuwsblad voor den boekhandel*.

Het pleit waarschijnlijk bovenal voor het geduld van de uitgever. Want dat Van Goor na verloop van tijd veel met zijn lexicograaf-in-vaste-dienst te stellen had, blijkt uit de brieven die Kramers aan zijn uitgever schreef. Die brieven zijn sinds enkele decennia zoek, samen met alle andere inkomende post van uitgeverij Van Goor.³⁸ Maar in 1951 werden ze nog gelezen door de toekomstige lexicograaf P.A.F. van Veen, die erover berichtte in de jubileumuitgave *Drie generaties Van Goor*, een boek waarvan slechts zes exemplaren zijn gedrukt.³⁹

‘Merkwaardig was, dat Kramers, wiens verdiensten inderdaad groot en veelzijdig waren [...] voortdurend door zijn uitgever achterna gezeten moest worden. De grote auteur werd op den duur drankzuchtig en voldeed niet naar behoren aan zijn verplichtingen tegenover zijn gezin en zijn patroon. Steeg zijn geldnood al te zeer, en hadden zijn keurige en bloemrijke, meest in het Frans gestelde smeekbrieven geen succes, dan meldde hij zich persoonlijk aan voor een nieuw voorschot. Het kon dan gebeuren, dat hij met correctiewerk in een kamer werd gesloten, en dat hem het geld eerst na volbrachte arbeid werd overhandigd.’⁴⁰

Mogelijk was Kramers beschonken toen hij op de avond van 17 april 1869 in de Kattensingel verdrong. Zeker is dat Gouda geen straat naar de grote lexicograaf heeft genoemd, nergens een plaquette voor hem heeft aangebracht. Zijn graf is sinds lang geschud. Of er iets op zijn steen heeft gestaan is niet bekend. Misschien wel het gedichtje dat hij in 1841 publiceerde:

37 Pamflet van 6.12.1866. Al deze pamfletten zijn te vinden in de map Prospectussen ! G.B. van Goor, bibliotheek KVB. Voor een completere en beter afgewogen analyse van deze pamflettenstrijd, zie het artikel van Jan Posthumus elders in deze bundel.

38 Afschriften van de uitgaande post zijn wel bewaard gebleven en berusten op het Gemeentearchief Gouda. Deze afschriften verkeren echter in erbarmelijke staat. Af en toe zit er een briefje aan Kramers bij, maar inhoudelijk zijn die brieven van geen enkel belang.

39 Inmiddels beschikken het Gemeentearchief Gouda en de bibliotheek van de KVB over een fotokopie van dit zeldzame jubileumboek.

40 Van Veen 1951 p. 22.

De hoop – zij is een vaste staf,
't Geduld – het is een reisgewaad,
Waarmeê de mensch door dood en graf
Naar de eeuwigheid, zijn woning, gaat.⁴¹

De woordenboeken waaraan J. Kramers Jz. tijdens zijn leven werkte:

(Tenzij anders vermeld verschenen de boeken bij G.B. van Goor in Gouda; de overige publicaties van Kramers zijn niet in dit overzicht opgenomen.)

1847 – *Algemeene Kunstwoordentolk*. (2e druk 1855; 3e dr. 1863 – totaal vijf drukken).

1848 – *Woordenschat, bevattende eene vertaling of verklaring van duizenden vreemde woorden*. 's-Gravenhage, J.L. van der Vliet; Amsterdam, J.C. van Kesteren.

1848 – *Kramers' woordentolk verkort*. (2e druk 1848; 3e 1849, 4e 1850, 5e 1851; 6e 1854; 7e 1860; 8e 1863; 9e 1864 etc.)

1850 – *Geographisch-Statistisch-Historisch-Woordenboek*. 2 delen.

1855 – *Geographisch Woordenboek der Gehele Aarde*.

1857 – (onder het pseudoniem A. Jaeger) *Nouveau Dictionnaire de Poche, Français-Hollandais et Hollandais-Français* (2e druk 1861; 3e 1866 – in totaal negen drukken).

1858 – (idem) *Neues Taschen-Wörterbuch, Deutsch-Holländisch und Holländisch-Deutsch*. (2e dr. 1864 – totaal vijf drukken).

1859 – (idem) *A new Pocket-Dictionary of the English-Dutch and Dutch-English Languages* (2e druk 1864 – totaal 6 drukken).

1862 – *Nieuw Nederduitsch-Fransch Woordenboek. Nouveau Dictionnaire Français-Hollandais et Hollandais-Français*.

1864 – *Vreemde Woordentolk; Verklaring van de aan Vreemde Talen ontleende Woorden en Zegswijzen*.

1866 (onder het pseudoniem R.P. Rijnhart) *Algemeen woordenboek van het praktische leven in de stad en op het land*. (Bij van Goor en Tj. van Holkema in Amsterdam).

1874 – (postuum) *Technologische Woordentolk in Vier Talen*.

---

⁴¹ Proeve van luimige dichtstukjes
p. 74.

Van Jaeger naar Kramers

De eerste halve eeuw van Kramers' vertaalwoordenboeken Frans, Duits en Engels*

door Jan Posthumus   Inhoud

Inleiding

- 1 De bronnen
  - 1.1 De exemplaren van de zakwoordenboeken
  - 1.2 De fondslijsten van Van Goor
  - 1.3 Andere contemporaine bronnen
  - 1.4 P.A.F. van Veen, *Drie generaties Van Goor: 1839-1951*.
- 2 De zakwoordenboeken: eerste verschijning en naamsverandering
  - 2.1 Eerste verschijning onder pseudoniem A. Jaeger
  - 2.2 De zakwoordenboeken onder nieuwe naam: Jaeger wordt Kramers
- 3 Kramers naast Jaeger
  - 3.1 Verschillende spelling?
  - 3.2 Jaeger gekuist?
  - 3.3 Identieke inhoud onder verschillende vlag
  - 3.4 De nummering van de edities
- 4 Nieuwe bewerkers en inhoudelijke veranderingen
  - 4.1 De algemene lijn
  - 4.2 Ontwikkelingen in de *Dictionnaire de Poche*
  - 4.3 Ontwikkelingen in het *Taschenwörterbuch*
  - 4.4 Ontwikkelingen in de *Pocket Dictionary*
  - 4.5 De kuisingsoperatie
- 5 Kanttekeningen bij de gebruikte bronnen
  - 5.1 De exemplaren
  - 5.2 De fondslijsten
  - 5.3 *Het Nieuwsblad voor den Boekhandel*
  - 5.4 *Brinkman's Catalogus*
  - 5.5 P.A.F. van Veen, *Drie generaties Van Goor: 1839-1951*
- 6 De datering van de drukken
  - 6.1 Het *Taschenwörterbuch*
  - 6.2 De *Pocket Dictionary*
  - 6.3 De *Dictionnaire de Poche*

Het Nederlandse taalgebied heeft in de loop der jaren een grote hoeveelheid vertaalwoordenboeken gekend. Claes' *Bibliography of Netherlandic Dictionaries* (1980) noemt er vele honderden van allerlei soort. De vraag ernaar werd natuurlijk sterk aangewakkerd toen in de negentiende eeuw het onderwijs in de vreemde talen vaste voet kreeg op de scholen. Verschillende uitgevers waagden zich op dit in principe profijtelijke terrein, soms met losse deeltjes, soms met een reeks min of meer uniforme uitgaven voor alle drie de schooltalen. Slechts weinige van deze uitgaven

* Dit artikel is eerder gepubliceerd in *Trefwoord* 6 (1993), 15-33.

---

was echter een lang leven beschoren.

Onder de in serie geproduceerde schoolwoordenboeken voor de drie moderne talen hebben die van Kramers de langste geschiedenis. Deze nog steeds bestaande werken hebben namelijk hun oorsprong in een drietal zakwoordenboeken, verschenen bij uitgeverij G.B. van Goor onder de auteursnaam A. Jaeger, een pseudoniem van J. Kramers Jz. In snelle opeenvolging zagen ze het licht in respectievelijk 1857 (Frans), 1858 (Duits) en 1859 (Engels). Met deze uitgaven speelde de alerte Van Goor tijdig in op de ontwikkeling van het vreemdetalenonderwijs op de scholen.¹

Ook andere uitgevers zagen brood in deze sector van de boekenmarkt. Na tien tot vijftien jaar kreeg Van Goor concurrentie van uitgever H.C.A. Campagne. Diens serie schoolwoordenboeken zag het licht in respectievelijk 1866 (Engels), 1868 (Frans) en 1873 (Duits). Dat Van Goor niet van zins was zich de kaas van het brood te laten eten zien we uit de slagwisselingen in de pamflettenstrijd tussen de twee uitgevers.² Op langere termijn konden Campagnes woordenboeken, later uitgegeven bij Malmberg, de concurrentie met hun soortgenoten niet volhouden. In de tweede helft van de jaren dertig hielden ze op te bestaan.

Inmiddels was ook uitgeverij J.B. Wolters op het toneel verschenen met een serie die tot op vandaag veel prestige geniet. De eerste uitgave daarin, het deel EN van K. ten Bruggencates woordenboek Engels, dateert van 1894. Het corresponderende deel NE verscheen vervolgens in 1896. De delen voor de twee andere talen verschenen pas zo'n tien jaar later, praktisch gelijktijdig. Die voor Duits van de hand van I. van Gelderen kwamen uit in 1906 (DN), respectievelijk 1908 (ND), die voor Frans van de hand van C.R.C. Herckenrath zagen het licht in 1906 (FN), respectievelijk 1907 (NF).

Dat Kramers' woordenboeken het zo lang hebben volgehouden mag een opmerkelijke prestatie heten. Ze konden dit doen door zich steeds zodanig te vernieuwen dat het hoofd kon worden geboden aan alle gestelde uitdagingen. Helaas moet worden vastgesteld dat er inmiddels een zekere neergang is opgetreden, waardoor ze lijken verdreven naar een nogal marginale kant van de markt.³ Van deze markt hebben sinds kort ook Van Dales Handwoordenboeken, afgeleid uit Van Dales eerder verschenen grote vertaalwoordenboeken, hun deel opgeëist. Kramers' woordenboeken ondervinden natuurlijk ook nog concurrentie van de meer downmarket opererende Prisma-woordenboeken.⁴

Het is nodig er uitdrukkelijk op te wijzen dat Kramers' vertaalwoordenboeken, ondanks zekere veranderingen die ze in de loop der tijden in naam, formaat en omvang ondergingen, zich in wezen rechtlijnig hebben ontwikkeld vanaf hun eerste begin tot aan de nieuwste nu in omloop zijnde drukken. Oorspronkelijk verschenen als *Dictionnaire de Poche*, *Taschenwörterbuch* en *Pocket Dictionary*, werden ze in 1910, deels na een nieuwe bewerking, op de titelpagina opgewaardeerd tot volwaardig *Fransch, Duitsch, en Engelsch Woordenboek*. Het nieuwe etiket was ongetwijfeld

---

mede bedoeld om de woordenboeken naast die van de concurrentie beter in de markt te positioneren.⁵

Opmerkelijke kwaliteitsverbetering vond pas later plaats, toen het Duitse woordenboek in handen was gekomen van H.W.J. Kroes en het Engelse, en vervolgens ook het Franse, werd geredigeerd door F.P.H. Prick van Wely. In de jaren twintig verschenen naast de gewone woordenboeken ook uitgebreidere versies die werden geadverteerd als 'Handwoordenboeken'. Deze laatste konden in de jaren twintig en dertig wedijveren met de woordenboeken van Wolters.⁶

In dit artikel beperk ik mij tot de beginperiode, waarin Kramers' school-dictionaires nog als 'zakwoordenboeken' door het leven gingen. Deze periode is tot dusver niet gedetailleerd beschreven, en de schaarse gepubliceerde gegevens die erover te vinden zijn blijken ook nog weinig betrouwbaar. Ik heb geprobeerd enige opheldering te verschaffen over de volgende vragen:

- Waarom verschenen de woordenboeken onder pseudoniem, en hoe en wanneer vond de overgang van Jaeger naar Kramers plaats?
- Blevেন er na de overgang gedurende een zekere periode parallelle edities verschijnen onder enerzijds de naam Jaeger, anderzijds die van Kramers, en waren deze, zoals ergens beweerd wordt, enigszins verschillend van inhoud?
- Wie waren de bewerkers van de edities en welke inhoudelijke veranderingen vonden plaats?
- Hoeveel edities verschenen er precies van elk zakwoordenboek, wanneer verschenen ze en hoe werden ze genummerd?

1 De bronnen

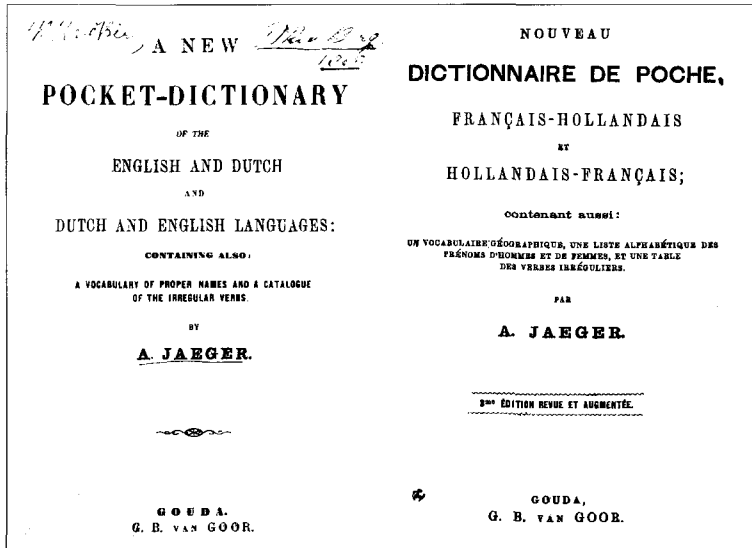
Om deze punten tot klaarheid te brengen kunnen we putten uit verschillende, helaas soms nogal lapidaire, bronnen. Niettemin blijken voldoende gegevens voorhanden om een redelijk betrouwbaar beeld van de ontwikkeling te schetsen. Enkele ontbrekende details kunnen mogelijk later nog eens worden ingevuld. In deze paragraaf worden de bronnen vooreerst beknopt beschreven. Een gedetailleerde evaluatie volgt in paragraaf 5.

1.1 De exemplaren van de zakwoordenboeken

De absoluut primaire bronnen bij het beschrijven van de ontwikkelingsgang van een woordenboek zijn natuurlijk de exemplaren van het werk in kwestie. Nauwkeurige inhoudelijke vergelijking doet blijken welke veranderingen zich over de jaren hebben voorgedaan. De titelpagina maakt duidelijk onder welke naam het boek door het leven ging, en kan ook het editienummer en het jaar van publicatie vermelden. Deze laatste twee gegevens kunnen overigens ook worden geleverd door een voorwoord. Verder kan een voorwoord nuttige informatie leveren over de doelstellingen die zijn nagestreefd en wijzigingen die in een nieuwe editie zijn aangebracht.

1.2 De fondslijsten van Van Goor

De fondslijsten van uitgeverij Van Goor leveren vele interessante gegevens. Zoals alle fondslijsten noemen en beschrijven ze immers de uitgaven die op een bepaald moment verkrijgbaar of in uitvoering zijn. Door dat Van Goor de gewoonte had ze als supplement op te nemen in bepaalde eigen publicaties, zijn er verschillende bewaard gebleven.⁷ Getiteld 'Fondslijst van eenige der meest gezochte werken van den uitgever G.B. van Goor, te Gouda',⁸ bevatten ze allemaal een aparte woordenboekensectie.

Titelpagina's van twee oude Jaeger-edities. Links de eerste druk van de Pocket Dictionary (1859), rechts de derde druk van de Dictionnaire de Poche (1865/66), de laatste druk met een titelpagina in deze opmaak.

1.3 Andere contemporaine bronnen

Wie gegevens over oudere publicaties wil naspeuren zoekt als vanzelfsprekend zijn toevlucht tot *Brinkman's Catalogus*, en eventueel ook tot het *Nieuwsblad voor den Boekhandel*, die beide een weerslag bevatten van wat er op een bepaald moment in het boekenvak omging. Beide werkten echter met door uitgevers vrijwillig verstrekte gegevens. Als deze achterwege zijn gebleven zoekt men wel eens tevergeefs. Men moet helaas constateren dat onze zakwoordenboekenedities lang niet alle in *Brinkman* en in genoemd *Nieuwsblad* te traceren zijn.⁹

1.4 P.A.F. van Veen, *Drie generaties Van Goor: 1839-1951*

Dit werk, dat dateert van 1951, is gebaseerd op archiefmateriaal van Van Goors uitgeversmaatschappij.¹⁰ Het biedt een historisch waardevolle blik in de keuken van het bedrijf, waarbij het ook interessante gegevens verstrekt over de bij Van Goor verschenen woordenboeken.

Van speciaal belang voor de datering van de verschillende edities van onze zakwoordenboeken is de 'Chronologische lijst van uitgaven', die

---

het tweede deel van het boek vormt. Hierin staan de verschillende publicaties van Van Goor gerangschikt op het jaar van eerste verschijning, telkens met vermelding van de jaren waarin vervolgdrukken werden uitgebracht.

2 De zakwoordenboeken: eerste verschijning en naamsverandering

2.1 Eerste verschijning onder pseudoniem A. Jaeger

De drie zakwoordenboeken verschenen kort na elkaar onder de auteursnaam A. Jaeger. Als eerste kwam in 1857 op de markt de *Nouveau Dictionnaire de Poche, Français-Hollandais et Hollandais-Français*. In 1858 verscheen de Duitse tegenhanger *Neues Taschen-Wörterbuch, Deutsch-Holländisch und Holländisch-Deutsch*, en weer een jaar later werd in 1859 de reeks gecompleteerd met *A New Pocket-Dictionary of the English and Dutch and Dutch and English Languages*.¹¹ Alle woordenboekjes bevatten het destijds gebruikelijke supplement met aardrijkskundige en persoonsnamen en een lijst van de 'ongelijkvloeiende' werkwoorden.

In de fondslijsten staat de volgende samenvattende aanbeveling:

Drie uiterst goedkope Zakwoordenboeken, die reeds bij den eersten aanblik door hunne nette uitvoering behagen en zich bij nadere kennismaking door hunnen inhoud nog beter aanbevelen. De Zamensteller heeft bij de bewerking, zoowel van de eene als de andere Woordenboeken, steeds de behoeften onzer scholen voor oog en gehoor; en men zal 't hem dank weten, dat hij zorgvuldig datgene vermeden heeft, wat Ouders en Leermeesters in zoodanige hulpboeken voor de jeugd ongaarne aantreffen.¹²

In de *Vaderlandsche Letteroefeningen* werden ze lovend besproken. De recensent van de delen Frans en Duits bevond dat ze onder de verschillende recent verschenen schoolwoordenboeken waarlijk 'deugdelijkheid met goedkoopheid [paarden]'. Deze zakwoordenboeken, zo oordeelde hij, zouden op de scholen 'de tot dusver gebruikte Tauchnitz-edities met nut kunnen vervangen'. Ook stak hij nog een pluim op de hoed van uitgever Van Goor, die 'door nette uitvoering en lagen prijs op nieuw getoond [had] de man te zijn, die de behoefte van zijn tijd begrepen heeft'.¹³

Het zakwoordenboek Engels kreeg in een ongesignde notitie wat minder lof. 'Wij hebben niet kunnen merken dat het noch ten goede noch ten kwade veel van andere dergelijke woordenboekjes voor schoolgebruik verschilt', zo meldde de recensent. Wel werd het weer geroemd om de keurige uitvoering en de verbaasd lage prijs (f 1,50).¹⁴

Jaegers zakwoordenboeken beleefden al vrij spoedig een tweede druk. De 'seconde édition revue et augmentée' van het Franse deel verscheen al in 1861, de 'zweite, viel vermehrte und verbesserte Ausgabe' van het deeltje Duits, en de 'second edition' van Engels kwamen in 1864 op de markt. Deze verschillend gestelde aanduidingen op de titelpagina zijn niet louter toevallig. Ze geven naar waarheid aan in welke mate de tweede editie verschilt van de eerste. Afhankelijk van wie voor deze

---

bewoordingen verantwoordelijk was, doen ze Kramers kennen als een eerlijk man, of Van Goor als een scrupuleus uitgever.

De tweede druk Engels, waarvan de omvang slechts met één pagina was toegenomen, verdiende inderdaad geen opsierende epitheta. Daarentegen was het deel Frans met 45 pagina's uitgebreid, en de Duitse uitgave zelfs met 90. Deze laatste kreeg dan ook als eerste van de zakwoordenboeken een voorwoord mee. Daarin werd enerzijds iets gezegd over de uitbreiding,¹⁵ en werden anderzijds de typografische conventies uitgelegd die waren gebruikt bij de inrichting van het woordenboek.

Dat 'A. Jaeger' een pseudoniem was van J. Kramers Jz. werd pas openbaar gemaakt in het voorwoord van de derde druk van het zakwoordenboek Frans (zie beneden, 2.2). Bij de publicatie in 1857 van zijn eerste zakwoordenboek had Kramers al een gevestigde naam als woordenboekmaker.¹⁶ In 1847 verscheen als eersteling zijn *Algemeene Kunstwoordentolk*, in 1850 gevolgd door het *Geographisch-Statistisch-Historisch-Woordenboek* (twee delen), waarna in 1855 nog het *Geographisch Woordenboek der Gehele Aarde* van de pers kwam. Het waren degelijke werken van aanzienlijke omvang die zeer gunstig werden ontvangen.¹⁷

Waarom dan kwamen de zakwoordenboeken vervolgens uit onder pseudoniem? Was Kramers bang zijn goede naam te grabbel te gooien met deze in een kort tijdsbestek samengestelde werkjes? En werden ze dus pas waardig bevonden zijn naam te dragen, nadat ze eerst nog eens goed waren nagezien, zoals Kramers min of meer tussen neus en lippen door deed weten in het voorbericht bij de derde druk van het zakwoordenboek Frans? Dit lijkt slechts een deel van de waarheid.

Een tweede reden lijkt mij te liggen in het tijdstip van publicatie. Toen in 1857 het zakwoordenboek Frans verscheen, was Kramers nog volop bezig met zijn groot tweetalig woordenboek Nederlands en Frans, waaraan hij in 1854 begonnen was. Het deel Frans-Nederlands, getiteld *Nouveau Dictionnaire Français-Hollandais*, waarvan in 1857 al verscheidene afleveringen waren verschenen, werd voltooid in 1858. Het deel Nederlands-Frans, *Nieuw Nederlandsch-Fransch Woordenboek* geheten, volgde in 1862. Als midden in die noeste arbeid opeens nog een Frans woordenboekje onder Kramers' naam was verschenen, zou dat verwarring hebben kunnen veroorzaken. En als het de intekenaren en ook de recensenten die op de voltooiing van beide delen zaten te wachten¹⁸ duidelijk was geworden dat Kramers ook als tussendoortje nog even drie kleinere werkjes uit de hoge hoed toverde, zou dat hun oordeel over zowel het grote werk als de kleinere werkjes mogelijk ongunstig hebben beïnvloed. Kramers' eigen bewering dat hij ongeveer acht jaren 'schier onafgebroken'¹⁹ aan zijn grote woordenboek Frans had gewerkt, komt met dit alles ook in een wat vreemd daglicht te staan.

Toen de beide delen van het grote woordenboek in 1862 waren voltooid, vervielen deze bezwaren. G.B. van Goor, die op zijn minst mede verantwoordelijk lijkt voor het aanvankelijk onder pseudoniem laten verschijnen van de zakwoordenboeken, zag er kennelijk heil in Kramers'

---

grote faam ook te laten uitstralen op de verdere edities van de kleinere werken.

De snelle productie van de drie zakwoordenboeken, ook nog in de marge van ander lexicografisch werk, doet vermoeden dat ze sterk leunen op al bestaande dictionaires. Nader onderzoek zou aan het licht moeten brengen welke bronnen door Kramers werden gebruikt.

2.2 De zakwoordenboeken onder nieuwe naam: Jaeger wordt Kramers

In 1866, toen het tijd werd voor een derde druk, achtte Van Goor dus het moment gekomen om de zakwoordenboeken onder Kramers' eigen naam te doen verschijnen. Hoe dit gebeurde lezen we in het voorwoord van het in dat jaar gepubliceerde woordenboek Frans, het deel dat meestal voorop liep bij de veranderingen die successievelijk werden aangebracht.

Dit voorwoord, waarvan de inhoud onze volle aandacht verdient, luidt als volgt:

BERICHT²⁰

Toen een derde druk van JAEGER'S Zakwoordenboek noodzakelijk was geworden, en de Uitgever mij weder de bezorging daarvan opdroeg, verzocht hij mij tevens, dat ik terzelfder tijd eene editie zou leveren, waarin de spelling van het *Woordenboek der Nederlandsche Taal* werd gevolgd, meenende hij te recht, dat er, bij den tegenwoordigen stand der spellingquaestie, onder de gebruikers van dit Woordenboek zoowel voorstanders der nieuwe richting als aanklevers der vorige zouden gevonden worden. Ter onderscheiding van de beide editiën, vooral in den handel, verlangde hij voorts, dat ik, voor de uitgave met de zoogenaamde nieuwe spelling, den pseudonym JAEGER met mijn eigen naam zou verwisselen. Aan het eerste verlangen voldoende, aarzelde ik ook niet het tweede in te willigen, en dat te minder, daar ik thans, beter dan bij de vroegere uitgaven, gelegenheid had om het Werkje aan eene nauwkeuriger herziening te onderwerpen en veelzijdig te verbeteren; zoodat ik vertrouwen mag, dat JAEGER'S 3de druk en KRAMERS' *nouvelle édition* aan de gebruikers van zoodanige waar, als hier wordt aangeboden, nu veel meer dan vroeger welkom zullen wezen.

J. Kramers Jz.

Wat hieruit blijkt is dat er op dat moment twee edities van het woordenboekje Frans naast elkaar gingen bestaan, een Kramers-editie in de nieuwe, een Jaeger-editie in de oude spelling, edities die ook een verschillende nummering droegen. Opmerkelijk is dat de derde druk van Jaeger Frans, die mogelijk wat eerder verscheen dan de corresponderende eerste Kramers-druk (zie noot 60), het boven geciteerde voorwoord ontbeert. Ook de titelpagina is nog opgemaakt op de oude wijze: onze taal heet er nog *Hollandais* in plaats van *Néerlandais*, zoals in Kramers' *Nouvelle édition*.

Een aantal jaren later vond een soortgelijke operatie plaats bij het deeltje Duits (1873). De gelijktijdig verschijnende derde druk van Jaeger en de nieuwe eerste druk van Kramers hebben nu beide een voorwoord,

---

en onze taal heet ook op beide voorpagina's *Niederländisch* in plaats van het eerdere *Holländisch*. De voorwoorden zijn niet geheel identiek. Alleen in de Kramers-editie wordt aangestipt dat de nieuwe druk 'thans verschijnt onder den naam van KRAMERS'. Het spellingverschil is inmiddels irrelevant geworden, want ook in het voorwoord van de Jaeger-editie staat nu: 'Voor het Nederlandsch heb ik vermeend de nieuwe spelling te moeten volgen'.

Wie precies de 'ik' is die zich op deze wijze tot de lezer richt is niet duidelijk. We zijn natuurlijk geneigd Kramers zelf daaronder te verstaan, maar deze was al in april 1869 overleden.²¹ Alleen in de Jaeger-editie is het voorwoord gesigeneerd. Links onder staat vermeld G[ouda]. 1873. Rechts staat een overlidenskrus. Het lijkt bijna of Kramers nog uit het graf tot de lezer spreekt.

Nog later verschijnt ten slotte in 1876 de derde druk van het deel Engels, als derde Jaegers-editie en, parallel daaraan, als eerste Kramers-editie. De voorwoorden zijn nu geheel identiek. Er wordt niets gezegd over de naamsverandering, die misschien al bekend genoeg was, over editie nummers, of over de spelling, die nu vanzelfsprekend die van De Vries en Te Winkel is. Beide voorwoorden zijn gedateerd juni 1876 en gesigeneerd met drie sterren (***)). Als voornaamste nieuws wordt nu gemeld dat in het EN gedeelte achter elk Engels woord de uitspraak met klanktekens is aangegeven. Opnieuw is niet duidelijk wie de 'ik' is die zich in het voorwoord verantwoordelijk stelt voor deze nieuwe druk.

3 Kramers naast Jaeger: de al dan niet identieke inhoud en de complicaties bij de editienummering

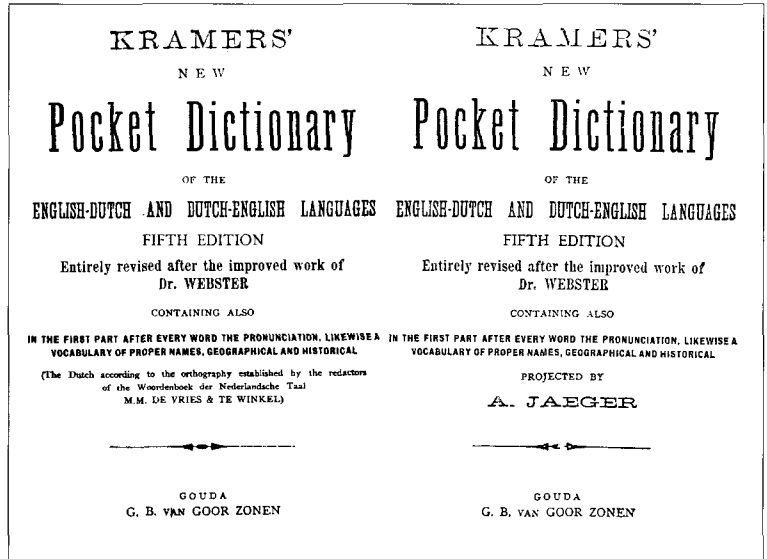
3.1 Verschillende spelling?

Zoals we zagen was er slechts heel kort, namelijk alleen bij de eerste Kramers-editie van de *Dictionnaire de Poche*, een verschil in de gebruikte spelling. Zodra de spelling van De Vries en Te Winkel vaste voet had gekregen, had het natuurlijk geen zin meer woordenboeken in de spelling-Siegenbeek²² af te drukken. Het spellingverschil was daarmee dan ook van de baan.

Toch blijft de speciale recomandatatie dat in de Kramers-edities de spelling De Vries en Te Winkel wordt gebruikt nog vele drukken lang op de titelpagina's en in de fondsljsten staan.²³

3.2 Jaeger gekuist?

In Van Veen, *Drie generaties Van Goor* (1951), wordt gesuggereerd dat de Jaeger- en de Kramers-edities verschilden in die zin dat 'die van Jaeger de ietwat gekuiste uitgaven, meer speciaal voor de r.k. jeugd vormden (woorden als kussen ww stonden er niet in!)' (p. 23). Enig bewijs voor deze bewering heb ik niet kunnen vinden. Alle woordenboeken die ik heb ingezien, zowel de Jaeger- als de Kramers-edities, geven het werkwoord kussen,²⁴ en vaak ook nog een flinke hoeveelheid andere woorden die schoolleerlingen met rode oortjes plegen na te slaan.

Tweemaal de vijfde druk van de Pocket Dictionary (1887). De linker titelpagina hoort bij een Kramers Pocket Dictionary, de rechter bij een Jaeger Pocket Dictionary. De inhoud is identiek; alleen titelpagina en rugtitel verschillen.

Wat mij bij het verifiëren van Van Veens mededeling echter opviel, was dat er in de loop der tijd toch een zekere kuising plaatsvond in het woordbestand. In de eerste Jaeger-drukken, die nog onder supervisie stonden van de weinig preutse Kramers zelf, vinden we heel gewoon woordingangen als *kak*, *pis*, *poep* en *schijt*, met vaak nog een flink aantal samenstellingen. In bepaalde latere drukken blijken sommige van deze woorden echter geschrapt te zijn, of ook wel het aantal samenstellingen verminderd. (Zie verder hierover 4.5.)

Deze kuising had echter niets te maken met een onderscheid tussen drukken op naam van Jaeger of op naam van Kramers. Het boek van Van Veen geeft hier dus een valse voorstelling van zaken.

3.3 Identieke inhoud onder verschillende vlag

Als we met het kuisheids criterium niet verder komen, hoe zijn de parallele drukken onder verschillende naam dan precies van elkaar te onderscheiden?

Anders dan we zouden verwachten blijken beide soorten de naam van Kramers in de hoofdtitel te dragen.²⁵ Bovenaan de titelpagina staat steeds *Kramers' Nouveau Dictionnaire de Poche*, *Kramers' Neues Taschenwörterbuch* of *Kramers' New Pocket Dictionary*. Alleen als op de onderste helft van de titelpagina ook nog volgt 'Projected by A. Jaeger', 'Entworfen von A. Jaeger',²⁶ hebben we te maken met een Jaeger-woordenboek. In dat geval namelijk vinden we als rugtitel *Jaeger TaschenWörterbuch*, respectievelijk *Jaeger Pocket Dictionary*.

Buiten de verschillend ingerichte titelpagina en de andere rugtitel,

---

heeft nadere vergelijking van de daarvoor in aanmerking komende exemplaren²⁷ echter geen inhoudelijke verschillen aan het licht gebracht.

We moeten dus concluderen dat, nadat eenmaal de spelling was gelijkgeschakeld, precies dezelfde lading onder twee verschillende vlaggen werd gepresenteerd. De enige reden die daarvoor is te bedenken, is die van de merkentrouw. Van Goor wilde de klanten die gehecht waren aan de oude naam Jaeger kennelijk niet afschrikken.

3.4 De nummering van de edities

Bij de omschakeling van Jaeger naar Kramers deed zich een complicatie voor bij de editienummering. Zoals we hebben gezien (zie boven, 2.2), liep de eerste editie op naam van Kramers parallel met de derde op naam van Jaeger. Zo doornummerend komt vervolgens de tweede druk van Kramers naast de vierde van Jaeger te staan, en zo voort. Deze situatie vinden we in de fondslijsten inderdaad voor de deeltjes Duits en Engels, waarin het editienummer van de Jaeger-uitgave een tijd lang twee nummers hoger ligt dan dat van de gelijktijdige Kramers-uitgave.

Als we de fondslijsten verder volgen, blijkt dat op een gegeven moment de nummers van de Kramers-edities Duits en Engels een sprong maken, zodat ze gelijk komen te liggen met die van de Jaeger-drukken. Dit gebeurt voor Duits in januari 1884: beide versies staan dan geboekt als vierde druk; voor Engels in de fondslijst van januari 1888, waarin de Engelse versies beide als vijfde druk staan aangemerkt.²⁸ Zodoende wordt de editie die volgt op de eerste Kramers-druk van het *Taschenwörterbuch* op het titelblad aangeduid niet als de tweede, maar als de vierde; en evenzo heet de editie die volgt op de tweede Kramers-druk van de *Pocket Dictionary* op het titelblad niet de derde, maar de vijfde.

Bij de *Dictionnaire de Poche* verloopt de nummering van de parallelle edities helaas op minder logische wijze. Ook daar waren twee Jaeger-edities aan de eerste Kramers-druk voorafgegaan, en zo vonden we inderdaad Kramers 1 naast Jaeger 3. Vervolgens zou men ook voor het deeltje Frans een progressie verwachten waarin het editienummer van de Jaeger-druk telkens twee hoger ligt dan dat van de parallelle Kramers-druk. Dat is echter niet het geval. Bij de volgende druk, Kramers 2, gaat het editienummer van Jaeger niet mee omhoog, en zo krijgen we een parallelle reeks waarin de editie nummers slechts één verschillen in plaats van de verwachte twee. Gelijkschakeling van de nummers vindt ten slotte plaats in de fondslijst van januari 1888: beide versies staan dan geboekt als zesde druk.

De hier geschetste situatie voor het zakwoordenboek Frans steunt geheel op gegevens verstrekt door de fondslijsten. Anders dan bij de deeltjes Duits en Engels, bestaat er geen absolute zekerheid dat dit beeld overeenkomt met de werkelijkheid. Evenmin staat geheel vast hoeveel drukken er uiteindelijk van de *Dictionnaire de Poche* zijn verschenen.²⁹

Als we de reeksen edities van de zakwoordenboeken tot het eind toe volgen, blijkt dat er van het *Taschenwörterbuch* in totaal vijf edities zijn ver-

---

schenen, van de *Pocket Dictionary* zes, en van de *Dictionnaire de Poche* minimaal tien. Zoals uiteengezet, verschenen verschillende van deze drukken zowel in een Kramers- als in een Jaeger-uitvoering.

4 Nieuwe bewerkers en inhoudelijke veranderingen

4.1 De algemene lijn

De eerste drukken gaven, zoals toen gebruikelijk, in hoofdzaak kale lijsten woorden met hun equivalenten in de vreemde taal. Idiomatische uitdrukkingen komen we in het Duitse deeltje in het geheel niet tegen, in het Engelse en Franse slechts zelden. Bij trefwoorden met meer dan één betekenis worden alle vertalingen simpelweg achter elkaar opgesomd, waar toepasselijk groepsgewijs gescheiden door puntkomma's.

Aanwijzingen omtrent welke vertaling past bij welke deelbetekenis ontbreken. Het woordbestand vertoont daarbij ook nog een hoog gehalte aan moeilijke en vaak in de praktijk niet of nauwelijks voorkomende termen, waar lexicografen in vorige eeuwen zo tuk op waren. Vooral in de deeltjes FN en EN komen dergelijke woorden vrij frequent voor. In dit deel van de *Pocket Dictionary* zijn bijvoorbeeld op een willekeurig gekozen pagina buitenissige woorden te vinden als *fingle-fangle* ('beuzeling'), *fisk* ('waggelen, schudden, wankelen'), *flabile* ('ligt als eene veder'). Deze waren ook in 1859 al lang niet meer gangbaar. De woordenboekjes waren dus, zeker voor scholieren, nog allesbehalve handig in het gebruik.

Natuurlijk werden ze in de volgende drukken voortdurend bijgewerkt. Het bleef eerst nog bij het verbeteren van onjuistheden en het door schrappen en toevoegen aanbrengen van veranderingen in het woordbestand, dat geleidelijk uitbreiding onderging. Pas later werden ook voorbeelden en idiomatische uitdrukkingen toegevoegd, en werden deelbetekenissen van polyseme woorden naar behoren onderscheiden. Op deze wijze gingen ze steeds betere informatie verstrekken aan de gebruiker.

Wie in de eerste tien jaar na Kramers' dood in 1869 de edities bijhield is niet bekend. Pas omstreeks 1880 treedt de eerste met naam bekende bewerker naar voren. In de volgende jaren wordt ook afgestapt van het systeem waarin een generalist meer dan één taal verzorgt. Aan het eind van de eeuw heeft elke taal zijn eigen specialist gekregen.

Het volgende overzicht van inhoudelijke veranderingen in de drie zakwoordenboeken signaleert slechts de meest belangrijke.

4.2 Ontwikkelingen in de *Dictionnaire de Poche*

Een mijlpaal in de ontwikkeling vinden we voor het deeltje Frans in de vierde druk (1878),³⁰ bezorgd door J. Loogman Jz., die ook op andere fronten werkzaam was voor Van Goor.³¹ Hij deelt mee dankbaar gebruik te hebben gemaakt van de dictionaire van Littré.³² De voornaamste verbeteringen betreffen een duidelijke aanduiding van de uitspraak waar deze niet onder algemene regels viel, het onderscheiden van de beteke-

---

nissen van polyseme woorden door 'waar dit noodig of nuttig scheen tussen haakjes een ander, hetzij Fransch of Nederlandsch woord [te voegen]', en het 'doorweven' van het woordenboek met 'spreekwijzen en voorbeelden in figuurlijke en eigenlijke beteekenis'. Het belang dat Loogman aan dit laatste element hechtte blijkt uit de zinspreuk 'Un Dictionnaire sans exemples est un squelette', die als motto boven het voorwoord staat en ook prijkt op de titelpagina.

Evenzeer vermeldenswaard is de sterke uitbreiding die werd gerealiseerd in de negende druk (1908). Net als de zevende (1888) en de achtste (1901) werd deze bezorgd door H.W.F. Bonte, leraar Frans aan de HBS en het Gymnasium te Gouda, die ook verschillende andere woordenboeken van Van Goor onder zijn hoede had.³³ Deze negende druk telde nu niet minder dan 1320 pagina's, met grotere letter en grotere bladspiegel gezet dan de 876 van de voorgaande druk. Het aantal regels per bladzijde in aanmerking genomen, bleek de inhoud met ongeveer 1/4 te zijn toegenomen. Met de nieuwe omvang en de royalere uitvoering was de nieuwe druk de status van 'zakwoordenboek' ontstegen. Twee jaar later werd het werk dan ook omgedoopt tot *Kramers' Fransch Woordenboek*.

4.3 Ontwikkelingen in het *Taschenwörterbuch*

Het wat mager uitgevallen zakwoordenboek Duits werd, zoals boven reeds vermeld, in de tweede druk (1864) flink uitgebreid. Met de vierde druk (1884) trad J. Oosting, leraar aan de HBS te Deventer, als bewerker aan.³⁴ Het voorwoord meldt ons dat op verzoek van de uitgevers nu ook de inhoud van het Duitse zakwoordenboek van voorbeelden en enkele spreekwoorden werd voorzien. Omdat het boek geen al te grote omvang mocht verkrijgen, moest hij zich hierbij beperken tot het noodzakelijke. Pas in de vijfde druk (1895) kreeg hij zo'n 60 pagina's extra om het woordenboek verder in de gewenste zin om te werken. Speciaal wordt vermeld dat nu voor de spelling de 'Neue amtliche Regeln', zoals al toegepast in *Dudens Orthographisches Wörterbuch*, tot grondslag zijn genomen. De promotie van zakwoordenboek tot gewoon woordenboek geschiedde in de zesde druk (1910). De inhoud van deze druk, in dezelfde royalere uitvoering als het Franse deel, werd met zo'n 15% vermeerderd. Het werk was deskundig herzien door de hoogleraar Duits J.H. Scholte.³⁵

4.4 Ontwikkelingen in de *Pocket Dictionary*

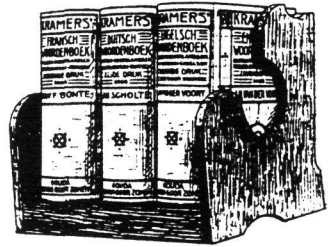
Ook het Engelse zakwoordenboek onderging natuurlijk allerlei verbeteringen. De eerste belangrijke wijziging vond plaats in *Jaeger 3/Kramers 1* (1876). Daar werd door de anonieme bewerker nu voor het eerst bij ieder woord de uitspraak aangeduid. Dit gebeurde niet met fonetische tekens, maar 'om de woorden zoo min mogelijk te misvormen' door toepassing van de gewone letters van het alfabet, zij het waar nodig met aanvulling van diakritische tekens.

In de volgende druk, de tweede op *Kramers'* eigen naam (1880), komen we J. Loogman Jz. opnieuw tegen. Hij voert hier dezelfde verbe-

Kramers' Woordenboeken

zijn thans alledrie geheel opnieuw bewerkt.

Inhoud, afwerking en uiterlijk laten, den zeer lagen prijs in aanmerking genomen, niets te wenschen over. Voor weiniggeld verkrijgt men uitmuntende boeken, zoowel tengebruike bij het onderwijs, als op het kantoor, en zij vormen in hun KASTJE, dat men, wanneer men de drie woordenboeken tegelijk koopt, GRATIS ontvangt, een practisch geheel.

Per stel in fraaien standaard f 5,70
Per deel - 1,90

De indeeling is handig waardoor het vlug opzoeken van woorden wordt bevorderd.

Nieuws v. d. Dag voor Ned. Indië.

Een uitweiding over de voortreffelijke hoedanigheden van een Kramers' Woordeboek zou niet alleen gelijkstaan met het willen hechten van een krans aan goede wijn, doch bovendien overbodig zijn, wijl **we menen te mogen aannemen, dat een ieder wel eens kennis zal gemaakt hebben met Kramers' Woordeboeken.**

Een grote verbetering is aangebracht in de druk, voor welke een gans nieuwe flinke letter is uitgekozen. Inhoud, afwerking en uiterlijk laten, de zeer lage prijs in aanmerking genomen, niets te wenschen over.

Ons Land (Kaapstad).

In 1910 zijn alle 'zakwoordenboeken' van Kramers opgewaarderd tot 'woordenboek'.

teringen door die hij ook al in de vierde druk van Kramers Frans had geïntroduceerd. Boven het voorwoord herhaalt hij zijn credo dat 'Un Dictionnaire sans exemples est un squelette'. Verder deelt hij mee voor zijn bewerking de meest recente editie (1877) van *Webster's Complete Dictionary of the English Language* te hebben geraadpleegd. In de hierop volgende druk, Kramers 5 (1887), vinden we voor het eerst J.H. van der Voort als bewerker.³⁶ In deze druk verandert deze leraar aan de RHBS en het Gymnasium te Gouda nog betrekkelijk weinig.

De zesde druk (1906) wordt vervolgens grondig herzien. Vooral opmerkelijk is hier de verbeterde uitspraak-aanduiding. Nadat Van der Voort in de vorige druk het tot nu toe gevolgde systeem al van bepaalde storende onhandigheden had ontdaan, gebruikt hij nu voor het eerst een consequente fonetische transcriptie.³⁷

Volgens het voorwoord is in deze nieuwe druk het aantal woorden in het EN gedeelte 'zeer vermeerderd' en in het NE gedeelte zelfs 'meer dan verdubbeld'. Daar verder volgens dit voorwoord ook nog 'de meeste bas-taardwoorden zijn opgenomen' en het aantal gegeven voorbeelden eveneens is toegenomen, is er duidelijk sprake van een belangrijke vernieuwing.³⁸

Toch moest ook het Engelse zakwoordenboek nog een opwaardering ondergaan om zijn bestaan als *Kramers' Woordenboek Engelsch* te beginnen. Dit gebeurde in de eveneens door Van der Voort bezorgde zevende druk (1910), die wederom flink werd uitgebreid en nu 1065 bladzijden ging tellen. Dit betekende een inhoudelijke uitbreiding van zo'n 15%.

Met de verschijning van het Engelse deel in hetzelfde grotere formaat en met dezelfde grotere letter was de geplande vernieuwing afgerond. Van Goor kon nu naar hartelust gaan adverteren met zijn aantrekkelijke uniforme serie voor de drie talen.

4.5 De kuisingsoperatie

Een curieus onderdeel van de inhoudelijke veranderingen die in de loop der tijd in de zakwoordenboeken plaatsvonden, is de verwijdering van bepaalde onwielvoeglijke termen. Het onderwerp is zeker ook interessant omdat het laat zien in welke mate zedelijkheidsnormen, die natuurlijk aan verandering onderhevig konden zijn, hun stempel drukken op de inhoud van woordenboeken.

Dat vooral jongeren tegen slechte invloeden moesten worden beschermd, wordt door veel uitgevers expliciet erkend. Ouders en opvoeders worden nogal eens gerustgesteld dat de auteur van een schoolwoordenboek alles heeft verwijderd wat aanstoot zou kunnen geven.

Zoals we boven (2.1) al zagen, liet ook Van Goor in zijn advertentie-materiaal praktisch vanaf het begin weten dat de samensteller van de zakwoordenboeken 'zorgvuldig datgene vermeden heeft, wat Ouders en Leermeesters in zoodanige hulpboeken voor de jeugd ongaarne aantreffen'. Campagne, die enige tijd de gewoonte had aan het begin van ieder kalenderjaar in het *Nieuwsblad voor den Boekhandel* de aandacht te vestigen op zijn schoolwoordenboeken, bleef niet achter. In de daartoe strekkende advertentie kwam de volgende, met een wijzende vinger aangeduide, zinsnede voor: 'In deze WOORDENBOEKEN zijn, op veler verzoek, alle woorden en uitdrukkingen van onzedelijke strekking, die den leerling aanstoot zouden kunnen geven, weggelaten.'³⁹ Ook Koenen bleek zich bij de samenstelling van het *Verklarend Handwoordenboek der Nederlandsche Taal*

WOORDENBOEKEN.

Als naar gewoonte vestigen wij, bij den aanvang des nieuwen jaarkrings, de aandacht op CAMPAGNE'S SCHOOLWOORDENBOEKEN der FRANSCHÉ, ENGELSCHÉ en DUTSCHÉ TALEN. Prijs van ieder, gebonden in bruin linnen met marmersnede f 1.20, v.k. f 1.50, met 10% extra korting en premies 4/3¹/₂, 7/6 en 15/12 (desverlangd gesorteerd). Op nieuwe jaarrekening kan ieder confrater licht een getaltee van deze verkoopbare en alom gunstig bekende woordenboeken gebruiken.

In deze WOORDENBOEKEN zijn, op veler verzoek, alle woorden en uitdrukkingen van onzedelijke strekking, die den leerling aanstoot zouden kunnen geven, weggelaten. Bovendien bieden wij, op dezelfde voordeelige voorwaarden, aan:

CALISCH, Eng.-Ned. en Ned.-Eng. Woordenboek

in 2 halfmarcobanden.   2e herziene druk.

Prijs f 12.—, verk. f 15.—.

Van dit woordenboek zijn geen afzonderlijke deelen te bekomen.

TIEL, Januari 1895.

H. C. A. CAMPAGNE & ZOON.

[11]

Campagne vestigt in het *Nieuwsblad voor den Boekhandel* (1 jan. 1895, p. 4) de aandacht op zijn schoolwoordenboeken, en verzekert dat ze geen onwielvoeglijke woorden bevatten.

(1897) ten volle van zijn verantwoordelijkheid bewust. Zo verklaart hij in het voorwoord: 'Daar ik het heb vrijgehouden van al, wat minder fair is, kan men het gerust aan studeerende jonge dames in handen geven.'⁴⁰

Wat betekent dit alles echter voor de praktijk? Als men ziet dat er vaak toch nog woorden staan die men onder dit gezichtspunt niet direct verwacht, waar wordt dan precies de streep getrokken? Of hebben we hier tot op zekere hoogte te maken met voornemens die in de praktijk niet weldoordacht tot uitvoering komen?

Het onderwerp is een aparte studie waard, waarin de aanwezigheid van aanstootgevende woorden in een brede selectie van woordenboeken zou moeten worden onderzocht en gerelateerd aan heersende zedelijkheidsopvattingen. Hier moet ik mij bepalen tot een schets van de toestand op dit terrein in Kramers' zakwoordenboeken.

Natuurlijk spelen ook de persoonlijke opvattingen van de woordenboekmakers zelf een rol. In het voorwoord van zijn grote woordenboek Frans keerde Jacob Kramers zich onomwonden tegen zedenmeesterij op dit gebied. Zoals hij zei in reactie op bepaalde opmerkingen van een zich 'Taalvriend' noemende criticaster, die hem een gebrek aan 'kieschheid' aanwreef, schreef hij niet voor 'de onschuldige, zoo ligtelijk te ergeren kleinen'.⁴¹

Vergelijking tussen Kramers' grote woordenboek Frans en de kleine zakwoordenboeken laat zien welke beperkingen voor de minder volwassen gebruikers raadzaam werden geacht. Dat er inderdaad grenzen werden getrokken blijkt hieruit dat expliciet seksuele termen als *kut*, *lul* en *naaijen*,⁴² ongegeneerd aanwezig in de grote dictionaire, in de kleinere geen toegang hebben gekregen. Dit geldt overigens ook voor de nettere benamingen *schaamspleet* en ten dele voor *roede*.⁴³

Het niet zo nette *gat* en *gatlikken*, dat aan de orde kwam in de zojuist vermelde woordenwisseling tussen Kramers en zijn criticus, werd echter wel opgenomen. Dat de grens voor wat toelaatbaar werd geacht vrij hoog lag, blijkt ook uit de aanwezigheid in de zakwoordenboeken van 'vieze' woorden als *drol*, *kak*, *pis*, *poep* en *schijt*, niet alleen als basisbegrippen, maar voor wat sommige betreft ook met een groot aantal samenstellingen. Zo omvat het *kak*-cluster 15 woorden, dat van *schijt* 12, en de *pis*-groep niet minder dan 35. Ze staan in meest volledige omvang in het Duitse deel.

Bij dit alles moeten we zeker in aanmerking nemen dat er verschuivingen optreden in de status die woorden genieten. Voor 'pis' gebruiken we nu in gezelschap de medische term *urine*, terwijl in vroeger tijd *pis* (en zeker samenstellingen als *pisbuis*, *pislozing*, *piswegen*) vermoedelijk zonder bezwaar als technische term gebruikt kon worden.⁴⁴

Opgewaardeerd daarentegen lijkt een woord als *kont*, vroeger 'in veler ooren een zeer vuil woord'⁴⁵, terwijl het nu toch, vooral als verkleinwoord, onschuldiger klinkt. Behalve heel even in de zesde druk van de *Pocket Dictionary* (1906) – in de volgende druk is het weer verdwenen – is dit woord dan ook niet te vinden in de zakwoordenboeken.

Wat in de tweede helft van de vorige eeuw de precieze status was van

---

al dit soort woorden is misschien niet meer in alle nuancering vast te stellen. Bovendien zal de een nu eenmaal bezwaarlijk vinden wat de ander acceptabel vindt.

Hoe dit zij, er verdwenen toch bepaalde woorden en woordenclusters uit de zakwoordenboeken. In algemene zin werden de clusters op zich kleiner. Sommige samenstellingen werden vermoedelijk niet zo belangrijk geacht, zodat ze ruimte konden maken voor meer waardevolle informatie.

In andere gevallen werd grondiger te werk gegaan en werd het totale cluster, met inbegrip van het grondbegrip, verwijderd. Dit gebeurde in de drie zakwoordenboeken niet uniform. Of er kuising plaatsvond, en zo ja hoe sterk, hing kennelijk af van de persoon van de bewerker.

De vroegste opschoning vinden we in de *Pocket Dictionary* in de eerste Kramers-druk en de parallelle derde Jaeger-druk (1876). Hier zijn de woorden *kak* en *schijt* met alle samenstellingen radicaal verdwenen, en is van het *pis*-complex alleen het stamwoord nog overgebleven. Dit werk is ook nagezien op ongewenste deelbetekenissen. Zo staat bij *castrate* alleen nog *snijden*, een handeling bij dieren, en is *ontmannen* verdwenen. Nog een voorbeeld hiervan is het schrappen van de vertaling *testicle* bij *kloot*.

Ook in de *Dictionnaire de Poche* worden de genoemde clusters verwijderd. Daarvan vinden we in dit geval een aanduiding in een voorwoord. Loogman, die zoals we zagen (vgl. 4.2) de zesde druk (1878?) aanmerkelijk verbeterde door het opnemen van voorbeelden en idiomatische uitdrukkingen, verklaart namelijk dat hij om hiervoor ruimte te vinden 'zooveel mogelijk datgene, wat min juist, volstrekt verouderd, plat of zelfs gemeen was, [heeft] laten verdwijnen'. Omdat hij ook de bewerker was van de tweede Kramers-druk van de *Pocket Dictionary* (1880) zou men bijna denken dat hij ook al anoniem bezig was in de voorafgaande druk, waarin de kuisingsoperatie voor het eerst werd uitgevoerd.

Vreemd genoeg blijft in het *Taschenwörterbuch* de zaak in hoofdlijnen gehandhaafd. Er wordt niets radicaal geschrapt, alleen worden in de vierde druk (1884), de eerste die door J. Oosting werd bezorgd, de clusters aanmerkelijk ingekrompen.

5 Kanttekeningen bij de gebruikte bronnen

Het beeld dat hier is geschetst van de eerste halve eeuw van Kramers' vertaalwoordenboeken vertoont op detailpunten nog enkele lacunes. Het is vooral jammer dat de editiegeschiedenis van het zakwoordenboek Frans nog bepaalde onduidelijkheden vertoont.

Welke problemen moesten worden opgelost, en waarom niet alles tot klaarheid kon worden gebracht, kan ik het best uiteenzetten door een aantal kanttekeningen te maken bij de gebruikte bronnen. Sommige van die opmerkingen zijn wellicht ook relevant voor ander bibliografisch onderzoek.

5.1 De exemplaren

Voor wat betreft de identificatie en de datering van de exemplaren levert het voorwerk van de Jaeger/Kramers-zakwoordenboeken redelijk goede informatie. De titelpagina geeft steeds duidelijk aan met welke editie we te maken hebben.⁴⁶ Het enige probleem dat moest worden opgelost was dat van de onregelmatigheden in de nummering die verband hielden met de overgang van Jaeger naar Kramers (zie 2.2 en 3.4).

De datering van de verschillende edities levert meer moeilijkheden. Helaas ontbreekt in een aanzienlijk aantal exemplaren elke tijdsaanduiding. Wanneer er wel een datum aanwezig is, staat deze vermeld onder het voorwoord.⁴⁷ Hierbij moeten we in het oog houden dat de datum van een voorwoord niet identiek hoeft te zijn met het jaar van publicatie.

Het ontbreken van een datering kan ermee te maken hebben dat het exemplaar in kwestie geen deel heeft uitgemaakt van de oorspronkelijke oplage van een bepaalde druk. Vergelijking van exemplaren van bij Van Goor uitgegeven woordenboeken doet namelijk blijken dat daar een tendens heerste eerder wel aanwezige jaartallen te schrappen uit latere oplagen van dezelfde druk.⁴⁸ Het zoeken naar gedateerde exemplaren van allerlei edities blijft dus belangrijk. Zolang deze niet beschikbaar zijn, moeten dateringsgegevens worden aangevuld uit de andere bronnen.

Een probleem op zich vormde de beschikbaarheid van exemplaren van de zakwoordenboeken. In antiquariaten treft men ze slechts zelden aan, en bibliotheken zullen deze eenvoudige gebruiksvoorwerpen niet regelmatig hebben aangeschaft. Niettemin is een enkel exemplaar te vinden in de universiteitsbibliotheken, maar dan meestal van een latere druk. Een zeer gelukkige vindplaats bleek uiteindelijk de bibliotheek van de Theologische Faculteit te Tilburg.⁴⁹ Hier bleken niet minder dan zestien verschillende deeltjes aanwezig. Op één na waren ze afkomstig uit de daarheen overgebrachte Centrale Bibliotheek Capucijnen, die als verzamelpunt had gediend voor de boeken uit de bibliotheken van allerlei capucijnen-vestigingen in den lande, waar deze schoolwoordenboeken kennelijk werden gebruikt.⁵⁰

Van de *Dictionnaire de Poche* bleek de eerste druk op naam van Kramers helaas onvindbaar. Verder kon ook niet met volstrekte zekerheid worden vastgesteld hoeveel drukken precies het licht zagen, en in verband daarmee of alle bestaande drukken waren teruggevonden. (Zie over deze kwestie 3.4, en meer in het bijzonder noot 29.)

Teleurstellend was dat er naast de Kramers-edities zo weinig parallelle Jaeger-edities opdoken. Ze bleven beperkt tot de eerste Kramers-drukken naast de derde Jaeger-drukken (zie 2.2) en één Jaeger/Kramers-koppel van Engels 5, uit de periode dat de editie nummering gelijkgetrokken was. Van de verschillende andere Jaeger-drukken die volgens de fondslijsten de Kramers-drukken lange tijd met verschillende nummering vergezelden, ontbreekt helaas ieder spoor.

5.2 De fondslijsten

Wie beschikt over een volledige reeks van jaarlijks verschijnende fondslijsten kan daaruit met enig vertrouwen de publicatiedata van de erin beschreven edities achterhalen. Wanneer, zoals in ons geval, slechts een beperkt aantal lijsten is teruggevonden, kan men zulke data slechts bij benadering uit deze bronnen reconstrueren.

Het is daarbij een gelukkige omstandigheid dat de gevonden fondslijsten met slechts een enkele uitzondering alle van een datum zijn voorzien. Men moet echter beseffen dat deze datum, soms alleen een jaartal, doorgaans niet identiek is met de publicatiedatum van de bepaalde druk waarin de fondslijst voorkomt. Telkens wanneer een nieuwe oplage van een bepaalde druk de uitgeverij verliet, werd, zo dat al gebeurde, namelijk de meest recente fondslijst bijgebonden. Zo vinden we enerzijds exemplaren van een zelfde druk met verschillend gedateerde fondslijsten, anderzijds exemplaren van een druk die nog niet vermeld staat in de bijgaande, kennelijk inmiddels verouderde, fondslijst.⁵¹

Van meer rechtstreeks nut voor de datering van de verschillende drukken blijken de fondslijsten die verschenen tussen 1873 en 1884. Deze vermelden bij de geadverteerde druk namelijk ook de verschijningsdatum.⁵²

Van Goors fondslijsten zijn niet alleen behulpzaam bij de datering. Ze schilderen ons ook een situatie van nog lange tijd parallel lopende maar ietwat verschillend gekarakteriseerde en ook verschillend genummerde Jaeger- en Kramers-edities. Zoals elders in dit artikel is uiteengezet, wordt dit geschetste beeld echter niet in alle opzichten door de werkelijkheid bevestigd. Dit geldt zeker voor het geïmpliceerde onderscheid in de gehanteerde spelling tussen de Jaeger-edities enerzijds en de Kramers-edities anderzijds (zie hierover 2.2 en 3.1).

Hier geldt dat een eens geschreven tekst die al lang niet meer relevant is niettemin klakkeloos wordt herhaald. Eveneens praktisch onveranderd blijft de korte basistekst die elk deeltje van de zakwoordenboeken vergezelt. Inhoudelijke veranderingen worden slechts te hooi en te gras en dan nog op weinig systematische wijze gesignaleerd. Opmerkingen van dien aard vindt men dan niet, zoals men zou verwachten, bij de beschrijving van elk deel apart, maar in een tekstdeel gewijd aan de zakwoordenboeken gezamenlijk.

Curieus is dat de fondslijsten na Kramers' dood (1869) zo zelden de bewerker noemen van de nieuwe drukken van de zakwoordenboeken. De enige die deze eer geniet is J. Oosting, als bezorger van de vierde druk van het *Taschenwörterbuch* (1884).⁵³

Men moet dus concluderen dat de fondslijsten slechts summier aandacht schenken aan kleinere doorlopende werkjes als de zakwoordenboeken. Over de grotere woordenboeken wordt vanzelfsprekend aanzienlijk meer informatie verstrekt, waarbij ook stevast de naam van nieuwe bewerkers wordt genoemd.

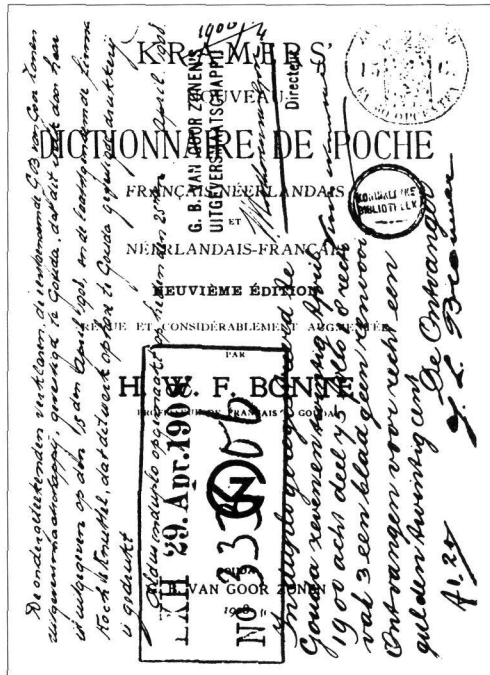
5.3 Het Nieuwsblad voor den Boekhandel

Dit vakblad wordt doorgaans beschouwd als een rijke bron van informatie over wat er in de uitgeverwereld omging. Uitgevers brachten daarin immers vaak hun nieuwe uitgaven onder de aandacht van de boekverkopers. Dit gold echter maar in zeer beperkte mate voor de verschillende vervolgdrukken van die uitgaven. In hoeverre dit met onze zakwoordenboeken gebeurde, is tot en met de jaargang 1892 gemakkelijk na te gaan in het 'Register van nieuwe uitgaven in Nederland'.

Omdat deze nuttige verzamelijst daarna niet meer werd samengesteld, wordt na 1892 het zoeken naar dit soort informatie aanzienlijk tijdrovender. Hiervoor moet nu namelijk het lijstje van nieuwe uitgaven in elk apart nummer van het Nieuwsblad worden opgeslagen. Ook kan men nog geluk hebben bij het nalopen van de door Van Goor geplaatste advertenties, waarvoor men het maandelijks overzicht van de adverteerders moet raadplegen. Dit alles heeft veel weg van het zoeken naar een naald in een hooiberg, zonder enige zekerheid dat er inderdaad ergens een naald verstopt is.

Slechts eenmaal vindt men een uitgave (namelijk de negende editie van de *Dictionnaire de Poche*) in de 'Lijst van ingekomen werken bij het Ministerie van Justitie ter verzekering van het auteursrecht', welke steeds als verzamelijst blijft opgenomen.

Het lijkt dat, na de aankondiging van eerste verschijning, de vervolgdrukken van de zakwoordenboeken nauwelijks meer onder de aandacht werden gebracht. Het is mijn indruk dat dit soort drukken doorgaans niet in het Nieuwsblad voor den Boekhandel werd gesignaleerd.

Titelpagina van het exemplaar van de negende druk van de *Dictionnaire de Poche* (1908) dat als bewijsstuk diende bij de aanvraag van het auteursrecht (aanwezig in KB).

De schamele oogst bestaat zodoende uit Frans: Jaeger 1 en 2 en Kramers 9; Duits: Jaeger 1 en 3 en Kramers 1; Engels: Jaeger 1.⁵⁴

5.4 Brinkman's Catalogus

Brinkman's Catalogus, de bekende bijbel voor de bibliograaf, beoogt volgens de titelpagina's van de voor ons doel relevante delen⁵⁵ een lijst te geven van 'Boeken, Plaat- en Kaartwerken, die gedurende [de aangegeven periode] in Nederland zijn uitgegeven of herdrukt; in alfabetische volgorde gerangschikt, met vermelding van den naam des uitgevers of eigenaars, het jaar van uitgave, het getal deelen, de platen en kaarten, het formaat en den prijs'. Het werk is derhalve een verzameling van uiterst waardevolle contemporaine gegevens, die bovendien elders vaak moeilijk te achterhalen zijn.

Het is dan ook jammer dat niet alle edities van onze zakwoordenboeken in de lijsten te vinden zijn. Van de in totaal 20 edities die zijn uitgekomen (9 Frans, 6 Engels en 5 Duits) staan er maar 13 geregistreerd, namelijk Frans 1, 2, 7, 8, 9, Engels 1, 3, 5, 6 en Duits 1, 3, 4, 5.

Niet alleen is het overzicht dus niet compleet, ook de gewenste onderverdeling in Kramers- en Jaeger-drukken, die voor elke taal vanaf de derde druk zou moeten plaats vinden, laat het nodige te wensen over. Het is wel zo dat we in alle delen van de *Catalogus* kunnen zoeken onder zowel Kramers als Jaeger, waarbij ons (behalve in het deel 1891-1900) steeds duidelijk wordt gemaakt dat zich achter de laatste naam J. Kramers Jz. verschuilt.

Maar Duits 3 en Engels 3, volgens de titelbeschrijving 'entworfen von'/'projected by A. Jaeger', typische Jaeger-drukken dus, staan in deel 1850-1882 (p. 671) helaas opgenomen onder Kramers, op de plaats waar de ontbrekende parallelle eerste druk onder Kramers' eigen naam had moeten staan. Alleen in deel 1882-1891 worden de Jaeger- en Kramers-edities Duits 4, Engels 5 en Frans 7 (de editie-nummers zijn inmiddels gelijkgeschakeld) onder beide auteursnamen apart geregistreerd, zij het ten onrechte met identieke titel. In deel 1901-1910 ten slotte staan, tegen alle logica in, Frans 8 en Engels 6 alleen onder Jaeger opgenomen. Een weinig consequente behandeling dus, die doet vermoeden dat ook in vroeger tijden het onderscheid tussen enerzijds Jaeger-, anderzijds Kramers-drukken niet gemakkelijk te doorschouwen was.

Erger is dat *Brinkman's Catalogus* in één geval niet de juiste titel vermeldt die behoort bij het jaartal van eerste uitgave. Zo verscheen in 1908 de negende editie van het deel Frans nog als *Dictionnaire de Poche*, en niet als *Kramers' Fransch Woordenboek*, zoals *Brinkman* ons wil doen geloven. Zoals we hebben gezien, vond deze hertiteling eerst plaats in 1910.

Omdat ook de opgegeven jaartallen van publicatie in enkele gevallen aantoonbaar onjuist zijn,⁵⁶ is de befaamde *Brinkman* voor ons doel heel wat minder betrouwbaar gebleken dan de reputatie van dat werk zou doen verwachten.

5.5 P.A.F. van Veen, *Drie generaties Van Goor: 1839-1951*

Helaas blijkt dit boek in details niet altijd betrouwbaar. Zeer teleurstellend was hier het ontbreken van ieder besef van de ware relatie tussen de Jaeger- en de Kramers-drukken. Zo vindt men bijvoorbeeld in de 'Chronologische Lijst van Uitgaven' onder de auteursnamen Jaeger en Kramers twee geheel parallel lopende rijtjes drukken opgevoerd, met dezelfde beginjaren. Dit terwijl de eerste drukken onder Kramers' eigen naam in werkelijkheid pas verschenen tegelijk met de derde Jaeger-drukken. Ook de bewering dat de Jaeger-drukken de gekuiste versies zouden zijn van de Kramers-drukken bleek in strijd met de waarheid.⁵⁷ (Zie ook 3.2 en noot 5.)

6 De datering van de drukken

Op grond van de beschikbare gegevens wordt hieronder een zo verantwoord mogelijke datering gegeven. De evidentie voor de vermelde jaartallen wordt daarbij expliciet vermeld, wat de mogelijkheid biedt de hardheid van de data te beoordelen.

De hardste data zijn die welke afkomstig zijn van titelpagina of voorwoord van de woordenboeken zelf. Ook de jaartallen die hier en daar in de fondslijsten als datum van uitgave worden vermeld, mogen betrouwbaar worden geacht. Als hard mogen ook gelden de gegevens uit het *Nieuwsblad voor den Boekhandel*, die immers rechtstreeks van de uitgevers afkomstig zijn, en in iets mindere mate die uit *Brinkman's Catalogus*. Ook de jaartallen uit de 'Chronologische Lijst van Uitgaven' in Van Veens *Drie generaties Van Goor*, hoe foutief soms ook, zijn natuurlijk niet zo maar uit de lucht gegrepen. Wat in die lijst vooral soms mis is gegaan, is het verbinden van ter uitgeverij gevonden jaartallen met de juiste editie. Deze data mogen daarom als vermoedelijk juist worden beschouwd zolang ze niet conflicteren met de harde data uit andere bron.

Als eerste deeltje verscheen destijds het zakwoordenboek *Frans*. Omdat de bibliografische beschrijving hier problemen oplevert, heeft het voordelen dit deel te behandelen nadat de deeltjes *Duits* en *Engels* aan de orde zijn geweest.

In het overzicht worden de volgende afkortingen gebruikt:

BC = *Brinkman's Catalogus*; 3G = *Drie generaties Van Goor*; FL = *Fondslijst Van Goor*; NB = *Nieuwsblad voor den Boekhandel*; TP = titelpagina; VW = voorwoord.

Het cijfer aan de kantlijn geeft de rangorde van de edities aan. Daarna volgt de editienummering zoals die op de titelpagina voorkomt. Voor informatie over hoe die nummering verliep wordt verwezen naar 3.4. Tussen haakjes geplaatste Jaeger-edities staan genoemd in de fondslijsten, maar zijn niet boven water gekomen. (Of er na 1889 nog Jaeger-edities bestonden kon niet worden vastgesteld). Achter het jaartal wordt telkens de hardste bron vermeld, en wel volgens de rangorde TP, VW, FL, NB, BC/3G. Verdere relevante informatie, ook voor wat betreft conflicterende dateringen, wordt geleverd via het notenapparaat. Voor bepaalde details betreffende veranderingen in het aantal pagina's zie 2.1, en 4.2 t/m 4.4.

6.1 Het Taschenwörterbuch

- 1 Jaeger 1858 (NB) (678 p.)
- 2 Jaeger 2 1864 (3G) (768 p.)
- 3 Jaeger 3; Kramers 1873 (vw) (768 p., verbrede kolom)
- 4 Kramers 4; (Jaeger 4) 1884 (vw, 27 jan. 1884)⁵⁸ (775 p.)
- 5 Kramers 5 1895 (BC/3G) (834 p.)

6.2 De Pocket Dictionary

- 1 Jaeger 1859 (NB) (701 p.)
- 2 Jaeger 2 1864 (3G) (702 p.)
- 3 Jaeger 3; Kramers 1876 (vw, juni 1876) (714 p., verbrede kolom)
- 4 Kramers 2; (Jaeger 4) 1880 (vw, mei 1880) (724 p.)
- 5 Kramers 5; Jaeger 5 1887 (BC)⁵⁹ (752 p.)
- 6 Kramers 6 1906 (TP) (701 p.)

6.3 De Dictionnaire de Poche

Zoals boven al werd opgemerkt (zie 3.4), roept de editienummering hier vragen op. Bij de deeltjes Duits en Engels was eenvoudig na te gaan dat de Kramers-drukken op een bepaald moment werden vernummerd, zodat het editienummer gelijk kwam te liggen met dat van de corresponderende Jaeger-druk. Dat eenzelfde operatie ook plaatsvond bij de *Dictionnaire de Poche* is niet onaannemelijk. Of dit werkelijk het geval was, en zo ja wanneer deze operatie precies haar beslag kreeg, kon echter niet eenduidig worden vastgesteld. De opstelling beneden volgt de gegevens van de fondslijsten, maar slaat, terecht of onterecht, de niet gevonden vijfde Kramers-editie over. (Voor wat betreft het totale aantal opgevoerde edities zie ook noot 29.)

- 1 Jaeger 1857 (NB) (711 p.)
- 2 Jaeger 2 1861 (NB) (756 p.)
- 3 Jaeger 3; Kramers 1866 (3G)⁶⁰ (J: 767 p.)
- 4 Kramers 2; 1868 (vw, dec. 1868)⁶¹ (772 p., verbrede kolom)
- 5 Kramers 3; (Jaeger 4) 1874 (vw, aug. 1874) (772 p.)
- 6 Kramers 4; (Jaeger 5) 1878 (TP) (788 p.)
- 7 Kramers 6; (Jaeger 6) 1882⁶² (FL, jan. 1882) (776 p.)
- 8 Kramers 7; (Jaeger 7) 1888 (vw, mei 1888) (840 p.)
- 9 Kramers 8 1901 (BC) (876 p.)
- 10 Kramers 9 1908 (TP)⁶³ (1320 p.)

Met dank aan Gerrit Bothof, Jaap Engelsman, Johan Gerritsen en Frits Stuurman, voor hun hulp bij het opsporen en beschikbaar maken van exemplaren.

Noten

1 Krachtens de Wet op het Lager Onderwijs van 1857 werd het mogelijk extra vakken, waaronder ook vreemde talen, op school te onderwijzen. Wanneer dit gebeurde, was er sprake van 'meer uitgebreid lager onderwijs' (M.U.L.O.). Een verdere sterke impuls ging natuurlijk uit van Thorbecke's Wet op het Middelbaar Onderwijs van 1863. Zie hierover P.Th.F.M. Boekholt en E.P. de Booy, *Geschiedenis van de school in Nederland, Assen/Maastricht: Van Gorcum*, 1987. Voor wat betreft de eisen die werden gesteld aan degenen die de vreemde talen gingen onderwijzen, zie F. Wilhelm, 'Training Foreign Language Teachers in the Netherlands (1795-1970): an historical outline', in: *Five Hundred Years of Foreign Language Teaching in the Netherlands, 1450-1950*, eds. Jan Noordegraaf en Frans Vonk, Amsterdam: vu, 1993.

2 Zie hierover Ewoud Sanders, 'Veten in de Lexicografie (1): Campagne versus Van Goor', *Trefwoord* 5, mei 1993, pp. 48-51 en hierboven pp. 76-82.

3 Ondergebracht bij uitgeverij Argus, een onderdeel van het Elsevierconcern, kan men ze onder andere nog vinden in het assortiment van boekenclubs als de ECI. Dat er nog leven in de serie zit blijkt hieruit dat Argus opnieuw drukken heeft uitgebracht van *Kramers' Woordenboek Frans* (38ste druk, 1991), *Kramers' Woordenboek Engels* (37ste druk, 1993) en *Kramers' Woordenboek Duits* (30ste druk, 1994). Van alle drie is najaar 1996 een verder bewerkte omgespelde vervolfdruk verschenen.

4 Over de geschiedenis van de Prisma-woordenboeken van 1952 tot 1993 zie Ewoud Sanders, *De W lijkt ons niet zo'n heksentoe* (Utrecht, 1993). Een ruime samenvatting daarvan is te vinden in *Trefwoord* 4, januari 1993, pp. 24-39.

5 Het besef van de wezenlijke continuïteit van de serie wordt helaas bemoeilijkt doordat bibliografische overzichten doorgaans verzuimen het gewenste verband te leggen. Zo vindt men in de bij Van Goor samengestelde 'Chronologische Lijst van Uitgaven' die het tweede deel vormt van P.A.F. van Veen, *Drie generaties Van Goor: 1839-1951* (Dordrecht, 1951), de 'zakwoordenboeken' geregistreerd op p. 87 onder de jaren van eerste uitgave 1857 (Frans), 1858 (Duits) en 1859 (Engels), waarna de 'woordenboeken' pas volgen op p. 100 en 101 onder de (helaas deels niet correcte) jaren 1910 (Engels) en 1913 (Duits en Frans). Zoals eerder opgemerkt in *Trefwoord* 2, juni 1992, p. 6, ontbreekt het gewenste verband ook in Claes, *Bibliography of Netherlandic Dictionaries* (1980). Dat niettemin uitgeverij Van Goor deze uitgaven onder hun verschillende titel wel degelijk in samenhang beschouwde, blijkt uit de doorlopende nummering van de edities. De onder nieuwe titel verschenen woordenboeken Frans, Engels en Duits werden namelijk aangemerkt als respectievelijk 9de druk, 7de druk en 6de druk.

6 Zie bijvoorbeeld de opmerkingen van de anglist E. Kruisinga bij de signalering van nieuwe drukken van Ten Bruggencate-Broers (10de druk ^{NE}, 1940) en Prick van Wely's Handwoordenboek (4de druk ^{EN}, 1941). Hij is van mening dat het woordenboek van Ten Bruggencate 'een tijdlang in de schaduw [heeft] gestaan' van Prick van Wely's Handwoordenboek, maar dat Broers (die overigens al in 1926 als bewerker aantrad) ze weer op gelijke voet heeft gebracht. Bij vergelijking van de delen ^{EN} vindt hij het onmogelijk een voorkeur voor een van beide uit te spreken (*Taal en Leven*, 5/3, jan. 1942, pp. 126-127).

7 Uiteindelijk heb ik de volgende 19 exemplaren kunnen inzien: mei 1857 (met supplement 1858), ongedateerd [1859/60], ongedateerd [1861/63], maart 1864, januari 1868, 1869, 1871, maart 1872, 15 mei 1873, 1 mei 1875, 15 juli 1876, 1 juli 1877, april 1878, januari 1879, januari 1882, mei 1884, mei 1886, januari 1888, september 1889.

8 De titel varieert enigszins. In de geciteerde vorm verschijnt hij in het exemplaar van mei 1864; vanaf maart 1872 heet de uitgeverij 'G.B. van Goor Zonen'.

9 Brinkman is daarbij duidelijk vollediger. *Brinkman's Catalogus* zal wel gebruik hebben gemaakt van de gegevens uit het *Nieuwsblad voor den Boekhandel*. Wat in dat blad staat, staat dus ook, zij het soms

---

anders geredigeerd, in Brinkman, terwijl het omgekeerde niet geldt.

10 Van deze gelegenheidspublicatie, door P.J. Geuze als directeur van de gelijknamige drukkerij opgedragen aan I. Noothoven Van Goor 'ter herinnering aan de hooggewaardeerde, langjarige, intieme samenwerking', werden slechts zes exemplaren gedrukt. Zie ook noten 23-25 en 38-39 in het hierboven herdrukte 'Leven en werk van Jacob Kramers (1802-1869)' van Sanders.

11 Van de eersteling onder de zakwoordenboeken, de *Dictionnaire de Poche*, werden de twee bestanddelen in het *Nieuwsblad voor den Boekhandel* afzonderlijk aangekondigd: het deel FN op 19 maart 1857 (p. 53), het deel NF op 2 juli 1857 (p. 133). Dit bleef een uitzondering, want hierna werden de zakwoordenboeken als geheel aangeboden. Het *Taschen-Wörterbuch* verscheen zelfs twee maal in het *Nieuwsblad*, eerst als korte aankondiging op 6 mei 1858 (p. 72), vervolgens met volledige beschrijving van de inhoud op 10 juni 1858 (p. 99). De *Pocket-Dictionary* ten slotte staat in dat blad vermeld op 21 april 1859 (p. 63).

De beschrijving van dit werk als een dictionaire van 'the English and Dutch and Dutch and English languages' doet de titel minimaal verschillen van een ouder soortgelijk zakwoordenboek Engels dat G.B. van Goor al in zijn fonds had, namelijk H. Picard, *A New Pocket Dictionary of the English-Dutch and Dutch-English Languages* (1843). Vanaf de derde druk van Jaeger/Kramers (1876) werd deze onhandige formulering echter veranderd in het meer gebruikelijke 'English-Dutch and Dutch-English', waarmee de twee zakwoordenboeken een volstrekt gelijknamige titel kregen.

Ook het ongebruikelijke verbindingsstreepje verdween uit de titel van de *Pocket-Dictionary* (vanaf de derde druk, 1876) en van het *Taschen-Wörterbuch* (vanaf de vijfde druk, 1895). Als generieke aanduiding gebruik ik verder in dit artikel deze gecorrigeerde spelling.

12 Behalve dat 'Zamensteller' later 'Samensteller' werd, bleef deze passage steeds onderdeel van de fondsljstbeschrijvingen. De bewoordingen blijken te zijn bedacht voor de presentatie van het zakwoordenboek Duits in de lijst van 1858.

13 *Vaderlandsche Letteroefeningen*, 1858, 1, pp. 600-601. De recensent A.B.M., die beweert: 'Wij zelve weten wat het zegt een Woordenboek te maken', zou A.B. Maatjes kunnen zijn, die in 1857 voor Van Goor de tweede druk bezorgde van het zakwoordenboek Engels van H. Picard. (Vgl. noot 11.) In dat geval zou zijn binding aan Van Goor mede verantwoordelijk kunnen zijn geweest voor de vriendelijke toon van de recensie. (Naar eventuele elders verschenen recensies heb ik niet uitputtend gezocht.)

14 *Vaderlandsche Letteroefeningen*, 1859, 1, pp. 347-348.

15 Het vermeldt dat het boek 'met niet minder dan 100 pagina's [is] uitgedijld'; in werkelijkheid waren het, zoals vermeld, 90.

16 Zie over Kramers het hierboven herdrukte 'Leven en werk van Jacob Kramers (1802-1869)' van Ewoud Sanders. Naar dit artikel wordt verder verwezen als Sanders, 'Jacob Kramers'. In iets vereenvoudigde vorm, en zonder notenapparaat, is dit artikel ook te vinden in *Onze Taal*, juli/aug. 1992, pp. 167-170.

17 Sanders, 'Jacob Kramers', p. 25.

18 In de *Vaderlandsche Letteroefeningen* werd de vordering van het deel Nederlands-Frans met spanning gevolgd. Afleveringen 1-9 (1855-1856) werden gerecenseerd in *Vad. Letteroef.*, 1856, 1, pp. 666-667, afleveringen 10-14 (1856-1857) in deel 1858, 1, 259-260, de afsluitende afleveringen 15-21 (1857-1858) in deel 1859, 1, pp. 388-390. De recensent L.A.H., die 'twintig jaar van zijn leven te Parijs [had] doorgebracht', was vol lof, en 'bewonder[de] het taal geduld en den onverdroten ijver van den hoogst verdienstlijken Kramers' (1856, 1, p. 666).

19 J. Kramers Jz., *Nieuw Nederlandsch-Fransch Woordenboek*, Gouda: G.B. van Goor, 1862, Voorrede (1 Julij 1862), p. vii.

---

20 Dit 'Bericht' is genomen uit de eerstvolgende, tweede, druk van *Kramers' Dictionnaire de Poche*, waarin het voorafgaat aan het eigenlijke voorbericht voor die uitgave, gesigneerd 'Gouda, Dec. 1868. Kr.' Van de eerste druk bevindt zich een fiche in de centrale catalogus van de Koninklijke Bibliotheek. Gezien het afkomststempel 'Minder Br. Kap. s' -Bosch' met bibliotheeknummer 40 zou het zich, samen met de andere aldus aangeduide werken, thans in de bibliotheek van de Theologische Faculteit te Tilburg moeten bevinden. Helaas bleek het daar onvindbaar, zodat vergelijking van Jaeger Frans 3 met *Kramers Frans 1* niet mogelijk was.

Dit vervolgde in de serie zakwoordenboeken Frans, waarin onze taal nu als 'Néerlandais' in plaats van 'Hollandais' staat aangeduid, paradeert overigens geheel ten onrechte als zelfstandige publicatie in de bibliografische lijstjes in Van Sterkenburg, *Van Woordenlijst tot Woordenboek* (1984), p. 144, en in Sanders' hierboven herdrukte artikel, en idem *Onze Taal*, juli/aug. 1992, p. 169.

21 Zie voor de omstandigheden van zijn dood en de complicaties betreffende zijn overlijdensdatum, het hierboven herdrukte artikel van Sanders, 'Jacob Kramers'.

22 Terwijl in de eerste druk van de zakwoordenboeken inderdaad de spelling-Siegenbeek werd gehanteerd, werden in de tweede druk van de deeltjes Duits en Engels (beide 1864) enkele Bilderdijkse spellingvormen geïntroduceerd, zoals *draayen* i.p.v. *draaijen*, en *kachel* i.p.v. *kagchel*.

23 Deze staat nog in de 4de druk van het *Taschenwörterbuch* (1884), de 5de druk van de *Pocket Dictionary* (1887), en zelfs nog in de 8ste druk van de *Dictionnaire de Poche* (1901).

24 Het werkwoord kussen lijkt trouwens een wat onwaarschijnlijk slachtoffer van mogelijke kuisingsdrift. Wordt immers de ring van de bisschop, of de hand van de paus ook niet gekust?

25 Zoals vermeld in 2.2 gold dit nog niet voor de derde druk van Jaeger Frans.

26 Een overeenkomstig exemplaar van de *Dictionnaire de Poche* is helaas niet gevonden.

27 De enige exemplaren die beschikbaar waren voor vergelijking waren Jaeger Duits 3 en *Kramers Duits 1*, Jaeger Engels 3 en *Kramers Engels 1*, en Jaeger Engels 5 en *Kramers Engels 5*. Verdere parallele exemplaren zijn niet boven water gekomen.

28 In werkelijkheid is in de fondsljst van jan. 1888 de *Kramers*-editie van de *Pocket Dictionary* weliswaar van 2 naar 5 versprongen, maar blijft die van Jaeger op 4 staan. In de lijst van sept. 1889 is het nummer van Jaeger vervolgens wel tot 5 opgetrokken. Mogelijk werden de parallele *Kramers*- en Jaeger-edities niet steeds op precies hetzelfde tijdstip uitgebracht.

29 Dat bij de verschijning van *Kramers Frans 2* (dec. 1868) niet ook een nieuwe druk Jaeger 4 zou zijn uitgebracht, lijkt op het eerste gezicht vreemd. Maar mogelijk wilde Van Goor nog een editie in de oude spelling in zijn fonds houden, en gebruikte hij daarvoor de al bestaande druk Jaeger 3. Opmerkelijk is dat *Kramers* zelf in het voorbericht bij *Kramers Frans 2* vermeldt dat deze tweede druk 'eigenlijk de vijfde is'. Vermoedelijk telt *Kramers* hier de drie Jaeger-drukken en de twee *Kramers*-drukken bij elkaar op, zonder te verdisconteren dat Jaeger 3 en *Kramers 1* in wezen identiek zijn.

Hoeveel edities van de *Dictionnaire de Poche* zijn er nu in totaal geweest? In de fondsljsten worden, anders dan bij de deeltjes Duits en Engels, voor de *Kramers*-drukken geen nummers overgesprongen. De lijsten bevatten negen *Kramers*-drukken, die worden voorafgegaan door twee Jaeger-drukken, dus elf edities in totaal. Als één verspringing, wat niet onaannemelijk is, een louter administratieve was om de editie-nummers van de Jaeger- en *Kramers*-drukken (omstreeks 1888) gelijk te schakelen, dan houden we tien edities over.

Deze tien edities zijn inderdaad teruggevonden. Of er daarnaast misschien nog een elfde heeft bestaan kon niet worden vastgesteld. (Zie hierover verder 6.3 en vooral noot 62.)

30 Het voorwoord geeft een uitgebreide opsomming van doorgevoerde veranderingen. Vreemd genoeg staat precies hetzelfde voorwoord ook in de latere zesde druk.

---

31 Loogman bezorgde voor Van Goor tevens de tweede druk (1880) van *Kramers' New Pocket Dictionary* (= Jaeger 4) en de zesde druk (1882) van de *New Pocket Dictionary* van H. Picard. Dat hij deze drukken bewerkte blijkt alleen uit de signatuur onder de voorwoorden, niet uit enig advertentiemateriaal van Van Goor. In de fondslijsten komt hij tevens voor als vertaler van *Vorstelijk Bloed*, historische roman uit het Hoogduits van A.E. Brachvogel. Verdere bijzonderheden over deze niet onverdienstelijke bewerker van de zakwoordenboeken heb ik niet gevonden.

32 E. Littré's befaamde *Dictionnaire de la langue française* in vier delen verscheen vanaf 1863. Deze werd frequent herdrukt. Een supplement kwam uit in 1873.

33 Zoals te lezen valt in het *Nieuw Nederlandsch Biografisch Woordenboek* (deel II, p. 207) behaalde Bonte (1840-1908) vele onderwijsakten. Vanaf 1867 werkzaam als leraar te Gouda, gaf hij vanaf 1881 alleen nog les in zijn voornaamste specialisme, de Franse taal- en letterkunde. Hij was de aangewezen persoon om *Kramers'* grote woordenboek Frans te herzien. De nieuwe uitgaaf, in de wandeling bekend als 'Kramers-Bonte', verscheen in twee delen als respectievelijk *Nouveau Dictionnaire Français-Néerlandais* (1878) en *Nouveau Dictionnaire Néerlandais-Français* (1883). Tevens bezorgde Bonte de vierde druk van *Kramers' Algemeene Kunstwoordentolk* (1886), en de elfde (1887), twaalfde (1896) en dertiende (1907) druk van *Kramers' Woordentolk Verkort*. Ten slotte bewerkte hij nog een argot-woordenboek van Villatte voor de Nederlandse markt. Het verscheen in 1892 bij Van Goor onder de titel *Parisismen. Alfabetisch gerangschikte verzameling der eigenaardige zeggingswijzen van het Parijse argot. Supplement op alle Fransch-Nederlandsche woordenboeken*.

34 Al eerder had Oosting voor Joh. Noman & Zn. de derde druk bewerkt van het zakwoordenboek Duits van S. Susan. In de volgende, vijfde druk van Van Goors *Taschenwörterbuch* (1895) staat hij vermeld als leraar aan de Hoogere Burgerschool te Rotterdam. Op zijn naam staat ook het *Practisch Handelswoordenboek in Vier Talen* (1890), dat hij samenstelde met enkele collega's van genoemde school. In bijgewerkte edities bleef deze uitgave van Van Goor nog verscheidene decennia in het fonds.

35 Scholte werd al in de volgende druk afgelost door zijn assistent H.W.J. Kroes, die het woordenboek Duits nog tientallen jaren onder zijn hoede zou houden, en ook veel andere goedlopende bloemlezingen en studieboeken voor die taal zou verzorgen.

36 Naast de drukken van *Kramers* bezorgde Van der Voort voor Van Goor ook nog de zevende druk van H. Picards *Pocket Dictionary of the English-Dutch and Dutch-English Languages* (1890).

37 Zijn systeem wijkt natuurlijk nog op verschillende punten af van het pas later gangbaar geworden fonetisch alfabet van de IPA (= International Phonetic Association).

38 Hoewel het deel NE inderdaad sterk aan omvang heeft gewonnen, blijkt de totale uitbreiding minder groot dan het voorwoord ons wil doen geloven. Dat het werk, nogal onverwacht, is gekrompen van 752 tot 701 pagina's, komt omdat er op een grotere pagina nu 73 regels staan in plaats van de vroegere 65. Enig rekenwerk leert dat er slechts een bescheiden inhoudstoename van circa 5% heeft plaatsgevonden.

39 Deze zinsnede verscheen voor het eerst in het nummer van 3 jan. 1893, p. 7, en voor het laatst in jan. 1904. In volgende gelijksoortige advertenties blijft deze opmerking achterwege.

40 De opmerking verschijnt voor het eerst in de vierde druk (1903), maar is in de zesde druk (1907) alweer verdwenen. Dit betekent echter niet dat Koenen zijn beleid in dezen heeft veranderd.

41 J. *Kramers* Jz., *Nieuw Nederlandsch-Fransch Woordenboek*, Gouda: G.B. van Goor, 1862. Voorwoord, p. VI. Vgl. Sanders, 'Jacob *Kramers*'.

42 In mijn exemplaar, blijkens de stempels afkomstig van de R.K. Kostschool St. Franciscus de

---

Sales te Goorle, is de onnette betekenis van 'naaijen' onleesbaar gemaakt. Dit soort doorhalingen, dat meer voorkomt, geeft een aardig inzicht in wat opvoeders in de dagelijkse praktijk ongepast vonden.

43 Het woord schaamspleet, waarnaar Kramers in zijn grote woordenboek Frans bij kut verwijst, kan als ingang ontbreken omdat het in wezen een technische anatomische term is. Wel aanwezig in de zakwoordenboeken zijn *schaamlid* en *schaamdeel* of *schaamdelen*. *Roede* ontbreekt als geslachtsdeel alleen in het deeltje Engels. Extreem puriteins gaat het dus zeker niet toe.

44 Toch geeft Weiland in zijn *Nederduitsch Taalkundig Woordenboek* (1799) al te kennen dat men dit woord, en het bijbehorende werkwoord, 'hier te lande in beschaafde kringen zoo veel mogelijk [vermijdt]'. Dit in tegenstelling, zo zegt hij, tot de minder schroomvallige Fransen. Mogelijk is dit de reden waarom deze woorden ontbreken in zijn *Beknopt Nederduitsch Taalkundig Woordenboek* (1826), waarin overigens andere door hem minstens even sterk gebrandmerkte woorden wel zijn blijven staan.

45 Deze kwalificatie van Weiland (beide woordenboeken) wordt ook geciteerd in het *WNT*.

46 Het ontbreken van een editienummer is dan een aanwijzing dat we te maken hebben met een eerste druk van hetzij de oorspronkelijke Jaeger-uitgave, hetzij de latere eerste Kramers-uitgave.

Uit het feit dat er twee exemplaren van de achtste druk van het zakwoordenboek Frans zijn gevonden met de aanduiding 'septième édition' op het titelblad, mag men concluderen dat een deel van de oplage van die achtste druk met een oude titelpagina de wereld is ingestuurd. Zulke exemplaren zijn gemakkelijk te herkennen aan de signatuur '8e DRUK' links onderaan elk katern.

47 Uitzonderingen hierop vormen de vierde en de negende druk van *Kramers' Nouveau Dictionnaire de Poche* en de zesde druk van *Kramers' New Pocket Dictionary*, die respectievelijk het jaartal 1878, 1908 en 1906 op de titelpagina dragen. Behalve de vroege drukken op naam van Jaeger, te weten Frans 1, 2 en 3, Duits 1, en Engels 1 en 2, zijn alle drukken van een voorwoord voorzien.

48 Uitgevers hebben kennelijk een hekel aan zichtbare tekenen van veroudering in hun uitgaven. Sommigen schromen zelfs niet een valse suggestie van nieuwigheid te wekken door elke volgende oplage onvervroren als een nieuwe druk te presenteren, zoals nu gebeurt met Brouwers, *Het Juiste Woord*. (Zie Claes, *Trefwoord* 2, juni 1992, p. 11.) Incidenteel komt het wel meer voor dat een bepaalde druk een ongewijzigde heruitgave is van een vorige. Dit is bijvoorbeeld het geval met de derde druk (1902) en de vijfde druk (1905) van Koenen's *Verklarend Handwoordenboek der Nederlandsche Taal*. Van Goor bezondigde zich met onze zakwoordenboeken echter niet aan deze praktijken.

49 Zie voor nadere informatie over deze bibliotheek de rubriek Berichten in *Trefwoord* 6 (1993).

50 Een andere in principe veelbelovende concentratie van vroegere kloosterbibliotheken, de in de Universiteitsbibliotheek van Utrecht ondergebrachte Collectie Thomaasse, kwam met slechts zes verschillende edities minder goed voor de dag.

51 Zo is de tweede druk van Jaeger Duits bijvoorbeeld aangetroffen met fondslisten gedateerd maart 1864, jan. 1867 (helaas slechts de eerste twee pagina's), 1871 en maart 1872. Dezelfde druk verschaft toevallig ook een voorbeeld van het andere geval: hij ontbreekt namelijk nog in de bijgebonden fondslijst van maart 1864. Publicatie later in dat jaar lijkt dus aannemelijk. Van deze druk zijn uitzonderlijk veel exemplaren bewaard gebleven. In tegenstelling daarmee is van vele andere drukken van de serie zakwoordenboeken slechts één enkel exemplaar teruggevonden.

52 Ook deze data moeten met de nodige omzichtigheid worden gehanteerd. Het blijkt namelijk dat de in de fondslijst vermelde datum een enkele maal die van de meest recente bijdruk of oplage is, niet die van de eerste verschijning van de druk in kwestie. Soms blijkt men ook te maken te hebben met een voorgenomen in plaats van een werkelijke datum van publicatie. Zo staat in de fondslijst van april 1878 de vierde druk van *Kramers' Nouveau Dictionnaire de Poche* aange-

---

duid als 'Uitgave April 1878'. Het voorwoord is echter gedateerd op 'Mei 1878'.

53 Ik spreek hier over de periode tot en met september 1889. Fondsljsten van latere datum heb ik niet aangetroffen. Pas vanaf 1906, het verschijningsjaar van de zesde druk van de *Pocket Dictionary*, kwam de naam van de bewerker op de titelpagina te staan.

54 Zie noot 11 voor de signalering van de eerste drukken. De tweede druk van Jaeger Frans staat aangekondigd in het *Nieuwsblad* van 25 juli 1861, p. 138. De parallelle drukken van Jaeger Duits 3 en Kramers Duits 1 zijn te vinden in het nummer van 4 febr. 1873, p. 241. De negende druk van Kramers Frans komt voor in het nummer van 19 mei 1908, p. 566, in het lijstje van werken waarvoor auteursrecht is aangevraagd; deze is te vinden onder de ingang Van Goor. De aanstaande verzending van exemplaren van deze druk aan de boekhandel wordt gemeld in een advertentie in het nummer van 10 april 1908, p. 421.

55 Van *Brinkman's Catalogus* zijn voor onze periode de volgende delen relevant: 1850-1882, 1882-1891, 1891-1900 en 1901-1910. Ze werden alle samengesteld door R. van der Meulen.

56 Blijkens het voorwoord stamt de vierde druk van Kramers Duits uit 1884, en niet uit 1888, zoals vermeld in *Brinkman*. Uit de fondsljsten blijkt verder dat Engels Jaeger 3/Kramers 1 uitkwam in juli 1876, en niet in het in *Brinkman* vermelde jaar 1877.

57 Zoals opgemerkt in Sanders, 'Jacob Kramers', noot 25, wekt Van Veen zelfs de indruk dat Jaeger en Kramers twee verschillende personen waren.

58 BC en 3G geven beide 1888 als verschijningsdatum. De datum van het voorwoord wordt bevestigd door de datum van uitgave vermeld in de fondsljst van mei 1884. Mogelijk verscheen in 1888 een bijdruk van Kramers Duits 4.

59 Voor Kramers 2 (1880) en Kramers 5 (1887) slaat 3G met de onwaarschijnlijke jaartallen 1896 en 1904 de plank ver mis.

60 Mogelijk verscheen Jaeger Frans 3, dat nog een oude titelpagina heeft zonder de naam 'Kramers' in de titel (zie boven, 3.3), al in 1865. Dit jaartal staat namelijk op de cataloguskaart in de bibliotheek van de Theologische Faculteit te Tilburg.

61 Met een voorwoord gedateerd Dec. 1868, is Kramers Frans 2 mogelijk pas in 1869 verschenen.

62 Opgemerkt moet worden dat het jaartal 1882 in de fondsljsten vermeld staat als de publicatiedatum van Jaeger 6 en Kramers 5, niet dus van Kramers 6. Een exemplaar van Kramers Frans 5 is niet gevonden, wel echter een van Kramers Frans 6.

Harde gegevens voor de datering van laatstgenoemd exemplaar ontbreken. Als we de beschikbare fondsljsten nalopen, blijkt Kramers Frans 6 op te duiken in de lijst van januari 1888, en nog niet aanwezig in die van mei 1886. Een publicatiedatum zo dicht op die van de volgende, zevende, druk (mei 1888) lijkt echter weinig aannemelijk. Een handzamer datum van ca. 1881 wordt ons geleverd op een fiche van de Rotterdamse Gemeentebibliotheek, aanwezig in de Centrale Catalogus van de KB. (Bij navraag bleek dat exemplaar van Kramers Frans 6 in Rotterdam helaas niet meer te vinden.)

Het Rotterdamse jaartal laat zich goed verenigen met de publicatiedatum januari 1882 van de fondsljsten. Het is dus aantrekkelijk om, zoals in onze opstelling gebeurt, de gelijkstelling van de editie-nummers al in 1882 te doen plaatsvinden. Maar het is natuurlijk ook goed mogelijk dat, zoals de fondsljsten aangeven, in 1882 eerst een vijfde druk verscheen, die pas een aantal jaren later tot de zesde werd vernummerd.

63 Op het in de KB bewaarde exemplaar waarop aantekening van auteursrecht is geschied staat de publicatiedatum 15 april 1908 precies aangegeven. Dergelijke interessante exemplaren hebben in de catalogus de toevoeging D.J. (= Departement van Justitie).

Nawoord

– De herkomst van Van Goors zakwoordenboekjes Frans, Duits en Engels, die in 1857, 1858 en 1859 zo plotseling uit de lucht kwamen vallen, is inmiddels achterhaald. Het bliken licht bewerkte versies te zijn van iets oudere werkjes uit het fonds van Tauchnitz, alle van onbekend auteurschap. (Zie hierover Jan Posthumus, ‘Van Tauchnitz naar Jaeger: de herkomst van Jaegers zakwoordenboeken Frans, Duits en Engels’, *Trefwoord* 10, dec. 1995, 16-32.) De dubieuze herkomst van de nieuwe publicaties verklaart voldoende waarom ze zonder voorwoord op de markt werden gebracht, en waarom bewerker Jacob Kramers er aanvankelijk de voorkeur aan gaf zich te verschuilen achter het pseudoniem A. Jaeger (de meisjesnaam van zijn moeder).

– Intussen is toch nog een exemplaar boven water gekomen van de eerste Kramers-editie van de *Dictionnaire de Poche* (1866). Terwijl bij Duits en Engels de eerste Kramers-editie geheel identiek was aan de gelijktijdige derde Jaeger-editie, blijkt dat bij het Frans anders te zijn geweest. Kramers-1 telt in het gedeelte NF namelijk 3 pagina’s meer dan Jaeger-3. De publicatiegeschiedenis in 6.3 dient daarom als volgt te worden aangepast:

3a. Jaeger 3; 1865 (zie noot 60), 767 p.

b. Kramers; 1866 (TP), 770 p.

Dit heeft ook implicaties voor de eerste alinea van noot 29.

Op grond van een nieuwe vondst leze men tevens:

4. Kramers 2; 1869 (TP).

– Vervolgens moet een beschuldiging aan het adres van *Brinkman’s Catalogus* worden ingetrokken (zie 5.4, eind). Een inmiddels gevonden gedateerd exemplaar vormt het onomstotelijk bewijs dat de titel *Kramers’ Fransch Woordenboek* inderdaad al in 1908 bestond, niet dus, zoals ik meende te weten, pas in 1910.

– Ten slotte een correctie in noot 13. A.B. Maatjes bezorgde de tweede druk van Picards zakwoordenboek Engels nog voor Joh. Noman & Zoon, niet dus voor Van Goor, die het werkje pas later aankocht. (Zie *Trefwoord* 11, 1996, p. 209.)

In memoriam C.H.A. Kruyskamp (1911-1990)*

Kruyskamps leven stond in het teken van de taal, de letteren, de muziek en de natuur. Al tijdens zijn middelbareschooltijd op de Gemeentelijke HBS te Rotterdam sprak hij bij voorkeur over literatuur. Met zijn schoolvriend Chris Matthijs maakte hij elke woensdagmiddag lange wandelingen in de polder Blijdorp.

Na zijn eindexamen in 1928 deed hij in de zeer korte tijd van negen maanden staatsexamen gymnasium-alfa. Hij volgde privélessen bij de rector van het Erasmiaans gymnasium, Rogge. Deze opleiding kreeg een logisch vervolg in de studie Nederlands te Leiden. In 1935 behaalde hij zijn doctoraalexamen en in 1939 promoveerde hij, 28 jaar oud, op *De re-freinenbundel van Jan van Doesborch*, een dichtwerk uit het begin van de zestiende eeuw. Het tweede deel verscheen in 1940.

Deze eerste twee boeken tonen Kruyskamps groot vermogen om zich in te leven in oude teksten en zo tot haarscherpe interpretaties van woorden en zinnen te komen. Dit talent, dat zich ook uitstrekt tot moderne teksten, is in al zijn tekstuitgaven en lexicografisch werk waarneembaar.

WNT

Drie jaar voor zijn promotie, in november 1936, was Kruyskamp aspirant-redacteur van het *Woordenboek der Nederlandsche Taal* (WNT) geworden. Dit woordenboek, waaraan hij tot juni 1976 heeft meegewerkt, beschouwde hij als zijn levenswerk, en met uitzondering van J. Heinsius heeft ook geen van de redacteurs zoveel artikelen voor het Woordenboek geschreven als hij. Kenmerkend voor zijn verbondenheid met en liefde voor het WNT is dat in zijn overlijdensadvertentie in *NRC Handelsblad* en het *Leidsch Dagblad* niet stond vermeld dat hij vierendertig jaar lang de bewerker van de Grote van Dale was geweest. Alleen zijn redacteurschap van het WNT werd genoemd. Waarschijnlijk beschouwde hij dat als echt wetenschappelijk werk. Wie zijn artikelen in het WNT leest, kan slechts met bewondering kijken naar zoveel kennis, eruditie en subtiliteit. Ze zijn alle gebaseerd op een groot taalgevoel, gepaard met een vanzelfsprekende vertrouwdeheid met de taalverschijnselen van de zestiende tot en met de twintigste eeuw, met de daarbij behorende grammatica en syntaxis en met de historische grammatica (hoewel deze laatste niet zijn grote voorkeur genoot). Dit was de praktische kennis die hij nodig had voor de bewerking van zijn artikelen. Voor de rest was hij wars van alle theorie. Veelzeggend zijn de zinsneden in het voorwoord van het door hem bezorgde boek *Iets over woordvorming* van Wobbe de Vries (Zutphen z.j.). Dat werk bevat een schat aan materiaal en het verleide Kruyskamp tot de uitspraak: 'Als de beoefenaars der hedendaagse Nederlandse taalkunde

door
Hans Heestermans

* Dit artikel is eerder gepubliceerd in *Trefwoord* 8 (1994), 18-23, en is een gewijzigde vorm van het in 1994 in het *Jaarboek van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde* te Leiden verschenen levensbericht van C.H.A. Kruyskamp, onder de titel 'Cornelis Helenus Adrianus Kruyskamp (Rotterdam 31 mei 1911 – Leiden 6 april 1990)'.

weer eens de tijd kunnen vinden zich wat meer te gaan bezighouden met het uitermate boeiende en belangrijke onderwerp van de woordvorming, zullen zij ontdekken dat het [...] boekje van Wobbe de Vries [...] een goudmijn is.' En: '[...] zijn nauwgezette waarneming [...] leidde tot uitkomsten en inzichten waarvan ook Chomsky's volgelingen misschien nog wel iets kunnen leren.'

Opvallend is dat de artikelen die hij in de aanvangsjaren van zijn redacteurschap schreef (zoals het omvangrijke *komen*), nauwelijks in kwaliteit onderdoen voor die uit de jaren van zijn lexicografische rijpheid. Hoogtepunten in zijn laatste periode zijn de lange lemmata *vinger* (35 kolom), *vleesch* (28 kolom), *vloek, vloeken* (22 kolom) en vooral *voet* (76 kolom). Voor wie van de taal houdt, zijn ze een bron van leesgenoeven. In een interview (natuurlijk over Van Dale; aan het *wnt* wordt, ten onrechte, zo vond hij, veel minder aandacht besteed) zei hij eens dat 'grote' woorden zoals *komen*, *gaan* en *zeggen* de woorden waren waaraan de lexicograaf zijn hart kon ophalen:

Dat zijn de artikelen die niemand leest, men kijkt alleen in een woordenboek als men een woord niet kent, maar juist de gewone woorden hebben de meest uitvoerige artikelen. De meeste ruimte wordt in beslag genomen door *hand*. Toen ik nog maar kort werkte ben ik wekenlang bezig geweest met *komen*. Een heidens werk, maar om een woord te ontleden dat zoveel begrippen dekt geeft veel bevrediging. De aardigheid is om die complexiteit te ordenen.¹

Die 'grote' woorden wortelen in onze cultuur. Ze vormen door hun talrijke betekenissen, connotaties, verbindingen, uitdrukkingen en spreekwoorden de basis en de ziel van onze taal.

Toch heeft het werk aan het *wnt* hem niet alleen vreugde gebracht. Toen op 19 december 1951 Jacoba van Lessen, vanaf 1946 hoofdredacteur van het *wnt* op persoonlijke titel, overleed, werd Kruyskamp niet, zoals hij verwacht had, benoemd tot haar opvolger. Het hoofdredacteurschap bleef vacant. Het heeft hem, briljant als hij was, maar – wellicht ook daardoor – altijd weer twijfelend aan zijn capaciteiten, diep geraakt. Ook in het verleden al had hij zich binnen het redactieteam min of meer solitair opgesteld. Geleidelijk aan voelde hij zich in die positie van *Einzelgänger* steeds meer thuis. Alle vergaderingen en contacten leidden hem af van zijn werk. In 1970 besloot hij zich, wat vergaderingen en dergelijke betreft, definitief uit de redactie terug te trekken en zich te concentreren op zijn wetenschappelijk werk: het *wnt*, Van Dale en zijn talrijke tekstuitgaven, en op zijn boekenbezit.

Zijn hang naar de alleenheid was de levenshouding die – noodgedwongen – het meest bij hem paste. 'Hij leefde voor de boeken en de taal – voor de woorden. Hij was niet iemand die makkelijk contact maakte. Hij had dat vormelijke – wilde wel anders zijn, maar kon het niet. Boeken waren eigenlijk zijn *trait d'union* met deze wereld. Hij schiep zijn eigen wereld in zijn studeerkamer.'² Zijn solitaire houding uitte zich in 1972 op een opmerkelijke manier. In dat jaar werkten vier generaties

¹ NRC Handelsblad 9.1.1981.

² José Kruyskamp-Salomé, geciteerd in Ewoud Sanders, 'De bibliotheek van C.H.A. Kruyskamp', in: *De Boekenwereld* 7 (1990-1991), pp. 91-94; het citaat op p. 94.

---

redacteurs bij elkaar al 121 jaar aan het *WNT*. Het *Woordenboek* inventariseerde toen de taal van 1500 tot 1972. In 1980 zou dat de taal van 1500 tot 1980 worden, en zo zou de eindgrens steeds meeschuiven met de tijd. Kruyskamp zag het gevaar van het opschuiven: het werk zou steeds meer tijd vergen, meer geld kosten en onevenwichtiger worden. Hij stelde voor van het *WNT* een echt historisch woordenboek te maken en de grens te bepalen op 1921. Dit jaartal, dat vrij willekeurig lijkt, is bewust gekozen: in 1921 verscheen namelijk één deel van L.A. van Royen en I.P. de Vooys, *Leerboek der mechanische technologie*, en om alle woorden voor de nieuwe technische vindingen een plaats te kunnen geven in het *WNT*, achtte Kruyskamp het verantwoord 1921 als *terminus post quem non* aan te wijzen.

Ofschoon hij van zijn mederedacteurs weinig of geen steun kreeg voor dit standpunt, zette hij, eigenzinnig als hij vaak was, zijn wil door. Hij nam in de *WNT*-afleveringen die hij redigeerde geen woorden en betekenissen van na 1921 meer op. Aan de binnenkant van het omslag van de eerste aflevering van deel XXII liet hij de volgende tekst verschijnen:

De naar zijn mening dwingende noodzaak tot beperking van den opzet, wil het *Woordenboek* ooit klaar komen, heeft den bewerkster doen besluiten in dit deel in beginsel geen materiaal meer op te nemen van na het jaar 1921. De ervaring met deze eerste aflevering, die op dezen voet bewerkt is, heeft hem gesterkt in de opvatting dat daarmee niets wezenlijks voor de doelstellingen van het *Woordenboek* verloren gaat, terwijl de ruimtebesparing aanzienlijk is.

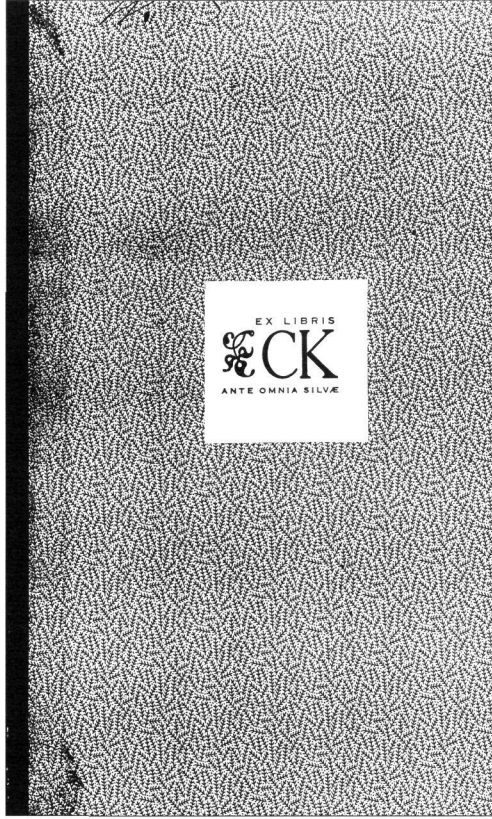
Op 12 februari 1976 wordt deze maatregel officieel bekrachtigd door het Bestuur van het Instituut voor Nederlandse Lexicologie. Vanaf dat moment verschijnt op de binnenkant van de omslagen de volgende tekst:

Per 12 Febr. 1976 heeft het Bestuur van de Stichting Inl besloten om, met het oog op de versnelde voltooiing van het *WNT*, de reeds eerder genoemde caesuur van 1921 integraal toe te passen. Voor DL. XXII [mutatis mutandis een ander deelnummer, HH] houdt dat in, dat geen bewijsplaatsen van na 1921 verwerkt zullen zijn, met uitzondering echter van gegevens verkregen uit dialectmateriaal en historiseerende bronnen.

Boeken

Kruyskamp kwam na 1970 zelden meer op het Scriptorium van het *WNT*, gevestigd op Rapenburg 68. Hij werkte het liefst in zijn eigen studeerkamer. De arbeid aan het *WNT* en ook aan de tekstuitgaven kon hij gemakkelijk thuis verrichten, omdat hij de meeste van de boeken die hij ervoor nodig had zelf bezat.

Wie ooit het voorrecht heeft gehad die bibliotheek te aanschouwen, zal haar niet licht vergeten: 45.000 banden. Reeds bij het betreden van het pand Rapenburg 49 werd men, eenmaal de hal gepasseerd, over-

'Voor alles de bossen', het ex libris van Kruyskamp, waarvan de tekst is ontleend aan de *Bucolica* van Vergilius (2, 63).

rompeld door de gigantische hoeveelheid boeken in de brede gang. Maar het walhalla voor de boekenliefhebber bevond zich achter de gang, in de tuinkamer, de werkkamer van Kruyskamp. Hier waren alle belangrijke naslagwerken: de grote en vaak ook de kleine negentiende- en twintigste-eeuwse woordenboeken van het Nederlands, Frans, Duits, Engels en Zuid-Afrikaans; de oudere Nederlandse woordenboeken vanaf Kiliaan; de buitenlandse encyclopedieën (verschillende edities van de Brockhaus, de *Encyclopaedia Britannica*, de Larousse en soortgelijke werken die, op de veiling van Kruyskamps boekerij op 27 en 28 november 1990, verscheidene buitenlandse belangstellenden trokken: de *Encyclopaedia Britannica* uit 1797-1803 ging voor 4500 gulden van de hand).

Zijn talrijke boeken uit de zestiende, zeventiende en achttiende eeuw vormden een pendant van de WNT-bibliotheek. Vaak zelfs bezat hij het origineel, waar het WNT zich met een kopie moest behelpen. Hier, in deze kamer, verrichtte hij de werkzaamheden die hem gelukkig maakten en hij voelde er zich ook gelukkig. Altijd was er klassieke muziek te horen, ofwel via de radio (BBC 3, Kruyskamp voelde zich verraden toen deze klassieke zender van de kabel werd genomen), ofwel uit zijn grammofooninstallatie. De aanwezige poezen, waarvan er altijd één, als Kruyskamp niet achter zijn bureau zat, maar in een van de twee luie stoelen bij de salaman-

derkachel – onveranderlijk met een boek in zijn hand –, zich op zijn schoot nestelde, waren zeer vertrouwd met Vivaldi, Bach, Telemann, Obrecht, Beethoven en Gesualdo. Zij vormden (op het eind van zijn leven was er nog maar één poes, de dood van elk van hen deed hem veel verdriet) met de boeken het ideale decor van de studeerkamer van een geleerde. Kruyskamp was op en top een boekenverzamelaar, met alle rituelen die daarbij behoorden. Toen hem, ter gelegenheid van zijn vijftenzestigste verjaardag in 1976 (die voor hem tevens een afscheid van het *WNT* en Van Dale betekende), de afscheidsbundel *Opstellen* werd aangeboden in het pand van de Haagse firma Nijhoff, destijds nog de uitgever van de Grote van Dale, haalde hij na de officiële toespraak van de samensteller de aanbiedingsfolder van de bundel uit zijn zak en borg die zorgvuldig in het hem zojuist overhandigde boek met de woorden: ‘Nu is het pas volledig.’

Ook kon het hem een buitengewoon genoegen doen als hij een werk dat hij dubbel bezat, tegen een veel hogere prijs dan hij ervoor betaald had op een veiling kon verkopen. Op een van de laatste veilingen die hij bezocht, waarop ik toevallig ook aanwezig was, werd een compleet tijdschrift geveild voor ruim vierhonderd gulden. Toen wij gelijktijdig naar buiten liepen, vertrouwde hij me fluisterend toe: ‘Dat was mijn exemplaar, ik heb het een paar maanden geleden voor dertig gulden op een boekenmarkt gekocht.’ Uit zo’n transactie putte hij grote vreugde.

Kruyskamp begon al vroeg met het verzamelen van boeken. In de verzamelsbundel *Over de omgang met woorden* schrijft hij: ‘Van postzegels stapte ik over naar het boek als verzamelobject. Dat moet omstreeks mijn veertiende zijn geweest. Sindsdien heeft de liefde voor het boek mij nooit meer verlaten en ben ik geworden tot wat in het Engels zo treffend een “bookman” wordt genoemd.’³ Zijn liefde voor boeken blijkt ook uit zijn *Aanwijzingen voor de verkoop van mijn bibliotheek*, een wilsbeschikking die hij op 13 februari 1986 schreef – ‘typisch genoeg achterop briefpapier van een veilinghuis’:⁴ ‘Er moet vooral op gelet worden dat de afdelingen die bij elkaar horen niet gescheiden worden. Er zijn twee kernen in mijn bibliotheek: de afdeling naslagwerken in de ruimste zin, en de afdeling letterkunde en geschiedenis.’ Verderop schrijft hij over een kleine collectie wetenschappen en kunsten: ‘Het verdient overweging dit rekje met de inhoud als één nummer te veilen. Het kan voor iedere beginnende verzamelaar een onschatbare kern van een bibliotheek vormen.’ Kruyskamp ging zelfs zo ver de nabestaanden een bepaald transportbedrijf aan te raden. ‘Dat zal wel duur zijn, maar [dit bedrijf] heeft veel ervaring in het verhuizen van bibliotheken en bezit speciale wagentjes voor boeken-transport, waarmee plank voor plank overgebracht kan worden.’⁵

Van Dale

In 1942 werd Kruyskamp, samen met zijn *WNT*-collega dr. F. de Tollenaar, door de firma Nijhoff aangezocht een grondige bewerking van de *Van Dale* op de markt te brengen. Overigens waren er van de kant van het Departement van Opvoeding, Wetenschap en Kultuurbescherming,

³ *Over de omgang met woorden* (Nauta BV, Zutphen 1990), ook aangehaald bij Sanders, ‘Bibliotheek Kruyskamp’, p. 91.

⁴ Sanders, p. 92.

⁵ Idem.

Afdeeling Kultuurbescherming en Wetenschap, grote bezwaren tegen de toekomstige werkzaamheden van de beide WNT-redacteuren aan van Dale. In een brief van dit departement aan een van de twee staat de volgende passage:

Het ligt geheel niet in de bedoeling U en de andere heeren beperking op te leggen bij het verrichten van wetenschappelijk werk of van nevenwerkzaamheden, die het werk aan het Woordenboek niet schaden. De Commissie heeft alleen te waken tegen al wat met de belangen van het Woordenboek in strijd zou komen en juist dit is met het verleenen van wetenschappelijke medewerking aan een nieuwe uitgave van van Dale het geval. Deze uitgave is immers een onderneming, die concurrentie beoogt tegenover de editio minor van het Woordenboek. In opdracht van de Regeering heeft de redactie van het Woordenboek de uitgave van de editio minor ter hand genomen. De bedoeling is in enkele jaren te komen tot een woordenboek voor dagelijksch gebruik, opdat het Nederlandsche volk in het bezit zal komen van een in alle opzichten betrouwbaren en gedegen gids. Het is nu toch wel een redelijk verlangen, dat leden van de redactie van het Woordenboek zich van medewerking aan de nieuwe uitgave van van Dale onthouden.

De laatste druk van van Dale op dat moment, de zesde, dateerde van 1924 en was in het begin van de jaren veertig sterk verouderd. Het boek werd dan ook nauwelijks meer verkocht. Kruyskamp en De Tollenaere hebben in die zevende druk, die in 1950 zou verschijnen, zoveel aangevuld aan woorden, vaste verbindingen, zegswijzen, spreekwoorden, uitdrukkingen en citaten, dat pas in 1950 met recht van de 'Grote' of 'Dikke' Van Dale gesproken mag worden. Het spreekt haast vanzelf dat de beide WNT-redacteuren hier vooral gebruik maakten van het materiaal van het WNT. In welke mate van Dale aan het WNT schatplichtig is, illustreert Kruyskamp in de *Inleiding* op de tiende druk van van Dale in 1976:

Van hoeveel gewicht de gegevens van het WNT zijn moge hieruit blijken dat b.v. het gedeelte van *Trekken* tot en met *Tuin* dat in deze nieuwe druk van van Dale voor het eerst op basis van dat woordenboek behandeld kon worden, daarbij is uitgedijd van 27 tot 40 kolommen, dus ongeveer 50 procent.

Na de zevende druk kwam er een einde aan de samenwerking met De Tollenaere. Ook hier weer speelt Kruyskamps streven om alleen te werken een grote rol. In de achtste (1961), negende (1970) en tiende druk (1976) heeft Kruyskamp het boek steeds completer en vooral gezaghebber gemaakt. Hij was briljant in het onderscheiden van de verschillende betekenissen van een woord en zijn taalgevoel stelde hem in staat snel en trefzeker te definiëren.

Kruyskamp hield van de taal, maar vooral van de oudere taal. Illustratief daarvoor is de passage uit de *Inleiding* van de tiende druk (p. XIII):

Van Dale is in oorsprong en opzet een negentiende-eeuws woordenboek, en hoezeer de bewerker er in de opeenvolgende drukken naar gestreefd heeft het inderdaad bij te werken en te moderniseren, dat oorspronkelijke karakter is toch opzet-

---

telijk en weloverwogen gehandhaafd. In de negentiende eeuw immers heeft de Nederlandse taal haar grootste expansie bereikt. Het is bij uitstek de eeuw van het geschreven en gedrukte woord, de eeuw van de gecultiveerde stijl.

De negentiende eeuw was Kruyskamps eeuw. Zijn werkkamer vertoonde er alle trekken van: bruine velours gordijnen, een salamanderkachel in het midden, en boekenkasten haaks op de muur. Zijn vrouw, José Kruyskamp-Salomé, is ervan overtuigd dat haar man gelukkiger was geweest in de negentiende eeuw. 'Hij had moeite met de moderne tijd en voelde zich niet in deze wereld passen.' Dat was ook het beeld dat Kruyskamp van zichzelf had. Het eerste boek dat hij aan zijn vrouw gaf, op 25 augustus 1951, was *Vreemdeling in de wereld* (z.j.) van Pär Lagerkvist. Voorin het boek schreef hij: 'Voor Jos, van een vreemdeling in deze wereld.'⁶

Het mag dan ook geen verwondering wekken dat Kruyskamp, de negentiende-eeuwer, veel moderne woorden als een aanslag op die negentiende-eeuwse gecultiveerdheid beschouwde. Zo weigerde hij om in van Dale 'onzinwoorden' als *boterberg* en *boerenmetworst* op te nemen. Hij gaf de voorkeur aan 'een enorm reservoir van uitdrukkingen, zegswijzen, wendingen, kortom van taalmogelijkheden waaruit hij [de taalgebruiker, HH] slechts te putten heeft om ze weer te actualiseren' (*Inleiding* tiende druk, p. XIII). Zijn vreemdelingschap in deze wereld kwam ook tot uiting in enige subjectief gekleurde definities in van Dale. De meest geciteerde definitie waaruit Kruyskamps eigenzinnigheid blijkt, is die van *pop(muziek)*, 'ben. voor zekere oorspr. op de rock-'n-roll gebaseerde, bij jeugdige en onrijpe personen in de smaak vallende, hedendaagse amusementsmuziek'. Ik zou haar hier niet nog eens vermelden als ik niet beschikte over een Kruyskamp typerende reactie op enkele critici die deze omschrijving 'elitair' noemden. In een vraaggesprek pareert Kruyskamp deze kwalificatie als volgt:

Elitair? [...] Daar ben ik het bepaald niet mee eens. Ik geef niet toe aan de tendens om aan woorden als 'elite' of 'intellect' een denigrerende betekenis te verbinden. Dat zijn kreten, waarmee wordt gediscrimineerd ten aanzien van iemand die zijn neus uitsteekt vanuit een hoek waar men zich gediscrimineerd voelt. En wat die omschrijving betreft: er zijn nu eenmaal termen, al zijn het uitzonderingen, waarbij je niet ontkomt aan een bepaalde appreciatie. In het algemeen heb ik naar objectiviteit gestreefd, maar bij sommige woorden ontkom je niet aan een subjectief element. En wat men er ook over zal blijven schrijven, de popmuziek is naar mijn mening nog steeds triviaal en lawaaimakerij.⁷

Kruyskamp was, zoals gezegd, een groot liefhebber van klassieke muziek. En ook van rust. Hij was een kamergeleerde die zich het meest op zijn plaats voelde te midden van zijn tienduizenden boeken. Die popmuziek doorbrak de vrede van zijn studeerkamer en hij liet dat weten aan de lezers van van Dale. Zo'n definitie past overigens in de traditie van dr. Samuel Johnson, op wie Kruyskamp zich regelmatig beroept. In de *Inlei-*

⁶ Idem, p. 94.

⁷ In een krantenknipsel uit het archief-Kruyskamp (mogelijk uit *Het Parool*).

---

ding tot de tiende druk (p. xv) schrijft hij: 'Dat in zaken waarvan de waardering louter een kwestie van smaak is ook de lexicograaf een persoonlijke noot mag laten horen, beschouwt de bewerker als een onbetwistbaar recht, waarvan Samuel Johnson de beschermheer is.'

TNTL

Kruyskamp heeft zijn hele leven geweigerd lid te worden van verenigingen. Hij wist dat hij er zich als eenling niet thuis zou voelen. Hij maakte één uitzondering: in 1941 werd hij lid van de Maatschappij en in 1945 trad hij toe tot de Commissie voor taal- en letterkunde, waarvan hij onmiddellijk secretaris werd. Vijfendertig jaar lang, tot 1970, bleef hij werkzaam in deze Commissie. Talrijk zijn zijn bijdragen aan het Tijdschrift voor Nederlandse Taal- en Letterkunde (TNTL), ze getuigen van zijn grote werkracht en snelheid van werken, een snelheid die verwondert bij iemand die zoveel twijfel over zichzelf koesterde. Vanaf 1953 publiceert hij een ongekend aantal boekbesprekingen, waaruit zijn grote belezenheid blijkt, zowel van het *Handboek tot de geschiedenis der Nederlandse Letterkunde* van G. Knuvelde, de uitgave van Jan van der Noots *Het Bosken en het Theatre* door W.A.P. Smit, de *Kamper Spreekwoorden* door G.G. Kloeke, als van deel IV van het *Woordeboek van die Afrikaanse Taal*.

In 1970 trekt Kruyskamp zich uit de Commissie terug. Het is het begin van zijn steeds solitairder wordend bestaan. In 1976 legt hij het hoofdredacteurschap van *van Dale* neer, maar hij werkt nog mee aan de elfde druk die in 1984 zou verschijnen: hij reviseerde de *Aanhangsels*. In totaal had hij een aandeel in vijf edities van *van Dale*.

Hij blijft nog publiceren, maar het aantal geschriften neemt uiteraard af. Dat kan ook niet anders bij zo'n indrukwekkende voorafgaande productie.

Kruyskamp sterft op 6 april 1990, een van de laatste neerlandici die op bijna alle deelgebieden van de neerlandistiek goed thuis was.

Voor naamste geschriften

- Vele artikelen in het *Woordenboek der Nederlandsche Taal* ('s-Gravenhage/Leiden 1882-1998).
- *De refreinenbundel van Jan van Doesborch*, 2 dln. (Leiden 1939-1940).
- *Van Dale. Groot Woordenboek der Nederlandse Taal*, zevende, achtste, negende en tiende druk ('s-Gravenhage 1950, 1961, 1970, 1976); '*Aanhangsels*' elfde druk (Utrecht/Antwerpen 1984).
- *Dichten en spelen van Jan van den Berghe* (Antwerpen 1950).
- *Apologische spreekwoorden* ('s-Gravenhage 1947).
- 'De commissie voor taal- en letterkunde', in: *Gedenkboek bij het 200-jarig bestaan van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde te Leiden, gevierd op 18, 20 en 21 mei 1966* (Leiden 1966).
- W. de Vries, *Iets over woordvorming*, opnieuw uitgegeven door C. Kruyskamp (Zutphen z.j. [1972]).

-
- G.A. Bredero's *Rodd'rick ende Alphonsus* (Culemborg 1973).
  - G.A. Bredero's *Stommen ridder* (Culemborg 1973).
  - *Kramers' Vreemde-Woordentolk*, negenentwintigste druk ('s-Gravenhage 1977).
  - F.A. Stoett, *Nederlandse spreekwoorden en gezegden*, negende geheel herz. en zeer verm. dr. bew. door C. Kruyskamp (Zutphen 1980).

‘Uw “encyclopedie” is een prul’ De totstandkoming van Sijthoffs woordenboek voor kennis en kunst*

door Nop Maas

In zijn sympathieke werkje *Oorsprong en geschiedenis van de Nederlandse encyclopedie* (AO no. 2164, 1-5-1987) komt C. Kruyskamp ook te spreken over Sijthoffs woordenboek voor kennis en kunst dat begon te verschijnen in 1890:

Het verscheen in 60 afleveringen van 80 blz. à 25 cent en was in 1895 voltooid in 10 delen van 576 blz. elk, met een zeer gering aantal eenvoudige technische illustraties. Typografisch is er met de grootst mogelijke economie te werk gegaan, ook door het gebruik van afkortingen, met name van de lidwoorden en voorzetsels; zo verscheen het steeds als 't en de als d. [...]. De bewerking is volstrekt anoniem; zelfs in het gedenkboek van Sijthoff bij het honderdjarig bestaan in 1951 is er niets over te vinden, en er is ook geen voor- of nawoord. Niettemin is het een zeer degelijk werk; de beknoptheid ging niet ten koste van de volledigheid, noch in het aantal lemma's, noch in de redactie der artikelen, en als uitgave heeft het zeker aan zijn doel beantwoord, ook commercieel: nog na 50 jaar was het aantal exemplaren dat antiquarisch [...] aan de markt kwam legio. Er was ook een soort luxe-uitgave van, gebonden in vijf delen in zwart half marokijn. Het werk kostte compleet gebonden f 19,- terwijl er voor f 2,50 een etagère bij geleverd werd. De prijs was dus slechts 1/4 van die van de Winkler Prins, die 76,80 in linnen en f 84,80 in half leer kostte [...]. (p. 19)

Op basis van het brievenarchief van uitgeverij A.W. Sijthoff (dat berust in de Universiteitsbibliotheek van Leiden) is er een en ander aan te vullen en te nuanceren bij Kruyskamps schets. In de eerste plaats kan de identiteit van de bewerkers ingevuld worden. Voorts krijgt men de indruk dat de uitgave niet bepaald een groot commercieel succes was, terwijl tijdgenoten ook niet onverkort positief waren over de kwaliteit van het werk.

Voordat ik de totstandkoming van Sijthoffs woordenboek schets aan de hand van de beschikbare correspondentie, is het passend eerst enige aandacht te besteden aan het voorgelacht van deze encyclopedie. Dit naslagwerk is immers een afstammeling in rechte lijn van Nieuwenhuis' woordenboek voor kennis en kunst.

Nieuwenhuis' woordenboek

Tussen 1820 en 1829 verschijnt bij H.C.A. Thieme te Zutphen in acht delen het *Algemeen woordenboek van kunsten en wetenschappen, voor den beschaafden stand en ten behoeve des gezelligen levens*, onder medewerking van een aantal vaderlandsche geleerden bijeenverzameld door Gt. Nieuwenhuis. De basis voor Nieuwenhuis' werk is het succesvolle *Conversations-Lexicon* van Brockhaus. Maar, zegt Kruyskamp, Brockhaus is vooral gebruikt voor Duitse plaatsen, personen en zaken, met veel weglatingen en bekortingen. Nieuwenhuis' woordenboek bevat dus nogal wat oorspronkelijk

* Dit artikel is eerder gepubliceerd in *Trefwoord* 7 (1994), 7-22.

Nederlands werk. Nieuwenhuis' *Algemeen woordenboek* verschijnt in een oplage van 3300 exemplaren.¹

Over Gerrit Nieuwenhuis geven de biografische woordenboeken geen nadere informatie. Van 1834 tot 1844 verschijnt in negen delen een *Aanhangsel op het Algemeen woordenboek van kunsten en wetenschappen*. Volgens het 'Voorbericht' bij deze uitgave was Nieuwenhuis hoogleraar te Deventer toen hij zijn werk begon en werd hij later hoogleraar te Leiden.² Van de reeds overleden medewerkers worden genoemd: J.O. Arntzenius uit Harderwijk, E.A. Borger en J.M. Kemper uit Leiden, H. Muntinghe en J.A. Uilken uit Groningen en Jacob Vosmaer uit Utrecht. In het Centraal Bureau voor Genealogie trof ik een overlijdensadvertentie van Nieuwenhuis aan:

Mijn waarde Echtgenoot, de Heer Gerrit Nieuwenhuis, werd gisteren avond, ten gevolge van een ongelukkigen val, in den ouderdom van 68 jaren, van mij en onze kinderen door den dood weggenomen. Utrecht 8 Julij 1829. J. Fruijt, Wed. G. Nieuwenhuis. Volgens begeerte van den Overledenen, zullen er geene uiterlijke teekenen van rouw gedragen worden.

Herdruk Nieuwenhuis

De ondernemende, maar steeds in geldverlegenheid zittende uitgever K. Fuhri begint in 1851 met een tweede, omgewerkte en vermeerderde druk van Nieuwenhuis. De onderneming staat onder hoofdredactie van S.C. Snellen van Vollenhoven, die zich door twaalf andere geleerden terzijde laat staan.³ Om de voltooiing van het werk te garanderen regelt Fuhri dat, na zijn eventuele vroegtijdige dood, de encyclopedie voortgezet zal worden door A.C. Kruseman.

Uit de brieven van Snellen van Vollenhoven aan zijn medewerker G.D.J. Schotel blijkt dat de hoofdredacteur ervoor wil waken dat het woordenboek een curiositeitenkabinet wordt. Ook is hij huiverig voor al te veel biografische bijdragen. Maar verder blijkt vooral dat het werk met grote willekeur wordt samengesteld. Steeds geeft Snellen van Vollenhoven aan zijn correspondent op hoever in het alfabet de druk inmiddels gevorderd is. Hij vraagt om bijdragen voor het vervolg (de onderwerpen zijn kennelijk te beslissen door Schotel), terwijl nog bij Schotel berustende bijdragen voor het reeds gepasseerde deel van het alfabet niet meer welkom zijn. Typerend voor de nonchalance – die later door de bewerkers van *Sijthoffs woordenboek* gesignaleerd zal worden – is dit ongedateerde brieffragment van Snellen van Vollenhoven aan Schotel uit 1851:

Ik krijg van tijd tot tijd wel eens een lijstje van artikels, die gij voorneemt te bewerken, maar zie ze niet altijd arriveren en kan mij toch niet ophouden; dit maakt dat het werk nog onvollediger zal worden, dan het uit den aard wezen moet. Ik wilde gaarne dat hierin door Ued eenige wijziging gebragt werd.

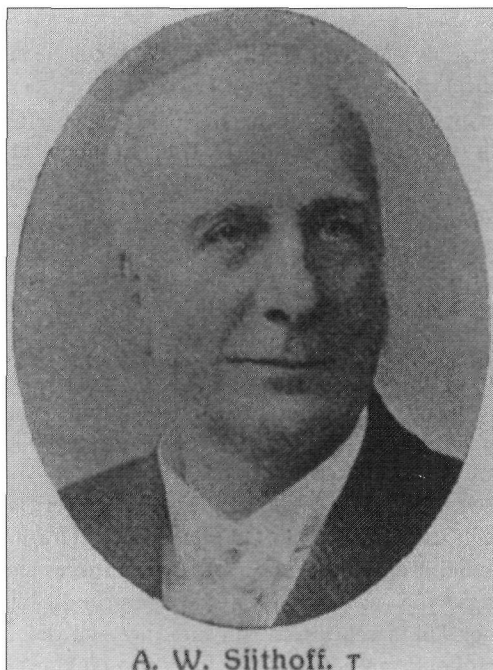
Aan de andere zijde zult Ued niet alles gedrukt vinden, wat gij mij toegezonden hebt; dit heeft een dubbele oorzaak, namelijk eerst heb ik wel eens een artikel als minder doelmatig op zijde gelegd (b.v. aedes, aedacula) andere verkort, maar ten andere ben ik genoodzaakt uwe artikels op een blaadje staande van

1 A.C. Kruseman, *Bouwstoffen voor een geschiedenis van den Nederlandschen boekhandel, gedurende de halve eeuw 1830-1880*. Eerste deel. Amsterdam 1886, p. 27.

2 Maar in het *Album Scholasticum* komt hij niet voor. Wellicht heeft er een verwisseling plaats gehad met de Leidse hoogleraar J. Nieuwenhuis.

3 Het getal twaalf wordt genoemd door R. van der Meulen in *Een veertigjarige uitgeversloopbaan. A.W. Sijthoff te Leiden. 1851 – 1 Januari – 1891*. Amsterdam 1891, p. 41. Afgaande op de brieven van Snellen van Vollenhoven aan G.D.J. Schotel (Letterkundig Museum) wordt medewerking verleend door Schotel (vreemden en inlanders, bijbelse personen en zaken en enkele oudheidkundige artikelen), Mr. W.R. Boer (staatslieden), ds H. Broese uit Aardenburg (doopsgezinden), Snellens zwager ds Vollenhoven (bijbelse onderwerpen), dr G.Ph.F. Groshans (medicijnen), J.G. Liernur (wijsgeren), C.A.J.A. Oudemans. Van de kunstschilder P.J. Schotel wordt opgemerkt dat nog niet zeker is of hij deedoet. Behalve de hier genoemden geeft Van der Meulen in *Brinkman's catalogus van 1850-1882* nog de namen van E.M. Beima, F.A.T. Delprat, L.J. Egeling, F.W.C. Krecke, W.M. Perk, P.H.J. Wellenbergh. Volgens deze bron zijn de houtgravuren naar tekeningen van P.Tétar van Elven. A.C. Kruseman (*Op*, p. 792) noemt nog als medewerker P.M. Brutel de la Rivière.

elkander te knippen daar zij niet altijd volgen en dan zijn de snippertjes zoo verbazend kleine feuilles volantes, dat zij in den regel op de drukkerij zoek raken. Zoo zijn er wel enkele verloren geraakt.

De Leidse uitgever-drukker
A.W. Sijthoff.

De oplage van de herdruk bedraagt 1500 exemplaren, waarvan er 450 geplaatst zijn in oktober 1854, als de uitgave gevorderd is tot vel 27 van deel 2.⁴

Omdat hij bij geruchte vernomen heeft dat Fuhri de uitgave wil staken, informeert de Leidse uitgever A.W. Sijthoff of het woordenboek te koop is. In een brief van 19 oktober 1854 ontkent Fuhri het gerucht, maar toont hij zich toch wel genegen tot verkoop. Hij heeft geld nodig voor een krant die hij wil uitgeven. Sijthoff wordt voor f 3800,— eigenaar van Nieuwenhuis' woordenboek.

De wisseling van uitgever heeft gevolgen voor de redactie van het woordenboek. De inmiddels tot conservator van 's Rijks Museum van Natuurlijke Historie in Leiden benoemde Snellen van Vollenhoven schrijft op 22 december 1854 aan Schotel:

Om U te vrijwaren voor het onnodig schrijven van artikels, waartoe gij misschien na Kerstmis lust zoude gevoelen, meld ik U dat ons Woordenboek door Fuhri verkocht en in handen van Sijthoff (alhier) overgegaan is, die het werk terug wil brengen tot het origineele plan van F[uhri] namelijk het herdrukken van Nieuwenhuis' Woordenboek met bijvoeging van eenige weinige nieuwe artikels. Daar ik mij moeijelijk naar dit plan kan conformeren en bovendien tegenwoordig te weinig tijd meer over heb, sedert het Museum mij het grootste deel van den dag ontnemt, heb ik als redacteur mijne demissie genomen.

⁴ R. van der Meulen, *O.c.*, p. 41-44. Aan dit werk is ook een aantal andere gegevens over de overname door Sijthoff ontleend.

Later zult gij van Sijthoff wel een omstandig gedrukt berigt ontvangen. Fuhri drukt de letter B voor zijne rekening af, doch zoo het schijnt, zonder haast te maken.

Sijthoff engageert vervolgens als redacteur H.M.C. van Oosterzee, een predikant die veel redactioneel werk voor hem doet.⁵ Maar in november 1855 wordt hem de redactie ontnomen, omdat het Sijthoff niet snel genoeg gaat. Waarschijnlijk wordt dan Snellen van Vollenhoven weer geëngageerd. Volgens een ontwerp-contract tussen Sijthoff en Snellen van Vollenhoven uit 1855⁶ zou er ieder jaar een deel moeten verschijnen, zodat na acht jaar het werk compleet zou zijn. Het honorarium bedraagt f 1000,- per jaar (inclusief boeteclausule voor te laat inleveren), waarvan Snellen van Vollenhoven dan ook zijn medewerkers moet betalen.⁷

Vier jaar later, op 15 maart 1859, laat Snellen van Vollenhoven aan Sijthoff weten dat hij de hoofdredactie neerlegt. Als de kwartaalbetaling van f 250 naar f 300 zou zijn verhoogd, had hij zich waarschijnlijk nog eens laten overhalen. Maar nu het debiet van het werk dit onmogelijk maakt, legt hij de redactie neer met aflevering 3 van deel 6.

Wie na het vertrek van Snellen van Vollenhoven de redactie voert is onduidelijk. Misschien speelt toch H.M.C. van Oosterzee weer een rol. Duidelijk is dat Sijthoff allerlei mensen met meer of minder succes als medewerker probeert te engageren. Jacob van Lennep weigert omdat hij overwerkt is, J.A. Alberdingk Thijm schrijft dat hij niet mee wil doen wegens de anti-katholieke inhoud van het werk. De journalist en kunsthistoricus Tobias van Westrheene Wz. levert wél artikelen.

Als in 1868 het werk met zijn tiende deel compleet is, is nog een vijfde van de oplage onverkocht. In 1871 verkoopt Sijthoff de rest zonder kopijrecht door aan C.L. Brinkman, die daarmee voorkomt dat dumping van Nieuwenhuis zijn *Geïllustreerde Encyclopedie* van A. Winkler Prins in de wielen kan rijden.⁸

Algemeene Nederlandsche encyclopedie

Tussentijds doet Nieuwenhuis' woordenboek ook nog dienst bij een andere onderneming. In 1864 kondigt de Zutphense uitgever P.B. Plantenga een Nederlandse bewerking aan van de elfde druk van Brockhaus' *Conversations-Lexikon*. Sijthoff ziet daarin een concurrent voor zijn Nieuwenhuis, die tot deel acht gevorderd is. Hij wil Plantenga afschrikken door een goedkope en verkorte Nieuwenhuis uit te geven. Na overleg besluiten Sijthoff en Plantenga tot de gezamenlijke uitgave van de *Algemeene Nederlandsche encyclopedie voor den beschaafden stand*. Tussen 1865 en 1868 worden de tien delen voltooid en in 2500 exemplaren afgezet. Als basis voor het werk dienen de artikelen van de tweede druk van Nieuwenhuis, die door de bewerkers met Brockhaus worden vergeleken en bijgewerkt.⁹

5 Nader onderzocht zou moeten worden welke inhoudelijke gevolgen er voortvloeien uit de verschillende redactiewisselingen.

6 Dit ontwerp-contract is niet gedateerd, maar zit in map 1855 van het brievenarchief.

7 In brieven aan Sijthoff noemt Snellen van Vollenhoven in ieder geval de namen van de medewerkers Verster (krijgskunde) en Pols.

8 R. van der Meulen, *O.c.*, p. 56 en de Sijthoff-correspondentie. Volgens het *Nieuwsblad voor den Boekhandel* ging het bij de verkoop om 664 exemplaren à f 8,-.

9 R. van der Meulen, *O.c.*, p. 218-220. In de correspondentie tussen Sijthoff en Plantenga worden de volgende namen van (potentiële) medewerkers genoemd: Groneman Sr. voor natuurkundige vakken, Groneman Jr. voor wis- en werktuigkunde, Ds. Baumhauer voor godsdienst, kerkelijke geschiedenis en filosofie, predikant Erdbrink voor geschiedenis en andere vakken.

Sijthoffs woordenboek voor kennis en kunst, eerste redacteur

In 1889 besluit Sijthoff een nieuwe, goedkope encyclopedie uit te geven, waarvoor weer Nieuwenhuis' woordenboek als basis moet dienen. Voor de bewerking doet hij een beroep op C.H.M. (Cornelis Hendrik Matthéus) Vierhout, die al vele redactionele klussen voor hem geklaard had (onder andere de bewerking van de werken van P.J. Andriessen en van *De geschiedenis van Nederland* van Jacob van Lennep). Vierhout was hoofd van een openbare school in Amsterdam, voordat hij in 1881 om gezondheidsredenen (wellicht de bijziendheid waarover hij in zijn brieven spreekt) naar Meerssen in Limburg vertrok. Vierhout overlijdt in 1924 op 98-jarige leeftijd.¹⁰

Op 7 april 1889 bericht C.H.M. Vierhout aan Sijthoff:¹¹

Ik heb Uwe letteren aandachtig gelezen en overwogen, en kan U verklaren, dat ik niet alleen den moed en den lust heb, het door U voorgestelde werk te aanvaarden, maar ook – 't zij met bescheidenheid gezegd – mij bekwam gevoel om het te doen. Ik heb veel gelezen, een gelukkig herinneringsvermogen en, behalve zeer vele aantekeningen, de beschikking over Winkler Prins' encyclopedie (1e uitg.) Brockhaus Conversations Lexicon (9e Aufl.) Algemeene Nederl. encyclopedie bij Plantenga & Sijthoff en Websters real dictionary (een zwaar deel in 4° ed. 1870). Ieder dezer lexicons heeft zijne eigenaardige deugden. Ik schat de Engelsche Webster zeer hoog, om de *evenredige* bedeeeling der onderscheiden kunsten en wetenschappen, den beknopten en toch rijken inhoud en de duizend zeer kleine, maar duidelijke houtsneden ter illustratie. Al deze mijne bronnen zijn echter al vrij wat jaren ten achter, mij ontbreekt een recente uitgaaf of een of andere *Ergänzungs-Lexicon*. Hulp zal ik hoofdzakelijk behoeven voor de artikelen, die betrekking hebben op de nieuwere *scheikunde* en *physica*: wat daarin gedurende de laatste 15 of 16 jaar is gewrocht, heb ik niet voldoende bijgehouden. 't Artikelsgewijs opplakken van 't geheele werk is alzoo niet noodig.¹²

10 De gegevens over Vierhout zijn ontleend aan familieberichten in het Centraal Bureau voor Genealogie.

11 Voor de brieven van Vierhout en Zuidema die geciteerd worden, geldt dat niet steeds duidelijk is aan wie ze gericht zijn. Sijthoff woonde in Frankrijk, terwijl zijn zaken in Nederland waargenomen werden door zijn schoonzoon C.G. Frentzen. Voorzover er sprake is van een rolverdeling is het deze, dat Sijthoff vriendelijk stimuleert, terwijl Frentzen opjaagt en de kosten probeert te drukken.

12 Kennelijk had Sijthoff voorgesteld de artikelen van Nieuwenhuis uit te knippen en op te plakken, opdat ze gemakkelijk onder verschillende medewerkers verspreid konden worden.

Vierhout heeft wel een aantal vragen: is het de bedoeling een bijgewerkte uitgave van Nieuwenhuis te geven of een nieuw werk met Nieuwenhuis als grondslag; wat moet de omvang worden; komen er illustraties in; kan het honorarium geregeld worden per vel of per deel? Vanwege zijn bijziendheid, die het reizen bemoeilijkt, wil hij een en ander het liefst schriftelijk bediscussiëren.

Op 12 april 1889 zet Vierhout de gedachtewisseling voort met beschouwingen over de omvang. Sijthoff wil kennelijk nog levende beroemdheden opnemen (wat in Nieuwenhuis niet het geval was). In verband met de omvang stelt Vierhout voor 'alleen te gedenken de eminente lui, die in een of ander vak *époque* gemaakt hebben'. Als voorbeelden noemt hij Beets, Charles Rochussen, Jozef Israëls en Abraham Kuyper. Tot Vierhouts vreugde heeft Sijthoff besloten geen illustraties op te nemen: die horen in specialistische werken thuis.

Interessant is, dat de mercantiele Sijthoff probeert te bewerken dat de nieuwe encyclopedie ook voor katholieken aanvaardbaar is. Vierhout gaat akkoord met de voorgestelde revisoren:

Ik wist wel niet, dat Winkler Prins op den index staat, maar kan 't best begrijpen, want hij tart nog al eens den Syllabus.¹³ Ik zie echter in dit Roomsche land, (in Limburg) dat de Index het debiet van een boek niet zoo heel erg schaadt, want in de seminariën, kloosters en fraterhuizen worden zulke werken bijzonder druk besteld en voor de liberale en independente Roomschen is 't verbod juist een aanbeveeling. Toch moet Uw woordenboek ook voor den geloovigen Katholiek toegankelijk zijn; dit kan best; ik zie hier niet tegen op, en heb – meen ik – in mijn vaderl. geschiedenis getoond, dat redelijke ergernis vermeden kan worden. 't Ligt veel aan de wijze van uitdrukking; men kan dezelfde zaak op twee manieren zeggen; een encyclopedist is geen pleiter of propaganda-maker, maar een reporter; hij zegt nooit apodictisch: 'zoo is 't'; maar 'A of B heeft gezegd, dat het zús, en C of D dat het zóó is'. Ik acht het zeer verstandig een r.k. revisor te nemen, en stel daartoe voor: den Heer Mr. A.J.B. Stoffels, advocaat, oud-schoolopziener te Amsterdam, maar sedert 1863 directeur der Rijks Hoogere Burgerschool te Roermond. [...]

Praktisch gesproken stelt Vierhout voor losse met wit doorschoten exemplaren van Nieuwenhuis te laten sturen, waarop hij zal aangeven wat door deskundigen moet worden bewerkt.¹⁴ Omdat hij al zijn tijd aan het woordenboek zal moeten geven, moet hij het onderwijs aan zijn jonge kinderen aan anderen overlaten. Hij wil duizend gulden per jaar verdienen, ofwel f 250,- per deel van 24 vel (Vierhout rekent dan nog met de omvang van Sijthoffs 50 cents-editie). Ze zijn dus een rap tempo van plan. De door Sijthoff toegezegde bronnen wacht hij af.

Op 29 april 1889 stuurt Vierhout al het eerste vel als proeve van bewerking. De hoeveelheid tijd die het hem kost, is hem tegengevallen. Over dit eerste vel heeft hij precies een week gedaan. Veel medewerking van anderen wil hij niet. In het eerste vel komen maar twee artikelen voor die bewerkt moeten worden door een medicus (*aambeien* en *aamborstigheid*) en twee voor een jurist (*aangifte* en *aanwas*). Stoffels heeft hij geschreven, maar deze heeft nog niet geantwoord.

Op 5 mei maakt Vierhout omvangrijke berekeningen van de hoeveelheid letters van Nieuwenhuis en van het nieuwe woordenboek. Hij schat dat hij tien jaar nodig zal hebben om het werk te voltooiën. Het honorarium is nog steeds niet geregeld. Hij blijft bij duizend gulden per jaar. Stoffels durft de taak niet aan. Met de beoogde medewerkers Vosmaer en Doyer wil hij nader overleg. Hij vraagt zich af of de door Sijthoff als corrector voorgestelde geograaf E. Zuidema genoeg van de klassieke talen weet om zijn werk goed te corrigeren.

Op 13 mei stuurt hij al het derde vel. Met ingenomenheid releveert hij dat er 37 nieuwe artikelen bijgekomen zijn, zonder dat de omvang van het geheel gegroeid is in vergelijking met Nieuwenhuis. Hij denkt nu aan 7 à 8 jaar. Inmiddels stelt hij voor de correctie van de proeven ook in eigen hand te houden. Hij vraagt nu voor ieder van de beoogde tien delen duizend gulden inclusief correctie. Bovendien stelt hij voor om kapelaan Cremers uit zijn dorp de zaak te laten controleren op katholieke problemen. Hij besluit zijn brief met:

13 De *Syllabus Errorum* werd in 1864 door de paus gepubliceerd en registreerde de moderne, veelal liberale, beginselen en opvattingen die in strijd waren met de leer van de katholieke kerk.

14 In deze fase zijn o.a. twee zonen van Carel Vosmaer als medewerker in de markt: luitenant W. Vosmaer en dr. G.C.J. Vosmaer. Behalve de reeds genoemde mr. Stoffels komt ook een dr. Doyer in de correspondentie voor. Geen van deze heren zal daadwerkelijk gaan meewerken.

Nog iets. Om 't werk tot het laatst toe recent te doen blijven, verzamel ik al sinds 22 Apr. (toen ik 't eerste art. schreef) uit de dagbladen en tijdschriften excerpten op losse strooken alphabetisch in loketten gerangschikt. Wij geven als laatste deel een supplement, waarin deze glossen gebruikt worden, en drukken voor ieder deel een bericht, dat elk kooper of inteekenaar 't recht heeft aanmerkingen of bijvoegingen in te zenden, waarvan zooveel mogelijk in dat supplement gebruik gemaakt zal worden.

Op 21 mei neemt hij Sijthoffs honoreringsvoorstel aan: duizend gulden per deel, f 10.000,— totaal, inclusief correctie en hulp van specialisten. Voorwaarde is dat hij zijn hulp zelf mag kiezen. Hij heeft in zijn omgeving dr. Ledeboer, een gepensioneerd Oost-Indisch hoofdofficier van gezondheid, mr. Hazelhorst ('een Katholiek rechtsgeleerde, die zich geretireerd heeft') en luitenant Hendriksz, die onderwijs geeft bij de militaire cursus te Maastricht. Bovendien zijn er vele jonge geleerden die verplichting aan hem hebben voor een deel van hun opleiding en die hij gratis kan consulteren.

In volgende brieven worden allerlei praktische afspraken gemaakt over de correctie van proeven en dergelijke. Eind mei komt ter sprake dat ter bevordering van het debiet in Vlaanderen Vlaamse celebrititeiten in het woordenboek moeten worden opgenomen, maar hem ontbreken bronnen daarvoor. Verder informeert hij of Van Vloten niet een biografisch woordenboek van Nederlandse letterkundigen heeft uitgegeven. Hij bedoelt waarschijnlijk de bloemlezing *Nederlandsch dicht en onacht*. Vierhout is er niet vóór om alle levende professoren op te nemen, omdat het eind dan zoek is.

Op 15 december 1889 bevestigt Vierhout de ontvangst van vijf delen (a-1) van het *Illustrirtes Konversations-Lexikon* dat uitgegeven wordt door de Berlijnse uitgever Otto Spamer (de tweede druk verscheen tussen 1885 en 1891). Volgens hem hangt het succes van de onderneming af van de 'bijzondere goedkoopte' gecombineerd met 'volledigen inhoud'. De voortgang en vermoedelijke omvang relateert hij steeds aan Nieuwenhuis, maar volgens Vierhout is dat niet de juiste berekeningswijze, omdat Nieuwenhuis zeer ongelijkmatig bewerkt is. *Er zijn vellen waar hij 6 à 7 kolom bijgevoegd heeft, maar ook vellen waar 16 à 18 kolom bijkwam.* Hij heeft nu de letter A af en is nu wat Nieuwenhuis betreft pas aan vel 34 van deel 1 ($\frac{1}{15}$ van het geheel), terwijl hij bij Winkler Prins al voorbij de helft van deel 2 ($\frac{1}{10}$ van het geheel) is. Ook in vergelijking met Spamer en Chambers is hij op een tiende.

Over de typografie schrijft hij op 15 december:

Wat het drukken zonder interliniën aangaat, 't publiek pruttelt er tegen en de oogartsen spuwen vuur en vlam. Hier staat tegenover: 1° dat een woordenboek geen leesboek is, maar slechts wordt nageslagen of doorgesnuffeld; 2° dat de scherpe letter op 't witte papier veel goedmaakt en 3° dat 't bijna $\frac{1}{5}$ minder papier kost.

Het voorstel van Sijthoff om alsnog platen op te nemen uit een buitenlands werk raadt hij af, omdat die platen er niet bij passen. Ze beelden meer af dan in *Sijthoffs woordenboek* aan de orde komt. Teleurgesteld is Vierhout omdat zijn naam uit de beoogde titel is verdwenen (*Vierhout* gebruikt ook in zijn brieven soms de afgekorte lidwoorden en voorzetsels die hij in zijn kopij aanwendt):

Ik hoop niet dat U mij van ijdelheid zult beschuldigen, als ik U 't volgende openhartig schrijf: Toen U mij de onderneming voorstelde, heeft de gedachte, dat door mijn naam aan zulk een werk te verbinden, deze naam nog een tijd na mijn dood zou voortleven, en dat dit v. gunstigen invloed op mijn kinderen kan zijn, mij er toegebracht, het te aanvaarden en met ijver door te zetten. Financieele redenen hebben mij niet bewogen. 't Is waar, dat de Duitsche en Engelsche lexikons veelal d. naam v.d. uitgever dragen, maar dit komt doordat die steeds door een vereeniging v. specialiteiten worden vervaardigd, en 't moeilijk is te decideeren, wien van hen 't leeuwenandeel toekomt. De Fransche en Nederl. woordenboeken hebben tot dusverre doorgaans naar den schrijver of de schrijvers geheeten, en in mijn geval is 't een feit, dat ik alleen de auteur ben. Ik exerceer niet slechts, maar ik ontwerp gansch nieuwe artt. en put rechtstreeks uit d. bronnen: de periodieke berichten. Er is nog geen haast bij, er is pas vier vel gezet; ik verzoek U daarom over deze mijne bezwaren bedaard na te denken, en als 't kan, d. titel te laten blijven, zooals die aanvankelijk was:

C.H.M. Vierhout
Woordenboek
voor
Kennis en Kunst
1e deel
A-...
Leiden. A.W. Sijthoff.

Uit Vierhouts brief van 31 december blijkt dat inmiddels een zekere Smit, firmant van de papierfirma Lutkie en Smit te Amsterdam aangekomen is als katholiek revisor: hij heeft weinig aanmerkingen. In het voorjaar zal Sijthoffs vertegenwoordiger met het eerste deel op stap gaan langs de boekhandel. Voortgaande vergelijking met andere woordenboeken bevestigt Vierhouts vermoeden over de omvang. Dat Winkler Prins qua omvang spoort met Brockhaus is volgens hem geen wonder omdat deze voor het overgrote merendeel een vertaling van Brockhaus is. Wat de titel aangaat, buigt hij voor Sijthoff:

Ik leg mij daarbij neder op voorwaarde, dat als het werk goed gaat (ik bedoel daarmee als de eerste vier of vijf deelen een voldoende debiet hebben) U mij helpt in 't publiek te doen weten, dat ik de samensteller ben, – niet uit ijdelheid maar om de redenen, die ik U reeds geschreven heb. De titel wordt dan kortweg: 'Sijthoffs Woordenboek voor Kennis en Kunst' of als U dat te mager vindt: 'Sijthoffs Woordenboek voor Kennis en Kunst, uit de nieuwste bronnen verzameld'. 't Mij gezondene concept is slecht gestyleerd en onwaar. De waarheid (maar die kan men zoo niet op een titel zetten) is, dat de hoofdzaken uit mijn ouwen trouwen kop worden gepompt.

Prospectus

Begin 1890 ontwerpt Vierhout de tekst voor een prospectus:

Met goed vertrouwen vestigen wij de aandacht van 't Noord- en Zuid-Nederlandsch publiek op de uitgave van de nieuwe Encyclopedie: *Sijthoffs Woordenboek voor Kennis en Kunst*.

Zeker bestaan er reeds vele dergelijke werken; maar zij zijn óf zóó beknopt, dat zij slechts als woordenlijst of als tolk voor kunstwoorden dienst doen, óf zij zijn op zóó breede schaal aangelegd, dat zij door den hoogen prijs slechts voor weinigen verkrijgbaar zijn. Een woordenboek, dat, alleszins volledig, in iedere richting van wetenschap of kunst op de hoogte des tijds is, zoodat het in aller behoefte voorziet, en dat toch zoo goedkoop is, dat ieder 't zich kan aanschaffen, ontbrak tot dusverre. Dit Woordenboek zal onderwijzers, leeraars en studeerenden, ambtenaren, handelaars en fabrikanten, journalisten, dagbladlezers en ieder, die zichzelf ontwikkelen of zijn lectuur geheel genieten wil, een trouwe hulp wezen en hem niet te leur stellen.

Dit doel is door twee middelen bereikt: 1° door de typographische uitvoering; een blik op de hierachter gevoegde proefbladzijde zal de overtuiging geven, dat er verbazend veel in eene kleine ruimte is verrat, en dat de scherpe letter toch gemakkelijk leesbaar is; 2° door de inrichting en den stijl. Er is aanhoudend gestreefd naar eenvoud, getracht om in korte, duidelijke zinnen veel te zeggen; alleen de hoofdzaken, het noodige is uitgekozen, en hierdoor is 't mogelijk geworden, in een – gemakkelijk te hanteeren – boekdeel ongeveer hetzelfde te vermelden, wat bijv. in twee – zwaar op de hand wegende – banden van *Brockhaus' Conversations-Lexikon* staat. Inderdaad geeft dit Woordenboek meer dan bijv. *Chamber's Encyclopaedia* of *Otto Spamer's Lexikon*.

Er is daarenboven op een eigenaardige wijs gezorgd, dit Woordenboek ook in anderen zin bruikbaar voor *iedereen* te maken. De redactie heeft zich de rol opgelegd van alleen een getrouw en onpartijdig verslaggever te zijn van 't geen er is, *gezegd, geschreven en gedaan* is, maar zich niet aangematigd 't eindoordeel: *zoo is 't*. Noch op politiek, noch op godsdienstig, noch op letterkundig of kunstgebied kan zich iemand, welke richting hij ook zij toegegaan, – redelijkerwijs – ergeren. Uit hetzelfde beginsel is 't private leven doorgaans onaangeroerd gelaten, alleen dan besproken, als 't tot verklaring van 't openbaar leven onvermijdelijk was.¹⁵

Sijthoffs Woordenboek voor Kennis en Kunst wordt gedrukt op goed papier met nieuwe letter, gelijk de hierachter gevoegde proefpagina.

Het geheele werk wordt geraamd op 60 afleveringen, ieder van zes vel druks, a 25 Cts. per aflev., óf in 10 ingenaaide deelen a f 1,50 óf in 10 keurig gebonden deelen, ieder 36 vel druks of 576 pagina's bevattende, a f 1,90 per deel. In geen geval wordt den Inteekenaren voor 't geheele werk meer dan f 15,- ingenaaid of f 19,- gebonden in rekening gebracht.

Deze ongeëvenaard lage prijs is alleen gebaseerd op een reusachtig debiet en de Uitgever vertrouwt dan ook dat ieder, die op eenige ontwikkeling aanspraak maakt, deze nationale onderneming door zijn intekening zal steunen.

Leiden, A.W. Sijthoff

Concurrentie

Op 10 februari 1890 wijst Vierhout Sijthoff op het artikel *bank* als proefje van de actualiteit die hij in zijn werk weet te brengen: 't bevat 't nieuwe octrooi v.d. Nederl. bank en d. laatste weekstaat v. 1889 v. die instelling.'

---

¹⁵ Het ontwerp voor het prospectus bevat nog de later weggelaten zin: 'op 't terrein der chronique scandaleuse is deze encyclopedie zeker arm te noemen'.

Het eerste complete deel van het woordenboek verschijnt in juli 1890. De verschijning van dit deel brengt Uitgeversmaatschappij Elsevier ertoe een prospectus naar de boekhandel te sturen met de titel 'Noodweer'. Elsevier was de uitgever van de voltooide, maar nog niet uitverkochte tweede druk van de *Geïllustreerde encyclopaedie* van A. Winkler Prins. In het prospectus (waarvan ik geen exemplaar heb kunnen terugvinden) probeert Elsevier de concurrentie van Sijthoff te keren door een goedkope herdruk aan te kondigen van Winkler Prins. Als Vierhout op 17 juli Sijthoff bedankt voor de exemplaren van het eerste deel die hem werden toegestuurd, schrijft hij over het prospectus: 't Is een slimme zet, om d. intekening te remmen, maar verijdelen of met de bestaande Winkler Prins concurreeren kan hij toch niet; 't verschil in prijs is te groot.'

Dezelfde opinie herhaalt hij in zijn brief van 18 juli, waarin hij tevens meldt, dat hij samen met zijn zoon een lijst van drukfouten maakt, die achter de titel van deel 2 opgenomen kan worden. Maar de actie van Elsevier heeft wel degelijk gevolgen voor Vierhout. Sijthoff wil meer vaart achter de encyclopedie zetten, omdat hij bang is dat Elsevier zijn herdruk van Winkler Prins veel sneller kan completeren. Op dat moment weet hij niet, dat van Elseviers plan in de praktijk niets zal komen. Vierhout antwoordt op 18 juli op een opmerking van Sijthoff over de voortgang van het project:

Uw vriendelijke vraag aan 't eind van Uw brief maakt het mij gemakkelijk over een langzamerhand opgekomen bezwaar te schrijven. Inderdaad rooft de gewone correctie mij te veel tijd en tast die mijn oogen te sterk aan. Als ik acht kolommen ($\frac{1}{4}$ vel) gecorrigeerd en 8 kolommen gereviseerd heb, is mijn gezicht zoo sterk geforceerd, dat ik 't overige v.d. dag weinig meer kan doen. Daardoor heb ik de laatste maanden telkens slechts twee vel kopij kunnen leveren, en heb ik sinds drie weken, nu er zes vel in dien tijd gezet en gecorrigeerd zijn, ook nagenoeg niets a.d. tekst gedaan. Als ik alleen voor de kopij behoef te zorgen, kan ik per maand vier à vijf vel v. Nieuwenhuis klaar krijgen, maar d. drukproeven knauwen mij.

Op 26 juli antwoordt Vierhout op naar de uitgever ingezonden brieven van lezers:

Aardenburg en Baarn zijn niet *vergeten*. Voor de topographie is als maat aangenomen: te plaatsen alle buitenl. steden v. 10000 inw. en meer, en voor 't binnen 5000 inw. en meer, tenzij een plaatselijke merkwaardigheid de vermelding eischt. Is een oord historisch merkwaardig, dan zoeken men op d. naam v.d. histor. persoon. Zoo vindt men 't noodige over Aardenburg in 't art. *Beekckman* (Elias).

Hij acht een antwoord of terugslag op het prospectus van Elsevier onraadzaam:

1° Is dit stuk voor den onpartijdigen, verstandigen lezer eer een aanbeveling van ons Woordenboek dan een veroordeeling. Als de lezer blz. 4 inziet, zal hij denken: hangt nu de waarde van een boek af v. 't aantal letters? Hoe minder letters, hoe lie-

---

ver, als er maar met weinig woorden veel gezegd wordt. Als ik 't noodige over *Aap* in 133 regels kan vinden, waarom zal ik er dan 911 regels over lezen? Te meer daar de lijst van ontbrekende artt. erger dan bespottelijk is.

2° Elseviers *Prospectus* is in zekeren zin billijk. Hij verdedigt zich, onthoudt zich van booze aanvallen, geeft geen steken onder water, bezigt geen personaliteiten en kritiseert niet. Een antwoord op zulk een *Prospectus* wordt uiteraard scherp, zal zij hout snijden. Elsevier zal daarop 't zwijgen niet bewaren, en er ontstaat een pennestrijd, die 't groote publiek koud laat of weezin opwekt, en beide ondernemingen schaadt.

3° 't Prijsverschil tusschen beide uitgaven blijft nog altijd te groot om ons *Woordenboek* ernstig te schaden.

Mocht men na deze opmerkingen toch iets willen doen, dan zou men in de advertentiën en aankondigingen onzer uitgave er den nadruk op moeten leggen, dat bij ons in veel minder woorden toch [...] meer zaak gegeven wordt dan in vele andere woordenboeken.

De volgende dag, 27 juli, meldt Vierhout dat de uitnodiging achter de titel van het eerste deel om aanvullingen in te zenden succes heeft. Hij vindt het zaak zoveel mogelijk aan de verlangens van de inzenders te voldoen: 'zoo maken wij de lezers tot medewerkers en per se tot voorstanders dezer onderneming'.

Tegemoetkomend aan de wens van inzenders schrijft hij in zijn brief van 3 augustus dat hij heeft besloten om ook kleinere gemeenten op te nemen. Hij komt nogmaals terug op de circulaire van Elsevier. Wat daar genoemd wordt als ontbrekende artikelen (*aannemer*, *aanplakken*) zijn verworpen artikelen. Vierhout zou een lelijker lijstje kunnen maken van ontbrekende artikelen bij Winkler Prins, op Indisch gebied bijvoorbeeld *atap*, *alang-alang*, *bandjir*, *beo* etc.

Zeer zeker heeft 'Elsevier' voor, dat 't geheele werk klaar ligt en hij maar voor 't afleveren heeft, maar ik zal zoo snel werken als degelijk werk gedooft: 't ligt veel aan 't soort v. onderwerp: soms moet ik meer tijd besteden aan 't nasnuffelen voor één klein art. als voor 't gereed maken van een geheele bladzijde. Ik ben mij bewust nog met dezelfde voortvarendheid en met meer succes (door de routine) dan in 't begin te arbeiden. Ons werk zal geheel op de hoogte v/d dag blijve tot dat 't aanvullingsdeel is afgedrukt, want uit dagbladen en tijdschriften worden dagelijks excerpten gemaakt en artikelen geknipt, die te hunner plaatse dienst moeten doen.

Problemen

Op 12 augustus 1890 dankt Vierhout voor de toezending van recensies. Hij wil liever geen aanmaningen tot spoed: 'Van den dag af, dat ik 't werk begon (22 Apr. '89) tot nu toe heb ik al mijn tijd en kracht er aan besteed en nog geen dag (ook den Zondag niet) verpoosd. Zal 't werk goed worden, dan kan 't niet gauwer.'

Carpentier Wildervanck Jr., de zoon van Sijthoffs vertegenwoordiger, doet de correctie. Op grond van lezersbrieven vraagt Vierhout om toezending van nieuwe bronnen: Brinkmans boekenlijst, de *Staatsalmanak* van

1889 en 1890, *Jaarboek voor het onderwijs 1890*, Jean Chrétien Baud geschetst door P. Mijer, leerboeken van Gerlach en Meinsma, Van Deventer over nieuwe Indische geschiedenis. Eerder had hij al laten weten dat hij geen bronnen kende voor de biografie van Indische specialisten.

In toenemende mate moet Vierhout zich verdedigen tegen kritiek en aansporingen van zijn uitgever. Zo schrijft hij op 19 augustus:

De opgave der vertaling v. een deel der woorden geschiedt naar een nauwkeurig gelimiteerd plan, dat ik U wel in 't kort kan ontvouwen: Van alle woorden, die geen *eigennamen* zijn, wordt de vertaling alleen in 't Latijn opgegeven, als de Frans., Duits. en Eng. naam daarvan is afgeleid, en in een of meer der genoemde talen daarnevens, als een taal daarvoor een *eigenaardig*, van de andere afwijkend, woord bezit. Zoo staat er bijv. bij *beer* enkel *ursus*, maar bij *beek*: Fr. *ruisseau*, Hd. *Bach*, Eng. *brook*.

En 25 september 1890 klaagt hij: 'Hoe is 't te verwachten of te vergen, dat een werk van dezen omvang in drie of vier jaar klaar komt?' Chambers en Spamer zijn slechts herdrukken, betoogt hij, en toch verschijnt er maar één deel per jaar. Winkler Prins zag hij gedurende 17 jaar bij Brinkman ontstaan. Daar werden nog nieuwe intekenaars geworven toen er al een paar honderd afleveringen verschenen waren. Angst voor veroudering lijkt hem overbodig in verband met het geplande supplement. Vierhout begrijpt niet wat het debiet in België in de weg staat: kennen ze daar de besprekingen in *Het Centrum*, *Het Huisgezin* en *De Maasbode* niet? 'Ik, voor mij, heb met het oog op België's behoefte bijzonder werk gemaakt van alle Belgische celebriteiten, ja, half- en kwart-celebriteiten.' Als tijdens de voltooiing van het tweede deel het debiet niet stijgt, stelt hij voor twee hulpkrachten te nemen die, door hem geïnstrueerd, vanaf het vijfde en het achtste deel voortwerken, zodat hij zelf alleen deel 3 en 4 en het supplement hoeft te doen. De volgende week zal hij vijf dagen naar de Rijn gaan – de eerste verzuimdagen sinds de start.

Op 24 oktober is hij geïrriteerd omdat hij in plaats van een antwoord op zijn voorstel een brief heeft ontvangen van R. van der Meulen uit Rotterdam, waaruit blijkt dat deze als medewerker zal optreden.

Deze Heer komt a.s. Zondag naar mij toe, om alle inlichtingen mondeling te vernemen, en 't raderwerk voor dezen arbeid in oogenschouw te nemen. Ik zal dit zoo goed mogelijk duidelijk maken, en 't decorum trachten te bewaren, want ik zou een mal figuur maken, als ik hem bekende, dat dit alles zonder mijn voorkennis of eenig bericht is gegaan.

Nu ontvang ik echter, zonder dat er van de bovengenoemde demarches melding gemaakt wordt, inliggend schrijven. 't Schijnt dus dat de Redactie van 't werk naar de Heeren te Leiden¹⁶ is overgegaan, en dat ik gedegradeerd ben tot gewoon medewerker. Is dat alles met Uw weten, wil en bedoeling? Ik heb dit niet verdiend; ik heb mij stipt aan ons accoord gehouden, ik werk bijna anderhalf jaar, en heb ook bijna anderhalf deel geleverd. Ik ben zeer nieuwsgierig of de Heeren medewerkers mij dit na zullen doen.

Over 't geheel verschilt de wijs, waarop men mij te Leiden behandelt, veel van de hartelijkheid en welwillendheid, die ik altijd van U heb ondervonden. Ik heb o.a. een corrector gekregen die in plaats van met zorg de proeven met de kopij te vergelijken, tegen mij voorstelt om in mijn populair werk, voor 't groote publiek

16 Kennelijk had uitgever Frentzen ingegrepen in de kopij.

onbegrijpbare en afschrikkende wis- en scheikundige formules te vlechten. Deze heer schrijft mij in een briefkaart, die door de surnummers en andere jongelui op ons postkantoor gelezen is, onder meer onbeleefdheden: 'Aldus... kunt Gij spoedig 't werk tot een cacographie maken voor hen, die uitsluitend Lager Onderwijs genoten hebben' en dit alles N.B. om een volkomen correcten zin, in 't art. *Bloedwraak*, die door haastig lezen, een gewoon gebrek, door ZEd. verkeerd begrepen was.

Ik schrijf U dit, omdat ik weet, dat U mij nooit zoo behandelen zoudt.

Willen de Heeren te Leiden mij er uit hebben, waarvan het soms den schijn heeft, dan behoeft men mij niet te ontzien. Men zegge het ronduit, dan zal ik 't tweede deel met dezelfde inspanning als tot dusverre afmaken, en daarmede de pen nederleggen.

De medewerking van R. van der Meulen, werkzaam bij het Rotterdamse leeskabinet en beschrijver van Sijthoffs uitgeverscarrière, gaat niet door. Eigenlijk wil Vierhout alleen hulp bij de correctie en niet bij de bewerking. Als het absoluut niet anders kan, stelt hij voor dat twee medewerkers beginnen bij deel vijf en deel acht, zodat iedereen duidelijk voor zijn eigen part verantwoordelijk is. Vierhout wijst er wel op dat hij ook voor de rest van het alfabet al veel werk gedaan heeft. Ter aanvulling van de gegevens van Winkler Prins en andere encyclopedieën heeft hij necrologieën en dergelijke gespaard uit de *Illustrirte Zeitung*, *Über Land und Meer*, *London News* en *Monde Illustré*. Uitvindingen en ontdekkingen verzamelde hij uit *Science pour tous*, *Nature* en andere bladen en kranten.

In november 1890 gaat Vierhout overstag. Hij wil twee jongelui in huis nemen voor 1000 gulden per jaar. Met f 100,— loon per jaar per persoon zou dat in drie jaar f 3600,— kosten. Op kritiek van onder anderen R. van der Meulen antwoordt hij:

't Geldt de aangehaalde boektitels bij wetensch. artikelen. Deze moet men in twee soorten onderscheiden: 1° zulke boeken, waarnaar men hen verwijst, die meer v. 't onderwerp willen weten en deze moeten nieuw zijn, en 2° zulke als de Franschen 'pièces justificatoires' noemen, in casu boeken, waarop 't beweerde gegrond is, bronnen; waaruit 't gezegde gevloeid is. Ik zal de aanwijzingen van deze 2e soort voortaan zooveel mogelijk weglaten, omdat ik ondervind, dat 't publiek dit onderscheid niet inziet. De heer v.d. Meulen noemt het systeem der vertaling van de opschriften der artikelen te ingewikkeld en 'Vom Guten zu viel'. Een encyclopedie moet *alle* wetenschap, al is 't nog zoo beknopt, omvatten, en dus ook de taalkennis, 't is een leemte, dat andere lexikons dit verzuimen. Uw woordenboek wordt door deze vertalingen tevens een polyglotte, juist voor den Nederlander, die zoo dikwijls noodig heeft te weten, hoe een woord in 't Fr., Hd. of Eng. heet, van belang. Plaats beslaan zij nagenoeg niet, en mij kosten zij weinig tijd, omdat ik ze meest uit 't hoofd nederschrijf. 't Systeem is hoogsteenvoudig: ik schrijf naast ieder kunstwoord den Latijnschen naam en de Fr., Hd. en Eng. naam, als die talen er een eigen woord voor hebben, dat niet met 't Latijn of onze taal overeenkomt; zoo zet ik bijv. bij *Boom*, Lat. *arbor*, Eng. *tree*, maar niet Fr. *arbre* (want dit is 't Lat.) en ook niet Hd. *Baum* (want dit komt overeen met ons boom).

Ik heb mij v.d. beginne voorgenomen op geen critieken¹⁷ te antwoorden, want ik heb daartoe geen tijd, maar soms jeuken mij de vingers: d. Gids¹⁸ vraagt of ik nooit v. *Barbey d'Aurevilliers* [sic] gehoord heb, en ik heb dien gentelmanliken schrijver een artikel gewijd met bijzonderheden, die nog in geen ander woordenboek staan! de N. Rott.ct zegt, dat ik d. schilder *Beerestraaten* niet vermeld heb, en hij

17 Ik heb geen systematisch onderzoek gedaan naar de recensies op Sijthoffs woordenboek.

18 De *Gids* (1890) III, p. 363-364 vergelijkt kort Sijthoffs woordenboek met *Winkler Prins*. Sijthoffs woordenboek is minder uitgebreid en bevat geen illustraties, maar levert 'grooter woordenschat, ruimer verklaring van technische termen, meer plaats- en personennamen'. Een dergelijk werk is volgens de recensent eigenlijk nooit volledig. Hij geeft enkele omissies op en constateert dat 'gelijk dit vaak bij dergelijke Encyclopaedieën geschiedt, de buitenlandsche letterkunde aan zwakke handen [is] toevertrouwd.'

---

staat op zijn plaats behoorlijk beschreven, maar de criticus heeft waarschijnlijk op *Bere* in plaats v. op *Beere* gezocht. 't Toppunt van nonchalance bereikt de *Spectator*,¹⁹ maar gelukkig zoo, dat de kundige lezer zelf den blunder opmerkt, dien de criticus slaat. Hij zegt, dat ik 'natuurlijk uit onkunde' den onder Calvijn verbranden *Michel Servetus* in den ablatief *Miguel Serveto* noem. Zag de criticus dan niet aan den voornaam *Miguel*, dat hier geen Latijn maar Spaansch staat? De kundige lezer ziet dit gelukkig wel.

In november 1890 probeert Vierhout ook zijn honorarium te verhogen. In ruil voor alle extra-inspanningen vraagt hij f 1250,- voor ieder deel dat binnen vier maanden geleverd wordt (in plaats van f 1000,-). Zelf zou hij echter liever in het oude tempo doorgaan, dat hem zeer tevreden stelt, zoals hij op 17 december schrijft:

Door de ervaring, onder 't arbeiden opgedaan, ben ik tot de kortste en snelste wijs v. werken gekomen, en deze stemt vrij wel overeen met Uw plan. Ik begin met een vel v. Nieuwenhuis met de pen door te gaan, in te korten en uit 't hoofd aan te vullen. Dan leg ik er *Otto Spamer* naast, om 't legio ontbrekende artikelen toe te voegen; dat is in 't algemeen vrij volledig en correct, behalve voor Nederland en hier voor zie ik *Winkler Prins* en 't *Woordenboek van N. en Z. Nederl. letterk. na.*²⁰ Nu volgt de invlechting van mijn *adversaria*, die alphabetisch ieder op een apart stuk papier gereed liggen, en eindelijk 't registreeren der artt., 't maken van excerpten, 't uitknippen v. dagblad-artt en 't sorteeren er van door mijn huisgenooten voor mij. Ik betwijfel of 't korter en sneller kan.

Er gaan volgens Vierhout al kritische geluiden op over de veroudering van *Winkler Prins*. J.C. van Deventer heeft in de *Wetenschappelijke Bladen* en in *De Amsterdammer* een lijst van gebreken van *Winkler Prins*' werk gepubliceerd. Hij wil zich niet verbinden iedere vier maanden een deel te leveren: 'Word ik gejaagd of bedreigd, dan heb ik aanvallen v. hartklopping, slapeloosheid en al de ellendige gevolgen daarvan, die maken, dat ik langen tijd niets kan doen.'

Aan zijn zoon, die onderwijs geeft in Breda, heeft hij al gevraagd naar geschikte jongelieden uit de hoogste klas van het gymnasium of de HBS, die kunnen medewerken, maar tevergeefs.

Medewerker

Op 21 december 1890 meldt hij, dat ook navraag bij andere leraren geen resultaat heeft opgeleverd. Hij overweegt een advertentie te plaatsen.

In zijn brief van 30 december 1890 sluit hij een conceptadvertentie in, bedoeld voor *Het Nieuws van den Dag*, maar die in ieder geval ook geplaatst werd in *Voltelen's Advertentieblad voor het Lager Middelbaar en Gymnasiaal Onderwijs*:

Tot medewerking aan een uitgebreiden letterkundigen arbeid wordt gevraagd iemand van veelzijdige kennis, en genoegzaam bedrevenheid in de moderne talen,

¹⁹ De *Nederlandsche Spectator* bespreekt het eerste deel op 2 augustus 1890. De recensent, een zekere 'W', geeft een aantal opmerkingen, maar wenst de uitgever toch vele kopers toe.

²⁰ Bedoeld is: J.G. Frederiks en F. Jos. van den Branden, *Biographisch woordenboek der Noord- en Zuidnederlandsche letterkunde*.

---

om daaruit goed te kunnen overbrengen en excerpereen. Men gelieve zich met de beschikbare referentiën tot nadere inlichting franco te adresseeren aan..., bureau N. v/d D. enz.

Het postscriptum bij de brief luidt:

Mijn huisgenooten oordeelen, dat deze advertentie te onbestemd is, en dat ik er minstens bij moet voegen: 'voor ongeveer drie jaar' en 'zich gedurende dien tijd te vestigen op een dorp'. Oordeelt U dit ook? Schemert er dan niet te veel door, welke letterk. arbeid bedoeld wordt?

In februari 1891 engageert Vierhout H.W.P. Heijs uit Nijmegen, onderwijzer in bezit van hoofdakte Frans en Engels. Heijs is aangenomen voor een vast honorarium (f 750,- per jaar), maar heeft zich niet vastgelegd op een deel per vier maanden. Als dat laatste niet lukt, zal Vierhout een tweede medewerker zoeken. In de volgende brieven geeft hij goede berichten over Heijs: 'goed onderlegd, en degelijk van karakter, een beetje langzaam in 't besluiten, maar als ik mij niet bedrieg een van die menschen, welke, als ze wat aanpakken, ook doorzetten' (brief van 15 maart 1891). Heijs is 27 à 28 jaar oud 'en niet zoo eigenwijs of ongezeglijk als andere jongelui v. dien leeftijd. Hij werkt bij mij v. 9 t 12, v. 2 t 5 en v. 7 t 9 u, 's Zondags vrij' (24 april 1891).

Intussen blijft Vierhout de omvang van zijn woordenboek steeds vergelijken met andere encyclopedieën. Nieuwenhuis vertoont nu eens geweldige gapingen en is dan weer zeer breedspakig. De plantkundige artikelen van professor Oudemans en de wijsgerige artikelen en die over kunst van Nieuwenhuis zijn echter goed. Het slechtst, zo schrijft Vierhout op 29 maart 1891, zijn de artikelen over geschiedenis. Onderhandelingen met verdere kandidaat-medewerkers springen af op de financiën.

Uit Vierhouts brief van 24 april 1891 blijkt dat Sijthoff weer op grotere productie aangedrongen heeft met een beroep op de eisen van het publiek. Vierhout antwoordt dat men liever niet advertenties in het *Algemeen Handelsblad* moest plaatsen met beloftes over zoveel afleveringen per jaar die onmogelijk te houden zijn. Dergelijke advertenties wekken de ontevredenheid van het publiek op. Het contact met Sijthoffs schoonzoon en zaakwaarnemer in Leiden, C.G. Frentzen, verloopt zeer stroef. Inmenging in de kopij – zoals de vraag of *Castricum* onder de *K* moet of niet – wordt door Vierhout niet erg gewaardeerd.

Op 12 juni 1891 toont Vierhout zich blij dat deel twee uit is. Wat zijn bibliografische opgaven betreft, zegt hij dat hij zich voor het buitenland baseert op Chambers en Spamer, voor het binnenland op Brinkmans boekenlijst. Hij is spaarzaam met het geven van boektitels en geeft bij herdrukken de laatste hem bekende druk plus jaartal, want dergelijke informatie verouderd nooit.

Op 7 juli 1891 moet hij weer reageren op een aanmaning uit Leiden

---

om haast te maken met het aanwerven van een tweede medewerker. Hij acht het verkeerd het publiek te grote beloften te doen, daardoor wordt het ontevreden. 'Al waren er twintig medewerkers, dan kon een deel van zulk een grooten inhoud niet in drie maanden geleverd worden; immers er moet toch één persoon wezen, die alles overziet, en dit is in drie maanden totaal onmogelijk.' Hij wil een nieuwe advertentie plaatsen in *Voltelen's Advertentieblad* (waar Heijs ook op reageerde). Het probleem is de honorering. Omdat hij zijn medewerkers een vast salaris betaalt en hijzelf per deel betaald wordt, loopt hij het risico geld toe te leggen. Heijs werkt goed, maar doet minder dan hijzelf. Met een tweede medewerker op dergelijke voorwaarden wordt dat nog erger.

Vierhouts einde

Lang zal Vierhout zich echter niet meer over deze zaken het hoofd hoeven breken. Het moment nadert dat hij het bijltje erbij neergooit. Directe aanleiding is een bespreking van zijn tweede deel in *De Nederlandsche Spectator* van 1 augustus 1891. De anonieme bespreking is, zoals blijkt uit een zometeen te citeren brief, van P.A.M. Boele van Hensbroek. Ze begint met de kanttekening:

Het doet ons leed, dat bij de keurige uitvoering de redactie van deze encyclopedie zoo verre achterstaat. Het komt ons voor, dat het geen schade aan dit woordenboek zou doen zoo een iterator in de bewerking de hand had.

Boele geeft dan een lijst van artikelen waar een en ander aan schort, en besluit als volgt:

Zoals wij hierboven zeiden, het doet ons leed; maar eene encyclopedie is in dezen tijd van veel weten een te belangrijk instrument in de handen van het publiek om er een loopje mede te nemen. En deze encyclopedie voldoet volstrekt niet aan de eischen, die men aan zulk een boek stellen mag.

Vierhout reageert op 8 augustus in een brief aan Sijthoff:

't Artikel in den *Spectator* heeft mij zeer ternedergeslagen. Daar zit waarschijnlijk iets anders achter. Reeds bij 't eerste deel was 't oordeel v.d. *Spectator* veel minder gunstig dan dat v.d. overige recensenten en waren er 'spijkers op laag water' gezocht, maar dit art. gaat 't in vinnigheid verre te boven. Kan er ook een machinatie van uw concurrent de Elsevier maatsij. achter zitten of iemand anders, die wat tegen de onderneming heeft? Want gesteld, dat al de genoemde fouten werkelijk fouten waren, dan zijn ze immers alle te zamen betrekkelijk zoo onbeduidend tegenover de vele duizenden overige artikelen, dat daarop niet kan gebouwd worden de beschuldiging 'een loopje met 't publiek te nemen' en wat dies meer zij. Wat de geïncrimineerde artikelen betreft, loopen de aanmerkingen meest over 't wel noemen van 't een en 't niet noemen van 't ander: een kwestie van keus en waardeering. Verder komen er een paar grove onwaarheden en blijken v. oppervlakkig lezen in dezen critiek voor. Doch wat helpt 't mij of ik dit schrijf? Tijd of lust tot anticritiek heb ik niet; bovendien lokt dit nog vinniger aanval uit, en Gij wordt er in 't minst niet mede gebaat.

Ik geef den moed op. Ik ben dit werk met lust en liefde begonnen. Ik was mij bewust, dat ik er de capaciteit toe had. Gij hebt er in berust, dat ik jaarlijks een deel zou leveren, en de uitkomst heeft bewezen, dat ik dit kon doen. Toen kwam de concurrentie van Elsevier, en daardoor zeker Uw aanhoudend drijven tot meerder spoed. Goed werken en immer aangezet worden tot sneller werken gaat niet wel samen en 't maakt mij zenuwachtig. Niet alleen, dat ik er nooit een vrijen dag zelfs geen Zondag van durf nemen, maar de overspanning maakt mij slapeloos. Nu komt er deze onrechtvaardige veroordeeling bij, en dit maakt de maat vol. Ik verzoek U, mij te vergunnen het derde deel, waarvan bijna de helft klaar is, te voltooien en mij dan van mijn verbintenis te ontslaan. Ik wil daarbij met alle macht meewerken om de onderneming aan een opvolger over te dragen, zoodat er geen stagnatie, maar geleidelijke overgang ontstaat.

Misschien, zo voegt Vierhout nog toe, is Heijs geschikt als opvolger, maar in ieder geval is deze voor een vol jaar geëngageerd (tot 1 april 1892). En hoe moet het nu met de tweede medewerker met wie hij in onderhandeling is?

In de volgende brieven regelt Vierhout de overdracht: het opsturen van materiaal en van de andere encyclopedieën die hij als bron gebruikt. Hij wijst op de klapper met door hem opgenomen verwijzingen. Aan het eind moet er een supplement en een register komen. Dat register heeft hij bijgehouden om snel te kunnen zien of een onderwerp behandeld is. Ook stelt hij zijn duizenden knipsels en excerpten beschikbaar en is hij bereid zijn werkplan en de door hem gevolgde algemene regels op papier te zetten: 'Gij ziet, dat ik nog altijd hart heb voor 't werk; ik zal dit toonen, zoolang ik er aan schrijf', zo laat hij op 28 augustus 1891 weten. Vierhout blijft onverminderd bereid tot andere werkzaamheden voor de uitgeverij.

Op 28 oktober 1891 schrijft hij, dat hij rond 1 december zijn derde deel denkt af te hebben. Hij wil dat Sijthoff met ingang van die datum Heijs van hem overneemt. Dit laatste brengt Sijthoff ertoe nadere inlichtingen over Heijs te vragen.

Op 16 november schrijft Vierhout dat hij geen foto heeft van Heijs en dat hij hem wegens zijn slechte gezicht niet kan beschrijven. Heijs kleedt zich zorgvuldig, is in alle opzichten solide, maar zeer gesloten van karakter: 'Ik zit nu acht maanden tegenover hem, en nog weet ik niets van zijn familie of particuliere zaken.' Heijs had op 9 november een brief naar Sijthoff gestuurd waarin hij zich beriep op beloftes in de advertentie, waarin stond: 'de benoemde verbindt zich om ten minste drie jaar op een gezond dorp in 't zuiden van ons land te wonen.'

Zijn laatste kopij stuurt Vierhout op 28 november 1891. Die loopt tot Esthland. Hij heeft over dit derde en laatste deel, ondanks overmatige krachtsinspanning, 5¹/₂ maand gedaan.

Verbroken vriendschap

Sijthoff had intussen de negatieve recensie in *De Nederlandsche Spectator* niet zomaar laten passeren. Boele van Hensbroek was de schoonzoon en compagnon van Sijthoffs oude vriend, de Haagse uitgever Martinus Nij-

hoff. Aan Nijhoff stuurde Sijthoff een brief over de recensie, maar wegens afwezigheid van de geadresseerde viel deze brief in handen van Boele. Een en ander resulteert in de volgende brief van Boele aan Sijthoff, gedateerd 14 augustus 1891:

Ook uw schrijven aan den Heer Nijhoff van 11 Aug. 1891 kwam in mijne handen, en daar dit schrijven toch geheel over mij handelt, maak ik van dit gelukkige toeval gebruik om U dien brief te beantwoorden. Ik noem het een gelukkig toeval, daar ik nog al van oprechtheid houd, en ik nu weet welk een 'vriend' (zooals gij U nog voor enkele weken teekende) ik aan U heb. – Sedert ik Uw brief ontving heb ik mij bezig gehouden met het vraagstuk, hoeveel zakelijken kennis iemand wel moet hebben van onoprechte en gemeene handelingen om er een ander, die daar nooit aanleiding toe gaf, van zoovelen te verdenken.

1° Zou ik, terwijl ik mijn naam zette onder een art. over uw boek, naamloos 'pijlen schieten' enz. enz.²¹

2° durft u uzelve aftevragen: 'Is het wraak? is het eene betaalde recensie?'

3° zendt gij mij twee ongeteekende briefjes in copie (Wie zijn die geachte schrijvers?), in het een waarvan n.b. aan mijn boekhouder de Groot en 'zijne ondankbaarheid voor uw weldaden' invloed op mijn schrijven wordt toegekend; terwijl ik, volgens het andere, mij zou laten gebruiken 'door de Elsevier-maatschappij, Uw concurrent'.

Nu is het mijne beurt:

1° is het onwaar, dat de Spectator sedert V's dood²² 'pijlen schoot'. De ontelbare artikelen en berichten vol appreciatie kunnen elkeen, die niet verblind is, daarvan overtuigen.

2° weet ik niet of U gewoon zijt U te laten influenceeren door Uw boekhouder, in zaken, die niets met uw zaak te maken hebben. Het schijnt zoo; maar ik verzeker U gaarne, dat ik het zoover nog niet heb gebracht.

3° In hetzelfde Nr. Spect., waarin de recensie Encyclopedie, staat een afbrekende recensie van een roman, waarop de Elsevier Maatsch. als 'n succes hoopte.²³

In het algemeen – gij moet het mij ten goede houden – maakte uw brief op mij den indruk: 'Zooals de waard is vertrouwt hij zijn gasten'.

Ik weet niet of gij ooit recensies betaalde of er geld voor ontvingt, en ik wil dat zelfs niet vermoeden.

Maar wat ik wel weet, is dit: Zoolang ik iets in den Spect-redactie te zeggen zal hebben, zal dat blad streven naar waarheid of wat ons dat schijnt. Uw 'Encyclopedie' is een prul en ik heb het zeer zacht behandeld; en nooit zal een arme schoolmeester of een ander, die er in loopt met zoo'n boek te koopen, kunnen zeggen, dat de Nederl. Spectator het heeft aanbevolen.

De eene namelooze vriend van U, die 'geen lust heeft tot anticritiek', is mogelijk iemand, die niet geschikt is om eene encyclopedie te maken, maar zeer zeker is hij een verstandig man, daar hij begrijpt dat dit een nog krasser woord zou noodig maken.

Ik heb U dit in gemoede willen schrijven, terwijl ik U verzeker, dat uwe insinuaties niet zullen beletten, dat een fraaie uitgave van uw huis in den Spect. zal worden geloofd en een slecht boek zal worden afgemaakt.

U zult intusschen begrijpen, dat sedert het ontvangen van Uw schrijven elke vriendschappelijke verhouding tusschen ons een einde heeft.

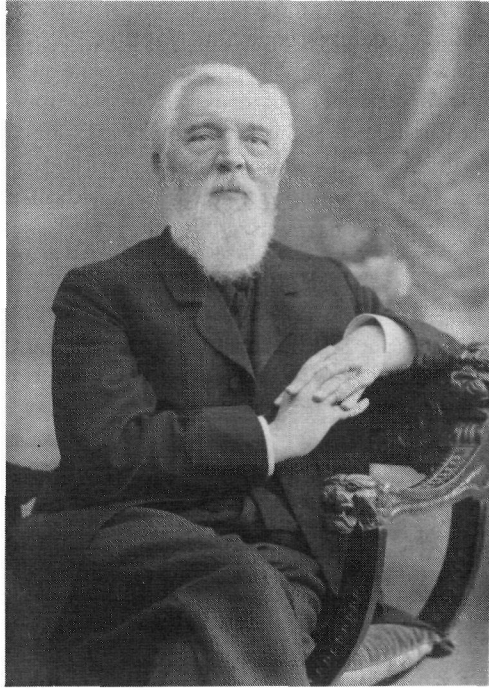
21 Zoals reeds opgemerkt, verscheen de recensie op Sijthoffs woordenboek anoniem. Mogelijk doelt Boele hier op een negatieve recensie over een ander boek uit Sijthoffs fonds.

22 De dood van Carel Vosmaer (overleden in 1888). Boele was Vosmaers opvolger als 'hoofdredacteur' van De Nederlandsche Spectator.

23 De recensent Wolfgang [van der Mey] laat zich negatief uit over Novellen en schetsen van Gustaaf d'Hondt.

Sijthoffs woordenboek voor kennis en kunst, tweede redacteur

Nadat Vierhout heeft afgehaakt, zoekt Sijthoff ten snelste een opvolger. Hij laat zijn oog vallen op Enno Zuidema (1843-1932), een leraar aan de HBS

Enno Zuidema.

Alida Zuidema.

---

te Zwolle, die eerder al genoemd werd als mogelijke corrector en medewerker voor Sijthoffs woordenboek. Zuidema was de auteur van een *Beknopte aardrijkskunde* voor HBS, gymnasium en andere instellingen van voortgezet onderwijs. Ook was hij de bewerker van een herdruk van Jacob Kramers' *Geographisch woordenboek der geheele aarde*. Voor Sijthoff was hij al werkzaam als bewerker van een herdruk van *Het boek der uitvindingen, ambachten en fabrieken*.

Zuidema werd benaderd door Sijthoffs vertegenwoordiger Carpentier. Op 15 augustus 1891 schrijft hij naar aanleiding van zijn gesprek met Carpentier:

Ik heb, na rijp beraad, dat aanbod aanvaard, onder voorwaarde dat ik alleen de artikelen die op mijn studieveld betrekking hebben – taal, letteren, geschiedenis en aardrijkskunde – behoef te herzien, terwijl de zoon van den heer C[arpentier] de wis- en natuurkundige vakken voor zijne rekening neemt.

Voor de zeven overblijvende delen zijn hem 2¹/₂ jaar gegund. Omdat hij ook nog bezig is met *Het boek der uitvindingen* (waarmee hij na het derde deel zal stoppen) zal onder zijn leiding zijn oudste dochter Alida (1871-1947) hem terzijde staan bij het bewerken van Sijthoffs woordenboek: een meisje van 20 dat een week eerder reeds haar derde acte L.O. haalde.

Blijkbaar maakte Sijthoff van de redacteurswisseling gebruik om de post honorarium aanzienlijk te drukken:

Vindt U verder goed, dat de betaling – 600 gld. per deel, evenals bij den heer V[ierhout] – kwartaalsgewijs geregeld wordt? U weet (vergeef me dat ik zooveel over mijzelf praat), ik heb een groot gezin – zeven kinderen – en ontvang gaarne dikwijls contanten.

Van een brief van 21 augustus 1891 van Sijthoff aan Zuidema is een kopie overgeleverd:

Een Encyclopedie is in onze dagen van stoom en snellen voortgang der Wetenschap een moeilijke onderneming, iedere vakman heeft wat op te merken!

Mijn tegenwoordige redacteur nam de zaak zwaar op, kwam niet vooruit, sloofde en ik heb een brief die zegt, 't is een prul! Bronbeek ontbreekt. Calorische machine 5 jaar ten achteren. Ik liet U een exemplaar zenden, blader 't door en zeg mij Uw oordeel. Lees de Spectator en zeg mij, zult U 't beter maken.

Op 9 september 1891 schrijft Zuidema aan Frentzen dat hij zal beginnen met deel 4 *Gastein* (het eerste artikel van deel 4 van Nieuwenhuis). Later zal hij nog de rest moeten doen vanaf Esthland, waar Vierhout ophoudt. Voor het bijhouden van gegevens vraagt hij om *London News*, *Illustrirte Zeitung* of *Über Land und Meer*; de *NRC* of het *Algemeen Handelsblad*. Hij hoopt in januari deel vier af te hebben en dan iedere vier maanden een volgend deel.

Een regelmatig terugkerend punt in Zuidema's brieven zijn verzoeken

---

om voorschotten. Ook bestelt hij als bron Stielers *Hand-Atlas* (1891, 65 Mark), die hem eerst in rekening wordt gebracht, maar die hem later in bruikleen wordt gegeven.

Op 13 september 1891 schrijft hij dat het moeilijk is om de omvang van de delen te ramen:

Te hooge eischen mag men aan een woordenboek niet stellen, en zoo ergens, dan is hier een welwillend oordeel noodig; dat hebben de schrijver in den *Spectator* en de mijnheer die U schreef 't is een prul', 'Bronbeek ontbreekt' enz. enz. wel een beetje uit het oog verloren. Ik heb zelf, al bladerende, ook wel enkele zwakke punten ontmoet en wil gaarne meewerken die te verbeteren (er moet een 'supplement' komen), maar dat 'Bronbeek' er b.v. niet in staat is heel niet erg. 't Is immers geen zelfstandige plaats en hoeft dus enkel bij 'Arnhem' vermeld te worden. Van zulke dingen had men U geen grief moeten maken; Winkler Prins trouwens vermeldt Bronbeek in voce ook niet en heeft wel ergere omissies.

Zuidema wordt bij het bewerken van deel vier gehinderd door het ontbreken van delen van encyclopedieën die Vierhout nog heeft. Op 3 oktober rapporteert hij dat hij twee van de geplande drie vellen per week haalt:

Over 't geheel valt het werk mij niet mee; daar is zoo verbazend veel en velerlei aan te doen. Behalve het onderhavige blad moeten elken dag in couranten en tijdschriften ook de klapper en 't register worden bijgehouden!

Toch zal ik niet versagen. Maar de vraag is: schiet het werk zoo voldoende op?

Zuidema vraagt zich af of de zetter niet op eigen houtje de afkortingen kan aanbrengen. Ook wendt hij zich af en toe tot de uitgeverij met verzoeken om inlichtingen, bijvoorbeeld over het kamerlid Gleichman, over wie hij niets weet en in Zwolle niets kan vinden. Zuidema laat er geen twijfel over bestaan dat hij het werk alleen op zich genomen heeft uit financiële overwegingen. Hij vraagt om elke maand honderd gulden te sturen. Dit verzoek wordt in zoverre ingewilligd dat hem na elke zes vel het gevraagde bedrag uitgekeerd zal worden. Overigens blijft de eerder reeds genoemde Smit gehandhaafd als katholieke deskundige.

Aan de vooravond van het vertrek van Heijs (die in Leiden correctiewerk is blijven doen) maakt C.G. Frentzen op 29 maart 1892 de balans op na een half jaar Zuidema:

En dan kom ik tot de niet bijzonder bemoedigende conclusie dat U voor nog niet een vol deel copie hebt geleverd en ik er dus feitelijk niets op verbeterd ben.

Frentzen stelt voor Heijs aan een eigen letter verder te laten werken, want hij moet de intekenaars drie delen per jaar leveren. Uit een teleurgestelde brief van Heijs van 23 juli 1892 blijkt echter dat hiervan niets is gekomen. Heijs had dat ook niet echt verwacht na wat hem van Zuidema's 'aanstellerij' gebleken was. Hij spreekt ironisch over het 'allesomvattende genie' van Zuidema.

Voortzetting en voltooiing

Op 21 mei 1893 schrijft Zuidema een opgewekte brief aan Sijthoff. Hij heeft het zojuist voltooide zesde deel ontvangen. Van Carpentier hoorde hij dat het debiet 'vrij wel' gaat. Hij vraagt wat Sijthoff van de kwaliteit van zijn werk vindt (en ook Zuidema's brieven blijken inmiddels door het afkortingsvirus geïnfecteerd te zijn):

Is het U ook opgevallen, dat ik mij bij d. bewerking meer en meer geheel aan Spammers houd? Een voortreffelijk boek! Veel beter dan Chambers en ook beter dan Brockhaus. Wat Spammers ook zoo aanbevelenswaardig maakt zijn die kleine korte artikeltjes, waarin alledaagsche uitdrukkingen, Latijnsche of andere vreemde spreekwoorden enz. uiteengezet worden, zoomede zijn beknoptheid en zijn opgave v.d. nieuwste bronnen of literatuur voor bijna elk art. v. grooteren omvang. Dit veroorzaakt mij wel eens eenige moeite, als ik, consequent, ook bij d. Nederl. artikelen diezelfde opgave v. bronnen meen te moeten geven, maar in d. regel lukt dit met wat overleg en goeden wil heel goed; – de Nederl. boekhandel is welwillend en de posterij geriefelijk, al vereist elke persoonlijke informatie dan ook haar port.

Zuidema vraagt meteen maar om restitutie van portokosten. Hij levert wekelijks 1 1/2 gedrukt vel. Door het proevenlezen heeft hij in verband met de compressie druk een bril moeten aanschaffen.

Sijthoff antwoordt Zuidema op 10 juni 1893 dat hij tevreden is over diens werk. Het debiet gaat 'vrij wel naar wensch', zegt hij sarcastisch. Het kon inderdaad nog erger. De rekening voor deel 1 tot 5 luidt: kosten f 25.323,24, opbrengst f 13.004,79. Vandaar dat men in Leiden pruttelt en bang is dat het geheel meer dan 360 vel wordt. Na deel 10 wordt alles puur verlies. Ook refereert hij weer aan de ongunstige recensie van Boele ('men moet 't van zijne vrienden hebben') die veel kwaad deed. Hij kan niet meer dan f 600,- per deel betalen.

In juni 1893 schrijft Zuidema aan Frentzen dat er naast het zeer matige honorarium af en toe wel eens een boekgeschenk over mag schieten. Temeer daar hij porti van proeven en correspondentie in verband met het woordenboek niet in rekening brengt. Afgesproken wordt dan dat hij de portokosten in rekening brengt en dat hij de kosten van geïllustreerde bladen en kranten voor de helft kan declareren.

Op 27 juni 1893 schrijft hij niet uit Zwolle, maar uit Deventer, waar hij surveilleert bij examens voor onderwijzers. Hij zit in deel zeven en besnoeit aanzienlijk om de omvang binnen de perken te houden:

Nieuwenhuis is inderdaad te breedspakig. Maar toch moet men bij 't besnoeien voorzichtig zijn, omdat er zoo vaak naar een vroeger of later artikel in Nieuwenhuis verwezen wordt. Zoo had ik b.v. indertijd *Godenleer* (Noordsche) laten vallen, als onderdeel v.d. leer v. God, welk art. al te dogmatisch, t.w. van Christel. gereformeerd standpunt was. Later echter merkte ik – bij de G. zijnde, mijn aanvangsletter, moest ik nog veel ondervinding opdoen – dat er bij vele Noordsche Godennamen (*Odin* enz.) naar dat art. *Godenleer* (Noordsche) verwezen werd. Dienvolgens heb ik ter rechter ure nog een nieuw art. *Noordsche Godenleer* bij de N. kunnen inlas-

schen. O, daar is bij dergelijk werk zoo veel te beredderen! Dubbel aangenaam was mij daarom uw waardeerend schrijven.

'Zonder grootspraak' schrijft Zuidema op 16 januari 1895 aan Sijthoff, dat de laatste deeltjes gunstig door het publiek ontvangen zijn. Hij biedt zich alvast aan voor nieuwe projecten. Hij heeft een huis gekocht voor f 7000,-, en heeft f 500,- nodig voor reparaties, verhuizing en dergelijke. Graag zou hij die als voorschot ontvangen. Sijthoffs boekhouder Wagemans is 'erg schroomvallig' in het verstrekken van voorschotten. In volgende brieven geeft hij zijn oordeel over enkele historische atlanten en ziet hij Jägers *Weltgeschichte* in om dat eventueel te vertalen.

Op 14 juli 1895 schrijft hij aan Frentzen:

Hierbij heb ik 't genoeg U 't laatste blad van ons Woordenb. aan te bieden. [...] Wat mij betreft, was 't nu hiermee afgelopen. Maar nu 't Supplement nog! Met al die gewraakte omissies; voor een goed deel nalezing op 't werk mijner voorgangers: Aalten, Aardenburg, Aboekir, Akkrum, Alais, Aegir, Al fresco, Analphabeten, Ankarström, Angst, Arrée-gebergte, Baarn, Naarderadeel, Van Aken, Van Eyk en tutti quanti.

Heerlijk werk. U kent al die brieven en briefkaarten, successievelijk van allerlei slag pruttelaars ingekomen! Ik verzeker U, dat 't een m^èr à boire is. Doch 'k ben er reeds meer dan eens aan beziggeweest en heb vandaag mijn oudste dochter, die mij trouw bij 't Woordenb. geassisteerd heeft, inlichtingen gegeven hoe ze, te beginnen met den dag van morgen, het vlugst met dat Supplement kan opschieten.

Na de voorafgaande mededelingen over het tegenvallende debiet, zal het niet verbazen dat dit supplement zeer gering van omvang wordt: 37 bladzijden.

Uit een brief van 30 juli 1895 blijkt, dat Zuidema heeft moeten bedanken voor de bewerking van Jägers *Weltgeschichte* omdat zijn taak aan de HBS werd uitgebreid. Aan Sijthoff vraagt hij een bijdrage voor zijn 25-jarig huwelijk om met het gezin een toertje te kunnen doen.

Zuidema's beide oudste dochters mogen van Frentzen ieder een boek uitzoeken voor hun trouwe medewerking aan Sijthoffs woordenboek. Hun vader geeft meteen maar drie titels op, waaruit Frentzen zelf mag kiezen: *Vogels van diverse pluimage* van Carel Vosmaer, de *Gedichten* van J.J.L. ten Kate en de *Romantische werken* van Jan ten Brink. En, o ja, op 10 augustus dankt Zuidema zijn uitgever voor een bankje van f 100,-.

Ook in latere jaren correspondeert Zuidema nog met uitgeverij Sijthoff. In 1907 is er even sprake van een tweede druk van Sijthoffs woordenboek, maar die gaat niet door. Ook werkt Zuidema nog mee aan het *Nieuw Nederlandsch Biografisch Woordenboek*, onder andere met biografieën van collega-lexicografen. In deel 6 van dit werk wordt ook meegewerkt door Zuidema's broer Roelf (1851-1937), die vanaf deel 7 de eer van de familie alleen moet verdedigen in het *NNBW*. Deze zelfde broer Roelf²⁴ is vanaf 1918 als redacteur verbonden aan *Oosthoek's geïllustreerde encyclopaedie*. Men kan wel zeggen dat de beide Zuidema's, zoons van een schoolhoofd in

²⁴ Zie over hem: J.D. Rutgers van der Loeff, 'Roelf Zuidema' in *Haerlem Jaarboek* 1937, p. 21-24.

Nieuw Beerta, geen geringe verdiensten hebben gehad voor de Nederlandse lexicografie.

Al met al kan men vaststellen, dat de totstandkoming van *Sijthoffs woordenboek voor kennis en kunst* niet erg soepel verliep. Voor de meest direct betrokkenen, de uitgevers en de bewerkers (en hun gezinnen!) betekende het boek veel werk en zorg, en weinig materiële en immateriële waardering. De in het *Sijthoff-archief* bewaarde correspondentie geeft een gedetailleerd beeld van de problemen die zich voordeden. Aardig is natuurlijk dat de (in ieder geval door Vierhout niet gewenste) anonimiteit van de bewerkers nu is opgeheven. Interessant zijn ook de gegevens over de manier van bewerken en de gebruikte bronnen. Mede op basis van deze informatie lijkt het geraden nader onderzoek te doen naar de 'familierelaties' tussen de diverse Nederlandse en buitenlandse encyclopedieën.²⁵

25 Ik dank de heer A.G. van der Steur en vooral de heer C.A. Burgers te Haarlem voor hun inlichtingen over de familie Zuidema.

Allengs rijst toch 't gebouw

Het Woordenboek der Nederlandsche Taal 1849-1892*

door Dick Wortel

Dit jaar wordt de honderdste sterfdag van de oprichter en initiator van het *Woordenboek* gevierd. Op 9 augustus 1892 stierf op 71-jarige leeftijd Matthias de Vries, die ruim veertig jaar van zijn leven gaf aan zijn *Woordenboek*.

Voor al die periode uit de geschiedenis van het *WNT* wil ik in dit artikel belichten. Ik wil mij daarbij beperken tot twee aspecten: het *WNT* als instelling en zijn ambivalente relatie met de politiek: nationaal, want het woordenboek was heel wat keren een onderwerp in de Tweede kamer, en internationaal, want de relatie met het Nederlands-sprekend deel van België speelt in de geschiedenis een grote rol.

Literair-historici mogen zich wat mij betreft buigen over vragen als: welke rol speelde indertijd de ontwikkeling van de Duitse filologie, zoals die onder meer werd uitgedragen door de gebroeders Grimm, de samenstellers van het *Deutsches Wörterbuch*. Ongetwijfeld heeft de Duitse filologie, door Brill in Nederland geïntroduceerd, een zekere invloed gehad op de concipiatie van het *Woordenboek* door De Vries. Dat te onderzoeken lijkt mij voor de belangstellende hedendaagse taal-historicus een ware uitdaging.¹

Ook wil ik de voorgeschiedenis van het *Woordenboek* laten rusten. Die voorgeschiedenis loopt van 1766, toen de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde in Leiden werd opgericht, tot aan het eerste Taal- en Letterkundig Congres in Gent in 1849. Over deze periode is echter al veel gepubliceerd. Ook De Vries gaat hier in zijn Inleiding bij het *WNT* uitgebreid op in.²

De kwestie van het woordenboek op de taal- en letterkundige congressen

Nederland had twee museums te bouwen. Een voor de plastische scheppingen der individus, een voor de linguïstische des geheelen volks (...). Wij krijgen onze muzea. Het een wordt gebouwd aan de Stadhouderskade te Amsterdam, het andere in No 70 op het Rapenburg te Leiden.

J.A. Alberdingk Thijm 1882, 4.

De geschiedenis van het *Woordenboek* wil ik laten beginnen in de diligence van Van Gend en Loos op de lijn Rotterdam-Antwerpen, om precies te zijn in Wuustwezel, pal op de grens tussen Nederland en België. Op 23 augustus 1849 zat de heer J.A. Alberdingk Thijm zich te ergeren aan de tabaksrook van een heer tegenover hem. Gelukkig kon hij de lucht in de diligence even verwisselen voor de frisse buitenlucht bij de douane. Daar werd hij aangesproken door een medereiziger, die door de tabaksrook onopgemerkt was gebleven. Hij vertelde dat hij op weg was naar het

* Dit artikel is eerder gepubliceerd in *Trefwoord* 3 (1992), 4-18, en is een uitgebreide en gewijzigde tekst van een lezing die op dinsdag 15 juni 1992 voor het personeel van de Stichting Instituut voor Nederlandse Lexicologie te Leiden werd gehouden.

De noten bevatten doorgaans verkorte titels. De volledige literatuurverwijzingen zijn te vinden onder het kopje Literatuur.

1 Zie bijvoorbeeld Druyven 1982, 157, en 130 jaar *Woordenboek der Nederlandsche Taal* 1851-1981.

2 De Vries, Inleiding van het *WNT* [1882], II e.v. Zie ook: Van Sterkenburg 1984, 51-94.

congres in Gent en stelde zich voor als Gerth van Wijk. Hij was van plan om op het congres een verhandeling te houden over 'de verscheidenheid of afwijking in het gebruik der taal in Zuid- en Noord-Nederland'. Bovendien wilde hij aangeven welke middelen er konden worden aangewend 'tot het daarstellen dier onderlinge eenvormigheid in alle deelen, welke de gemeenschappelijke oorsprong, ter meerdere volmaking der beide taaltakken, vereischt'.

Als een van die middelen noemde hij tegenover Thijm het vervaardigen en uitgeven, op last en in naam van het Nederlandsch Taal- en Letterkundig Congres, van een 'geheel nieuwe spraakleer, van eene verkorte dito en van een volledig Nederduits taalkundig Woordenboek'.

Thijm zei op weg naar de bedompte diligence tegen zijn medereiziger dat hij het wel eens was met zijn streven. Het idee van een woordenboek was voor hem dan ook niet nieuw. Al in een brief van 18 augustus 1847 had hij zijn plan om een woordenboek te maken ontvouwd aan F.A. Snellaert: 'Gij, Vlamingen, die jong en krachtig zijt en (in den regel) in minder beslommerende betrekkingen zijt', zo schreef Thijm, 'zoudt er aanzienlijk toe kunnen bijdragen. Ei lieve, denk daar eens ernstig over, en bespreek het herhaaldelijk met uwe vrienden. Wij zouden een schoon geschenk doen aan onze gemeenschappelijke Letterkunde'.³

Het bleef toen bij plannen, maar Thijm mag de geestelijke vader van het *Woordenboek* worden genoemd.

Nadat Gerth van Wijk tijdens het congres in de Gentse Academiezaal op 28 augustus 1849 zijn 'wijdloopige verhandeling' onder de titel 'Over den stand en de eischen onzer gemeenschappelijke moedertaal' had beëindigd, nam Snellaert het woord. Hij wilde dat er enkele personen zouden worden uitgenodigd om 'hunne gedachten over het samenstellen van een algemeen nederlandsch taalkundig woordenboek en het plan, dat hiertoe zou moeten gevolgd worden, in geschrift te stellen'.

Thijm protesteerde vervolgens tegen de vereffenings- en gelijkmakingstheorie, die Gerth van Wijk in zijn voordracht had bepleit. Hij wenste, dat het woordenboek een zo volledig mogelijk overzicht zou geven van de taalvormen uit Nederland en Vlaams-België. Hij stelde voor een commissie te benoemen om een plan uit te werken voor zo'n 'schatkamer', zo'n 'muzeüm onzer taalvormen'.

Dat voorstel werd aanvaard, met die wijziging, dat de heren A. des Amorie van der Hoeven, J.H. Halbertsma, A. de Jager en J.A. Alberdingk Thijm uit Nederland, en J. David, F.A. Snellaert, P. van Duyse, J. Craco, J.H. Bormans en P. Ecrevisse uit België, werden uitgenodigd om op een volgend congres hun denkbeelden omtrent de eisen van het nieuwe woordenboek mee te delen.⁴

Het volgend Taal- en Letterkundig Congres vond in september 1850 plaats in de concertzaal van Felix Meritis te Amsterdam. De Leuvense kanunnik David presideerde de vergadering. Vercammen vertelt dat de bovenge-

³ Vercammen, 149.

⁴ Alberdingk Thijm 1865, 394 e.v.

noemde commissie met haar verslag niet op tijd gereed gekomen was. De zaak dreigde te stokken, maar voorzitter David redde de situatie door min of meer ex tempore een grondig betoog te voorschijn te toveren.⁵

In 1882 denkt Thijm nog aan deze gebeurtenis terug⁶

Er lagen met betrekking tot het woordenboek twee voorstellen ter tafel. Onder andere van Jonckbloet, die wilde dat de vergadering verklaarde 'dat zij, hooge sympathie gevoelende voor het denkbeeld van een Woordenboek, het gewaagd en buiten hare bevoegdheid rekt om een persoon of commissie te belasten met de uitvoering van deze taak, en dit meent te moeten overlaten aan wie zich tot de uitvoering bevoegd rekt, terwijl zij den wensch met aandrang uit, dat dit groote werk weldra tot stand kome'.

Thijm vond dat de zaak van het 'taalmuzeüm' hiermee in de doofpot terecht zou komen. Hij kwam op voor het voorstel, dat het woordenboek van het Congres zou uitgaan.

Polak diende het voorstel in dat 'eene Commissie (...) zich zal onledig houden met het beoordeelen van de gronden voor of tegen de samenstelling van het alg. ned. Woordenboek'. Deze commissie zou de uitvoering moeten overlaten aan 'zoodanige geleerden als zich daartoe opgewekt en bevoegd zouden achten, altijd echter onder de hoofddirectie van de Commissie'.

Thijm amendeerde het voorstel. Hij wilde dat het Congres een comité zou benoemen in Noord- en in Zuid-Nederland om maatregelen te treffen ter samenstelling van een Nederlands woordenboek. Tot leden van deze comités werden aangewezen: in het Noorden prof. M. de Vries, dr. A. de Jager en mr. H.J. Koenen, en in het Zuiden prof. J. David, dr. F.A. Snellaert en mr. Pr. van Duyse.

Over deze voorstellen, die in eerste instantie mondeling werden gedaan, moest worden gestemd. Thijm beschrijft uitvoerig hoe deze stemming verliep. 'Ik zie nog den goedigen, edoch kolossalen Leuvenschen Professor alle moeite doen, om tot een stemming te geraken: "D'eeren, die voor het voorstel van den eer Jonckbloet zain, begeben ziech liensks, de genen, die daar tegen ziech verklaoren regts van de zaol!" Daar hadt gij een heen- en weergeloop van de andere waereld. Wat was links, en wat was rechts? *La droite du spectateur* of dat van den voorzitter? En dan – de beide partijen wilden de meerderheid schijnen; zij volgden dus het voorbeeld van den kikvorsch, in zijn bewondering van den os: een en ander tot groot vermaak der dames, die, van boven, dit schouwspel aanzagen. Prof. Jonckbloet betuigde zelfs, "dat het [hem] nu nog niet zeer duidelijk was, hoe de quaestie, waarover de vergadering [zou] te beslissen hebben, [was] gesteld".'

'De voorzitter, ten einde raad', vervolgt Thijm zijn beschrijving, 'vroeg toen aan de vergadering, "of zij zich nog langer met de quaestie van het woordenboek zou bezighouden."' Hierop, verzet van vele kanten. Jonckbloet konstateerde misverstand. Daarop werden de drie voorstellen schriftelijk ten bureele gedeponeed. Toen kondigde Prof. David de stemming over het voorstel Jonckbloet opnieuw aan: "D'eeren, die voor het

5 Vercammen, t.a.p.

6 Alberdingk Thijm 1882,
4 e.v.

voorstel zain, b'ooen regt te staon!" Het kwam in deze zitting nog niet tot een oplossing der quaestie.⁷

In de derde zitting, de volgende dag, werd het voorstel Polak/Thijm alsnog aangenomen. Hoewel de voor- en tegenstanders nauwkeurig door deskundige leden waren geteld, verzocht Jonckbloet met de zijnen aan te tekenen 'dat door hen in de wijze van stemming geen genoegen is genomen'.⁸

Maar voor Thijm maakte dat allemaal niets uit. Hij had zijn zin gekregen. Zijn succes is zelfs zo volledig dat zijn dochter Catherine later kan getuigen: 'Op dit kongres ontving, dank vooral aan A. Th's scherp geformuleerde voorstellen, de zaak van het algemeen Woordenboek der Nederlandsche Taal den doorslag'.⁹

Deze gang van zaken vormde later voor de tegenstanders van het *Woordenboek* een krachtig argument. In 1860, toen de subsidie voor het *Woordenboek* door de volksvertegenwoordiging werd ingetrokken, schreef een verklaard tegenstander van het *Woordenboek* in *De Nederlandsche Spectator*: 'Zijn wij wel onderricht, dan werd in 1851 [sic] het plan van het woordenboek bekrachtigd met eene meerderheid van congresleden zoo twijfelachtig, dat de voorzitter zijn behoud zocht in het weigeren der contrepreuue: het werd bestreden door mannen als De Jager, Jonckbloet en den reeds overleden van Gilse'.¹⁰

Ontwerp van het woordenboek

De Vries komt in de vergadering van het daaropvolgende Taal- en Letterkundig Congres, dat in 1851 in Brussel werd gehouden, met *Het Ontwerp van een Nederlandsch Woordenboek*. Dat is het eindrapport van de leden van de hierboven genoemde commissie. In dit *Ontwerp* geeft De Vries in detail weer hoe het *Nederlandsch Woordenboek* eruit moet gaan zien wat betreft de inhoud, de inrichting en de wijze van vervaardiging.¹¹ Concreet stelt hij aan het Congres voor dat 'op last en in naam van het Nederlandsch Letterkundig Congres, een *Woordenboek* [zal] worden vervaardigd en uitgegeven, overeenkomstig het plan, door de daartoe benoemde Commissie ontworpen'. Hij voegt hier aan toe 'dat aan dit besluit een begin van uitvoering worde gegeven, door de benoeming eener Commissie van redactie, uit drie leden bestaande, die verzocht zullen worden, zoodra mogelijk met de voorbereidende werkzaamheden een aanvang te maken'.¹²

Op het volgende Taal- en Letterkundig Congres, het vierde, in 1852 gehouden te Utrecht, doet De Vries verslag van de voortgang. De redactie, bestaande uit hemzelf, L.A. te Winkel en de Vlaming J. David, was begin 1852 voltallig.

David trok zich echter al spoedig terug. In een brief van 17 oktober 1851 schreef hij aan De Vries dat hij wel lid van de redactie wilde worden, maar dat hij door drukke werkzaamheden e.d. weinig aan het *Woordenboek* kon doen. Wel bleef hij een belangrijke propagandist voor het *Woordenboek* in België.¹³

7 Idem.

8 *Handelingen van het tweede Ned. Lett. Congres*. Amsterdam. 1851, 171.

9 Vercammen 149; ook in Cath. Alberdingk Thijm, J.A. *Alberdingk Thijm in zijn brieven geschetst* 60 (noot 59).

10 *Ned. Spect.* 1860, 381 b. Het noemen van De Jager lijkt mij onjuist, omdat hij lid was van Commissies ingesteld door het congres te Gent (1849) en te Amsterdam (1850) Ook wordt hier een verkeerd jaartal genoemd, 1851 i.p.v. 1850.

11 Kortheidswege wil ik niet inhoudelijk ingaan op de denkbeelden die De Vries hier ontvouwde. Zij staan uitgebreid in de inleiding van het *WNT*. Zie ook: Noordegraaf 1980.

12 De Vries, *Ontwerp* 87.

13 Karsten 122.

Desondanks ging het met de Vlaamse inbreng niet goed. In het Ontwerp had De Vries gesteld, dat er in het *Woordenboek* plaats moest zijn voor het 'Zuid-Nederlandsche taaleigen'. Dat bleek erg moeilijk te zijn, maar dat lag vooral aan de Vlamingen zelf. David schreef op 19 Februari 1856 aan De Vries: 'Het grieft mij het te moeten belijden: onze Belgische medewerkers zullen ons weinig hoop geven. Velen van hen willen mischien, maar kunnen niet, of niet wel. En anderen hebben te weinig tijd om zich met het maken van excerpten te belasten'.¹⁴

In 1856, op het Congres te Antwerpen, had De Vries reeds uitdrukkelijk om medewerking van de Vlamingen gevraagd. 'Het *Woordenboek* zou zeer zeker beter aan het ideaal van menigen Zuidnederlander beantwoorden, indien die Zuidnederlander zelf wat meer de handen uit de mouwen gestoken had – en nog stak, in de Zuidnederlanden in plaats van aldoor te klagen over 't geen in de afgewerkte delen ontbreekt, bouwstoffen bijeen bracht, hetzij uit de literatuur, hetzij uit de dialecten, die in de toekomst door de Redactie kunnen gebruikt worden'.¹⁵

Ook in Nederland waren kritische geluiden te horen. R.C. Bakhuizen van den Brink schreef in 1854 in de *Konst- en Letterbode* een soort open brief aan De Vries waaruit blijkt hoe weinig vertrouwen hij had in het succes van de onderneming: 'De medearbeiders zijn te talrijk zoo als bij den Babelschen torenbouw, en onbeduidende middelmatigheden (...) nemen met veel gedruisch het vak in, dat door erkende talenten had moeten gevuld worden'.¹⁶ En verderop schrijft hij, wel buitengewoon negatief: 'Wij hopen dat het congres zijn dood sterven zal en u van de verbindtenissen ontslaan die wij u niet toegewenscht hadden. Wij hopen dat de toevoer naar de bij u opgeslagen woordenschat langzamerhand zal blijven steken'.¹⁷

De Vries laat zich echter door dit soort uitlatingen niet van de wijs brengen.

In de daaropvolgende jaren komt de redactie veelvuldig bij elkaar. In een van die bijeenkomsten wordt Leiden gekozen tot zetel van de redactie. 'De *Academiestad*', luidt de toelichting, 'met hare rijke bibliotheek en veelsoortige verzamelingen, waar de *Maatschappij van Nederlandsche Letterkunde* met haren kostbaren boekenschat is gevestigd (...). De welwillende belangstelling der *Maatschappij*, altijd volijverig om den bloei onzer taal en letteren krachtig te bevorderen, kwam ons bereidvaardig tegemoet, en bood ons, met het onbelemmerde gebruik harer verzamelingen, tevens de heusche verzekering aan, dat hare ondersteuning en medewerking nimmer te vergeefs door ons zouden worden ingeroepen'.¹⁸

De redactie kon zich aanvankelijk zelfs vestigen in een leeskamer van de *Maatschappij*, waar ook de boeken, papieren en andere voorwerpen een plaats kregen. In een later stadium werd de leeszaal van de *Maatschappij* te klein en verhuisde de redactie naar de woning van De Vries aan het *Rapenburg* (no 70).

In het *Verslag der redactie van het Nederlandsch Woordenboek*, dat De Vries op 11

14 Karsten 117.

15 Karsten 137; ook in *Verslagen en Mededelingen van de Kon. Vlaamsche Academie* 1902, 91.

16 Bakhuizen v.d. Brink, *Studiën en Schetsen* 3, 451.

17 Idem 3, 453.

18 *Verslag der Redactie* 1854, 9.

september 1860 in de vergadering van het zesde Taal- en Letterkundig Congres, in 's-Hertogenbosch, presenteerde, deelde hij aan zijn gehoor mee dat de redactie het tijd vond worden om met het verzamelen van het materiaal op te houden 'om tot het gewichtigste, de eigenlijke bewerking of zamenstelling over te gaan'.¹⁹

In 1862 kon De Vries aan het zevende Taal- en Letterkundig Congres, gehouden in Brugge, meedelen, dat 'o.a. de gansche lange rij der woorden met *aan* beginnende, zoo goed als gereed [ligt], met alles wat voorafgaat en veel van hetgeen volgt'.²⁰

De tijdsduur

Al heel snel nadat de redactie met het werken aan het *Woordenboek* was begonnen, realiseerde zij zich hoeveel arbeid er verricht moest worden. De Vries ging uit van een honderdtal afleveringen, een aantal, dat hij op het achtste Congres in 1865 nog eens herhaalde.²¹ Moltzer probeerde een aannemelijke verklaring te geven voor de trage gang bij het woordenboek. Hij gaf daarom een beeld van het werk van een redacteur: 'Denkt u', zo schreef hij, 'den lexicograaf bezig met het opstellen van een artikel over welk woord gij maar wilt. Een bundel papieren ligt voor hem, alle tot dat woord betrekkelijk. Hier eene reeks van aanhalingen uit dichters en prozaschrijvers, waarin zich de beteekenis in al hare schakeeringen afspiegelt; daar eigenaardige bijzonderheden uit den mond des volks opgevangen, of eene aanwijzing van dialectische verschillen; ginds de vermelding van het technische gebruik in dezen of genen tak van nering of wetenschap; elders grammatische of etymologische opmerkingen, aan taalkundige boeken ontleend. Met oordeel onderzoekt hij dat alles, hij kiest het goede en bruikbare, hij laat het onjuiste of overtollige weg. Met smaak ontwerpt hij uit al het gekozene een welgeordend en sluitend geheel, terwijl zijne taalkennis over alles een helder licht verspreidt'.²²

Op zijn beurt vergeleek De Vries het werk van de lexicograaf 'met den anatoom, die de werktuigen en verrichtingen des lichaams niet kan beschrijven, dan door het zielloos lijk te ontleden, en datgene te scheiden wat alleen in onderlingen zamenhang en levend verband geweest is wat het geweest is'.²³

Al in 1866 wekte de langzame gang van het *Woordenboek* bij sommigen de spotlust op. J. ter Gouw vertelt hier smakelijk over: 'Toen Mr. Jacob van Lennep in den zomer van 1866 te Middachtersteeg de genoegens van 't buitenleven smaakte, – en de Heeren De Vries en Te Winkel met hun *Woordenboek* aan 't woord "Aap" gevorderd waren, en zij hem raadpleegden, over den oorsprong der beteekenis van spaarpot, aan dat woord gegeven, – beving hen de lust eens door den regel van drieën uit te rekenen, hoeveel jaren er noodig zouden zijn om van "Aap" tot "Zwaard" te komen, en de uitkomst dier berekening was: 1045 jaren precies, – zoodat het boek voor het einde van Ao 2911 klaar zal kunnen zijn'.²⁴

19 *Verslag der Redactie 1860*, 40.

20 *Verslag der Redactie 1862*, 38.

21 Karsten 129 met verwijzing naar het verslag van dit congres 6.

22 Moltzer 1878, 187 e.v. Hij baseerde deze beschrijving op het *Verslag der Redactie 1862*, 32 e.v.

23 *Verslag der Redactie 1862*, 33.

24 Ter Gouw, 686.

De Vries wist dit. Aan zijn Vlaamse vriend F.A. Snellaert schreef hij op 21 november 1866: 'Een aantal Belgische intekenaars hebben hunne inschrijving opgezegd, omdat het zoo langzaam gaat. Hoe onbillijk en hoe laf! Het kan immers niet anders, als 't werkelijk goed zal zijn. Of dat tijd en moeite kost! Wij werken als postpaarden, en dan scheldt men ons nog voor luijaards uit'. En aan de minister van Binnenlandse Zaken schreef hij op 29 november 1866: 'Het is hier niet te doen om eene geprikkelde nieuwsgierigheid haastig te bevredigen, maar om een werk tot stand te brengen van blijvenden aard en naar de behoeften der natie zorgvuldig berekend: eene waardige hulde aan de taal onzer vaderen, die ook de taal van ons nageslacht zal zijn'.²⁵

In 1878 waren 28 afleveringen verschenen, met in totaal 4478 kolommen. Taco H. de Beer vond dat al heel wat. Hij vergeleek de voortgang met die van het Deense woordenboek. Dat is 'al meer dan dertig jaar in bewerking, de *Dictionnaire Historique* is al meer dan twintig jaar aan de letter A bezig', zo schreef hij.²⁶

Carel Vosmaer ('Flanor') verwees naar het in 1838 door de broeders Grimm ontworpen *Deutsches Wörterbuch*. 'In 1846 deelde Wilhelm het ontwerp mede aan de Germanistenversammlung te Frankfurt (...) In 1854 ving de uitgaaf aan en nu in 1879, alzoo na 25 jaren arbeid, is slechts 1/3 voltooid', aldus Vosmaer.²⁷

Van Vloten was helemaal niet tevreden. 'De a voor wat meer dan de helft voltooid, de g en de o even begonnen; nog geen enkele letter dus in 30 jaar gereed', zo klaagde hij.²⁸ In allerlei artikelen en brochures haalde Van Vloten met bittere spot uit naar de in zijn ogen 'gansche nu eenmaal verongelukte onderneming'²⁹ en reageert hij op de Inleiding van De Vries en de 'walgelijke schaar zijner karakterlooze nabauwers en toejoelers in Noord en Zuid'.³⁰

In deze inleiding schreef De Vries: 'Nu het werk eens aan den gang is, herinnert men zich nauwelijks meer, hoeveel moeite het gekost heeft zoover te komen'.³¹ Van Vloten tekende daarbij aan: 'Niet minder dan 30 jaar, een menschenleeftijd van a tot ajuin! En dat noemt hij gang! Waarlijk voor iemand, die zoo lang in den nederlandschen taalschat kon grasduinen, kiest hij zijn woorden al heel slecht; doch 't is waar, men spreekt ook van een slakkengang, en die was hem zeker voor de geest'.³²

Toen in 1882 het eerste deel, van A tot ajuin, verscheen, kon Van Vloten niet nalaten in zijn *Woordenboeksgrieven* een spotticht te publiceren:

25 Geciteerd naar Karsten 134 en 135.

26 De Beer 1877, 237.

27 Flanor in *Ned. Spect.* 4 Oct. 1879.

28 Van Vloten, *Woordenboeksgrieven* p. 13.

29 Van Vloten, a.w. 2.

30 Van Vloten, t.a.p.

31 De Vries, *Inleiding* ix.

32 Van Vloten, a.w. 5.

33 Van Vloten, a.w. 1. *Oorspronkelijk in De Humanist* 1883, 611. Ook in Karsten 137 en 138.

O luid weerklink de lofbazuin!
Het Woordenboek kwam tot ajuin
In dertig jaren al;
(...)
Stel voor elke verdre letter maar
Tweederde van die dertig jaar,
Dan staat al na een eeuw of vier
't Geheel gedrukt reeds op 't papier!³³

De vertraging was echter niet uitsluitend te wijten aan de wijze van bewerken van het voorhanden materiaal. Er waren ook nog al wat tegenslagen. Op 24 maart 1866 overleed David, die toch al weinig had kunnen doen wegens ziekte. Twee jaar later, op 24 april 1868, overleed Te Winkel. Vervanging was moeilijk te vinden. Enkele kandidaten, onder wie Van Dale, grondlegger van het bekende woordenboek, weigerden.³⁴

In 1871 begonnen Cosijn en Verwijs hun medewerking. Die moesten worden opgeleid en dat kostte tijd. In 1878 moest het werk aan de G worden gestaakt, omdat Cosijn werd benoemd tot hoogleraar in de Germaanse taalwetenschap in Leiden. Verwijs moest de redactie om gezondheidsredenen verlaten. Hij deed in 1878 zelfs vrijwillig afstand van zijn jaargeld, dat hij na de dood van Te Winkel van de regering ontving.³⁵

De Vries was toen de enige die aan het *Woordenboek* werkte en hij ging verder met de letter A. In 1883 verscheen A. Kluyver, die door De Vries aan de G werd gezet. Maar ook Kluyver moest opgeleid worden, wat De Vries noopte de A gedurende die tijd te laten liggen. Bovendien kon Kluyver zich nog niet volledig aan het redactiewerk wijden. In 1884 werkte hij immers aan zijn dissertatie; hij promoveerde nog in hetzelfde jaar.³⁶ Vanaf 1885 verschenen de afleveringen van de letter G, gereedgemaakt door Kluyver onder leiding van De Vries. Kluyver ging in 1887 zelfstandig met die letter door.

Ook was er bij De Vries sprake van een zekere vermoeidheid. Hij wilde wel eens wat anders. In 1884 hield hij twee redevoeringen, iets wat hij graag deed maar wat hem veel tijd kostte. Het gevolg was dat er te weinig afleveringen verschenen. In de Tweede Kamer, bij de beraadslagingen over de Staatsbegroting van 1884, uitte met name De Corver Hooft fikse kritiek op de trage voortgang van het *Woordenboek*: 'Er is één deel van uitgekomen en twee andere deelen gedeeltelijk. Het zou voltooid zijn in 8 deelen. Maar wat is er nu? Er is de halve letter A tot aan *Alleen*, de halve letter G tot *Gekheid* en de halve letter O tot *Onderrichten*. Ziedaar hetgeen van het *Woordenboek* in 20 jaar is uitgekomen. Is dat nu eene onderneming, die van staatswege moet ondersteund worden? Wanneer die op dezelfde wijze voortgaat als tot nu toe, kan men rekenen, dat men zoowat 60 à 70 jaren bezig zal zijn met dat werk'.³⁷

Geldkwesties

Al op het congres van 1850 in Felix Meritis in Amsterdam werd door Thijm voorgesteld dat de leden van het congres een adres zouden richten 'aan de Goevernementen van Nederland en België en bij elk een subsidie van f 500,- 's jaars aanvragen tot ondersteuning der onderneming'.³⁸

Pas op het vierde Taal- en Letterkundig Congres in 1854 te Utrecht brengt De Vries de financiën ter sprake. Bij de voorbereiding deed zich de noodzaak gevoelen dat de redactie, wilde zij 'hare taak met kracht doorzetten',³⁹ de middelen moest bezitten om de onvermijdelijke

34 De Vries, *Inleiding van het WNT* [1882], xxxi.

35 De Vries, ald. xxxii.

36 Karsten, 139.

37 Karsten 138 en 139, *Handelingen der Staten Generaal*, Tweede Kamer, 1884, 609.

38 Alberdingk Thijm 1882, 6.

39 *Verslag der Redactie* 1854, 10.

onkosten te dekken. Zij diende daarom een aanvraag tot ondersteuning in bij de regeringen van Nederland en België.

Op deze aanvraag werd gunstig gereageerd, omdat, volgens De Vries, de regeringen van mening waren 'dat de bloei van Neerlands taal, zoowel in België als in Noord-Nederland, door de beide verlichte Vorsten en hunne raadslieden op den regten prijs wordt geschat'.⁴⁰ Door de Nederlandse regering werd een bedrag van f 500,- beschikbaar gesteld, door België 1000 franks, toen nog altijd f 467,18 waard.

Door deze bijdragen was de financiële situatie gezond. Dat bleef zo tot 1861. Toen maakte de redactie een aanvang met de daadwerkelijke bewerking. Zij kwam tot de slotsom dat 'vrijwillige toewijding (...) niet langer [kon] volstaan bij den reusachtigen arbeid, die nu te verrichten stond'.⁴¹

Het werd nu noodzakelijk dat ten minste een van de redacteuren in staat werd gesteld om de bewerking van het *Woordenboek* als levenstaak op te vatten. De regering verleende haar medewerking, 'overtuigd, dat een nationaal woordenboek eene zaak is van nationaal belang' en besloot de nodige middelen beschikbaar te stellen. Te Winkel werd door de minister uitgenodigd om zich volledig te wijden aan de 'vaderlandsche lexicographie'. Hij moest, om zijn werk fulltime te kunnen doen, zijn lectoraat aan het Leids Gymnasium en zijn werk als bibliothecaris bij de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde neerleggen. Zijn salaris zou volledig door de overheid worden betaald. Daarvoor zou op de staatsbegroting voor 1861 f 2000,- worden vrijgemaakt, waarvan f 1600,- voor Te Winkel.

40 Ald. 11.

41 *Verslag der Redactie* 1862, 5 e.v.

42 *Ned. Spect.* 1860, nr. 48, 381 e.v.

43 Alberdingk Thijm 1864, 50.

44 Karsten 127. Hij baseert het vermoeden op een brief van Alberdingk Thijm aan De Vries d.d. 28 december 1860, waarin o.a.: 'Diep geërgerd heeft mij het gedrag van Bakhuisen'.

45 *Ned. Spect.* 1860, nr. 48, 381 b.

46 Geciteerd naar Alberdingk Thijm 1864, 50.

47 *Verslag der Redactie* 1862, 6.

Een paar dagen voor de discussie in het parlement over 'Artikel 157 van de VIIIste Afdeling' verscheen er echter in *De Nederlandsche Spectator* een artikel dat aan alle leden der Tweede Kamer was opgezonden.⁴² In dit artikel werd de zaak van het *Woordenboek*, aldus Thijm, 'het zij uit onkunde en vooroordeel het zij uit nijd en kwade trouw, op de domste en bedrieglijkste wijze uit haar verband (...) gerukt'.⁴³

Thijm had wel reden om verontwaardigd te zijn. In het artikel, dat naar alle waarschijnlijkheid door R.C. Bakhuisen van den Brink was geschreven,⁴⁴ werd immers de vraag gesteld: 'Is het woordenboek eene zaak zoo noodzakelijk, zoo onmisbaar, dat daaraan jaarlijks en zonder eenig uitzigt op den duur der uitgave eene som van meer dan f 5000 mag worden geofferd?'⁴⁵

Een woordvoerder in de Kamer merkte in het politiek debat op 'dat een jaarlijksche subsidie zoo veel zou zijn als een premie, gesteld op de oneindige voortzetting van het werk'.⁴⁶

'De taal- en letterkunde beschouwen de zaken niet altijd in hetzelfde licht, waarin de staatkunde op haar standpunt ze beoordeelt', concludeerde De Vries bitter.⁴⁷ Die bitterheid zal wel zijn ontstaan door de lage kwaliteit van de argumenten die door verschillende sprekers werden aangevoerd. Het kamerlid Cools wilde een termijn bepalen waarbinnen het *Woordenboek* tot stand moest worden gebracht, want hij meende: 'Telken jare zullen er wel nieuwe woorden worden uitgevonden en men zou naar die mate de uitgave kunnen uitstellen'.

Een ander kamerlid, Hoëvell, was tegen de subsidie omdat het *Woordenboek* nog niet gepubliceerd was. 'Het boek is nog niet gereed en nu wil men een jaarlijksch tractement geven om de voltooiing te bevorderen. Zal dat niet strekken om het gewenschte doel, het uitgeven van het werk te vertragen?'

Dat bleek, toen de Kamer het voorgenomen besluit van de regering moest bekrachtigen. Men achtte het verkeerd 'dat de staat zich op eene onmiddellijke wijze mengt in datgene, wat alleen gedijen kan door individueele kracht, zich in volkomen vrijheid bewegende'. Men meende, dat daardoor 'de eigen werkzaamheid van particulieren eer wordt verslapt, dan opgewekt en verhoogd en overtuigd'; dat alleen 'door de ontwikkeling van eigen krachten leven en beweging ontstaat'. Men begreep dat de onderneming van het *Woordenboek* 'aan hare eigene ontwikkeling behoorde te worden overgelaten'.

Thorbecke was ook tegen de subsidie: 'In vroeger tijd kon een maecenaatschap over kunsten en wetenschappen aan de overheid passen, en zelfs met vrucht door haar worden uitgeoefend', zo stelde hij. Nu moest zij datgene wat zij 'voorheen als hare zorg beschouwde', laten aankomen op het publiek, 'den grooten Maecenas, waarvan nu de wetenschap leven moet'.⁴⁸

Het voorstel om de gevraagde subsidie ten behoeve van het *Woordenboek* niet te verlenen, werd met 39 tegen 27 stemmen goedgekeurd.

Goede raad was duur, merkte De Vries op, maar er waren bondgenoten. De minister van Binnenlandse Zaken, Van Heemstra, zegde hem toe dat hij bij de volgende begroting een nieuw voorstel aan de volksvertegenwoordiging zou doen. Er dreigde een problematische financiële situatie te ontstaan, die tot gevolg zou kunnen hebben dat het werk aan het *Woordenboek* zou moeten worden gestaakt. De Belgische regering verleende naast de gewone subsidie nog 'een hulpgeld' als 'nieuw blijk van hare gezindheid jegens de taal harer Vlaamsche landgenooten'. Wat nog ontbrak werd uiteindelijk aangevuld door de Hollandsche Maatschappij van Wetenschappen uit Haarlem, die f 600,- schonk.⁴⁹

De regering ontving van diverse kanten brieven die op toekenning van subsidie van de overheid aandrongen. Daaronder was een brief van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde, waarin zij te kennen geeft dat 'dat zij zich verplicht rekent, thans, nu andermaal op de Staatsbegroting, zoo als die van Regeringswege is aangeboden, een post is uitgetrokken, ten einde de onkosten te dekken, die de voorbereiding van een Algemeen *Woordenboek* der Nederlandsche Taal vereischt, zich tot de Vertegenwoordigers van het Nederlandsche Volk te wenden met het verzoek, dat die post hunne goedkeuring wegdrage'.⁵⁰

Bij de staatsbegroting van 1862 werd de toelage voor het *Woordenboek* wederom aan de orde gesteld. In de zitting van 16 december 1861 werd weliswaar opnieuw het bezwaar naar voren gebracht 'dat ondersteuning van wetenschappelijken arbeid' niet tot de verantwoordelijkheid van de staat behoort, maar er waren andere sprekers, die de toepassing van dit bezwaar op het *Woordenboek* met kracht bestreden.

⁴⁸ Verslag van de zitting in *Handelingen der Staten-Generaal*, Tweede Kamer, Bijblad 1860, 412-414 (zitting van 5 december), ook Alberdingk Thijm 1864, 46-56, en Karsten 125.

⁴⁹ De Vries, Inleiding xxvii en *Verslag der Redactie* 1862, 15.

⁵⁰ *Verslag der Redactie* 1862 Bijlage 46 e.v.

Met 39 tegen 30 stemmen werd de subsidie nu toegekend.⁵¹

Het jaar 1878 was in het jonge bestaan van het *Woordenboek* een absoluut dieptepunt. De Vries deelde toen aan minister Kappeyne van de Coppello mee, dat het *Woordenboek* zich in een uiterst moeilijke situatie bevond. In een brandbrief verzocht hij de minister om een geringe toelage om tenminste nog de materiële kosten te dekken. Het antwoord van de minister luidde dat de gevraagde subsidie van f 400,- werd toegestaan, maar dat hij 'geen vrijheid vond op de Staatsbegroting van het volgend dienstjaar wederom gelden te brengen voor ondersteuning van regeeringswege aan eene wetenschappelijke onderneming, waarvoor reeds gedurende meer dan 25 jaren Rijkssubsidiën zijn verleend, zonder dat er gegronde hoop bestaat, dat dit werk binnen kort tijdsverloop tot een goed einde zal gebragt zijn'.⁵²

De Vries raakte door dit bericht zeer ontmoedigd: 'Ik moet bekennen, dat was mij te veel. Van de Regeering, meer dan iemand omtrent mijne bedoelingen ingelicht en in de eerste plaats geroepen om een vaderlandsch werk te steunen, dat overal elders van staatswege bekostigd wordt, in zulke omstandigheden zulk een antwoord te ontvangen: dat had ik niet kunnen verwachten. De moed ontzong mij'.⁵³

Maar overal ontstond verontwaardiging over de beslissing van de minister. C. Vosmaer verwees naar het feit dat reeds in 1860 het *Deutsches Wörterbuch* staatszaak was geworden. Hij stelde: 'Zeer juist verklaarde (...) de duitsche rijksdag, dat het duitsche woordenboek, door de Grimm's gesticht, eene Reichsangelegenheit is. Bij ons daarentegen is het woordenboek met kinderachtigen spot van onkundigen of boozen vervolgd en ten vorigen jare heeft de regeering de toelage voor dat woordenboek geschrapt'. Spottend gaat hij door: 'Wat, zei de minister, hebben wij nu voor f 26.000,- ontvangen? Eenige afleveringen, en nog geen enkele letter voltooid.'

Een 'kruideniersargument', aldus Vosmaer, want voor het overheids-geld 'is door het woordenboek de spellingkwestie geregeld. Indertijd kostte die regeling alleen (door Siegenbeek) f 20.000,-'.

Ook wees Vosmaer op 'de afleveringen, waarin een schat van monografieën voorkomen, vol gewichtige taalvorschingen, honderden vellen druks beslaande, op zich zelf reeds een gewichtig werk', waarbij 'er voorhanden [is] het geheele bestaande materiaal, dat voor bewerking gereed ligt'.

Interessant is, dat hij ook wijst op het feit dat de taalstudie door de publicatie van het *Woordenboek* verlevendigd is. 'Van dien tijd af dagteekenen een tal van nieuwe taalstudien'.⁵⁴

Taco H. de Beer deed in 1878 het voorstel dat als de regering geen subsidie wil betalen 'wanneer zij niet zeker is, dat er een voldoende getal afleveringen het licht ziet, welnu, zij doe als in Pruisen met het Duitsche *Woordenboek*, waar 900 Mark subsidie betaald wordt, zo vaak er eene aflevering verschijnt'.⁵⁵

H.E. Moltzer wees al in 1878 op de rol van het *Woordenboek* als natio-

51 *Verslag der Redactie* 1862, 17.

52 De Vries, Inleiding xxxiii e.v.

53 De Vries, t.a.p.

54 *Ned. Spect.* 4 October 1879 nr. 40, 322-323.

55 De Beer 1877, 241.

---

nale onderneming: 'Allen, die op beschaving ontwikkeling en wetenschap prijs stellen en hunne moedertaal lief hebben, eene echt nationale onderneming als de uitgave van het Woordenboek zullen steunen beide moreel en financieel, want – zij verdient het ten volle, zij strekt ons dierbaar vaderland tot eer'.⁵⁶

In augustus 1879 was het *Woordenboek* een belangrijk onderwerp op het zeventiende Taal- en Letterkundig Congres in Mechelen. In de derde zitting stelde de heer Van Lee aan uitgever Sijthoff de vraag: 'Zou die Heer niet zoo goed willen zijn ons omtrent het Woordenboek in te lichten? Hij zal ons wel kunnen vertellen, of dat kind werkelijk definitief geboren is of nog geboren moet worden'. Sijthoff antwoordde hierop: 'Op de vraag wat er is van het Woordenboek, dat voedsterkind van het Congres, antwoord ik, dat het XVIIIe Congres waarschijnlijk den doodsbrieff ervan ontvangen zal'.

Sijthoff gaf daarbij aan dat hij tussen 1 januari en 27 augustus 1879 geen kopij van de redactie had ontvangen. Hij stelde voor de zaak van het *Woordenboek* bij de Nederlandse en Belgische regering te bepleiten.⁵⁷ Na enige overweging besloot het Congres een motie dienaangaande aan de Algemene Vergadering voor te leggen. Dat gebeurde bij monde van de heer D. van Eck uit Den Haag. Het voorstel vond vrijwel algemene instemming. Alleen Van Vloten maakte bezwaren. Hij wilde dat een of andere taalgeleerde de bewerking van het gehele woordenboek op zich zou nemen: 'Dan zouden wij in eenen betrekkelijken korten tijd tot een goeden uitslag komen'. Op dat voorstel ging het Congres echter niet in.⁵⁸ Op 20 oktober 1879 ging er een rekwes van het Congres naar de Nederlandsche en Belgische Regering. Het jaar daarop werd de subsidie weer uitgekeerd.

Het belang voor de taalwetenschap

Over het belang van het *Woordenboek* voor de taalwetenschap was geen discussie. 'Indien ooit eenig werk is ondernomen ten einde, zooals het heet, "in eene lang en levendig gevoelde behoefte te voorzien", dan is het 't *Woordenboek* der Nederlandsche taal geweest', schreef H.E. Moltzer in 1878. In hetzelfde artikel stelde hij de vraag: 'Beantwoordt het *Woordenboek* (...) aan de met grond grote verwachting, die men ervan koesterde?' Zonder aarzelen sprak hij als zijn 'innige overtuiging' uit 'dat het bedoelde *Woordenboek*, standaard en vertegenwoordiger onzer taalwetenschap, de stoutste verwachting gewis heeft moeten overtreffen. Een vijftienjarig gebruik is wel geschikt om de deugden en gebreken van een lexicon aan het licht te brengen en over 't praktisch nut er van eene uitspraak uit te lokken'. In zijn geestdrift gaat Moltzer verder met: 'Enkele artikels zijn als 't ware taalkundige, lexicalische "essays" even boeiend van stijl als zaakryk van inhoud. De redactie verstonde en verstaat nog 't geheim der kunst van een woordenboek te schrijven, dat is gewis; en een woordenboek van uitnemend praktisch nut, waarin de letterkundige, de taalman, de geschiedvorser, de oud-

56 Moltzer 1878, 187-198.

57 *Handelingen van het xvijde Congres* 294 en Karsten 135.

58 Karsten 135.

heidkundige, de rechtsgeleerde, de redenaar, de dichter, elk vindt wat van zijne gading is'.⁵⁹

Toch gold dat niet voor de Vlamingen. Toen het eerste deel in 1882 verscheen, uitten zij kritiek op het feit dat er zo weinig Vlaamse woorden in te vinden waren. 'Dr. De Vries', zo heette het in *Rond den Heerd*, 'zegt in zijn Inleiding dat het Woordenboek der Nederlandsche Taal een "Nederlandsch Taalmuseum" is, dat zijn schoone woorden, maar 't en zijn maar woorden. De waarheid is dat het Woordenboek niet een "Nederlandsch" maar een "Hollandsch" Taalmuseum is. Immers al wat Hollandsch heet staat daar vermeld; ook de onbeduidendste woorden uit de gemeene spreektaal, – ja tot de verbasterde vormen toe die de woorden in de platte volkstaal hebben. Onze Vlaamsche woorden integendeel zal men daar vruchteloos zoeken, of vindt men er nog een, het is ievers versteken in een donker hoeksken'.⁶⁰

De Commissie voor nieuwere Taal- en Letterkunde van de Koninklijke Vlaamsche Academie in Gent vestigde op 21 mei 1890 de aandacht van de regering op dit probleem. Hierop werd door de regering een commissie belast met een onderzoek naar de nog verschijnende afleveringen van het *Woordenboek*. De leden van die commissie, Th. Coopman, Amorie de Vos en J. Obrie, rapporteerden regelmatig aan de regering, maar merkwaardig genoeg werden hun bevindingen niet aan de redactie meegedeeld.⁶¹ Na 1899 veranderde dat, vooral door toedoen van W. de Vreese, die sinds 1897 lid van deze commissie was. Tussen 1893 en 1895 maakte De Vreese trouwens zelf deel uit van de redactie van het *Woordenboek*. Tot de Eerste Wereldoorlog verbeterde de Vlaamse literaire en financiële inbreng aanmerkelijk.

Instelling van de commissie van bijstand

59 Moltzer 1878, 187-198.

60 *Rond den Heerd* 1881-1882, 498 en Vercammen 152. Hier geciteerd naar Karsten 136.

61 Karsten 141 met verwijzing naar een artikel van J. Jacobs, 'Het Woordenboek der Nederlandsche Taal' in: *Verl. en Meded. der Kon. Vlaamsche Academie* 1936, 787 e.v. Over de ambivalente relatie tussen het *wvt* en de Vlamingen, zie ook: Rob Tempelaars, 'Tussen droom en daad, met wetten en bezwaren' in: *Taal en Tongval*, Themanummer 4 [1991], 137-154.

62 Karsten 136.

De taal is de ziel der natie, zij is de natie zelve
H.P.G. Quack, 'De Macht der Taal' [1887]

De subsidiekwestie van 1878 was goed afgelopen dankzij de massale steun van de buitenwacht. Liefst elf verzoekschriften om handhaving van de subsidie droegen bij tot het gewenste resultaat.

De problemen rond de subsidie, die ieder jaar weer opnieuw moest worden aangevraagd, bleven echter. In een brief van 28 juni 1880 schreef een wanhopige De Vries aan de minister van Binnenlandse Zaken: 'De verklaring in Uwer Exc. schrijven, dat Uwe Exc. bezwaar moet maken tegen het uitkeeren van een subsidie van f 2000,-, ontnemt mij de hoop dat ik de zaak van het Woordenboek zou kunnen hervatten'.⁶² Op 24 augustus deelde hij aan de minister mee: 'Op dit oogenblik is de kas nagenoeg uitgeput. Zij bevat nog maar f 48,-. Zonder spoedige hulp zou derhalve de arbeid binnenkort geheel gestaakt moeten worden'.

Ook toen werd de subsidie alsnog uitgekeerd en betaalde België 4000 franken.

Voor De Vries werd de taak om het *Woordenboek* financieel te dragen te zwaar. Maar spoedig zou juist op dit punt het tij keren.

In het jaar 1886 was H.P.G. Quack gast op een feest, dat werd gegeven in Santpoort ter gelegenheid van de dichter Hofdijk, die zeventig jaar werd. Daar ontmoette hij Paul Fredericq, die hij nog kende van vroegere taalcongressen. Fredericq woonde in Gent, waar hij professor aan de universiteit was. Natafelend kwamen zij te spreken over die vroegere congressen en over de belangen, die Noord- en Zuid-Nederland konden verenigen. De taalcongressen waren al enkele jaren niet meer gehouden, en dat baarde hun zorgen. Zij vonden het allebei belangrijk, dat de 'Nederlandsche stam, als compacte eenheid' binnen de nieuwe Europese staatkundige constellatie zich kon gaan profileren. De traditie van de taalcongressen moest daarom weer nieuw leven worden ingeblazen.

'Paul Fredericq en ik werden het spoedig samen hierover eens', herinnert Quack zich. Samen namen ze het initiatief om een congres te organiseren. Dat congres, het 20ste, kwam er. Het werd op 16 september 1887 gehouden in de zalen van het toen nog niet ontbonden Felix Meritis in Amsterdam.⁶³

Daar maakte de openingsrede over 'De Macht der Taal' van mr. H.P.G. Quack, 'fonkelend van geest en poezie', bij de aanwezigen veel indruk. Juist toen Quack de woorden uitsprak 'en ziet, een man werd gevonden, die uw aller opdracht ging volvoeren' en hij hulde bracht aan De Vries ('den onvermoeiden arbeider en schepper van het *Woordenboek*'), trad deze binnen.⁶⁴ Een stormachtige ovatie viel hem ten deel.

Na een voordracht door De Vries over het *Woordenboek* werd door E. Laurillard het voorstel gedaan om een Commissie van Bijstand in het leven te roepen. Belangrijkste taak van die Commissie moest worden de verwerving van fondsen en subsidies. De Vries en de redactie konden zich vervolgens zuiver en alleen met 'den wetenschappelijken arbeid' bezighouden.

In september en oktober 1887 werd de Commissie van Bijstand samengesteld. H.P.G. Quack werd voorzitter, A.C. Wertheim ondervoorzitter en dominee E. Laurillard secretaris.

De Commissie ging meteen aan het werk. Er werd een begroting gemaakt en een plan hoe men deze gelden bijeen zou kunnen krijgen. Uiteindelijk zou de redactie van het *Woordenboek* haar gelden moeten krijgen uit regelmatige subsidies van de twee staten Nederland en België. Er moest echter eerst geld worden gevonden voor een overgangsregeling van tenminste drie jaren. Twaalfduizend gulden was daarvoor nodig.

Op 29 november 1887 verstuurde de Commissie een circulaire aan 'enkele vermogende vrienden' met daarin 'de dringende vraag' of zij 'professor de Vries in zijn heerlijk werk' zouden willen steunen en of zij daarvoor drie jaren lang een bijdrage zouden willen toezeggen. De reacties waren gunstig.

Ook Zuid-Nederland liet zich niet onbetuigd. De Belgische regering beloofde boven de gewone subsidie extra toelagen. Het Nederlandse genootschap 'Felix Meritis', dat zich na een bestaan van meer dan hon-

63 Quack, *Herinn.* 418.

64 Quack, a.w. 421 en J. ter Brink, 'Het xxii^e Taal- en Letterkundig Congres te Gent' in: *Haagsche Stemmen* 5 September 1891 (no. 36), 467-481.

derd jaar ontbond, gaf bij zijn liquidatie de som van f 7000,-.

In de vergadering van 28 september 1889 kon men dan ook vaststellen dat de financiële situatie van het *Woordenboek* 'geene zorgen' bood. Op het 22ste Congres in Arnhem vertelde Quack dat particulieren een fonds bijeengebracht hadden van f 18200,-. In 1893 was daar nog f 5044,- van over.⁶⁵ 'Natuurlijk moest dat fonds slinken. Het vormde den overgang om te komen tot een volkomen normalen geldelijken toestand', zei hij.⁶⁶

De Commissie van Bijstand hield zich behalve met financiële zaken ook bezig met andere punten. Hoog op de agenda stond van het begin af aan het streven om naast dr. A. Kluyver nog twee jonge letterkundigen aan het *Woordenboek* te verbinden. Per 1 september 1888 vulden dr. A. Beets en dr. J.W. Muller de redactie aan.⁶⁷ Hun jaarlijks inkomen was voor drie jaar gegarandeerd.

Op 28 november 1889, toen De Vries zijn 40-jarig doctoraat vierde, droeg hij bij overeenkomst alle rechten op het apparaat en materiaal van het *Woordenboek* aan de Commissie over. Bijna een jaar later, op 27 september 1890, kon de Commissie 'met dankbaarheid' vernemen, dat de redacteuren 'een vast lokaal' hadden verkregen, waar ook al het hulpmateriaal een plaats kon vinden. Het was een grote kamer in de Leidse universiteitsbibliotheek. In diezelfde vergadering werd besloten om een assistent aan te stellen.

Wederom werd besloten om de redactie uit te breiden 'zoodat die Redactie alsdan onder professor de Vries uit vijf vaste redacteuren zou bestaan'. Een van de nieuwe redacteuren zou een Vlaming moeten zijn. In de loop van 1891 kwamen inderdaad twee nieuwe redacteuren: dr. C.C. Uhlenbeck en W.L. de Vreese, de eerste Vlaming, in de redactie. Vanaf 1 september 1891 gingen zij aan de slag.

In 1890 werd G-Gitzwart voltooid. Muller begon toen aan de B en Beets zette de letter G voort. Kluyver ging door met de letter O, die door de ziekte en de dood van Verwijs was blijven liggen. Uhlenbeck en De Vreese waren op dat moment nog in opleiding. De Commissie had op grond van deze ontwikkelingen de verwachting dat als alle redacteuren op volle toeren aan de arbeid waren, er zeven afleveringen per jaar konden verschijnen. Zij koesterde daarom de verwachting dat 'voor de geheele voltooiing van het *Woordenboek* nog een groot vijf en twintig-tal jaren nodig [zal] wezen. Het geheele werk opgetrokken volgens de grondslagen door Professor de Vries gelegd [...] zal waarschijnlijk alsdan der tien deelen beslaan'.⁶⁸

Bij monde van Quack deed de Commissie van Bijstand in augustus 1891 verslag voor het 21ste Taal- en Letterkundig Congres in Gent. Quack deelde op 'allerwelsprekendste wijze' mee wat door de Commissie tot stand was gebracht. Hij kon vaststellen dat 'de bijenkorf' veilig was voor allerlei gevaren.⁶⁹ Na allerlei onderhandelingen met de beide regeringen was besloten dat Nederland voor elke aflevering 1000 gulden betaalde en België 1000 franken. De uitgever betaalde per aflevering een honorarium van 200 gulden.⁷⁰

65 *Handelingen van het XXIste Nederlandsch taal- en Letterkundig Congres* 1893, 2.

66 Quack, t.a.p.

67 Karsten 139 en 141. Reeds in 1885 kwam Beets De Vries te hulp, maar dat was voor heel even. Vanwege geldgebrek moest hij na een half jaar de redactie weer verlaten. Karsten (140) noemt hier een brief van De Vries aan Hubrecht d.d. 30 november 1885, waaruit blijkt dat hij zeer ingenomen was met de komst van Beets 'om de stylistische rechten der taal te handhaven, die ik altijd met alle kracht verdedigd heb, maar die na mijn overlijden wel eens door de meer geleerde en formeele taalkunde overvleugeld zouden kunnen worden'. Pas in 1888 kon Beets worden aangesteld, gelijk met J.W. Muller.

68 *Verslag v.d. Commissie van Bijstand* 23 Augustus 1891, 10 en 11.

69 *Eerste Verslag der Commissie van Bijstand van het Woordenboek van Professor de Vries*. 25 Augustus 1891. Gent: A. Siffer, 1892.

70 H.P.G. Quack in: *Handelingen van het XXIste Nederlandsch Taal- en Letterk. Congres* 1893, 3 (overdruk)

Het *Woordenboek* ging dus met kracht vooruit, concludeerde het congres tevreden. Voortdurend ging er 'een daverend bijvalsgejuich'⁷¹ op. Vooral toen Paul Fredericq op de gedachte kwam om 'een welverdienden gelukwensch per draad' namens het congres te zenden 'aan den vader en schepper van het *Woordenboek*'. De 'waardige en achtenswaardige grijsaard' zat in zijn stil studeervertrek te werken aan het woord argeloos. Getroffen antwoordde hij terstond de dankbare regelen, die later in de openbare zitting werden meegedeeld. Laurillard sprak zelfs enkele dichtregelen ter ere van de redactie van het *Woordenboek* uit:

Allens rijst toch 't gebouw, dat, hoe hooger het rijst
Op zijn brede en krachtigen voet,
Des te luider de kennis der bouwlieden prijst,
Des te klaarder hun moed en volharding bewijst,
Des te wijderen kring tot erkentenis dwingt,
Wat ze bouwden, dat bouwden ze goed!⁷²

Matthias de Vries overleed op 9 augustus 1892. Quack herdacht hem in augustus 1893 in de vergadering van het 22ste Taal- en Letterkundig Congres. Zijn dood was voor het *Woordenboek* een bittere slag, zei hij, maar, dankzij het oprichten van de Commissie van Bijstand kon het werk zonder storing voortgezet worden: 'De draden van het weefgetouw werden niet gebroken', aldus Quack.⁷³

De laatste jaren van zijn leven had De Vries in stille afzondering voortgewerkt aan zijn *Woordenboek*. 'Zoolang hij de pen kon voeren, tot het oogenblik dat de niemand en niets ontziende dood de hand, die zooveel voortreffelijks gewrocht had, verstijven deed', zo schreef Cosijn in *De Gids*. En hij eindigt: 'Hij wist het, het zou toch zijn *Woordenboek* zijn en blijven van A tot Z'.⁷⁴

Voor haar medewerking aan de totstandkoming van dit artikel dank ik Lut Colman.

Literatuur

A Contemporaine literatuur (tot ca. 1892)

I Archieven

- Aerssen, J.M.H., *Practisch Handboekje ten gebruike dergenen, die de Regeling der Spelling voor het Woordenboek der Nederlandsche Taal spoedig en gemakkelijk willen aanleeren*. Leiden, D. Noothoven van Goor, 1866 [handschrift].
- Brink, Jan ten, 'Het xxie Nederlandsche Taal- en Letterkundig Congres te Gent' in: *Haagsche Stemmen*, 5 September 1891, No. 36, 467-481.
- *Eerste verslag der Commissie van Bijstand van het Woordenboek van Professor de Vries*. 25 Augustus 1891. Gent: A. Siffer, 1892.
- Gouw, J. ter, *De Volksvermaken*. Haarlem: Bohn, 1871.
- 'M. de Vries 9 November 1820–9 Augustus 1892', in: *Leidsch Dagblad* 11

71 Jan ten Brink, 'Het xxie Nederlandsche Taal- en Letterkundig Congres te Gent' in: *Haagsche Stemmen* 4, nr. 36 (5 September 1891), 478.

72 Idem.

73 H.P.G. Quack in *Handelingen van het xxie Congres*, 1893, 1 (overdruk).

74 Cosijn 1892, 251.

Augustus 1892.

- Proeve van een Congres-Woordenboek, in: De Amsterdamer 10 September 1893 [krantenknipsel].
- Prospectus van het Woordenboek der Nederlandsche Taal. September 1864
- Request aan de Ministers van Binnenlandsche Zaken in Nederland en België, door de Rege-
lings-Commissie van het xvIide Taal- en Letterkundig Congres te Mechelen, d.d. 20 Octo-
ber 1879.
- Vloten, J. van, Aan de redactie van 't Nederlandsche Woordenboek. (Deventer, 3
Maart 1863) [Gedrukte brief].
- M. de Vries, Ontwerp van een Nederlandsch Woordenboek. Verslag der Commissie in
de vergadering van het derde Nederlandsch Letterkundig Congres, te Brussel, den 31
Augustus 1851. Groningen: K. de Waard, 1852.
- M. de Vries, Verslag der Redactie van het Nederlandsch woordenboek, omtrent den staat
harer werkzaamheden van 1 januarij 1852 tot 1 Augustus 1854. In de vergadering van het
vierde Nederlandsch Letterkundig Congres, te Utrecht, den 22 September 1854, voorgedragen
door -. Haarlem: A.C. Kruseman, 1854.
- M. de Vries, Verslag der Redactie van het Nederlandsch Woordenboek, omtrent den staat
harer werkzaamheden, van 1 Augustus 1854 tot 1 Julij 1856. In de vergadering van het vijf-
de Nederlandsch Letterkundig Congres, te Antwerpen, den 16 Augustus 1856, voorgedragen
door -. Haarlem: A.C. Kruseman, 1856.
- Vries, M. de, Verslag der Redactie van het Nederlandsch Woordenboek, omtrent den
staat harer werkzaamheden, van 1 julij 1856 tot 1 julij 1860. In de vergadering van het
zesde Nederlandsch Congres, te 's Hertogenbosch, den 11 September 1860, voorgedragen door
-. Haarlem: A.C. Kruseman, 1860.
- M. de Vries, Verslag der Redactie van het Nederlandsch Woordenboek, omtrent den staat
harer werkzaamheden, van 1 Julij 1860 tot 1 Julij 1862. In de vergadering van het zevende
Nederlandsch Letterkundig Congres, te Brugge, den 10 September 1862, voorgedragen door -.
Haarlem: A.C. Kruseman, 1862.
- M. de Vries en L.A. te Winkel, Proeve van het Nederlandsch Woordenboek. Lei-
den, Juni 1863 ['voor den boekhandelaar Frederik Muller gedrukt bij de
Gebroeders Binger, Amsterdam 1863'] UBL 1165 A 42 (Bibl. Maatsch.
Ned. Letterk.).
- Vries, M. de, Mededeelingen en opmerkingen betreffende het Nederlandsch Woorden-
boek. In de vergadering van het achtste Nederlandsch Letterkundig Congres te Rotterdam, den
12 September 1865, voorgedragen door -. 's-Gravenhage, Leiden, Arnhem: M. Nij-
hoff, A.W. Sijthoff, D.A. Thieme, 1865.

II Boeken

- Alberdingk Thijm, C., Jos. Alb. Thijm in zijne brieven geschetst als christen, mensch,
kunstenaar. Amsterdam: Van Langenhuysen, 1896.
- Frijlink, H., Het ontstaan der spelling voor het aanstaande Nederlandsch Woordenboek
beschouwd door - met en blik tevens op de aantekeningen en vingervijzingen van de Heeren
Dr. B. Huydecoper en G. Kuijper Hz. over dit onderwerp. Amsterdam, 1863 [UBL Kl.
Geschr. S 334].
- Jager, A. de, Mijne toetreding tot de spelling van het Woordenboek der Nederlandsche
Taal. Deventer: A. ter Gunne, 1867 [brochure 15 pp.].
- Toe Laer, H.E., Twee bedrogen volken of Mr. Corver Hooft tegen het Woordenboek.

Amsterdam: z.u., 1880.

– Vloten, J. van, *Nederlandsche Spelling- en Woordenboeksgrievens; de waarheid aan en ontrent Dr. M. de Vries*. Haarlem: I. de Haan, 1883.

III a Artikelen

– Alberdingk Thijm, J.A., ‘De “Konst” en de “Heeren”’ in: *Dietsche Warande* 6 [1864], 45-65.

– Bakhuizen van den Brink, R.C., ‘Het verslag der redactie van het Nederlandsch Woordenboek’ in: *Studien en Schetsen over vaderlandsche geschiedenis en letteren*. ’s-Gravenhage: M. Nijhoff, 1876, 3, 450-454.

– Beer, Taco H. de, ‘Het woordenboek’ in: *Noord en Zuid* 1877, 234-141.

– Beets, A., ‘Een Zweed over Het Woordenboek’ in: *De Nederlandsche Spectator* 25 juli 1896 (No. 30), 238a.

– Claes, D., ‘Woordenboek der Nederlandsche Taal’ in: *De Vlaamsche Kunstbode* 31 [1901], 225 en 333.

– Cosijn, P.J., ‘Ter Herinnering aan Matthias de Vries’ in: *De Gids* 4 [1892], 229-252.

– Flanor, ‘Vlugmaren’ in: *De Nederlandsche Spectator*, 4 October 1879 (No. 40), 322b-323b.

– Franken, Joh., ‘Woordenboek der Ned. Taal’ in: *Noord en Zuid* xi [1888], 156.

– Het Groote Woordenboek, in: *Neerlandia. Orgaan van het Algemeen Nederlandsch Verbond* 11 [juni 1907], 6, 97-98.

– Het Groote Woordenboek, in: *Nieuwe Rotterdamsche Courant* [Wetenschappelijke Berichten] 8 November 1906, Eerste Blad B, en 5 juli 1907.

– Hiel, Emanuel, ‘Le Dictionnaire Général de la langue Néerlandaise et Le Dictionnaire Néerlandais au Moyen Age’ in: *Revue Trimestrielle 2e Série*, IIIe Volume, Juillet 1864, 1-15.

– Kluyver, A., ‘Ter Herinnering aan Matthias de Vries’ in: *De Gids* 9 [1899], 229-252.

– Kluyver, A., *Verslag over het Woordenboek der Nederlandsche Taal op het xxve Taal- en Letterkundig Congres te Gent in 1899*.

– Kluyver, A., ‘Das niederländische Wörterbuch. (Woordenboek der Nederlandsche Taal.)’ in: *Zeitschrift fuer deutsche Wortforschung herausgegeben von Friedrich Kluge*. VII. Band, 4. Heft, März 1906, 334-341.

– Kollewijn, R.A., ‘Onze lastige spelling. Een voorstel tot vereenvoudiging’ in: *Vragen van den Dag* 1891.

– Muller, H.C., ‘Over opzet en inhoud van het Groote Woordenboek der Nederlandsche Taal’ in: *Het Schoolblad, weekblad voor lager, middelbaar en gymnasium onderwijs* 38, No. 29 (22 juli 1909), 914-918 en No. 30 (29 juli 1909), 947-949.

– Muller, J.W., ‘Eisen en bezwaren der wetenschappelijke lexicografie’ in: *Taal en Letteren* 1899, afl. 5, 193-220.

– Muller, J.W., ‘Matthias de Vries’ in: *Jaarboekje voor de Geschiedenis en Oudheidkunde van Leiden en Rijnland* [Leidsch Jaarboekje] 7 [1910], 1-32.

– Pekelharing, B.H. ‘Het Woordenboek der Nederlandsche Taal’ in: *Vragen des Tijds* November 1909.

- Quack, H.P.G. [Tekst van een rede van –] in: *Handelingen van het XXIIe Nederlandsch Taal- en Letterkundig Congres 1893*. Arnhem: P. Gouda Quint.
- Saint-Genois, M., 'Le nouveau dictionnaire Néerlandais de Mm. De Vries et Te Winkel' in: *Bulletin Académie Royale de Belgique 2me Série*, t. XVIII, No. 7 [1864].
- Verslag en voorstel van Coopman en De Vreese, in: *Verslagen en Mededeelingen Kon.Vl. Academie (Gent) 1898*, 91-103.
- Het Woordenboek in: *Het Volksbelang*, zaterdag 27 Februari 1892.
- Vloten, J. van, 'Dr. M. de Vries en zijn zoogenaamde levenstaak' in: *Levensbode* 3 [1868], 481-494.

b Boekbeoordelingen, aankondigingen e.d.

- Alberdingk Thijm, J.A., 'Het Nederlandsche Woordenboek' [Jan. 1865] in: *De Gids* 1865. Recensie *WNT* Dl. I, afl. 1.
- Alberdingk Thijm, J.A., 'Het Woordenboek der Nederlandsche Taal. De inleiding van Dr. M. de Vries' in: *De Gids* 1882, no. 11.
- Claes, D., 'Taalkundige aanmerkingen' in: *Dietsche Warande en Belfort* 1 [1900], 297.
- Coopman, Th., 'Woordenboek der Nederlandsche Taal' in: *Versl. en Meded. Kon. Vlaamsche Academie 1890*, 207-215.
- Moltzer, H.E., 'Woordenboek der Nederlandsche Taal. Derde reeks. Zevende aflevering. Gekken tot gelegenheid bewerkt door P.J. Cosijn, E. Verwijs en M. de Vries. 1878.' in: *Noord en Zuid* II [1878], 187.
- Rau, S.J.E., *Eenige taal- en dichtkundige aanmerkingen, naar aanleiding van de twee eerste afleveringen van het Woordenboek der Nederlandsche Taal*. Z.p., z.j.

B Hedendaagse bronnen over het WNT tot 1892.

I Boeken

- 130 jaar Woordenboek der Nederlandsche Taal 1851 – 1981. *De briefwisseling tussen Matthias de Vries en Jacob Grimm 1852 – 1863*. Bewerkt door C. Soeteman. Leiden: INL, 1982.
- Karsten, Gert, *100 jaar Nederlandse Philologie. Matthias de Vries en zijn school*. Leiden: Nederlandsche Uitgeversmaatschappij, 1949.
- Knuttel, J.A.N., *Levensloop*. Leiden: Wetenschapswinkel RUL, 1989.
- [Quack, H.P.G.], *Herinneringen uit de levensjaren van Mr. H.P.G. Quack 1834-1914*. Nijmegen: SUN, 1977.
- Sterkenburg, P.G.J. van, *Van Woordenlijst tot Woordenboek*. Leiden: Brill, 1984.
- Vercammen, F.A., *Thijm en Vlaanderen*. Amsterdam: De Spieghel, 1932.

II Artikelen

- Druyven, Th., 'Samenspraak bij de Hollandsche Spraakleer. Over W.G. Brill en de samenwerking met M. de Vries bij de totstandkoming van de Hollandse Spraakleer [1846]' in: *Studies op het gebied van de geschiedenis van de taalkunde*. Onder redactie van L. van Driel en J. Noordegraaf. Kloosterzande: z.j. (1982), 157-173.

-
- Harmsen, G., 'Dr. J.A.N. Knuttel' in: *Jaarboek van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde 1968 – 1969*. Leiden: Brill, 1971, 144 e.v. Ook in: G. Harmsen, *Nederlands Kommunisme*. Nijmegen: SUN, 1982, 305 e.v.
  - Heestermans, H., 'Het WNT en de Taal- en Letterkundige Congressen' in *De Negentiende Eeuw* 5 [1981], 2 (augustus), 72-85.
  - Helvoort, J.R. van, 'Over L.A. te Winkel' in: *Studies op het gebied van de geschiedenis van de taalkunde* (zie boven bij Th. Druyven), 174-192.
  - Mulder, E.F., 'De eerste generatie redacteuren van het Woordenboek der Nederlandsche Taal (WNT). Matthias de Vries: stichter van een 'taalmuseum' in: *Jaarboek INL. Overzicht van het jaar 1976*, 39-52.
  - Noordegraaf, J., 'De taaltheorie van Matthias de Vries' in *Glott 3* [1980], 47-66.
  - Sterkenburg, P.G.J. van, 'Lambert Allard te Winkel (1809 – 1868)' in: *Jaarboek INL. Overzicht van de jaren 1977 en 1978*, 89-91
    - , 'Eelco Verwijs (1830 – 1880)' in: *Idem*, 93-95.
    - , 'Pieter Jacob Cosijn (1840 – 1899)' in: *Idem*, 97-100.
  - Tollenaere, F. de, Augustijn Lodewyckx, *Jaarboek INL. Overzicht van het jaar 1989*, 104-121.
  - Wortel, T.P.F., 'Dr. J.A.N. Knuttel, peuterige kamergeleerde tussen Marx en Kluyver' in: *Jaarboek INL. Overzicht van de jaren 1981 en 1982*. Leiden: INL, 1984, 66-85.
  - Wortel, T.P.F., 'Van Vloten, venijnige vijand van De Vries' in: *Variaties op V. Bundel uitgebracht ter gelegenheid van de viering van de voltooiing van de letter V van het Woordenboek der Nederlandsche Taal 29 november 1988*, 62-68.
  - Wortel, T.P.F., 'Knuttel en het Woordenboek' in: *Jaarboek INL. Overzicht van het jaar 1987*. Leiden: INL, 1989, 101-111.

Vriesiana

In de volgende Vriesiana staat Matthias de Vries als uitvinder van woorden centraal. In het eerste artikel worden enige bekende maar minder geslaagde pogingen behandeld en in het tweede artikel komen enkele onbekende maar wél geslaagde vondsten aan bod. In het laatste stuk worden de opvattingen van De Vries als neologist samengevat en geëvalueerd.

Matthias de Vries als neuswijze taalzuiveraar*

door
Rob Tempelaars

Matthias de Vries wordt wel beschouwd als de maker van het woord *wieler*, dat als goed Nederlands woord het gangbare *vélocipède* moest vervangen. Het is zeker zo dat De Vries zich sterk heeft gemaakt om het woord *wieler* ingang te doen vinden, maar de uitvinder ervan was hij niet. Uit twee brieven die De Vries over de kwestie aan het *Leidsch Dagblad* schreef, blijkt dat hij inhaakte op een voorstel dat oorspronkelijk gedaan was in het blad *De Stad Gent*. In het *Leidsch Dagblad* had hij erover gelezen. Beide brieven zijn niet alleen aardig om te lezen vanwege de bloemrijke stijl en de daarin vermelde feitelijke gegevens, maar ze verschaffen ons ook informatie over de opvattingen van De Vries aangaande neologismen. Kennelijk dachten E. Verwijs en P.J. Cosijn, de redacteurs van *De Taal- en Letterbode*, er ook zo over, want in de eerste jaargang van hun tijdschrift drukken zij de brieven van De Vries integraal af,¹ na het volgende redactioneel tje:

Daar in den laatsten tijd herhaaldelijk is voorgesteld 't vreemde *vélocipède* door een echt Nederlandsch woord te vervangen, meenen wij onzen lezers geen ondiensdienst te doen met het overnemen der twee artikeltjes, door Prof. De Vries in 't *Leidsche Dagblad* dienaangaande geschreven. Wij geven ze hier een meer blijvende plaats en stellen onze lezers daardoor in de gelegenheid de voor *wieler* aangevoerde gronden nader te toetsen.

De eerste brief van De Vries in het *Leidsch Dagblad* dateert van 1 september 1869.² De vervanging van het verderfelijk geachte woord *vélocipède* voor het 'snelle vervoermiddel' in opkomst was al een 'hot item' en – het moet gezegd – de timing van De Vries was perfect: een week later zou het elfde Nederlandsch Taal- en Letterkundig Congres te Leuven bijeenkomen, waar M. Smiets een voordracht zou houden 'Over de Nederlandsche benaming van 't Fransche *vélocipède*'.³ De brief in het *Leidsch Dagblad* luidt:

Mijnheer de Redacteur,

In uw geacht *Dagblad* van heden lees ik een uittreksel uit het blad *De Stad Gent*, in antwoord op de vraag: 'welk woord zal men in het Nederlandsch aannemen voor

* Dit artikel is eerder gepubliceerd in *Trefwoord* 5 (1993), 31-34.

1 *De Taal- en Letterbode* 1 (1870), pp. 79-82.

2 De datering in Ewoud Sanders' *Eponiemenwoordenboek* (1990), p. 66 is dus niet correct; kennelijk heeft hij zich gebaseerd op de verschijningsdatum in *De Taal- en Letterbode*, zoals ten onrechte ook in het *WNT*-artikel rijwiel (Dl. XIII, 442) wordt gedaan.

3 Het elfde Nederlandsch Taal- en Letterkundig Congres vond plaats in Leuven op 6, 7 en 8 september 1869. De lezing van Smiets is afgedrukt in de *Handelingen* 11 (Leuven 1870), pp. 72-77. Vgl. Anton Fasel en Nop Maas: 'Register op de "Nederlandsche Taal- en Letterkundige Congressen"', in: *De negentiende eeuw* 3 (1979), 2 (juni), p. 95.

het Fransche *vélocipède*?' De vraag schijnt veel belangstelling te wekken; er is reeds meer in de dagbladen over gehandeld, en zelfs bij het aanstaande Leuvense Congres is zij plechtig aan de orde gesteld. Nu het gebruik van dit snelle vervoermiddel zoo toeneemt, is het ook wel raadzaam dat wij er een Nederlandsch woord voor bezitten. *Vélocipède* is op den duur niet bruikbaar, en voor iedere samenstelling ongeschikt. In den mond des volks zou het binnenkort onvermijdelijk tot vloospeet verbasteren, en daarmee zou de taal zeer weinig gediend zijn! Ik neem derhalve de vrijheid u opmerkzaam te maken, dat onder de talrijke namen, door het Gentsche dagblad uitgedacht – en waarvan sommige al heel curieus zijn – er één voorkomt, die, naar mijne bescheiden meening, uiterst gelukkig gekozen is en alle aanbeveling verdient. Ik bedoel den naam *wieler*. De taal ontleent hare woorden liefst aan datgene, dat in de zaak, die zij benoemen moet, het meest in 't oog valt: *sling* van *slingen* (*slingeren*), *vlieg* van *vliegen* enz. Nu valt bij *vélocipède* wel niets meer in 't oog dan de *wielen*; de geheele toestel is een kunstmatig samenstel van *wielen*. Zich op die wijze voort te bewegen, zulk een samenstel van *wielen* te berijden, kan dus niet eigenaardiger heeten dan *wielen*, en de toestel zelf niet beter dan *wieler*. Dat woord drukt het denkbeeld volkomen zuiver uit, en mag te eerder aangenomen worden, omdat het tot dusverre geheel nieuw is, en dus volstrekt geene andere beteekenis medebrengt, tot geenerlei verwarring aanleiding geven kan. Het zal te lichter ingang vinden, daar *wielen* voor *draaien* van oudsher in onze taal bekend is geweest, gelijk b.v. Vondel (1, 167) reeds sprak van een molen, die eene poos stilstaat '*sonder wielen*', en in onze dagen de heer Hasebroek (*Poëzij*, bl. 3) schreef: '*schoon 't rad steeds voortwiel*.' Een *wieler*, een draaier, is dus reeds op zich zelf een zeer gepaste naam; en dubbel gepast, omdat hier het draaien juist met *wielen* geschiedt. Draaiende *wielen* – *wielende wielen* – ziedaar wat de *vélocipède* ons te aanschouwen geeft. Kan hij beter naam dragen dan *wieler*?

De naam levert ook nog andere voordeelen op, die zeer voor hem pleiten:

1. Hij is kort en gemakkelijk in 't gebruik.
2. Hij biedt ons tevens het werkwoord *wielen* aan, voor met den *wieler* rijden, als b.v. *Hij heeft een uur lang gewield; hij is naar den Haag gewield*, enz. Zulk een werkwoord kan men toch op den duur niet missen, en *velocipedeeren* zal men liefst niet gebruiken.
3. Hij geeft aanleiding om de *vélocipèdes* met twee of drie *wielen* kortweg aan te duiden door *tweewieler* en *driewieler*, terwijl dan *wieler* de algemeene naam blijft, die niets omtrent de bijzondere inrichting beslist. Een *tweewieler* is zeker verre te verkiezen boven een *tweewielige vélocipède*.
4. Hij laat de gelegenheid vrij, om later, wanneer nieuwe uitvindingen het noodig maken, die door nieuwe samenstellingen zeer eenvoudig uit te drukken. Thans wordt de *wieler* bewogen door met den voet te trappen. Wie weet of dit later niet geschieden zal door werktuigen, die men met stooten, trekken, draaien, schroeven of anderszins in beweging brengt? Welnu, dan zullen, nevens de hedendaagsche *trapwieler*s, later *stootwieler*s, *trekwieler*s, *draaiwieler*s, *schroefwieler*s enz. verrijzen. Geen nieuwe uitvinding, of zij zal aanstonds het juiste woord in gereedheid hebben.

Ik geloof dus dezen naam, door het Gentsche dagblad voorgesteld, in ieder opzicht te mogen aanbevelen. 't Is waar, hij is nieuw en klinkt nog vreemd; maar dat zal met iederen naam, dien men kiest, het geval zijn; en is de naam goed, dan went men er spoedig aan. Ook *gas*, *spoorweg*, *stoomboot*, *telegram* en zooveel andere woorden zijn eenmaal nieuw en vreemd geweest; thans zijn zij oude bekenden. En is ook niet de *achterlader* gaandeweg een burger geworden op ons taalgebied? Waarom zou de *wieler* het niet evenzeer kunnen worden? Het Leuvense Congres zal wél doen, hem het burgerrecht te verleen. Zeer zeker zou de taal er een echt Nederlandschen burger door aanwinnen.

Acht gij de zaak der moeite waard om aan deze regels een plaatsje in uw geacht dagblad te gunnen, dan zult gij mij daarmee verplichten.

Matthias de Vries behoefde niet lang op antwoord te wachten. Dat kwam al een dag later. In het *Algemeen Handelsblad* van 2 september 1869 wordt De Vries' voorstel met instemming besproken, zij het dat men daarbij een kritische noot plaatst:

Eén punt missen wij in des Hoogleeraars beschouwing, namelijk hoe men den *vélocipédist* zal noemen? *Wieler*, even als het werktuig, zou juist, maar dubbelzinnig zijn [...]. *Wielenaar* is niet bijzonder fraai, *wielenaar* komt misschien in aanmerking.

De Vries nam zich de kritiek van het *Handelsblad* ter harte en zag zich genoodzaakt in een tweede brief aan het *Leidsch Dagblad* zijn betoog te nuanceren. Op 4 september publiceerde de krant de volgende brief:

Mijnheer de Redacteur,

Met genoegen zie ik, dat de door mij aanbevolen naam *wieler* bij velen goedkeuring vindt. Doch ik moet er even op terugkomen, om eene kleinigheid aan te vullen en te verbeteren. De Redactie van het *Handelsblad*, die den naam met welwillendheid ontving en heden reeds een paar malen gebruikte, merkt aan, dat ik verzuimd heb eene benaming voor den *velocipédist* op te geven. Ik moet bekennen dat ik daar niet aan gedacht heb. Ook voor personen, die andere voertuigen berijden, sjeezen, tentwagentjes, spoorwagens enz., is mij geen naam bekend. Het *Handelsblad* stelt *wielenaar* voor. Ik heb daar niet het minste bezwaar tegen: de naam is volkomen goed gevormd. Doch in verband daarmee moet ik opmerken, dat bij mij zelve eene bedenking is opgekomen tegen het werkwoord *wielen*, dat ik voor het rijden met den *wieler* aan de hand deed. Daar *wielen* voor *draaien* nog heden in dichtertlijken stijl in gebruik is, zou het opvatten van dat woord in eene andere betekenis menige dichtertlijke passage kunnen bederven. De schim van Tollens zou het mij niet vergeven, zoo ik den lezer aanleiding gaf om bij zijne woorden 'zoo *wielde* 't in zijn hoofd dooreen' (10, 101) aan het rijden met *vélocipèdes* te denken! En evenmin zou ik het voor den heer Beets kunnen verantwoorden, wanneer ik den indruk van zijn 'eeuwig wervlen, *wielen*, *walen*' (*Nav. v. Byron*, 18) door die dwaze bijgedachte verstoorde. Deze bedenking noopt mij, voor *wielen*, liever den afgeleiden of frequentatieven vorm *wieleren* voor te staan. Dat woord is geheel nieuw en kan geenerlei verwarring veroorzaken, terwijl juist een frequentatieve vorm hier recht eigenaardig is. De analogie der woorden is dan ook nog beter in orde: *kleppen*, *klepper*, *kleppen*; *knikken*, *knikker*, *knikkeren*; *stuiten*, *stuiter*, *stuiteren*; *zwabben*, *zwabber*, *zwabberen*, enz.: evenzoo *wielen* (*draaien*), *wieler*, *wieleren*. De persoon, die den *wieler* berijdt, heet dan vanzelf *wielenaar*. Te recht gaf het *Handelsblad* aan dien naam dezen vorm, met *n*. Van *wieleren* moet niet *wielenaar* worden afgeleid, maar *wielenaar*, evenals van *tooveren* thans niet meer *tooveraar*, maar *toovenaar* gezegd wordt. De taal vermijdt gaarne de herhaling van *r* en *l*. Bij *wieleren*, dat ook nog een *l* heeft, bestaat er dubbele reden om *wielenaar*, dat bijna niet uit te spreken is, door *wielenaar* te vervangen.

Ik zou dus voorstellen: *wieler*, het voertuig; *wieleren*, het berijden; *wielenaar*, de berijder.

Ik behoef geene verschooning te vragen, dat ik het woord voor de tweede maal bespreek. De zaak is van weinig belang, maar zij heeft toch voor de taal hare betrekkelijke waarde, en niets wat de taal raakt mag ons onverschillig zijn. De beoefenaar der moedertaal moet niet alleen haar verleden ophelderen en haar heden verklaren, maar ook voor de toekomst hare verrijking en ontwikkeling helpen leiden naar de wetten, die zij zelve hem geleerd heeft.

Op zijn beurt vindt de tweede brief van De Vries weer een goed onthaal bij de dagbladen. Vooral het *Algemeen Handelsblad* stelt alles in het werk om in de (sport)verslaggeving de voorstellen van De Vries na te volgen. Zo kunnen we in de krant van 4 oktober 1869 lezen: 'Heden had [...] een [...] geheel nieuw schouwspel plaats. Wij bedoelen den wedstrijd op vélocipèdes [...]. Elke deelnemer bereed zijn eigen **wieler**', en 'Na eene voorloopige wedstrijd op **driewielers** [...], werd ten half één ure een aanvang gemaakt met de loting voor den wezenlijken wedstrijd op **tweewielers**'.

Daarmee was het laatste woord nog lang niet gezegd, maar het strijdtoneel verandert van aanblik. Van De Vries' *wieler* wordt in de jaren '70 al spoedig weinig meer vernomen: *wieler* heeft het definitief afgelegd tegen *rijwiel*, dat waarschijnlijk van 1870 dateert,⁴ en *fiets*,⁵ dat als het gewone woord in de omgangstaal sterk in opkomst is. In het artikel 'Hoe het woord vélocipède te vertolken?', gepubliceerd in *De Levensbode* 4 (1871), pp. 148-150, neemt Johannes van Vloten het op voor de door Buys (vgl. noot 4) voorgestelde woorden *rijwiel*, *wielrijder* en *wielrijden*. Hij kan het niet laten om De Vries belachelijk te maken:

Na zijn Hooggeleerde eerst drie dagen achtereen in 't *Leidsche Dagblad* op zijn *wieler* te hebben zien rondzwieren, konden we haast geen ander nieuwsblad opnemen, zonder er hem, in halsbrekende beweging, te zien opdagen, op het gevaar af, bij de nog vrij onhandige manier van besturing, van de beenen *gewield* of *gewielder* te worden. Wie echter gerekend had, daarmee van hem af te zijn, had het mis. Hij achtte zich in zijn *wielersrol* veel te bewonderenswaard om er ons niet nog eenmaal op nieuw het volle genot van te schenken, en zich daarom in vollen dosch, geheel overeenkomstig zijn eerste omslachtige optreden in 't *Leidsche Dagblad*, aan 't oog zijner verrukte land- en taalgenooten te moeten voorstellen. De juist verschijnende *Taal- en Letterbode* docht hem de geschiktste gelegenheid.

Van Vloten had zich in de discussie willen mengen met een klein stukje in *De Taal- en Letterbode*, waarin hij 'zoowel om de billijkheid als in 't belang der taal zelve' de vondsten van Buys zou melden. Hoewel redacteur Cosijn het met hem eens was en Van Vloten zijn kleine bijdrage nog in drukproef gezien heeft, werd die tekst uiteindelijk niet samen met De Vries' brieven in *De Taal- en Letterbode* opgenomen, 'omdat men er geen ruimte meer voor had.' In een noot zegt Van Vloten daarover bitter:

De zaak deed zich anders zeker vrij verdacht voor; de hoogst onwelkome, even breedvoerige als breedsprakige, en daarbij geheel overbodige uiteenzetting van De Vries werd – met voorloopige ter zijde stelling van andere bijdragen – onmiddellijk [sic] geplaatst; voor de halve bladzijde, aan de mededeeling der vertaling van zijn mededinger gewijd, had men daarentegen geen ruimte beschikbaar!

Ook al werd Van Vloten gedwarsboomd, het *rijwiel* en de *fiets* waren niet meer te stuiten. Het woord *vélocipède* bood echter aanvankelijk nog hardnekkig tegenstand, zoals o.a. blijkt uit de oproep die J. Verdam in 1885 doet in het tijdschrift *Noord en Zuid*:⁶

4 De woorden *rijwiel*, *wielrijden* en *wielrijder* zijn voorgesteld door Buys, althans volgens Van Vloten in diens *Levensbode* 4 (1871), p. 150: 'Afgaande op samenstellingen als *paard- en schaatsenrijder* en de daarmee samenhangende werkwoorden, slaat de Utrechtse vertolker [Buys] van 't woord *vélocipède* voor, hem die op zulk een werktuig rondrijdt een *wielrijder*, en zijne beweging *wielrijden* te noemen, terwijl voor 't werktuig zelf hem de naam *rij-wiel*, in overeenstemming met *rij-tuig*, meest geschikt voorkomt.'

5 Over de herkomst van het woord *fiets* is veel te doen geweest. Voor een overzicht van de 19 (!) verschillende verklaringen, waaraan overigens een twintigste wordt toegevoegd, zie men: A.P. de Bont: 'Fiets', in: *De nieuwe taalgids* 66 (1973), pp. 49-54. Een overzicht is ook te vinden in Ewoud Sanders' *Eponiemenwoordenboek* (1990), pp. 66-68. Kennelijk was het de bedoeling dat *fiets* ook zou worden opgenomen in Marcel Grauls' *Bintje & Kalasjnikov. Het Eponiemen Boek* (1991), want op de achterflap staat te lezen: 'Bintje, kalasjnikov, martini, fiets, condoom [...] zijn slechts enkele voorbeelden van de ruim 700 eponiemen in dit boek'. Een ingang *fiets* kent dat boek echter niet.

6 J. Verdam: 'Taalgevoel', in: *Noord en Zuid* 8 (1885), pp. 211-222; het citaat op pp. 221-222.

Laten wij trachten voor nieuwe begrippen een goed nederlandsch woord te scheppen waarmede wij onze taal verrijken, en laten wij niet uit gemakzucht en sleur het vreemde woord blijven gebruiken, wanneer er een zuiver nederlandsch voor is gevonden of te maken is. Laten wij spreken van rijwiel voor het onzinnige *vélocipède*; van wielrijder voor *velocipedist*; van *richels* voor *rails*; van *afdreiging* voor *chantage*; van *sukkeltrein* in plaats van het voor ons geheel onverstaanbare *bummelzug*. Het is niet de eerste maal, dat dergelijke wenken worden gegeven, doch nog altijd zijn ze gepast, omdat het taalgevoel bij ons nog niet zó is ontwikkeld, dat er in dezen niets meer te doen zou zijn.

7 Sanders 1990, p. 67.

Over de naamsverandering zegt hij dat deze 'onder invloed van het voorstel van Matthias de Vries' plaatsvond. Sanders blijkt zich voor deze mededeling te hebben gebaseerd op Titia M. Berlage e.a. (red.): *De Fiets* (Rotterdam 1977), p. 30. Daar staat: 'Toen Edo Bergsma de naamsverandering van Nederlandsche *Vélocipedisten Bond* in *Algemeene Nederlandsche Wielrijdersbond* ter tafel bracht, kon hij de nieuwe naam er door drukken omdat hij met brieven van twee gezaghebbende hoogleraren, prof. J.A. Alberdingk Thijm en prof. Matthias de Vries op de proppen kwam, die beiden het gebruik van Nederlandse benamingen in plaats van *vélocipède* en *vélocipedist* bepleitten.'

8 In Sanders 1990, p. 66 wordt abusievelijk gesproken over 'datzelfde jaar' (=1885).

9 In *WNT* XIII, 442 s.v. *rijwiel* abusievelijk gespeld als 'Francken'.

10 Joh. C.A. Franken: 'Taalzuivering en Taalverrijking', in: *Noord en Zuid* 10 (1887), pp. 11-19; het citaat op p. 16.

11 Nicolaas Beets: *Poëzie in woorden en andere opstellen*. Haarlem, De erven F. Bohn, 1890, pp. 31-32.

In datzelfde jaar krijgt de in 1883 opgerichte 'Nederlandsche *Vélocipedisten Bond*' een andere naam: 'Algemeene Nederlandsche *Wielrijdersbond*' (ANWB).⁷ Twee jaar later, in 1887,⁸ meldt Joh. C.A. Franken⁹ in *Noord en Zuid*¹⁰ over het woord *fiets*: 't Woord wint veld en dreigt "rijwiel" te overvleugelen.'

Daarmee lijkt het lot van *vélocipède* bezegeld. Hoewel het woord in de vierde druk van de *Woordenlijst* (1893) voor het eerst wordt opgenomen, zijn *fiets* en het officiëlere *rijwiel* omstreeks 1890 de gewone woorden geworden. In 1890 beschouwt Nicolaas Beets de kwestie kennelijk als afgedaan en levert hij er de volgende moraal bij:

Elke vervorming, waarbij het natuurlijk is toegegaan, doet den vriend zijner moedertaal minder onaangenaam aan dan menig met inspanning uitgedacht, met zorg vervaardigd, en dan ook door en door naar de fabriekslamp riekend woord, waar de driemaal overgehaalde proza van den dag hem op onthaalt, gewoonlijk uitmuntende door gebrek aan logica, gemis van welluidendheid, afwezigheid van zout. Bij zeker slag van neuswijze taalzuiveraars mogen zij met welgevallen worden opgenomen, en met ijver te pas gebracht: zij beleedigen het taalgevoel van den kenner, en de spraakmakende gemeente neemt ze niet op, dan om ze belachelijk te maken, te verhanselen, of te zijner tijd te vervangen. Zoo eindigde al het getob om den *vélocipède* en het *vélocipeeren* een goeden hollandschen naam te geven, en werd elke wijze raad daarvoor te berde gebracht verslonden in het voor oog en oor tekenende *fiets* en *fietsen*, waarmede onze vlugge wielruiters het ding en zijn gebruik als bij ingeving zijn gaan noemen, en dat ook door hem die 't voor het eerst hoort, terstond verstaan en toegejuicht wordt.¹¹

De 'neuswijze taalzuiveraar' Matthias de Vries stond met de door hem gepropageerde woorden *wieler*, *wieleren* en *wielenaar* aan het begin van een lange woordenstrijd tegen *vélocipède*, *velocipeeren* en *velocipedist*. Die strijd verloor hij bijna totaal: slechts samenstellingen als *tweewieler* en *driewieler* behouden nog de herinnering aan zijn verwoede pogingen de taal en de taalgemeenschap naar zijn hand te zetten. Niettemin zou het hem deugd gedaan hebben als hij geweten had dat in deel XXV van 'zijn' *WNT* de woorden *wieler* en *wieleren* als aparte lemmata en het woord *wielenaar* onder het lemma *wielen* (II) opgenomen zijn.

Nawoord

Zie over de benamingen van de fiets verder Ewoud Sanders, *Fiets! De geschiedenis van een vulgair jongenswoord*, Den Haag/Antwerpen 1997.

Matthias de Vries als postmodern woordkunstenaar*

Van Matthias de Vries is bekend dat hij zich veelvuldig bezighield met het geven van taaladviezen, gevraagd of ongevraagd, officieus of officieel. Het fraaiste staaltje spontaan advies is door De Vries geleverd met zijn pleidooi voor de invoering van de trits *wieler-wieleren-wielenaar*, een voorstel dat veel publiciteit heeft gekregen. Algemeen bekend zijn ook zijn adviezen in juridische aangelegenheden: in 1856 toen hij desgevraagd de rechtbank inlichtte over de precieze betekenis van ‘besloten plaatsen’ en in 1861 toen hij uitlegde hoe een buitengewoon onleesbare volzin uit een testament gelezen moest worden.¹ Minder bekend maar belangrijker zijn ook zijn adviezen inzake de taal en stijl van het nieuwe Wetboek van Strafrecht, waarvan het ontwerp in 1879 bij de Tweede Kamer werd ingediend.

In de categorie ongevraagde, juridische taaladviezen heeft één kwestie in het bijzonder de aandacht getrokken: in 1858 was de Staat der Nederlanden verwickeld in een juridisch gevecht met de stad Leiden over het eigendomsrecht van de drooggemaakte gronden van de Haarlemmermeer. In 1433 had Philips van Bourgondië de stad Leiden ‘de visscherijen, omtrent onzer stede gelegen, geheeten dat Vroon’ in erfpacht gegeven. Het Provinciaal Gerechtshof van Noord-Holland bepaalde op grond van deze zinsnede dat Leiden geen recht had op de gronden: het woord *visscherije*, zo luidde de redenering, betekende in 1433 immers niet ‘viswater’ maar ‘visrecht’. Matthias de Vries reageerde met een geschrift waarin hij trachtte aan te tonen dat *visscherije* in 1433 wel degelijk ‘viswater’ betekende en dat het woord de betekenis ‘visrecht’ pas na 1600 kreeg.² Ditmaal had hij echter buiten de waard gerekend. In een uitvoerig weerwoord toonde niemand minder dan de historicus en rijksarchivaris R.C. Bakhuizen van den Brink (1810-1865) aan dat De Vries ongelijk had.³ Interessant in verband met de status en het gezag van Matthias de Vries als eenmans-taaladviesbureau avant la lettre zijn de volgende inleidende woorden van Bakhuizen:

Mijne tegenpartij geniet mijne hoogste achting; want ik deel te zijnen opzigte het algemeen, het kennelijk gevoelen onzer natie, die hem als een van de grondigste, kundigste, meest talentvolle beoefenaars van onze taal waardeert; die geneigd is op zijn gezag meeningen te wettigen, door hem omtrent de betekenis, de herkomst, de schrijfwijze van een woord geuit. Hadde of verdiende de Vries minder gezag, ik zou niet tegen hem het woord hebben gevoerd. Juist thans moest ik het doen, of ik moest mijzelf overtuigd gevoelen, jaren lang, uitdrukkingen, zinsneden, begrippen te hebben misverstaan, welke mij in de oorkonden, die ik ambtshalve te bestuderen heb, dagelijks onder de oogen komen. Tegen over het gezag van de Vries mogt ik mij niet in een stug ongelooft wikkelen. Ik moest op nieuw onderzoeken; op het gevaar af mijne eigene meening als dwaling te moeten verwerpen. Nu echter dat onderzoek mij in mijn vorig gevoelen volkomen

door
Rob Tempelaars

* Dit artikel is eerder gepubliceerd in *Trefwoord* 6 (1993), 52-56.

1 Zie voor de hierna genoemde juridische adviezen Gert Karsten, *100 jaar Nederlandse philologie. M. de Vries en zijn school* (Leiden 1949), pp. 82-85.

2 M. de Vries, *De Visscherijen, geheeten het Vroon, ten jare 1433 aan de stad Leiden in erfpacht gegeven* (Leiden 1858).

3 R.C. Bakhuizen van den Brink: *Piscatio, pêcherie, visscherij. De ware betekenis dezer woorden gehandhaafd tegen prof. M. de Vries* (s-Gravenhage 1858).

---

heeft bevestigd, mag ik die uitkomst niet voor mijzelf houden. Immers het gezag van de Vries maakt het mogelijk, dat, ten gevolge van zijne uitspraak, een verkeerd begrip bij mijne landgenooten ingang vindt; en de eerbied, welken ik mijnen vriend toedraag, verbiedt mij te gedoogen, dat zijn naam de heerschappij eener dwaling verbonden blijve. Ik wil dat mijne bedenkingen beschouwd worden als een hulde aan hem.⁴

In het eerste artikel 'Matthias de Vries als neuswijze taalzuiveraar' stonden de woorden *wieler*, *wielen* en *wielenaar* centraal, waarmee De Vries tevergeefs probeerde de Nederlandse taal te verrijken. In tegenstelling tot die poging en de hierboven vermelde gevallen, is nagenoeg onbekend dat De Vries in een ander opzicht succes boekte met zijn adviezen. Hij verrijkte het Nederlands met twee woorden die hij, op verzoek van de overheid, eigenhandig ontwierp. Bij mijn weten is in geen enkel woordenboek, ook in de etymologische woordenboeken niet, te vinden dat De Vries als geestelijk vader van die woorden moet worden aangemerkt. De maker van beide woorden mag dan bij taalkundigen en lexicografen onbekend zijn, zijn vondsten zijn niet helemaal onbekend. De neologismen hebben namelijk betrekking op het postwezen, en filatelisten zijn wel degelijk op de hoogte van de ontstaansgeschiedenis daarvan, vooral dankzij de inspanningen van enige specialisten onder hen. Aan een van deze kenners, Jan Veraart uit Roosendaal, dank ik veel van de volgende gegevens waaruit op te maken is dat Matthias de Vries niet altijd een mislukt maar soms ook een succesvol woordensmeder is geweest.⁵

In het Algemeen Rijksarchief in Den Haag berust een briefwisseling tussen (de ambtenaren van) de toenmalige minister van Waterstaat, Handel en Nijverheid en Matthias de Vries.⁶ Op 6 december 1883 schreef men namens de minister aan De Vries:

4 Idem, pp. 1-2.

5 Jan Veraart is lid van de vereniging Po & Po. Binnen deze vereniging houden enkele leden zich in het bijzonder bezig met de geschiedenis van postwaardstukken. Een eerste publicatie, van de hand van C. Stapel, verscheen in 1978 in het tijdschrift *De Postzak* (zie noot 11). Later publiceerden Jhr. Harry Santberg van Boelens en Jan Veraart over dit onderwerp in het losbladige tijdschrift *Filatelie Informatief*.

6 ARA afdeling II Ministerie WH&N, Hoofdbestuur P&T, doos 2.16.20, doos 14 en 15.

Het voornemen bestaat om, nevens de gewone postwissels, een nieuw geldswaardig formulier in te voeren, bestemd tot overmaking van kleine bedragen in ronde sommen.

Het kenmerkend onderscheid tusschen beide formulieren bestaat hierin dat de gewone postwissels, na door de belangstellenden te zijn ingevuld, ten postkantore worden aangeboden. Zij worden aldaar geregistreerd en voorts voorzien van den naam van het kantoor van uitbetaling, een nummer, een stempelafdruk en de ondertekening van den dienstdoenden ambtenaar. De verzending geschiedt ambtshalve vanwege de administratie.

De nieuwe formulieren daarentegen vertegenwoordigen een zeker geldswaardig bedrag, hoogstens van f 10,- en worden tegen betaling van dat bedrag en een zeker recht uitgegeven aan het publiek, dat, mits binnen zekeren termijn (bv. een jaar), van het formulier gebruik kan maken ten behoeve van eenig persoon, wiens naam alsdan wordt ingevuld.

De toezending geschiedt in een brief, en de uitbetaling door elk postkantoor, aan den aangewezen persoon of diens gemachtigde.

In Engeland dragen deze geldswaardige stukken den naam van *postal orders*, in Frankrijk dien van *bons de poste*, ter onderscheiding van de gewone postwissels, die *money orders* en *mandats de poste* genaamd worden.

Onder toezending van een exemplaar der bovenbedoelde *postal orders* en van een

---

voor Nederland ontworpen formulier, welke stukken ik gaarne terug ontvang, heb ik de eer U te verzoeken mij wel te willen mededeelen welke benaming aan de hierbedoelde formulieren, naar Uw oordeel, zou kunnen worden gegeven.

Op 13 december 1883 ontving men op het ministerie de volgende brief (gedateerd 11 december 1883) van Matthias de Vries, waarin hij als taalvorser het gevraagde advies en als 'schoolmeester' een ongevraagd advies geeft:⁷

Onder terugzending van het exemplaar van eene Engelsche *postal order* en van het voor Nederland ontworpen formulier, heb ik de eer [...] betreffende de keuze eener Nederlandsche benaming voor het nieuw in te voeren formulier, het volgende te berichten.

Ik heb eenige dagen noodig gehad om, te midden van andere drukke bezigheden, over eene geschikte benaming na te denken en de verschillende namen, die mij voor den geest kwamen, zorgvuldig te toetsen, zoowel aan de wetten der taalkunde, als aan de eischen, waaraan de naam voldoen moet om praktisch bruikbaar te zijn.

Het zal niet noodig zijn, Uwer Exc. mededeeling te doen van de namen, die ik achtereenvolgens overwogen en om verschillende redenen verworpen heb. Ik meen te kunnen volstaan met de vermelding van den naam, dien ik na rijp beraad geloof aan Uwe Exc. te mogen voorstellen.

De in het ontworpen formulier voorloopig gebruikte naam *postaanwijzing* is op zich zelve volkomen juist, en drukt het begrip duidelijk uit. Doch er is eene bepaalde reden, die het volstrekt onraadzaam maakt, dezen naam te kiezen. In Duitschland is de naam *postanweisung* aangenomen en ingevoerd voor hetgeen hier te lande *postwissel* genoemd wordt. Werd nu diezelfde naam bij ons gekozen om een ander geldswaardig papier aan te duiden, dan zou hieruit voor het postverkeer met Duitschland eene verwarring ontstaan, die voor de postadministratie uiterst lastig zou kunnen worden.⁸

Het is dus wenschelijk een naam te kiezen, die wel hetzelfde begrip uitdrukt, maar geene aanleiding geeft tot een dergelijk praktisch bezwaar.

Ik neem de vrijheid Uwer Exc. voor te stellen, het bedoelde papier *postbewijs* te noemen, dat hetzelfde als *postaanwijzing* beteekent, maar geenerlei verwarring kan doen ontstaan. Het werkwoord *bewijzen* heeft in onze taal vanouds, nevens de betekenis van *betooen*, fr. *prouver*, ook die van *aanwijzen*, *toewijzen*, fr. *assigner*. Een bewijs heet te, en heet nog, datgene, wat iemand als zijn aandeel is toegewezen. Zoo spreekt men b.v. van vaderlijk bewijs, moederlijk bewijs, enz. Een *postbewijs* is dus een papier, inhoudende de vermelding der som, die aan den persoon, wiens naam de afzender zal invullen, door de Postdirectie wordt toegewezen als hem wettig toekomende, omdat de waarde met het verschuldigde recht door den afzender voldaan is.

Het komt mij voor, dat dezen naam niet alleen taalkundig zuiver is, maar tevens het begrip met voldoende juistheid uitdrukt en tot geenerlei verwarring of onjuiste opvatting aanleiding kan geven. Het is waar, men zal in het gebruik allengs aan den naam moeten wennen, maar dat is het geval met ieder nieuw woord, en de ondervinding leert hoe spoedig men aan zulk een woord went, mits het maar goed gekozen is.

Tot nadere aanbeveling mag ik hier nog bijvoegen, dat ik gisteren, in de vergadering van de Koninklijke Academie van Wetenschappen te Amsterdam den heer N. Beets ontmoetende, zijne meening omtrent het woord *postbewijs* gevraagd heb, en dat hij zich met dezen naam volkomen vereenigde. De instemming van een letterkundige als Dr. Beets, aan wiens gevoelen in dergelijke zaken ik hooge waarde hecht, doet mij met des te meer vertrouwen den bedoelden naam aan het oordeel van Uwe Exc. onderwerpen.

---

⁷ Een deel van het antwoord van De Vries werd ook gepubliceerd in *Filatelie Informatief* ('Bronnen aan bewijs', 3515-12).

⁸ Bij deze passage staat in de marge (in potlood) geschreven: 'Dit is een misverstand. De hierbedoelde geldswaardige stukken zullen wel niet in het intern. verkeer worden ingevoerd.'

Het zij mij vergund Uwe Exc. nog even te doen opmerken, dat in het onderschrift van het ontworpen formulier de uitdrukking *van af* gebezigd wordt ('van af den laatsten dag der maand'). Dit is zeker aan eene vergissing toe te schrijven; want het kan wel niemand onbekend zijn, hoe sedert vele jaren die ongerijmde uitdrukking tallooze malen door alle taalkenners gehekelde en bespot is geworden. Vooral de geestige spotternij van Van Lennep heeft het woord sedert lang berucht gemaakt. Voor 't overige mag ik volstaan met te verwijzen naar het Woordenboek der Nederl. Taal. Deel I, kol. 831 vlg. (§ 14, Aanm.) waar het verkeerde der uitdrukking opzettelijk is aangewezen. Het bloote schrappen van *af* zal voldoende zijn om de zuiverheid van taal te herstellen.

In het belang der zaak durf ik vertrouwen, dat deze opmerking, ofschoon ongevraagd, mij door Uwe Exc. ten goede zal worden gehouden.

Daarmee was het woord *postbewijs* geboren. Op 7 oktober 1884 werd het besluit tot invoering van de term definitief genomen, zoals uit de volgende, door het *WNT* geciteerde passage uit het *Staatsblad* blijkt: 'Onder de benaming van postbewijzen worden in gebruik gesteld postwissels in gewijzigden vorm, tot bedragen door Onzen Minister van Waterstaat, Handel en Nijverheid vast te stellen, doch eene som van f 10 niet te boven gaande.'⁹ In de vierde uitgave van Van Dale (1898) vindt men voor het eerst *postbewijs* opgenomen met als betekenis: 'kleine soort van postwissel, dien men in een brief ingesloten kan overmaken', een definitie die men (even afgezien van de buigings-n) ook nog in de twaalfde editie (1992) kan aantreffen. Zowel het ding zelf als de naam daarvoor waren een doorslaggevend succes: in Nederland zijn de postbewijzen in gebruik geweest van 1 december 1884 tot 23 oktober 1955.¹⁰ Noch J.H. van Lessen, die in 1936 het woord *postbewijs* opnam in het *WNT*, noch Kuiper, Opprel en Van Malsen, die het in 1898 in Van Dale opnamen, noch hun opvolgers bij Van Dale wisten te melden wie de maker van het woord was.

9 *WNT* XII, 2, kol. 3600.

10 Mededeling van Jan Veraart.

11 Deze brief en het antwoord van De Vries worden hier geciteerd naar het artikel van C. Stapel, 'Iets over de namen van postwaardestukken', in: *De Postzak* nr. 117 (juli 1978), m.n. pp. 6-8. Een enkele duidelijke zet- of transcriptiefout heb ik stilzwijgend verbeterd.

Blijkens een notitie in de kantlijn van de ontwerpbrief was de verantwoordelijke bewindsman zelf niet op de hoogte van de naamgevingskwestie: 'Alvorens hierover te beslissen vernem ik van dit onderwerp, dat mij totaal vreemd was, gaarne nog enige bijzonderheden' (Stapel, p. 7).

Postblad

Enige jaren later riep men opnieuw de hulp in van Matthias de Vries. In een brief, gedateerd 30 september 1887, schreven de ambtenaren namens minister J.N. Bastert aan De Vries:¹¹

De Postadministratie is voornemens naast de briefkaarten, bestemd voor open schriftelijke mededeelingen, formulieren in te voeren voor gesloten schriftelijke berichten.

Die formulieren, ingericht op de wijze als de in Amerika bestaande *lettersheet*, waarvan een exemplaar ter kennisneming hiernevens gaat, zullen voorzien worden van een postzegelafdruk van vijf cent.

Ik heb de eer u te verzoeken mij uw gevoelen te willen mededeelen omtrent de benaming aan de bedoelde formulieren te geven en inzonderheid of naar Uwe meening het woord 'briefblad' daarvoor zou kunnen worden gekozen.

De Vries had een week nodig voor het volgende antwoord, dat dateert van 7 oktober 1887:

In antwoord op Uwer Exc.'s schrijven [...] heb ik de eer het volgende te berichten.

De vraag, welken naam aan de bedoelde formulieren te geven, en inzonderheid of het woord *briefblad* daarvoor zou kunnen worden gekozen, heb ik rijpelijk overwogen. Het woord *briefblad*, eene letterlijke vertaling van *lettersheet*, is zeker kort en op zichzelf bruikbaar. Doch er doet zich tegen dat woord eene dubbele bedenking op. Vooreerst is het niet welluidend, door de herhaling der *b* in de beide syllaben, beide keeren gevolgd door eene *liquida*. *br-bl*, dat is moeilijk uit te spreken. Men herhale slechts het woord eenige malen na elkander, om zich daarvan te overtuigen. Een tweede bezwaar is, dat de naam te weinig eigenaardig luidt. Elk blad, waarop men een brief schrijft, is een *briefblad*, ook een gewoon velletje postpapier, geheel verschillende in vorm van hetgeen men nu wensch in te voeren. De naam wekt dus een ruimer denkbeeld op, en schijnt daarom minder geschikt om terstond te doen denken aan de eigenaardige soort van mededeeling, die men wensch in te voeren.

Het komt mij voor dat aan deze beide bezwaren kan worden tegemoet gekomen door liever eene andere benaming te kiezen die beter luidt en het denkbeeld meer eigenaardig te kennen geeft. Ik zou in bedenking willen geven, zulk eene mededeeling een *postblad* te noemen. De onwelluidendheid is dan weggenomen, en *postblad* drukt uit: zulk een blad als aan de post te verkrijgen is. De post nu verschafte geen ander blad om een brief op te schrijven dan deze *lettersheets*, geen gewoon postpapier, geen blad van welken aard ook, dan alleen deze soort van gevouwen en doorgestippelde bladen. Een *postblad* is dus juist zulk een blad als het hier bedoelde.

Moge het woord in den aanvang nog vreemd klinken, dat heeft het met alle nieuwe woorden gemeen, en dat went spoedig. Ook *briefkaart* klonk eerst vreemd, maar is door de gewoonte sedert lang geijkt. Aan *postblad* zal men te eerder wenen, omdat men dergelijke briefjes in particulier gebruik reeds kent en ze dan met een vreemden term *un mot à la poste* pleegt te noemen. *Postblad*, een blad om zulk een *mot à la poste* op te schrijven, zal dus terstond verstaan worden.

Terwijl ik de eer heb, het mij toegezonden model van *lettersheet* terug te zenden, druk ik de hoop uit, dat Uwe Exc. in het bovenstaande iets bruikbaars moge vinden om de keuze der benaming te helpen bepalen.

P.S. Enveloppe wordt zeker vertaald door *omslag*, niet door *couvert*.

In *De Postzak* concludeert C. Stapel: 'Zo kwam dan het woord *postblad* onze taal binnen. We kunnen blij zijn met deze goede en kernachtige naam. Als we naar het buitenland kijken dan zijn er weinig zulke goede namen te vinden [...]. En daarom, alle eer aan de PTT en professor de Vries die onze taal zo'n uitstekend woord bezorgd hebben.'¹²

In het geval van *postblad* herhaalt zich de geschiedenis volgens ijzeren wetten. Op 3 augustus 1888 wordt het besluit tot invoering van de term definitief genomen, zoals uit de volgende, door het *WNT* geciteerde passage uit het *Staatsblad* blijkt: 'Onder de benaming van *postbladen* zullen worden ingevoerd voor schriftelijke mededeelingen bestemde formulieren, die ter sluiting van gegomde randen zijn voorzien.'¹³ In de vierde editie van Van Dale (1898) vindt men het woord *postblad* weer voor het eerst opgenomen, met als definitie: 'blad postpapier met geperforeerden en gegomden rand en opgedrukten postzegel, dat men zeer gemakkelijk kan opvouwen en dichtsluiten, aan de postkantoren verkrijgbaar', een definitie die men in gewijzigde en verbeterde vorm

12 Stapel, pp. 8-11. De auteur vermeldt: *lettersheet* (Amerika, Australië), *lettercard* (Engeland en koloniën), *Kartenbrief* (Duitsland en Oostenrijk), *omslagbrief* (1888-1894), *kaartbrief* (1882-1968), *gesloten briefkaart* (1968-1972) en *postblad* (vanaf 1972) voor Nederlandstalig België, *enveloppe-lettre* (1888-1891) en *carte-lettre* (vanaf 1882) voor Franstalig België, *carte-lettre* (Frankrijk), *korrespondancekort* (Denemarken), *kortbrev* (Noorwegen) en tot slot *kortbrev* (1889-1971) en *postbrev* (vanaf 1971) voor Zweden.

13 *WNT* XII, 2, kol. 3600-3601.

---

ook nog in de twaalfde editie (1992) kan aantreffen. Noch in het *WNT* noch in Van Dale wordt de maker van het woord genoemd: Matthias de Vries.

Als we de balans opmaken, kunnen we het volgende constateren: met zijn *missers wíeler, wíeleren* en *wíelenaar* ging De Vries als mislukt woordensmid de geschiedenis in, terwijl zijn voltreffers *postbewijs* en *postblad*, die hem faam als geslaagd woordkunstenaar hadden kunnen bezorgen, vrijwel geheel onopgemerkt bleven.

Matthias de Vries als neologist*

door
Rob Tempelaars

In brede kringen gebruikelijke woorden, vooral in de dagelijkse omgang, worden niet zo licht uitgeworpen. Dat er van zulke pogingen invloed kan uitgaan, blijft mogelijk: de tegenwoordige taalkunde gelooft niet meer dat het individu onmachtig staat tegenover een zich spontaan ontwikkelende taal. Het hangt er maar van af, welk individu zijn invloed doet gelden, en over welk gezag hij beschikt.

C.G.N. de Vooys, *Verzamelde taalkundige opstellen*. Tweede bundel (Groningen/Den Haag 1925), p. 27.

In de vorige artikelen voerden we Matthias de Vries ten tonele als maker en/of propagandist van de nieuwe woorden *wieler*, *wieleren* en *wielenaar*, respectievelijk *postbewijs* en *postblad*. Met die stukjes als uitgangspunt worden hieronder de opvattingen van De Vries als neologist samengevat en geëvalueerd. De vraag is: welke maatstaven legde Matthias de Vries aan voor het creëren van neologismen en hoe verhouden die criteria zich tot zijn taalkundige opvattingen?

De criteria

Men behoeft geen groot tekstwetenschapper te zijn om op basis van de brief die De Vries op 1 september 1869 aan het Leidsch Dagblad schreef tot een voorlopige analyse van De Vries' opvattingen in dezen te komen. Als ik het goed zie, verwoordde hij daarin achtereenvolgens (soms expliciet, soms wat meer impliciet) de volgende criteria:

- 1 Het woord moet 'Nederlands' zijn. Voorbeeld: *vélocipède* dient vervangen te worden door een Nederlands equivalent.
- 2 Het woord dient geschikt te zijn om als eerste lid in samenstellingen dienst te doen. Voorbeeld: *vélocipède* wordt afgekeurd, omdat het zich niet leent om als eerste lid in samenstellingen te fungeren.
- 3 Het woord moet zodanig gekozen zijn dat het in de volksmond niet verbasterd kan worden. Voorbeeld: *vélocipède* is niet geschikt, omdat het gemakkelijk tot bijvoorbeeld *vloospeet* verbasterd kan worden.
- 4 Het gekozen woord dient een der meest kenmerkende eigenschappen te benoemen. Voorbeeld: zoals *vlieg* de kenmerkende eigenschap van *vliegen* aanduidt, duiden *wieler* en *wieleren* op de wielen die zowel voor het toestel als de handeling in hoge mate kenmerkend zijn.
- 5 Het woord moet zo gekozen worden dat het niet tot verwarring aanleiding kan geven; daarom moet het woord voor de nieuw te benoemen zaak bij voorkeur geheel nieuw en dus niet polyseem zijn. Voorbeeld: het woord *wieler* is geheel nieuw en sluit derhalve geen andere betekenis in die tot verwarring zou kunnen leiden.

* Dit artikel is eerder gepubliceerd in *Trefwoord* 7 (1994), 50-56.

---

6 Het woord dient bij voorkeur bij een Nederlands grondwoord aan te sluiten. Voorbeeld: *wieler* sluit op gelukkige wijze aan bij het al bestaande grondwoord *wielen* (en bij het daarmee samengestelde woord *voortwielen*).

7 Het woord dient bij voorkeur kort en gemakkelijk in het gebruik te zijn. Voorbeelden: *wieler* tegenover *vélocipède*, *tweewieler* tegenover *tweewielige vélocipède*, *wielen* tegenover *velocipeeeren*.

8 Het nieuw gekozen zelfstandig naamwoord dient bij voorkeur zodanig gekozen te worden dat daarnaast een kort en bruikbaar werkwoord gebezigd kan worden. Voorbeeld: *wielen* 'rijden met de *wieler*' naast *wieler* (en tegenover *velocipeeeren*).

9 De reeds bestaande soorten der zaak moeten, met gebruikmaking van het nieuwe woord, eenvoudig benoemd kunnen worden. Voorbeeld: *tweewieler* en *driewieler* als samenstellingen met *wieler* als tweede lid.

10 De nog niet bestaande soorten der zaak moeten, met gebruikmaking van het nieuwe woord, eenvoudig benoemd kunnen worden. Voorbeelden: *stootwieler*, *trekwieler*, *draaiwieler* en *schroefwieler* als samenstellingen met *wieler* als tweede lid, waarbij het specifieke *trapwieler* het oorspronkelijke *wieler* zou kunnen vervangen.

De criteria hebben een heterogeen karakter en men mag dan ook aannemen dat De Vries aan de verschillende criteria niet evenveel waarde hechtte. In de tweede brief van De Vries aan het *Leidsch Dagblad* maakte hij dat zelf ook duidelijk. Opvallend is hoe De Vries zich in deze brief haastte eerst iets recht te zetten, alvorens op het voorstel van het *Algemeen Handelsblad* in te gaan om het woord *wieleraar* in te voeren. Kennelijk had hij de tegenstrijdigheid in zijn eerste brief ontdekt: weliswaar kan *wielen* voor *wieler* als grondwoord fungeren (criterium 6) en is het gemakkelijk in het gebruik naast het nieuw gevormde woord (criterium 8), maar het is niet geheel nieuw en monoseem en kan dus tot verwarring leiden (criterium 5). In de dichterlijke taal bestond het immers al. Criterium 5 was dus in strijd met de criteria 6 en 8, of woog in ieder geval zwaarder dan deze twee. Daarom prefereerde De Vries in tweede instantie het woord *wieleren*, waarbij hij opnieuw een beroep deed op het vijfde criterium ('Dat woord is geheel nieuw en kan geenerlei verwarring veroorzaken') en het vierde criterium ('terwijl juist een frequentatieve vorm hier recht eigenaardig is').

In de brief die De Vries op 11 december 1883 over *postbewijs* schreef, worden achtereenvolgens drie van de hierboven genoemde criteria gebruikt:

– Criterium 5: de voorlopig gebruikte term *postaanwijzing* wordt afgekeurd omdat hij verward zou kunnen worden met het in Duitsland gangbare *postanweisung*. Het geheel nieuwe *postbewijs* kan geen verwarring doen ontstaan.

– Criterium 6: *postbewijs* is 'taalkundig zuiver' omdat het aansluit bij het werkwoord *bewijzen*, dat onder meer ook 'aanwijzen, toewijzen' betekent. Aangezien het hier om een Nederlands grondwoord gaat, speelt criterium 1 hierbij ook een rol.

– Criterium 4: het woord *postbewijs* drukt het begrip met ‘voldoende juistheid’ uit.

Hoewel het geen criterium in strikte zin is, voegt Matthias de Vries er ‘ter nadere aanbeveling’ een retorisch argument aan toe: niet alleen de maker van het woord, maar ook een vooraanstaand letterkundige als Beets is zeer ingenomen met de vondst!

In de brief van 7 oktober 1887 over *briefblad* en *postblad* zien we eerst een al bekend uitgangspunt, te weten criterium 7: het voorgestelde woord *briefblad* is kort en zou derhalve bruikbaar kunnen zijn. Een eerste bezwaar dat tegen het uit het Engels vertaalde *briefblad* wordt geuit, duidt op een nieuw criterium, waarbij op de achtergrond mogelijk de angst voor verbastering in de volksmond (criterium 3) en in ieder geval het ongemak in het gebruik (criterium 7) meespelen: *briefblad* is niet welluidend en is moeilijk uit te spreken (criterium 11). Het tweede bezwaar gaat weer terug op criterium 4: *briefblad* verdient geen aanbeveling omdat het niet ‘eigenaardig’ is en een ‘ruimer denkbeeld’ oproept. De voordelen van *postblad* zijn daarentegen: het is niet onwelluidend (criterium 11), handig in het gebruik (criterium 7) en het geeft een adequate omschrijving van de zaak (criterium 4 en 5). Ook hier besluit De Vries zijn brief met een retorisch argument: ‘Moge het woord in den aanvang nog vreemd klinken, dat heeft het met alle nieuwe woorden gemeen, en dat went spoedig. Ook *briefkaart* klonk eerst vreemd, maar is door de gewoonte sedert lang geijkt.’ Hetzelfde argument speelde hij al in de voorgaande brieven uit, telkens volgens een bepaald stramien en zelfs in vrijwel dezelfde bewoordingen: ‘Het is waar, men zal in het gebruik allengs aan den naam [*postbewijs*, RT] moeten wennen, maar dat is het geval met ieder nieuw woord, en de ondervinding leert hoe spoedig men aan zulk een woord went, mits het maar goed gekozen is’ en ‘’t Is waar, hij [*de naam wieler*, RT] is nieuw en klinkt nog vreemd; maar dat zal met iederen naam, dien men kiest, het geval zijn; en is de naam goed, dan went men er spoedig aan. Ook *gas*, *spoorweg*, *stoomboot*, *telegram* en zoovele andere woorden zijn eenmaal nieuw en vreemd geweest; thans zijn zij oude beken- den. En is ook niet de *achterlader* gaandeweg een burger geworden op ons taalgebied?’¹

Op grond van vier brieven kunnen we voorlopig vaststellen wat de voornaamste eisen zijn waaraan een neologisme in de visie van Matthias de Vries moet voldoen: het dient een geheel nieuw woord te zijn dat zijn voedingsbodem in het Nederlands heeft, dat de belangrijkste kenmerken van de beschreven zaak zo duidelijk mogelijk aangeeft, dat niet tot verwarring kan leiden, en bij voorkeur kort en gemakkelijk in het gebruik is.

Achterlader

In het citaat hierboven brengt Matthias de Vries het woord *achterlader* ter sprake. Aan dit woord zit een geschiedenis vast die in dit kader niet onvermeld mag blijven. Die geschiedenis begon in 1866 toen het Prui-

---

sische leger onder Bismarck in de oorlog tegen Oostenrijk een klinkende zege behaalde. De overwinning hadden de Pruisen voor een belangrijk deel te danken aan het zogenaamde Zündnadel-geweer, een geweer dat van achteren geladen werd en een veel sneller vuur toeliet, omdat 'de daarbij gebruikte patroon behalve het projectiel en de buskruitlading tevens het ontstekingsmiddel bevatte'.² De arme Oostenrijkers moesten het doen met de veel langzamere voorladers. In *De Nederlandsche Spectator* schreef Flanor,³ toen de oorlog eenmaal afgelopen was:

De oorlog is uit [...]. Geen reputatie is thans grooter dan die van het zündnadel-geweer. Dat naaldgeweer – of liever de naald alleen, want die is de hoofdzaak, is de held van het oogeblik geworden. [...] Die naald zal beroemd worden. [...] Ik hoor ze al zingen:

Nimmer blonk der Pruisen adel
Schooner dan in hun zündnadel.
of
Cigaren, wijn, worst, eenheid, 't is die naald
O Pruis, die zooveel zaligheid voor u behaalt.⁴

Wij moeten nu natuurlijk ook zulke geweren hebben, maar nog betere. 'Men verneemt' dat wij reeds elf zulke wapenen bezitten. Ik voor mij blijf het altijd als iets nog doelmatigers beschouwen, tegenover een vijand die 6, 8, ja 10 schoten in 1 minuut doet, niet te zeer op zijn tijd te zijn, maar daarentegen te zorgen juist die minuut later te komen.

Aangezien het nieuwe geweer van achteren geladen werd, kwam in Nederland de term *achterlaadgeweer* in zwang, een woord dat de spotlust van Flanor opwekte:

Men schijnt dat nieuwe geweer bij ons een achterlaadgeweer te noemen. Een vernuftige woordvorming. Zoo zou men een omnibus een achterstapinrijtuig kunnen heeten. Gelukkig komen deze benamingen, ofschoon met een a beginnende, nog tijdig genoeg voor het woordenboek.⁵

Tijdig genoeg voor het woordenboek? Ja zeker. Het toeval wil dat, terwijl Flanor de spot dreef met het *achterlaadgeweer*, De Vries en Te Winkel de laatste hand legden aan de *WNT*-aflevering waarin *achterlaadgeweer* opgenomen had kunnen zijn; een jaar later wordt die aflevering gepubliceerd.⁶ Zoals hij wel vaker deed, liet De Vries op de binnenzijde van het omslag van de *WNT*-aflevering een nogal persoonlijk commentaar afdrukken. Ditmaal ging hij tekeer tegen het verderfelijke neologisme *achterlaadgeweer* en suggereerde als alternatief het woord *achterlader*:

Bij de treurige vermaardheid, die in 't vorige jaar de Pruisische naaldgeweren verworven hebben, zal menigeen, als hij deze aflevering van het *Ned. Woordenboek* ontvangt, terstond kol. 683 opslaan, om te zien 'of *Achterlaadgeweer* er in staat.' Men zal het niet vinden, evenmin als *Achterstapinrijtuig*, door den *Spectator* ironisch naar dezelfde analogie gesmeed. Waarom niet? Omdat wij een woordenboek willen geven van 'de Nederlandsche taal', niet van taalbedervende nieuwmodische wan-

---

spraak. Er was trouwens een afdoend beletsel, dat het opnemen van dit staaltje volstrekt onmogelijk maakte. Wij zijn gewoon, bij elk woord de etymologische verklaring te geven. Maar wie lost ons het raadsel op, hoe *Achterlaadgeweer* gevormd is? Elk samengesteld woord bestaat uit twee leden, niet meer en niet minder. Welnu, hoe dan af te deelen? Uit *Achterladen* en *Geweer*? of uit *Achter* en *Laadgeweer*? Maar noch *achterladen* noch *laadgeweer* heeft ooit bestaan: geen van beide levert zelfs een verstandigen zin. De eene verklaring is dus even ongerijmd als de andere, en eene derde is ondenkbaar. Hoe men 't keere, *Achterlaadgeweer* is een klank zonder samenhang of eenheid, eene aaneenlijming van drie leden, en derhalve taalkundig eene onmogelijkheid, een onding. Hoe dan de nieuwe uitvinding te noemen? Het zal best zijn nog een poosje te wachten, totdat een goede voorraad van zulke geweren gereed en aan de manschappen rondgedeeld is. Dan zal het niet lang duren, of zij krijgen een gepasten naam; want de 'spraakmakende gemeent' vormt beter woorden dan de geleerden en dagbladschrijvers. Misschien zullen onze soldaten het nieuwe wapen eenvoudig een *Achterlader* noemen. Dat het een *geweer* is, behoeft wel niet uitgedrukt; dat ziet men vanzelf. Men spreekt ook van een *revolver*, niet van een *revolver-pistool*. *Achterlader* (van de gekoppelde uitdrukking *achter laden*) zou zeker goed gevormd zijn, in overeenstemming met *aflegger*, een oud kleed dat men aflegt, *doorrooker*, een pijp die men doorrookt, *uitdoeners* (in Zeeland), doperwten die men uit de peul doet, enz. Zoo ook *achterlader*, een geweer dat men van achteren laadt. Dergelijke verwisselingen van actief en passief zijn overal in de volksspraak een uiterst gewoon verschijnsel, waarvan vooral onze taal menigvuldige voorbeelden bezit.

Of onze soldaten en weerbaarheidsmannen *Achterlader* of een anderen naam in gebruik zullen brengen, moet de tijd leeren. Intusschen mochten wij het woord van eigen maaksel niet opnemen; want de woordenboekschrijver, wij hebben het meermalen gezegd, 'moet de taal niet *maken*, maar *vinden*.' Hij moet opteekenen wat werkelijk in gebruik is, maar – hoe groot ook soms de verleiding zij – op de ontwikkeling der taal mag hij niet vooruitloopen.

De eerste woordenboekschrijver die op het bovenstaande reageerde was J.H. van Dale.⁷ In het door hem bewerkte gedeelte van de 'Verbeteringen en Aanteekeningen' op de eerste afleveringen van zijn woordenboek gaat hij onder het dubbele trefwoord *achterlaadgeweer*, *achterlader* uitvoerig in op de kwestie.⁸ Allereerst betwijfelde hij of *achterlaadgeweer* zich wel zo gemakkelijk zou laten verdringen als De Vries veronderstelde:

Sedert de Red. dit schreef, is 't woord *achterlader* wel is waar meer in gebruik gekomen, maar toch het ongerijmde *achterlaadgeweer* niet verdwenen. Dit zal te minder het geval zijn, nu men zoowel kanonnen heeft, die van achteren geladen worden, als dergelijke geweren. Men spreekt nu reeds van *achterlaadkanonnen*, zoowel als van *achterlaadgeweren*.⁹

Als alternatief stelde Van Dale een eponiem voor:

't Ware daarom m.i. – vooral ook om 't woord *achterlaadgeweer* te doen verdwijnen – wenschelijk, met de Franschen, het geweer te noemen naar den naam des uitvinders. Zij spreken van *Chassepot*-geweren, laten wij van *Snidergeweren* spreken. Er is niemand, die, zoo hij 't woord zóó hoort noemen, niet terstond zal denken aan een geweer van nieuw model, dat van achteren geladen wordt. [...] Er is geen twijfel aan, of, is eenmaal 't woord *Snidergeweer* bv. in gebruik, 't zal spoedig zijn tweede lid (*geweer*) verliezen en de eigennaam *Snider* zal een gemeene naam *snider* worden.¹⁰

Tot slot ontzenuwde Van Dale het argument van De Vries dat *achterlader* analogie zou vertonen met *aflegger*, *doorrooker* enzovoort:

Maar ook *achterlader*, dat bij het groote publiek maar geen bijval kan vinden, wil mij maar niet bevallen, evenmin als *voorlader* voor *voorlaadgeweer*. *Aflegger*, *doorrooker*, *uitdoener*, *afdraaier*, *afnemer* laten zich verdedigen door het bestaan der werkw. *afleggen*, *doorrooken*, *uitdoen*, *afdraaien*, *afnemen*. De werkw. *achterladen* en *voorladen* bestaan niet en kunnen niet bestaan, wijl *voor* en *achter* daarin de bet. zouden moeten hebben van: *van voren* en *van achteren*.

Het betoog van Van Dale werd besloten met een interessante mededeling tussen bijbelhaken: 'Met het hier gezegde kan ik mij best vereenigen. DR. M. DE VRIES.'

Matthias de Vries mocht zich dan met Van Dales kritiek verenigen, enkele jaren later handelde hij daar niet naar. Een feit is dat spoedig alle legers met *achterlaadgeweren* waren uitgerust¹¹ en dat deze geweren in Nederland *achterladars* – en niet *Snidergeweren* of *sniders* – werden genoemd. Aan de twintigste en laatste aflevering van deel I van het *WNT*, verschenen in 1882, voegde De Vries op een apart blad een 'Nalezing' toe, waarin hij de tekst van 1867 integraal opnam, met de toevoeging: 'Sedert wij dit schreven, is het dwaze *Achterlaadgeweer* weder in onbruik geraakt, en *Achterlader* werkelijk de gewone naam geworden. Thans behoort het dus in onze woordenboeken te worden opgenomen.'¹² Over Van Dales kritiek op de vermeende analogiegevallen *aflegger*, *doorrooker* enzovoort repte De Vries met geen woord meer.

Nog in 1942 was de herinnering aan De Vries' kruistocht tegen het *achterlaadgeweer* niet verdwenen, getuige een anoniem verschenen artikel in het blad *Onze Taal*, waarin de woorden van De Vries met instemming worden aangehaald.¹³ Zo'n zestig jaar na dato bleken bij de vorming van neologismen nog dezelfde problemen te spelen:

Wij stuiten wel eens – en onze technici in het bijzonder – op moeilijkheden, wanneer wij woorden willen maken voor nieuwe begrippen, nieuwe dingen. Wij zijn dan geneigd alle denkbare eigenschappen van dat nieuwe ding in het woord uit te drukken, in dat ééne woord, en komen dan menigmaal tot onmogelijk lange samenstellingen; strijdig met den aard van de taal en van geen waarde voor het gebruik.

Voor zowel het negentiende-eeuwse als het twintigste-eeuwse neologisme kunnen dezelfde maatstaven worden aangelegd. Het geval *achterlader* bewijst het: het is een geheel nieuw woord dat zijn voedingsbodem in het Nederlands heeft (een koppeling vanuit de verbinding *achter laden*, naar het oordeel van De Vries althans vergelijkbaar met *aflegger* en dergelijke), dat het belangrijkste kenmerk van de beschreven zaak duidelijk weergeeft, dat niet tot verwarring leidt (zoals het morfologisch ondoorzichtige *achterlaadgeweer* wel doet) en dat bovendien kort en gemakkelijk in het gebruik is.

Matthias de Vries als taaltheoreticus

Bij alles wat Matthias de Vries over taal te berde bracht, is het goed te bedenken dat hij van huis uit geen taalkundige was en dat hij bovendien veeleer een man van de praktijk dan een theoreticus was. De eisen die De Vries aan het neologisme stelde, kunnen dan ook ongetwijfeld voor een goed deel toegeschreven worden aan zijn heldere verstand en zijn gedegen inzicht in de pragmatiek van de taal, waarbij hij – zoals we zagen – ook retorische argumenten niet schuwde om zijn gelijk te halen. Geheel los van theoretische uitgangspunten blijken ze echter niet te staan, zoals blijkt uit enige publicaties van en over De Vries.

In de redevoering *De Nederlandsche taalkunde beschouwd in hare vroegere geschiedenis, tegenwoordigen toestand en eischen voor de toekomst* (1849)¹⁴ en in mindere mate ook in de rede *De Nederlandsche taalkunde in haren aard en strekking* (1853)¹⁵ schetste De Vries een min of meer theoretisch kader van de taalwetenschap. Daarnaast zag hij zich vooral genoodzaakt zijn taaltheoretische uitgangspunten onder woorden te brengen in een pittige discussie met Taco Roorda (1801-1874), waarbij het verschil tussen spreektaal en schrijftaal de inzet vormde. Over dit debat, dat zich binnen de muren van de Koninklijke Akademie afspeelde, zijn we vooral door een drietal publicaties van Jan Noordegraaf uitzonderlijk goed geïnformeerd; in een eerste artikel belichtte hij vooral Roorda's inzichten, in een tweede artikel zette hij de taaltheorie van Matthias de Vries uiteen en in zijn proefschrift wijdde hij een heel hoofdstuk aan de discussie tussen beide kopstukken of – in de woorden van Noordegraaf – aan de botsing tussen twee taaltheorieën.¹⁶ Voor uitvoerige informatie over De Vries' ideeën en het belang daarvan zij men verwezen naar de studies van Noordegraaf en de necrologieën van De Vries door H.E. Moltzer en J. te Winkel.¹⁷ Wij volstaan hier met de volgende korte samenvatting: Matthias de Vries beschouwde (deels onder vooral Duitse invloed) de taal als een organisme, met een eigen ontwikkeling volgens vaste wetten. De taalkunde moest die wetten op het spoor zien te komen, zoals de natuurwetenschappen de natuurwetten tot onderzoeksobject hadden; het doel van de taalwetenschap was drieledig: 'kennis van het tegenwoordige, verklaring uit het verledene, ontwikkeling voor de toekomst'.¹⁸ De basis voor de wetenschapsbeoefening was niet meer, zoals voorheen, *bespiegeling*, maar *waarneming* zonder enig voorbehoud. Als eenmaal de beginselen vastgesteld waren, kon men nagaan of taalvormen wetmatig of niet-wetmatig waren, met andere woorden de taalvorser zou in staat en bevoegd zijn om normatieve uitspraken te doen. Voor Matthias de Vries betekende dit dat hij zich in twee schijnbaar tegengestelde kwaliteiten met de taal bezighield: als autodidactisch taalkundige bestudeerde hij de ontwikkelingsgeschiedenis van de taal, waaruit hij vervolgens als geboren filoloog weerde wat met die ontwikkelingsgeschiedenis in strijd was.¹⁹

Dit is de geest die de eerste delen van het *WNT* ademen en dit is ook de geest waarin De Vries' pleidooien voor de door hem ontworpen neologismen geschreven zijn. Het leidmotief in de publicaties van Matthias

---

de Vries is: vindt de taalvorm zijn verklaring en rechtvaardiging in de geschiedenis van de taal, kortom, is de taalvorm wetmatig of niet? Tegen die theoretische achtergrond moet men ook het voortdurend vermelden van analoge gevallen zien: daar waar door middel van waarneming vastgesteld kan worden dat het nieuwe woord gevormd is volgens wetten waaraan ook andere, soortgelijke woorden voldoen, is de nieuwvorming als een waardevolle aanvulling op het Nederlands te beschouwen. Overzien we echter de elf door De Vries zelf geformuleerde criteria, dan blijkt het merendeel daarvan voortgekomen te zijn uit puur pragmatische overwegingen. Matthias de Vries bleef, ook als het om neologismen ging, eerder een pragmaticus dan een theoreticus.

Tot besluit

Tot slot kan men zich afvragen wat de deels theoretisch, deels praktisch gefundeerde eisen die Matthias de Vries aan het neologisme stelde nu eigenlijk waard zijn. De taalgeschiedenis geeft daarover nauwelijks uitsluitsel: met *wieler*, *wieleren* en *wielenaar* was hij niet, met *achterlader* een beetje en met *postbewijs* en *postblad* zeer succesvol. Vermoedelijk is voor het behalen van succes niet de validiteit van de criteria bepalend geweest, maar veeleer het gegeven of het nieuwe woord ‘van bovenaf’ (*postbewijs* en *postblad*) opgelegd werd dan wel aan de taalgemeenschap voorgesteld werd (*wieler* c.s.). In het eerste geval had – en heeft – het neologisme een veel grotere kans om algemeen gangbaar te worden dan in het laatste geval. Een tweede factor die nooit uitgesloten mag worden, is het toeval: waarom het ene welgevormde en bruikbare neologisme het aflegt tegen een ander welgevormd of zelfs minder geschikt woord, is vaak niet te beredeneren. De wegen van een spraakmakende gemeente zijn niet zelden ondoorgrondelijk. Merkwaardig blijft wel dat de man die eens met veel aplomb beweerde dat de lexicograaf de taal niet moet *maken* maar *vinden* en die staande hield dat de spraakmakende gemeente betere woorden vormt dan geleerden en dagbladschrijvers, zich later met enige graagte overgaf aan het maken van taal of – zo u wilt – het vinden van vondsten.

Met dank aan Monique Bullinga, Jan Noordegraaf en Ewoud Sanders.

Noten

1 Op grond van dergelijke overeenkomsten lijkt het mij niet ondenkbaar dat De Vries zich bij het beantwoorden van vragen over nieuwe woorden mede baseerde op zijn eerdere brieven over neologismen.

2 Aldus *Vivat's Geïllustreerde Encyclopedie*, deel x (1906), p. 7801. Het geweer werd gezien als een grote vooruitgang op het gebied van de wapentechniek. Zie verder ook noot 5.

3 *De Nederlandsche Spectator* 1866, nr. 34 (25 augustus), p. 271. Achter het pseudoniem Flanor, de schrijver van de rubriek ‘Vlugmaren’ in *De Nederlandsche Spectator*, ging Gerard Keller (1829-1899)

---

schuil. In 1864 nam Carel Vosmaer (1826-1888), die vanaf 1860 redacteur van de *Spectator* was, de rubriek en het pseudoniem van Keller over. Op zijn beurt werd Vosmaer in 1888 opgevolgd door Pieter Boele van Hensbroek (1853-1912). De aangehaalde passage is dus afkomstig van Vosmaer.

4 Het woord *eenheid* in het laatste versje duidt op de 'eenwording' van Pruisen: door de overwinning in de Pruisisch-Oostenrijkse Oorlog verkreeg Pruisen een aaneengesloten gebied.

5 Het *achterlaadgeweer* kreeg bekendheid door de Pruisische overwinning, maar was reeds eerder uitgevonden. In het eerste deel van zijn *Militair woordenboek* (A.W. Sijthoff, Leiden 1861), p. 229 spreekt H.M.F. Landolt van *kamerlaadgeweer* als algemene en *naaldgeweer* als specifieke term: 'In de laatste dertig jaren zijn een groot aantal *kamerlaadgeweren* voorgesteld, waarvan ook enkele als oorlogswapens voor de infanterie ingevoerd zijn. Tot de laatste behoort de Franse walbus met 12 trekken, die in 1828 aangenomen werd, vervolgens het Pruisische *naaldgeweer*, dat in 1831 door Dreyse, geweerfabrikant te Sommerda werd voorgesteld en tot 1835 zoo zeer volmaakt werd, dat Pruisen in dat jaar eene groote hoeveelheid van die geweren bestelde, die voorloopig in het arsenaal te Berlijn opgelegd en eerst in 1848 aan de troepen in gebruik gegeven werden.' Ook in Landolts *Dictionnaire Polyglotte de termes techniques militaires et de marine*, deel I (E.J. Brill, Leiden 1865) is *naaldgeweer* opgenomen. Zeer merkwaardig is het gebruik van het rechtstreeks aan het Duits ontleende *zundnaaldgeweer* in *Nieuwenhuis' woordenboek van kunsten en wetenschappen* (A.W. Sijthoff, Leiden 1866), p. 259, in de *Algemeene Nederlandsche Encyclopedie voor den beschaafden stand* (P.B. Plantenga /A.W. Sijthoff, Zutphen/Leiden 1868), p. 166 en later ook in de eerste druk van de *Winkler Prins* (1881) s.v. 'vuurwapens'.

6 De vijfde aflevering van de letter A, bewerkt door M. de Vries en L.A. te Winkel, verscheen in 1867 en bevatte de kolommen 641 t/m 800 (*achteraan-ademhalen*) van deel I.

7 In het *Supplément* op zijn *Dictionnaire polyglotte de termes techniques militaires et de marine* (E.J. Brill, Leiden 1871) nam H.M.F. Landolt voordien *achterlader* reeds op, overigens naast *achterlaadgeweer*.

8 Van Dale bewerkte voor de 'Verbeteringen en Aanteekeningen' het deel van a t/m *omgaan*, dat dus van vóór 19 mei 1872 moet dateren; blijkens een noot op p. 29 nam Manhave het restant voor zijn rekening. Overigens wordt aan het slot van de aantekening ook melding gemaakt van de door De Vries bewerkte tweede druk van de *Woordenlijst* (1872), waarin *achterlader* voor het eerst is opgenomen.

9 Volgens de 5de druk (1932) van de *Winkler Prins Algemeene Encyclopaedie*, p. 142, dateerde het eerste *achterlaadveldgeschut* van 1870. In het *Supplement* op Landolts *Dictionnaire polyglotte* (1871) zijn ook *achterlaadkanon*, *achterlaadkarabijn*, *achterladingsstuk* en *achterladingstoestel* opgenomen.

10 Merkwaardig is dat Van Dale kiest voor *Snidergeweer*. Algemeen wordt Dreyse – in *Nieuwenhuis' woordenboek* en in de eerste druk van de *Winkler Prins 'Drega'* genoemd – gehouden voor de uitvinder van het Pruisische geweer (zie ook noot 5). Het door Snider uitgevonden infanteriegeweer is eerder een type *kamerlaadgeweer*. Bovendien werd in Nederland vooral het *Beaumontgeweer* gebruikt (zie ook de volgende noot). Afbeeldingen van het Pruisische *zundnadel-geweer* M 41 (type Dreyse) en het Engelse infanteriegeweer M 53/66 (systeem Snider) zijn te vinden in de vierde druk van de *Winkler Prins*, deel 8 (1917), s.v. 'handvuurwapens'.

11 *Vivat's Geïllustreerde Encyclopedie*, x (1906), p. 7801: 'Omstreeks 1875 waren de legers van alle Rijken voorzien van uitmuntende *achterlaadgeweren*; Nederland nam hierbij met het *Beaumontgeweer* een eerste plaats in.'

12 In het *Supplement* deel van het *WNT* wordt volstaan met een verwijzing naar de 'Nalezing'. Vergelijk ook de volgende aanmerking in *WNT* IV (1889), kol. 2026 bij het artikel *geweer*: 'In de *Nalezing* op het *Eerste Deel* [...] is reeds opgemerkt, dat *achterlaadgeweer* in strijd met onze taalgebruiken is gevormd; op het niet ongebruikelijke *kamerlaadgeweer* [...] is hetzelfde van toepassing:

---

men bedoelt een geweer dat niet door de tromp, maar door de kamer geladen wordt; hetzelfde dus als *achterlader*.' In de 3de uitgave van Van Dale neemt J. Manhave het hele verhaal van Van Dale integraal in het woordenboek op, onder de ingang *achterlader*. In de 4de (1898) t/m 6de uitgave (1924) is *achterlader* het trefwoord, waarbij *achterlaadgeweer* als nevenvorm vermeld wordt. In de 7de uitgave verschijnen voor het eerst twee verschillende lemmata, waarbij *achterlaadgeweer* als germanisme [sic!] gelabeld wordt; dat blijft zo t/m de 11de uitgave (1984). In de twaalfde uitgave (1992) is *achterlaadgeweer* verdwenen. De overige woordenboeken hebben, ook reeds in de 19de eeuw, meestal *achterlader* als trefwoord. Apart vermelding verdient het *Volledig Woordenboek der Nederlandsche Taal* (1893) van R.K. Kuipers, die Van Dales voorstel overneemt: bij *achterlader*, ook *achterlaadgeweer*, schrijft hij: 'Deze woorden worden nog altijd, zij het dan ook niet zooveel als enige jaren geleden gebruikt; een betere naam was misschien *Snider-geweer* of eenvoudig *snider*, naar den naam des uitvinders.'

13 "'Achterlaadgeweer". Een lesje van Matthijs de Vries', in: *Onze Taal* 11 (1942) 3 (maart), p. 19.

14 De Vries, toen nog tweede praeceptor aan het Stedelijk Gymnasium te Leiden, sprak deze rede uit voor een gehoor bestaande uit leden van de Maatschappij der Nederlandse letterkunde.

15 Rede uitgesproken op 29 oktober 1853 bij de aanvaarding van het hoogleraarschap aan de Universiteit van Leiden.

16 Over het debat zie men Marijke van der Wal i.s.m. Cor van Bree, *Geschiedenis van het Nederlands* (Het Spectrum, Utrecht 1992), pp. 310-311. De bedoelde studies van Jan Noordegraaf zijn achtereenvolgens: 'Veranderingen in het taalkundig denken. Kanttekeningen bij een discussie tussen Taco Roorda en Matthias de Vries', in: *Handelingen van het 35e Nederlands Filologencongres te Leiden* (Amsterdam 1979), pp. 53-60; 'De taaltheorie van Matthias de Vries', in: *Glott 3* (1980), nr. 1, pp. 47-66; 'Taco Roorda en zijn discussie met De Vries', in: *Norm, geest en geschiedenis. Nederlandse taalkunde in de negentiende eeuw* (Foris Publications, Dordrecht en Cinnaminson 1985), pp. 271-413. Later stelde hij de discussie tussen Roorda en De Vries meer terloops ook aan de orde in twee Engelstalige publicaties, t.w. in 'Trend in 19th-Century Linguistics and the Debate in the Royal Dutch Academy (1855-1858)', verschenen in Hans-Josef Niederehe & Konrad Koerner (eds.), *History and Historiography of Linguistics* (Amsterdam/Philadelphia 1990), pp. 715-727, en in 'From Myth to History. On the Reception of German Historical Grammar in Nineteenth-Century Dutch Linguistics', verschenen in Daniel Droixhe & Chantal Grell (éds.), *La linguistique entre mythe et histoire* (Münster 1993), pp. 297-317.

17 H.E. Moltzer: *Matthias de Vries. Ter nagedachtenis* (Groningen 1892); J. te Winkel: 'De omwenteling in de studie der Nederlandsche taal als het werk van Matthias de Vries', in: *Vragen van den Dag* 7 (1892), pp. 643-672 en 724-752.

18 M. de Vries: *De Nederlandsche taalkunde beschouwd in hare vroegere geschiedenis, tegenwoordigen toestand en eischen voor de toekomst* (Haarlem 1849), p. 36.

19 Vergelijk Van der Wal en Van Bree, *Geschiedenis*, p. 309.

A.C. Oudemans: de ijverigste medewerker van het WNT*

Begin 1852 was het zover. De eerste redactie van het *Woordenboek der Nederlandsche Taal* was geïnstalleerd en Matthias de Vries, J. David en L.A. te Winkel zagen zich voor de taak gesteld bouwstoffen voor het Woordenboek te verzamelen. Honderden oude en moderne teksten moesten worden doorgenomen op woorden en citaten die niet in het Woordenboek mochten ontbreken – een gigantische en zeer tijdrovende onderneming.

In de ogen van De Vries was het Woordenboek een zaak van nationaal belang. Hij aarzelde dan ook niet om op 1 februari 1852 in verschillende Nederlandse en Belgische dagbladen het gehele ‘Noord- en Zuid-Nederlandsche publiek’ op te roepen de redactie te helpen. ‘Elke bijdrage tot het groote werk, elke mededeeling van woorden of uitdrukkingen, die ter verrijking van het Woordenboek zouden kunnen dienen, elke aanwijzing van bruikbare bouwstoffen, zal door haar in dank ontvangen en erkentelijk vermeld worden. Mogt deze oproeping weerklank vinden bij velen! Mogt het plan tot een nationaal Woordenboek inderdaad eene zaak van nationale belangstelling blijken te zijn!’¹

Diezelfde dag verstuurde de redactie een voorgesproken brief met een vergelijkbaar verzoek aan een flink aantal Nederlandse en Vlaamse letterkundigen. Deze brief bevatte bovendien gedetailleerde aanwijzingen hoe men bij het exciperen en bij het noteren van kunstwoorden te werk moest gaan.²

Het ligt voor de hand dat ook Anthonie Cornelis Oudemans Sr. een exemplaar van deze brief kreeg toegestuurd. Oudemans werd op 11 mei 1798 te Dordrecht geboren in een onbemiddeld gezin. Eelco Verwijs zou later over hem schrijven: ‘Wat Oudemans is geworden heeft hij aan eigen krachtsinspanning, aan taaie volharding, aan ijzeren vlijt te danken. Nil nisi per me mocht hij met fierheid tot zijn lijfspreuk kiezen.’³

Oudemans begon zijn loopbaan in het onderwijs als secondant op een kostschool. Hij werkte een tijd als huisleraar en begon vervolgens in Amsterdam een eigen kostschool. In 1824 verscheen zijn eerste boek, getiteld *Chronologisch handboek van de geschiedenis der voornaamste Staten, welke op het toneel der wereld eenige rol gespeeld hebben*. Daarna volgden enkele publicaties voor de jeugd over Hugo de Groot, Johan van Oldenbarnevelt, prins Maurits en Frederik Hendrik – boekjes die volgens Verwijs indertijd zeer in trek waren.⁴

Samen met zijn broer publiceerde Oudemans in 1827 een dichtbundel die tot doel had ‘onze nationale grootheid te verheffen’. Opmerkelijk genoeg besteedt Verwijs ruim vijftig regels van zijn relatief beknopte levensbericht aan deze dichtbundel, die hij volledig tot spaanders hakt. ‘Het kost ons moeite thans een glimlach te onderdrukken’, aldus Verwijs in 1875, ‘bij de huisbakkene gezwollenheid, welke de verzen ademen.

door
Ewoud Sanders

* Dit artikel is eerder gepubliceerd in *Trefwoord* 5 (1993), 25-30.

1 *Verslag der redactie van het Nederlandsch Woordenboek*, 1854, p. 62. De tekst van de advertentie is in dit verslag opgenomen als bijlage.

2 Zie voor deze brief bijlage 2 in het hierboven genoemde verslag, p. 62-67.

3 E. Verwijs, ‘Levensbericht van Anthonie Cornelis Oudemans Sr.’, in: *Levensberichten der afgestorvene medeleden van de Maatschappij der Nederlandsche letterkunde. Bijlage tot de Handeling van 1875*, p. 143. De vader van A.C. Oudemans was schoenmaker.

4 Verwijs, p. 144.

5 Idem, p. 145. Verwijs besluit zijn postume recensie met de woorden: 'Gelukkig is dit receptenboek der dichtelijke taal van voor 50 jaren, deze dichtelijke "Aaltje" zoekgeraakt, en heeft ook Oudemans deugdelijker aanspraken op de dankbaarheid zijner landgenooten.'

6 Deze gegevens ontleen ik aan het beknopte levensbericht dat A.C. Oudemans over zichzelf schreef. Dit is opgenomen in het boekje *Familie Oudemans* (z.j. [1964]) van J. Hacke-Oudemans, een voorlopige inventarisatie van het archief van de familie Oudemans in Soest. Deze inventarisatie werd mij ter beschikking gesteld door G.J. Oudemans uit Eindhoven.

7 A.C. Oudemans vermeldt dit feit in zijn eigen levensbericht. Opmerkelijk genoeg rept hij hierin met geen woord over zijn lexicografische activiteiten, hoewel het tot 1860 loopt. Wanneer hij dit levensbericht schreef, is niet bekend.

8 Verwijs, p. 148.

9 Ibidem. Volgens Verwijs werd Oudemans in december 1857 tot schoolopziener benoemd. Oudemans zelf geeft echter 1855 als jaartal.

10 Zie voor verdere gegevens over de familie Oudemans het *Nederlands Patriaat* 1949, p. 192 e.v. Zie ook de *Bronnenlijst* van het *WNT*.

11 Zie voor de complete lijst Bijlage C in het *Verslag der redactie...*, 1854, p. 70-76.

[...] Bij de "verheffing" onzer nationale grootheid, bewaren we de frische koelheid van de komkommer.'⁵

Tussen 1834 en 1840 werkte Oudemans als hoofdonderwijzer aan de Gouvernements Eerste Lagere School te Batavia.⁶ Hij zette zich daar in voor de verbetering van het onderwijs en schreef verschillende leerboekjes. Om gezondheidsredenen moest hij echter terugkeren naar Nederland, een reis die bijna eindigde in een schipbreuk.⁷

Oudemans was 43 jaar oud toen hij zich in Leiden vestigde, een stap die niet zonder gevolgen zou blijven. 'Sedert zijn verblijf te Leiden', aldus Verwijs, 'werd vooral de beoefening onzer moedertaal zijne lievelingsstudie. Zijn lidmaatschap der Maatschappij in 1846, de omgang, vooral later, met De Vries en Te Winkel wakkerden dien lust aan.'⁸

In 1845 publiceerde Oudemans zijn eerste taalkundige studie, *Gemengde taalkundige bijdragen en bedenkingen*. In de jaren daarna schreef hij meerdere artikelen (meestal over het Middelnederlands) voor tijdschriften als *De Dietsche Waranda*, *De Taalgids* en het door L.A. te Winkel geredigeerde *Nieuw Nederlandsch Taalmagazijn*. Van 1855 tot 1860 was hij werkzaam als schoolopziener, een betrekking die hij volgens Verwijs 'met grooten lust en ijver' vervulde.⁹ Daarna ging hij met pensioen.

De lust en ijver waarmee Oudemans in 1852 gehoor gaf aan de oproep van de redactie van het *WNT*, is ongelooflijk. En hij deed dat niet omdat hij indertijd verder niets te doen had! Bij zijn vestiging in Leiden had Oudemans het op zich genomen zeven van zijn eigen kinderen klaar te stomen voor het hoger onderwijs. Met grote stiptheid stond hij dagelijks van negen tot twaalf en van één tot vier in zijn eigen huis voor het schoolbord. Met zeer goed resultaat overigens, want drie van zijn zoons brachten het later tot hoogleraar!¹⁰

Maar daarnaast moet Oudemans zich als een bezetene hebben gestort op het maken van uittreksels ten behoeve van het *Woordenboek*. Tussen februari 1852 en medio 1854 noteerde hij woorden en uitdrukkingen uit maar liefst 29 boeken – vaak meerdelige werken van schrijvers als Roemer Visscher, J. de Brune (junior en senior), Bilderdijk, Huygens, Helmers, Van der Hoop en Van Lennep.¹¹

'De kieschheid verbiedt ons', hield Matthias de Vries op 22 september 1854 de aanwezigen van het vierde Letterkundig Congres te Utrecht voor, 'den arbeid onzer hooggeachte medewerkers vergelijkend te beoordelen. [...] Maar al brengen wij onze hulde aan allen gezamenlijk en gelijkelijk toe, het zij ons toch vergund, hierop eene enkele uitzondering te maken, éénen naam met bijzonder dankgevoel te vermelden, om ons te kwijten van de dure schuld, die door zóóveel betoonden ijver, voor zulk een onschatbaren bijstand, op ons rust. Het is de heer A.C. Oudemans te Leiden, aan wien wij ons verplicht achten dit offer onzer erkenning aan te bieden. Met onvermoeide vlijt en volharding heeft hij de Redactie van het *Woordenboek* ondersteund; rusteloozen arbeid heeft hij zich voor de goede zaak getroost, en onze verzameling met eene onwaardeerbare aanwinst verrijkt. Het zij genoeg te vermelden

den, dat de door hem geleverde bijdrage een aantal van meer dan 8800 beschrevene bladen bevat, allen evenzeer uitmuntende door de juistheid van de keuze der behandelde woorden, als door degelijkheid van bewerking.¹²

Het spreekt voor zich dat Oudemans met dit compliment zeer in zijn nopjes was. Twee dagen na het congres schreef hij aan De Vries: 'Indien gij mij nog een pak papier zendt zal ik nog het een en ander voor het woordenboek verzamelen, en ook eenige Nederlandsche woorden, op Java met eene geheel andere beteekenis gebruikt wordende als hier, en waardoor u of den boekhandelaars een debiet van een aanmerkelijk getal exemplaren in de Oost verzekerd wordt, alsook de namen van eenige vruchten die door de Nederlanders aldaar gebruikt worden, en dus in een woordenboek moeten voorkomen, wil het voor dat land goed zijn.'

De hierboven geciteerde brief maakt deel uit van een collectie van zeventien brieven van Oudemans aan De Vries die wordt bewaard in het archief van het Instituut voor Nederlandse Lexicologie in Leiden.¹³ Deze correspondentie is om verschillende redenen de moeite waard. Niet alleen bevatten de brieven scherpe kritiek op twee bekende negentiende-eeuwse woordenboeken, ze maken ook het een en ander duidelijk over de manier waarop bouwstoffen voor het *WNT* werden verzameld. Bovendien bevatten ze verschillende zeer persoonlijke passages. Helaas ontbreekt het aandeel van De Vries in deze correspondentie, maar het wordt duidelijk dat ook hij zich niet puur tot zakelijke mededelingen beperkte.¹⁴

De eerste bijdrage die Oudemans na 1854 aan het *WNT* leverde had de vorm van een woordenboek. In 1856, op het vijfde Letterkundig congres te Antwerpen, kondigt De Vries aan dat de redactie weldra in het bezit zal worden gesteld van een uitvoerig woordenboek op de kluchtspelen en gedichten van G. Az. Bredero. 'Het werk van den heer Oudemans', aldus De Vries, 'zal [de redactie] eerlang in staat stellen, uit de geestrijke Amsterdamsche volkstaal van vroegeren dagen al datgene bijeen te lezen, wat haar toeschijnen zal in een hedendaagsch Woordenboek eene plaats te vinden.'¹⁵

Op het volgende congres werd duidelijk dat het niet bij 'bijeen lezen' was gebleven. Oudemans had het *Woordenboek op de gedichten van G. Az. Bredero* in 1857 voltooid. 'Van het begin tot het einde', aldus De Vries in 1860, 'werd de rijke inhoud van dit werk, zoo mild met aanhalingen uit andere kluchtspelen van gelijktijdige dichters gestoffeerd, in onze verzameling opgenomen.'¹⁶

Ook ditmaal resulteerden de lovende woorden van De Vries in een brief van Oudemans, die inmiddels naar Amsterdam was verhuisd. Oudemans spreekt De Vries hierin aan als 'Weledel Hooggeleerde Heer en Zeer geachte Vriend!'¹⁷

Of Oudemans zich na het voltooiën van het woordenboek op Bredero

12 *Verslag der redactie...* 1854, p. 35. Alle verslagen van het Woordenboek werden voorgedragen op de letterkundige congressen.

13 Archief *WNT*, map 43. Brief van 24.9.1854.

14 De Vries moet zeker vijf brieven aan Oudemans hebben geschreven. In openbare collecties waren die echter niet te vinden. Een eerste speurtocht door het particuliere archief van de familie Oudemans in Putten bracht deze brieven evenmin boven water. Deze speurtocht werd voor mij ondernomen door dhr. G.J. Oudemans uit Eindhoven.

15 *Tweeden Verslag der redactie...*, 1856, p. 23. Zie voor de moeizame totstandkoming van dat woordenboek, E. Sanderss, *Ik zit hier midden in de geleerdheid* (1998).

16 *Derde Verslag der redactie...*, 1860, p. 16. Overigens leverde De Vries een substantiële bijdrage aan dit woordenboek. Althans, hij wordt hiervoor door Oudemans uitvoerig in het voorwoord bedankt.

17 Brief van 18.11.1860.

geheel heeft gestort op zijn werk als schoolopziener is niet bekend, maar een tijd lang blijft het stil. In juni 1862 gaat hij echter weer voor het WNT aan de slag, ditmaal kennelijk zonder overleg. 'Van tijd tot [tijd] een vreemd woord vindende of een woord dat niet bij Weiland voorkomt', schrijft hij op 22 juni 1862 aan De Vries, 'teeken ik het op, om aan het Woordenboek toe te voegen. Hiernevens een proefje. Uw oordeel hierover franco inwachtende, kan ik er wellicht meer vinden en voor u opteekenen.'

In oktober van dat jaar brengt Oudemans wat meer structuur in zijn werkzaamheden voor het Woordenboek. Vanaf dat moment richt hij zich op woorden die ontbreken in twee van de belangrijkste woordenboeken die tot dan zijn verschenen: het elfdelige *Nederduitsch taalkundig Woordenboek*, tussen 1799 en 1811 samengesteld door Petrus Weiland, en het *Nieuw Fransch-Nederduitsch en Nederduitsch-Fransch woordenboek*, in 1846 voltooid door S.J.M. van Moock en zoals bekend een van de voornaamste bronnen voor wat later de Van Dale zal gaan heten. Oudemans heeft al 450 woorden verzameld. 'Ik heb echter geen papier genoeg om alles af te schrijven, dus wees zoo goed om mij daartoe het noodige franco toe te zenden', schrijft hij aan De Vries.¹⁸

Niet alleen stuurt De Vries Oudemans de gevraagde bladen, hij meldt blijkbaar ook dat zijn vader, de Haarlemse letterkundige en bibliothecaris Abraham de Vries (1773-1862), ernstig ziek is. Bij toeval antwoordt Oudemans op de dag dat de vader van De Vries overlijdt. Oudemans weet dat nog niet als hij op 3 november 1862 schrijft: 'Mocht die brave, ijverige man u en der natie ontvallen, troost u dan met de gedachte dat hij voor ons allen blijft leven in hetgeen hij voor de wetenschap met zooveel vrucht en ijver gedaan heeft, dat hij blijft leven in zonen, die, zijne voetstappen volgende, sieraden zijn der maatschappij.'¹⁹

Oudemans vervolgt deze brief met een verslag van zijn lexicografische werkzaamheden. Hij had maar twee dagen nodig gehad, zo schrijft hij, om het papier te vullen dat De Vries hem had toegestuurd. In totaal heeft hij nu 800 woorden genoteerd die ontbreken bij Weiland of Van Moock (door Oudemans consequent aangeduid als Moock). 'Beide Woordenboeken', zo licht Oudemans toe, 'dragen de duidelijke kenmerken van onvolkomenheid, ook in den tijd, toen zij werden samengesteld en hunne schrijvers hebben getoond, dat zij volslagene vreemdelingen waren op het gebied van kunsten en wetenschap. Als gij de lijst mijner woorden zult inzien, dan, ik twijfel hieraan niet, zult gij, even als ik was, ten hoogste verbaasd zijn, over beider nalatigheid of beider bekrompenheid, en vooral over Weilands vrees, om woorden op te nemen, die eenigzins naar de fransche lucht roken.'

Had Oudemans veel moeite moeten doen om die 800 woorden bij elkaar te krijgen? Integendeel. 'Ik heb die 800 woorden', vervolgt hij, 'letterlijk uit de mouw geschud, en zal er waarschijnlijk nog een à twee maal zooveel in het hoofd krijgen. Gisteren ben ik er in de stilte voor gaan zitten op mijne studeerkamer, en eer ik geroepen werd om koffij te drinken, had ik 225 nieuwe woorden gevonden, die in geen van bei-

18 Brief van 17.10.1862. Het verzoek om papier of geld daarvoor komt nu misschien een beetje vreemd over. Papier was indertijd echter een luxeartikel. Van de 976 gulden subsidie die het Woordenboek in 1852 ontving, werd maar liefst 188 gulden besteed aan papier. Zie het *Verslag der redactie...*, 1854, p. 59.

19 Oudemans is in zijn correspondentie bijzonder kwistig met complimentjes aan De Vries, soms zelfs op het overdrevene af. Zo schrijft hij op 20.12.1862: 'Uit het Verslag van het Woordenboek, dat ik weder à la De Vries, d.i. Overschoon vind...'

den te vinden zijn. De meeste verbeteringen en vergemakkelingen in het leven, zijn in die twee werken niet genoemd. Men zou zeggen, dat Weiland en Moock of kluizenaar of pelgrims, of armoedige luidjes geweest waren, die zich aan alle gemakken des levens, aan alle maatschappelijke gebruiken, aan al wat de Engelschen “comfortabel” noemen, vreemd waren.’

Als voorbeeld noemt Oudemans de volgende woorden: wenselijkheid, volksvereniging, kinderplicht, aansluiting, aangezichtspijn, kindwinkel, pijlsnel, ijsplant, tafellamp, scheepstijding, scheepsruimte, bruidskrans, lepeldoos, tafelbak, vloerkleed en rondrijven – woorden die overigens niet allemaal even makkelijk te rijmen zijn met ‘vergemakkelingen in het leven’.

Oudemans besluit zijn brief met een persoonlijke kwestie. ‘Mijn vrouw’, schrijft hij, ‘is sedert eene groote maand aan het sukkelen en is uiterst zenuwachtig en zwak. God geve, dat zij mij niet kome te ontvallen.’

De Vries schrijft twee brieven terug, maar hoort een tijd niets. Uit de krant wordt hem duidelijk waarom en hij betuigt zijn medeleven. Het antwoord van Oudemans is ontroerend. ‘Ook mij viel het zeldzame voorrecht ten deel’, aldus de dan 64-jarige excerpt in een zwartomrande brief, ‘met de vrouw mijner innige liefde 38¹/₂ jaar verbonden te zijn geweest, en mijne kinderen op één na volwassen en meerderjarig te zien. Ware zij mij vroeger ontvallen, de ramp zou grooter geweest zijn. Het was Gods wijze wil, en ik moet zeggen Gods goedheid, haar leven in een beter te verwisselen. [...] Denzelfden dag dat gij mij schreeft, deed zij mij des avonds nog van mijne kamer roepen om een dominoetje met haar te spelen. Toen het spel half uit was, kreeg zij koorts. De doktor deed haar naar bed gaan, en de volgende dagen vrijdag en zaterdag is zij nog uit haar bed geweest [...]. Des zondags ’s morgens te 5 uren hoorde ik den doodsnik, die tot des avonds 9 uren aanhield. Wat en hoe ik verpletterd ben, kan ik u niet zeggen, want ik ben alles kwijt. Door het aanstaande huwelijk mijner jongste dochter, blijf ik met de oudste alleen. Hoe verdrietig zal zulks voor mij zijn, doch ik hoop mijne vrouw spoedig in de eeuwigheid te volgen, ik beschouw mijne taak als afgeweven. Die weinige dagen, welke mij nog overblijven, wil ik mij beijveren om nog eenige diensten aan maatschappelijke belangen toe te brengen, en tot deze behooren ook de werkzaamheden voor het Woordenboek.’²⁰

Het typeert Oudemans dat hij het verdriet om de dood van zijn vrouw combineert met zijn lexicografische werkzaamheden. Tenminste, het kan geen toeval zijn dat hij juist in deze brief schampert over het ontbreken in Weiland en Van Moock van de woorden *verplegen*, *verpleegster*, *verpleger* en *verpleging*!

De hoop van Oudemans zijn vrouw spoedig in de eeuwigheid te volgen, kwam niet uit. In het eerste half jaar na haar dood moet hij zich met al zijn kracht hebben gestort op het verzamelen van woorden die bij Weiland en Van Moock ontbraken. Bijna wekelijks stuurde hij De

Vries een portie van ruim driehonderd woorden.

De Vries kon dit tempo op een gegeven moment niet meer bijhouden. Volgens Verwijs had Oudemans een 'driftig en opvliegend karakter'²¹ en langzaam sippelen sporen hiervan door in de brieven aan De Vries. Waar blijft een reactie?, vraagt Oudemans een paar keer geërgerd. Op 11 maart 1863 vraagt hij of De Vries voor hem 'de ware betekenis' wil opzoeken van *ad morgantam*. Als De Vries op 31 maart nog niets van zich heeft laten horen, schrijft Oudemans: 'Ik weet het, gij hebt drukke bezigheden, maar mij dunkt, iemand die zoo werkzaam is, om u ter zijde te staan, verdient wel eene spoedige beantwoording als hij iets vraagt. Ik zal echter geen verwijtingen doen, en mijn oordeel opschorren tot ik van de reden uwer stilzwijgendheid worde ingelicht.'

Oudemans heeft De Vries tegen die tijd 4000 bladen toegezonden. Twee maanden later zendt hij de laatste 600 bladen. 'Welk eene rijke verzameling van woorden, welke noch in Weiland noch in Moock gevonden worden', schrijft hij tot besluit. 'Ik hoop dat mijne moeite niet vruchteloos is geweest, en dat gij er dus veel van zult kunnen gebruiken.'

Nu is dit laatste nog maar de vraag. Dat Oudemans zeer veel nuttig werk voor het WNT heeft verricht, staat buiten kijf. Maar of dit in het bijzonder geldt voor de 4600 woorden die hij in 1862 en 1863 verzamelde, dat valt te bezien.

In de eerste plaats had zich al eerder iemand grondig gebogen over de tekortkomingen van het *Nederduitsch taalkundig Woordenboek* van Weiland. In een doorschoten exemplaar van dit woordenboek had mr. H.I. Swaving, kantonrechter te Groenlo, in de loop der jaren 5600 aanvullingen genoteerd, een wapenfeit waarvan in 1856 in het *Verslag der redactie al jubelend melding* was gemaakt.²² De kans op overlappingsen was dus zeer groot.

Bovendien schudde Oudemans naar eigen zeggen de meeste woorden uit zijn mouw. Slechts sporadisch gaf hij ook bewijsplaatsen. 'Mijne aanhalingen zijn, ja, uit romans', schreef hij eind 1862 op een bijna verontschuldigende toon, 'maar juist in die werken en niet in anderen, vindt men die woorden. Velen zijn *Sec. d.i.* zonder bewijsplaats.'²³

Oudemans was zich goed bewust van deze tekortkomingen. 'Als slechts $\frac{1}{3}$ van mijn nieuwe verzameling voor het Woordenboek bruikbaar gevonden wordt', schreef hij in december 1862, 'dan zal mijne moeite nog beloond, en de redacteur meer gewaarborgd zijn.'²⁴ Kort daarop stelde hij zich nog bescheidener op. 'Velen dezer woorden zullen waarschijnlijk reeds in uwe verzameling zijn, doch al hadde ik slechts tien goede woorden, van de honderd, die door de redactie kunnen opgenomen worden, dan heb ik toch niet voor niets gewerkt.'²⁵

Na dit werk leverde Oudemans geen grote bijdragen meer aan het WNT. Hij bleef echter wel actief in de lexicografie. In 1868 verscheen van zijn hand het *Taalkundig woordenboek op de werken van P.C. Hooft*, een werk dat als aanvulling diende op het *Uitlegkundig woordenboek op Hooft* dat tussen 1825 en 1838 was samengesteld door het Koninklijk Nederlandsch

21 Verwijs, p. 148.

22 Tweede *Verslag der redactie*, p. 23. Dit doorschoten exemplaar is in het bezit van het INL.

23 Brief 20.12.1862.

24 Idem.

25 Vanzelfsprekend ontbreekt de mogelijkheid te onderzoeken hoeveel door Oudemans aangeleverde woorden in het WNT terecht zijn gekomen. Het enige houvast hiervoor is het lijstje dat Oudemans geeft in zijn brief van 3.11.1862. De score daarvoor is: volksvereniging (niet opgenomen), kinderplicht (opgenomen), aansluiting (opgenomen), aangezichtspijn (opgenomen), kinderkwint (niet opgenomen), pijlsnel (opgenomen), ijsplant (opgenomen), tafellamp (niet opgenomen als apart lemma), scheepstijding (niet als apart lemma), scheepsruimte (niet als apart lemma), bruidskrans (opgenomen), lepeldoos (opgenomen), tafellamp (niet opgenomen), vloerkleed (opgenomen) en rondrijven (opgenomen). De bewijsplaatsen bij deze woorden moeten echter van anderen afkomstig zijn. Dat is niet het geval bij aangezichtspijn, aangeleverd door Oudemans en zonder bewijsplaats door De Vries in het WNT opgenomen.

Instituut. Vervolgens begon Oudemans met de publicatie van de Middel- en Oudnederlandse woorden die hij gedurende zijn hele leven had verzameld. Hij gaf het de bescheiden titel *Bijdrage tot een Middel- en Oudnederlandsch Woordenboek* en droeg het op aan Matthias de Vries.

Langzaam nam zijn werkkraft echter af. 'Eene hartkwaal had zich bij Oudemans uiterst langzaam ontwikkeld en deed hem nu en dan lijddende zijn', aldus Verwijs. 'In zijn laatste levensjaar verergerde die kwaal aanmerkelijk; zijne aamborstigheid nam toe, zijn ledematen zwollen op, slapelootheid matte hem af, de eetlust verminderde...'²⁶

Toch lukte het Oudemans om zijn laatste woordenboek in handschrift te voltooien. In druk was het echter pas tot de R gevorderd toen hij op 1 oktober 1874, 76 jaar oud, in Arnhem overleed, in het huis van een van zijn kinderen.²⁷

Oudemans had zijn geliefde vrouw bijna twaalf jaar overleefd. Ruim tien jaar lang had hij een groot deel van zijn vrije tijd besteed aan werkzaamheden voor het *WNT*. Bij zijn overlijden was van dit woordenboek zelfs de eerste band nog niet voltooid. Toen dit in 1882 eindelijk het geval was, schreef Matthias de Vries in zijn inleiding: '...bovenal moet ik onze dankbare hulde herhalen aan het wakkere tweetal, dat ons den krachtigsten bijstand schonk: mijne betreurde vrienden A.C. Oudemans en H.I. Swaving. Tijd noch moeite hebben zij gespaard om onze verzameling van bouwstoffen zoo volledig mogelijk te maken. Zoo dikwijls zich eenige leemte voordeed, waren zij steeds bereid die te helpen aanvullen. Meer dan eens heb ik gelegenheid gevonden de groote verdiensten te roemen, die zij aan het Woordenboek hebben bewezen. Het is mij een weemoedig genoegen het hier nog eenmaal te doen.'²⁸

²⁶ Verwijs, p. 151.

²⁷ Het werd later voltooid door Arie de Jager. De Jager schreef ook het overlijdensbericht van Oudemans in de *Nieuwe Rotterdamse Courant* van 4.10.1874.

²⁸ Inleiding op het *WNT*, p. xvi.

J.H. Halbertsma, J. Grimm en Matthias de Vries over sexualia in het woordenboek*

door Anne Dykstra

Dr. Joast Hiddes Halbertsma (1789-1869), de founding father van de lexicografie van het Moderne Fries, had als romanticus pur sang veel belangstelling en waardering voor de volkstaal, die hij onnoemelijk veel hoger achtte dan de deftige, gekuiste boekentaal.¹ Halbertsma bejubelde Kiliaan, die volgens hem 'als een echt taelgeleerde van het beginsel uit[ging], dat de boekentael alleen de tael niet is, maer slechts een deel der tael, hoe gewichtig dan ook om haer privilegie'.² Halbertsma moest dan ook niets hebben van normatieve grammatica. Het is de 'hoogste en de laatste roeping van den grammaticus, om de wetten, volgens welke de *analogia innata* zich uit, te verspieden, en in plaats van de regels zijner willekeur aan de taal op te dringen, voor die wetten, als de stem der godheid in den mensch, eerbiedig het hoofd te buigen'.³ Elders zegt hij dat het volk 'zijne regten' zou moeten hernemen, omdat de taal 'eene scheping en eigendom des volks' is, 'waarover geene doode letteren noch letterzifters te heerschen hebben'.⁴ De waardering van Halbertsma voor de volkstaal komt ook tot uiting in zijn *Lexicon Frisicum* (1872), dat als zijn magnum opus beschouwd mag worden, hoewel het helaas slechts tot en met het lemma *feer* in druk is verschenen. Ook in het *Lexicon* hanteerde Halbertsma het principe dat de taal moet worden gegeven zoals zij is en niet zoals zij zou moeten zijn. In dat licht bezien zal het geen verwondering wekken dat ook minder welvoeglijke woorden en uitdrukkingen, vooral op het gebied van de seksualiteit, in ruime mate aanwezig zijn in het *Lexicon* en in de twee handschriften waar het op gebaseerd is.

Halbertsma deelde de opvatting dat de volkstaal in al haar facetten een volwaardige plaats in het woordenboek verdient met de grote Duitse lexicograaf Jacob Grimm. Het is dan ook geen toeval dat Halbertsma, in een brief van 3-7-1858,⁵ juist bij deze Jacob Grimm zijn nood klaagde over de plannen van Matthias de Vries om het Nederlands woordenboek te laten dienen om de taal te zuiveren en te verbeteren, onder meer door onwelvoeglijk en onbeschaafd taalgebruik uit het woordenboek te weren. Hij schrijft aan zijn 'Hoog Geachte Vriend' Grimm: 'Professor de Vries van Leiden, die aan het hoofd van de bewerking van het Hollandsche Lexicon staat, wil daar gene andere woorden toelaten dan die in de fatsoenlijke wereld geijkt zijn. Zo zullen wij dan de taal der salons krijgen, en louter onnatuur. Het zal zeker even mooi zijn als de crinoline; maar een spiegel van het volksleven zal het niet zijn'. Verder schrijft Halbertsma: 'Tot mijn groot genoegen zie ik dat Gij ook de obscoene woorden in Uw Lexicon opneemt; zij zijn gewoonlijk de oudste in de taal. En bovendien wat hier onfatsoenlijk is, hoort men aan het andere einde des lands uit den mond der precieuste dames. *Verneuken*, *decipere*, is hier uiterst gemeen; in Brabant zegt de kuischste dame tot U, *Gij verneukt mij!*'

* Dit artikel is eerder gepubliceerd in *Trefwoord* 7 (1994), 47-49.

1 J. Posthumus geeft in 'Vaders en Zonen', in: *Trefwoord* 3 (september 1992), pp. 20-23, in kort bestek een beschrijving van leven en (lexicografisch) werk van Halbertsma.

2 *De lexicografie van het Nederlandsch in de xvde eeuw* (Brugge 1863), p. 227.

3 Aanteekeningen op het vierde deel van den *SPIEGEL HISTORIAEL van Jacop van Maerlant* (Deventer 1851), p. 2.

4 'Friesche Spelling', in: *Friesch Jierboekjen* (Lieuwerd [Ljouwert] 1834), p. 49.

5 Gepubliceerd in B. Sijmons, *Briefwechsel zwischen Jacob Grimm und J.H. Albertsma* [sic] (Halle 1885), pp. 28-29.

Dat er in het Nederlands zo veel woorden en uitdrukkingen op het vlak van de seksualiteit zijn, verklaart Halbertsma aldus: 'daar wij eene zeevarende natie zijn en de zeelieden op de grote reizen de *langeweile* verdrijven door eeuwige keuvelarijen over hunne meisjes en vrouwen zijn wij onuitputtelijk rijk in de phraseologie, die op de res venerea betrekking hebben'. Halbertsma geeft in zijn brief antwoord op een vraag van Grimm omtrent de uitdrukking *kaltebauern*: 'Voor *kalt* zeggen wij *kaal* [...]. Een *kale boer slaan*, actu referre rusticum tenuem et tenacem, qui ut mercedis meretriciae compendium faciat sese ipsum manustuprat. [...] Wij zeggen ook met een verbum *kaleboeren* voor een *kale boer slaan*. Het woord *kalt* Nl. *koud* kennen wij bij de mannen niet dan voor het crimen nefandum, dat hier de hoogste abominatie is die het volk zich denken kan. [...] Van de vrouwen gebruiken wij *koud* voor de manustupratie; b.v. *zij houdt een*

Portret van J.H. Halbertsma, litho van E. Desmaisons uit 1850 (uit: Hylke Halbertsma e.a. ed., Joast Hiddes Halbertsma 1789-1869 (Brekker en Bower, Drachten 1969), tgv. p. 4).

eigen koude keuken... zij manustupreert zich. Zo ook wegens de coitus en bezwangering buiten het huwelijk: zij heeft zich gebrand aan de koude karnemelk... het meisje is zwanger. 'Nu de heer Prof^r de Vries dit soort van woorden wil ignoreren', schrijft Halbertsma, 'heb ik twee zeer bekwame jonge mensen overgehaald, om een woordenboek van de Nederlandse voces obscoenae te maken'.⁶

Halbertsma verwondert zich overigens over het feit dat Grimm zegt 'dat wij het woord *kaltebauern* niet in het Hollandsch hebben'. Grimm heeft Halbertsma blijkbaar niet geschreven dat hij al in een brief van 27 november 1852 bij Matthias de Vries geïnformeerd had naar de uitdrukking *kalte bauer*. Op 5 december 1852 had De Vries geantwoord: 'De uitdrukkingen *kalte bauer* en *warme bauer* zijn hier geheel onbekend; er is zelfs niets wat er in de verte op lijkt'.⁷ Dat Halbertsma wel weet had van

6 De identiteit van deze twee 'bekwame jonge menschen' heb ik niet kunnen achterhalen, en evenmin het resultaat van hun inspanningen. Eelco Verwijs (1830-1880) zou een van hen kunnen zijn geweest. Verwijs was als student van De Vries, in 1852 te Groningen en vanaf 1853 te Leiden, zeer waarschijnlijk bekend met het standpunt van De Vries ten opzichte van onweldoelig taalgebruik. Het zou kunnen zijn dat het standpunt van De Vries ter sprake gekomen is in de contacten tussen Halbertsma en Verwijs, die in 1858 leraar aan het gymnasium te Franeker werd. Van 1862 tot 1868 was Verwijs archivaris/bibliothecaris van Friesland. Voordat Verwijs naar Franeker ging, heeft hij eerst in zijn ouderlijk huis te Deventer, de stad waar ook Halbertsma woonde, aan zijn dissertatie gewerkt. Misschien zijn ook daar al contacten geweest. Het speculatieve karakter van mijn 'bewijsvoering' blijkt duidelijk uit de overvloed aan modaliteiten in deze alinea en ik begeef me waarschijnlijk helemaal op glad ijs door de navolgende beschrijving van het karakter van Verwijs te gebruiken om mijn veronderstelling te staven: Verwijs had 'een open oog voor het komische, de scherts', hij was 'een groot vriend van gezelligheid en studentenavonturen', en 'met luim en geest ruim bedeed' (P.G.J. van Sterkenburg, *Het Woordenboek der Nederlandsche Taal. Portret van een Taalmonument* ('s-Gravenhage 1992), pp. 165-167). Momenteel wordt de wetenschappelijke corres-

---

genoemde uitdrukkingen en De Vries niet, heeft zeer waarschijnlijk te maken met het feit dat Halbertsma een levendige belangstelling had voor de volkstaal, terwijl De Vries daar juist zeer weinig affiniteit mee had.⁸

In zijn brief aan De Vries van 27 november 1852 had Grimm zijn vragen betreffende enkele taboewoorden als volgt ingeleid: 'Dem lexiconographen und grammatiker müssen alle wörter gleich wichtig und heilig sein, folglich auch, die an sich unschuldigen obscoenen'. In de Inleiding op deel I van het *WNT* (1882, p. XLV) geeft De Vries toe dat hij zich later door de gebroeders Grimm heeft laten overhalen tot een liberalere houding ten aanzien van het opnemen van sexualia in het woordenboek. De Vries is echter niet zonder slag of stoot overstag gegaan. Halbertsma zag zich immers nog in 1858 genoodzaakt om bij Grimm over de houding van De Vries te klagen. Dat was bijna zes jaar nadat Grimm zijn standpunt betreffende sexualia in het woordenboek aan De Vries had duidelijk gemaakt!

pondentie van Halbertsma bij de Fryske Akademy geïnteriseerd. Het lijkt echter minder waarschijnlijk dat de identiteit van de twee helpers van Halbertsma daaruit naar voren komt, daar de laatste brief uit die correspondentie van 1856 is. Rob Tempelaars heeft in de vier brieven van Halbertsma die in het archief van het *INL* bewaard worden, evenmin iets over deze zaak kunnen ontdekken.

7 Voor beide brieven zie: C. Soeteman, 'De briefwisseling tussen Matthias de Vries en Jacob Grimm 1852-1863', in: 130 jaar *Woordenboek der Nederlandsche Taal 1851-1981* (Leiden 1982), pp. 38-40.

8 Zie voor de opstelling van De Vries t.o.v. omgangstaal Rob Tempelaars, 'Tussen droom en daad, met wetten en bezwaren', in: *Taal en Tongval. Themanummer 4* (1991), pp. 140-141, en Rob Tempelaars, 'Matthias de Vries en de schuchtere schonen', in: *Trefwoord 4* (januari 1993), pp. 19-20.

Naar een Helgolands Handwoordenboek*

Op het Nordfriisk Instituut te Bredstedt (BRD) werkt Ritva Århammar momenteel aan de compilatie van het *Helgoländisches Gebrauchswörterbuch*. Zij maakt hierbij gebruik van een speciaal voor dat doel ontwikkeld computerprogramma genaamd HELGO. In het onderstaande zal ik kort ingaan op de situatie van het Helgolands en op de stand van de lexicografie in Noord-Friesland. Verder zal mijn verhaal gewijd zijn aan de voorgeschiedenis van het Helgolands handwoordenboek. Veel van wat ik hier presenteer is gebaseerd op hetgeen eerder door Nils Århammar is gepubliceerd. Tot slot ga ik in op de automatisering ervan.

door Gerald van Berkel

Een taal in levensgevaar

Een stenen plaat in het raadhuis op Helgoland somt in het kort de belangrijkste mijlpalen uit de geschiedenis van het eiland op. Menige regel verhaalt van het verval. Eens omvatte het eiland een veelvoud van zijn huidige grootte. Het bestond uit de bontgekleurde zandsteenrots, de witte klif en het duin. In 1711 verdronk de witte klif en tien jaar later brak de verbindingsdam tussen duin en eiland. Het natuurgeweld vormde echter niet de enige bedreiging. Tijdens de beide wereldoorlogen was Helgoland een zeevesting. Dit betekende voor de bevolking dat zij tot twee keer toe van het eiland werd geëvacueerd, en vele jaren elders moest doorbrengen. Een Engelse luchtaanval in 1945 richtte enorme verwoestingen aan. Op 18 april 1947 werd 6000 ton munitie op het eiland tot ontploffing gebracht. Het lot van Helgoland leek bezegeld. Toch werd het eiland na moeizame onderhandelingen in 1952 weer vrijgegeven voor de wederopbouw, en enkele jaren later konden de Helgolanders terugkeren.

De bevolking van Helgoland bestaat uit ongeveer 2500 zielen. Slechts een derde van hen beheerst nog het Helgolands en het blijkt steeds moeilijker om de tweetaligheid van de kinderen te behouden. Het uitsterven van deze taal tekent zich af. Het zal voor de Helgolanders een merkbaar verlies zijn: de in de taal besloten levenservaring, verworven door tal van generaties in dit extreme milieu, gaat verloren. Het zal afbreuk doen aan specifieke identificatiemogelijkheden, aan het zelfbewustzijn van de Helgolander en aan de intimiteit van het gemeenschapsleven. Ook het praktische voordeel dat men kan communiceren in een taal die de toeristen niet verstaan zal verloren gaan.

* Dit artikel is eerder gepubliceerd in *Trefwoord* 6 (1993), 70-75.

Een Noordfries dialect

Het Helgolands is een Noordfries dialect. Het huidige Friese taalgebied omvat drie hoofdgroepen: het Fries in Nederland (Westfries), het Saterlands (Oostfries, gesproken in drie dorpen midden tussen Winschoten en Oldenburg gelegen) en het Noordfries in Sleeswijk-Holstein. In het Noordfries onderscheidt men twee dialectgroepen: het zogenaamde Eiland-Noordfries (de dialecten van Sylt, Föhr-Amrum en Helgoland) en het Vasteland-Noordfries (Wiedingharder, Bökingharder (Mooring), Karrharder, Nordergoesharder, Mittelgoesharder en het Fries van de Halligen). Er is geen Noordfriese standaardtaal, maar het Mooringer Fries (Frasch) op het vasteland vervult steeds meer de functie van een standaardtaal. Evenals de Friezen in Nederland hebben de Noordfriezen een 'Friese Beweging' die ernaar streeft taal en cultuur te behouden en te bevorderen en een Fries bewustzijn te kweken.

De grondslag voor de Friese taal op Helgoland werd na de zevende eeuw gelegd door immigranten uit het zuidelijke Noordzeegebied. Vanaf de late Middeleeuwen had het Helgolands deel aan de Noordfriese vernieuwingen en stond het onder invloed van het Ouddeens. De integratie van het Helgolands binnen het Noordfries was mogelijk door de enge contacten met de andere Noordfriese eilanden en met Eiderstedt op het vasteland. Het Helgolands is echter zeer sterk beïnvloed door het Nederduits, sterker dan de andere Friese dialecten. Tussen 1807 en 1890 stond Helgoland onder Engelse heerschappij, maar in de woordenschat is nauwelijks enige invloed van het Engels te bespeuren. Bij de voornaamgeving is die invloed wel duidelijk aanwezig, getuige namen als *Henry, James, Jenny, Mary*. Na 1890 nam de invloed van het Hoogduits enorm toe. De evacuatie tijdens de beide oorlogen zorgde ervoor dat de Helgolanders het Hoogduits even vloeiend leerden spreken als hun moedertaal. Op het gebied van het lexicon en het idioom past het Helgolands zich steeds meer aan het Hoogduits aan.

Stand van de lexicografie in Noord-Friesland

Begin jaren '50 werd aan de universiteit in Kiel de zogenaamde Nordfriesische Wörterbuchstelle opgericht, destijds onder leiding van Hans Kuhn, in 1974 opgevolgd door Dietrich Hofmann. Momenteel staat de Wörterbuchstelle onder leiding van Bo Sjölin, met Ommo Wilts en Alastair Walker als naaste medewerkers. Hoofddoel is het samenstellen van een grootschalig woordenboek van alle Noordfriese dialecten. Sinds een aantal jaren is er echter in de Noordfriese taalgemeenschap een grotere behoefte aan handwoordenboeken, met name aan Duits-Friese handwoordenboeken voor de verschillende dialecten. De Wörterbuchstelle geeft daarom prioriteit aan het samenstellen van handwoordenboeken. Daarnaast wordt gewerkt aan wetenschappelijke woordenboeken voor de dialecten van de eilanden Sylt en Föhr-Amrum en van de dialecten van het vasteland. Dit neemt vanzelfsprekend enige tijd in beslag.

Om op een snelle wijze voorlopig in de behoefte van de Duits-Friese woordenboekjes te voorzien, is onder meer door twee studenten Fries (Birgit Kellner en Claas Riecken) ter afsluiting van hun studie een Fries-Duitse woordenlijst 'omgekeerd' (Nordergoesharder en Mooringe dialect). Adeline Petersen werkt momenteel aan een Duits-Mooringe basiswoordenschat en Reinhard Jannen beschrijft de woordenschat van het Amring thematisch. Claas Riecken houdt zich momenteel bezig met de voorbereiding voor een mogelijke uitgave van het Nordfriesische Wörterbuch van Moritz Momme Nissen (1822-1902), een in 1889 afgesloten manuscript van meer dan 3000 bladzijden waarin alle Noordfrieze dialecten hun plaats hebben. De ordening in dit manuscript is echter niet alfabetisch, maar naar stamvocaal.

Het Helgolands (hand)woordenboek

De samenstelling van het *Helgoländisches Gebrauchswörterbuch* past in het kader van de werkzaamheden van de Wörterbuchstelle, maar zij wordt uitgevoerd onder auspiciën van het Nordfriisk Instituut in Bredstedt. Dit heeft te maken met de bijzondere geschiedenis van het 'grote Helgolands woordenboek'. De nationale betrokkenheid bij het lot van de Helgolanders tijdens de evacuatie naar het vasteland werd door de Akademie der Wissenschaften und der Literatur te Mainz aangegrepen om een groot lexicografisch project met betrekking tot het Helgolands te kunnen beginnen. Willy Krogmann kreeg in 1950 de opdracht om een *Helgoländer Wörterbuch* samen te stellen. In 1957 verscheen de eerste aflevering, maar Krogmann overleed in 1967 voordat hij het woordenboek heeft kunnen afmaken (5 afleveringen, A-L, pp. 69-444).

In 1968 werd Nils Århammar gevraagd het werk aan het woordenboek voort te zetten. Na een grondige analyse van het reeds bestaande gedeelte kwam hij onder meer tot de conclusie dat de materiaalbasis te beperkt was en dat er te veel leemten in het woordenboek zaten. Om over een bredere basis te kunnen beschikken, verrichtte hij intensief veldwerk op het eiland. Hij vergaarde 175 uur aan bandopnamen en vulde 80 schoolschriften met aantekeningen. Zijn belangrijkste informant was Maria Leitgeber-Dähn. De letters M-P werden vervolgens uitvoerig geëxcerpeerd. Zijn werkzaamheden aan de universiteiten van Marburg en Groningen en momenteel aan de Pädagogische Hochschule Flensburg en het Nordfriisk Instituut beletten Århammar echter om zich voortdurend met het woordenboek bezig te houden.

In 1987 verscheen met zijn medewerking een Helgolands leerboek. Dit gaf een nieuwe impuls aan de studie van het Helgolands; er ontstond behoefte aan een Helgolands handwoordenboek. Als voorstudie voor het wetenschappelijke woordenboek en om in deze behoefte te voorzien wordt nu door Ritva Århammar het Helgolands handwoordenboek samengesteld. Sinds oktober 1992 is er financiering voor een halve formatieplaats voor de duur van één jaar. Er is goede hoop dat het

---

project daarna kan worden gecontinueerd. Het project wordt begeleid door Nils Århammar.

De materiaalverzameling

De materiaalverzameling van het Helgolands handwoordenboek is bescheiden. Zij bestaat hoofdzakelijk uit de volgende onderdelen: *Helgoland und seine Sprache* (Siebs 1909); de lees- en leerboeken *Van Boppen en Bedeelen* en *Wi lear Halunder*; Krogmann A-L; Århammars excerpten M-P; 175 uur bandopnamen en ten slotte teksten uit de *Helgoländer*. Dit materiaal is inmiddels grotendeels in een database ondergebracht. Vanuit deze database kan het woordenboek worden geredigeerd. Als uitgangspunt voor de opzet dient het woordenboek van Ommo Wilts (1986) van Föhr en Amrum. Op het niveau van de vormgeving zal daarvan echter duidelijk worden afgeweken. Ter controle worden informanten van het eiland geraadpleegd.

De automatisering

In november 1991 brachten Ritva Århammar en ik een bezoek aan het INL te Leiden. Mevrouw Kruyt en de heer Van der Kamp verzorgden een rondleiding met als zwaartepunten de geautomatiseerde redactieomgeving van het VMNW en de activiteiten rondom het Elektronisch WNT. In december 1991 werd voor het Helgolands handwoordenboek een prototype van een concordantiesysteem (waarvan het idee werd ontleend aan het VMNW) en een redactieomgeving gebouwd. De helft van de bandopnamen was in de loop der jaren reeds in WordPerfect (WP) uitgetypt en dit vormde de basis voor een gelemmatiseerde database. Deze database is de kern van de redactieomgeving van het woordenboek (H-D). Afgelopen maart werd in onderling overleg te Bredstedt een nieuwe versie van het computerprogramma ontwikkeld, die tevens voorziet in een (gedeeltelijke) automatische omkering van het Helgolands-Duits in een Duits-Helgolands handwoordenboek.

Het systeem is geschreven in Clipper en maakt gebruik van zogenaamde DBase-bestanden. Het geheel draait moeiteloos op een PC 386-SX. Er zijn vijf hoofdfuncties (ten dele geïntegreerd) te onderscheiden:

- 1 Inlezen en lemmatiseren van teksten.
- 2 Concordantiesysteem voor het Helgolands.
- 3 Redactie Helgolands-Duits.
- 4 Redactie Duits-Helgolands.
- 5 Aanmaken WP-bestanden in woordenboekopmaak.

De bijgevoegde schermprints maken al het een en ander duidelijk. Hier volgen nog enkele summiere (overwegend technische) opmerkingen bij de functies.

Ad 1. Op dit moment is het mogelijk om bijvoorbeeld een krantenartikel via de scanner in de computer in te lezen. Het aldus verkregen

Helgoländisches Gebrauchswörterbuch (C) Ritva Århammar

Wörterbuch	Drucken	Ergänzen	Varia	Ende
Lemma H=>D	Fut			
Folgenummer	1			
Unregelmäßig	-ten			
Aussprache				
Artikel J/N				
Kategorie	S			
Bemerkung				
Wrtrb J/N				
Folgenummer	1 von 2			
Bedeutung	Fuß			
Sammelnummer	1			
Quelle	1/1NRa/2/4/B			
Bemerkung	in Raa. auch: Bein			
Dt Lemma				
Dt Folgenr				
Wrtrb J/N				

F2-Soft F3-Konk F4-Subs F5-Filt F6-Rnum F7-Save F8-Sprt F9-Dele F10-Idiom

Helgoländisches Gebrauchswörterbuch (C) Ritva Århammar

Wörterbuch	Drucken	Ergänzen	Varia	Ende
Sub Bedeutung	Fuß			
Folgenr1	1			
Idiom	keen Fut pal 'e Grin wen			
Bedeutung	keinen Erfolg haben (mit Vorhaben)			
Folgenr2	2			
Idiom	siin Futen pal sat			
Bedeutung	sich sträuben			
Folgenr3	3			
Idiom	med Futten oawer-arker			
Bedeutung	mit den Füßen übereinander (v. em. Betrunkenen, der torkelt)			
Folgenr4	4			
Idiom	med Futten oawer 'e Nak			
Bedeutung	Hals über Kopf, in größter Eile			

Helgoländisches Gebrauchswörterbuch (C) Ritva Århammar

Wörterbuch	Drucken	Ergänzen	Varia	Ende
1 HEL179.HEL	! Oh, wat hid wi deät doch hül! Deel iip Aab, luuke, wat dear			
2 HEL196.HEL	teow bit deät Weeter weer uflüp feer 'e Aab, en dan, wan de			
3 HEL210.HEL	n fleegende Stürrem. Bi leeg Weeter, iip Aab, greow nã eewige			
4 69-2-A.HEL	ark uun, wear deät, wear deät soo machti Aab ween es, wets et			
5 70-7-B.HEL	. Deät es uk al feerkümmen. Donons. /Ja, Aab ufteow?/ Aab uft			
6 70-7-B.HEL	al feerkümmen. Donons. /Ja, Aab ufteow?/ Aab ufteow. Joa, set			
7 70-VIIIA.HEL	alheel wok, also rinskolt al, fan aal et Aab en Flud, woor. H			
8 72-3-A.HEL	ooi dja, ja, ja, ja. Deät es dan twesken Aab en Flud, uuder o			
9 72-3-A.HEL	p. En dan nemp hi do om fan e Flud iip e Aab, en dan lap e Wi			
10 72-3-A.HEL	lapt de Flut, Flud, Flud hit "Flut". En Aab, Aab hit "Ebbe",			
11 72-3-A.HEL	de Flut, Flud, Flud hit "Flut". En Aab, Aab hit "Ebbe", woor			
12 72-3-A.HEL	/ Bei Flut. Oawer n Flud, ja. En oawer n Aab sooi wi dan, woo			
13 72-3-A.HEL	er n Aab sooi wi dan, woor, wan e, wan e Aab lap. Dan fan, da			
14 72-3-A.HEL	an e, wan e Aab lap. Dan fan, dan lap de Aab fan Oosen oawer			
15 72-3-A.HEL	weer, wart e Strooam dan men. En oawer n Aab, also wan e Aab			

Mit Enter wählen Sie einen Text

---

tekstbestand wordt eventueel gecorrigeerd, waarna het in ASCII-opmaak wordt aangeboden aan het concordantiesysteem. De tekst wordt door het systeem in woorden opgesplitst, en de bewerker krijgt de woorden aangeboden die nog niet eerder in het concordantiesysteem waren vastgelegd. Woorden die vaker in de tekst voorkomen worden uiteraard toch maar één keer aangeboden. Per woord kan dan aangegeven worden of dit in het woordenboek moet worden opgenomen. Opname geschiedt verder automatisch met bronvermelding.

Ad 2. De basis van het concordantiesysteem is eigenlijk een index op de tekstbestanden, waardoor het mogelijk is snel de plaatsen te lokaliseren waar een woord voorkomt. De context van een woord bestaat uit maximaal 300 karakters – de keuze voor 300 is overigens volledig arbitrair. Men kan binnen deze 300 karakters opgeven hoeveel er voor en hoeveel er na het gezochte woord mogen voorkomen (als de som maar niet boven de 300 karakters uitkomt, bijvoorbeeld 100 ervoor en 200 erna). Tevens kan men opgeven of voor of na het woord een bepaald ander woord (of een gedeelte van een woord) moet staan. Alleen die plaatsen worden dan geselecteerd die voldoen aan de vraagstelling. De geselecteerde contexten worden in een bestand geplaatst, dat ook buiten het systeem om kan worden geraadpleegd. Binnen het systeem kan men de contexten bekijken. Uiteraard wordt telkens de brontekst vermeld (zie illustratie op p. 230, onderste schermprint).

Ad 3 en 4. De redactieomgeving van het Helgolands-Duitse woordenboek werkt met twee hoofddatabases, een voor het Helgolands en een voor de vertalingen/betekeningen in het Duits (maximaal 15 per lemma); de hoofddatabases zijn via logische relaties (H:D = 1:N) aan elkaar gekoppeld. Deze fysieke splitsing voorkomt in belangrijke mate redundantie van gegevens en levert de mogelijkheden voor een automatische omkering van het woordenboek in real time. Aan elke hoofddatabase is bovendien nog een database gekoppeld voor het opnemen van idiomatische uitdrukkingen (maximaal 8 per betekenis) met hun vertaling. Per lemma en per betekenis worden maximaal 3 schermen gebruikt. In het meest extreme geval kan de informatie per lemma echter over 45 schermen zijn verdeeld. Om in één oogopslag een overzicht van de opbouw van het lemma te krijgen, zoals dat in het woordenboek zal worden gepresenteerd, is een aparte functie ingebouwd die met één druk op de knop het lemma in woordenboekopmaak op het scherm toont.

Een van de voordelen van het databasegebruik is dat het op alfabetische volgorde leggen van de lemmata automatisch kan geschieden. Om hierop toch nog enige invloed te kunnen uitoefenen zijn er extra mogelijkheden ingebouwd om per lemma een afwijkende volgorde toe te staan. Het gebruik van databases levert bovendien de mogelijkheid om samengestelde zoekopdrachten toe te passen. Zo kan men bijvoorbeeld alle lemmata zichtbaar maken die gekenmerkt zijn als substantief en die eindigen op *-er*. Deze zoekmogelijkheden zijn binnen het systeem beschikbaar.

Ad 5. Hoe efficiënt het werken met beeldschermen ook is, men wil, in ieder geval tijdens het werken aan het woordenboek, de informatie graag ook op een A4-tje zien. Het systeem kan vanaf een bepaald lemma tot een ander lemma een bestand in WP-formaat genereren. Het vet zetten en cursiveren is vooraf gedefinieerd en wordt automatisch uitgevoerd. De velden die moeten worden afgedrukt kunnen bovendien vooraf worden geselecteerd. De instellingen voor o.a. de printer en bladopmaak worden van WP overgenomen. De afdruk op papier volgt via WP.

Selectie uit de literatuur

Nils Århammar, 'Die Sprache Helgolands und ihre Erforschung', in: *Philologia Frisica anno 1975* (Ljouwert 1977), pp. 92-100.

Nils Århammar, 202. 'Friesische Lexikographie', in: F.J. Hausmann e.a. ed., *Wörterbücher. Ein internationales Handbuch zur Lexikographie*, II (Berlijn/New York 1990), pp. 2022-2036.

Ritva Århammar, *Anlage zum Arbeitsprogramm für 1993-1995. Sprache und Literatur*, 3.10. *Helgoländisches Gebrauchswörterbuch (H-D, D-H)*. (Bredstedt 1992).

Mina Borchert, Ritva und Nils Århammar, *Wi lear Halunder. Helgoländisches Lehrbuch* (Tweede, herz. dr., Helgoland/Bredstedt 1991).

Willy Krogmann, *Helgoländer Wörterbuch*. Afl. 1-5 (Wiesbaden 1957-1968).
Theodor Siebs, *Helgoland und seine Sprache. Beiträge zur Volks- und Sprachkunde* (Cuxhaven/Helgoland 1909).

Thomas Steensen, *Die Nordfriesen. Kleines Volk in Schleswig-Holstein* (Bräist/Bredstedt 1992).

Van Boppen en Bedeelen. Hallunner Veersnakkestekken feer Letjen en Grooten, soamelt en apskrewwen van de Helgoländer Heimgruppe (Hamburg 1937).

Alastair Walker en Ommo Wilts ed., *Friesisch heute. Beiträge zu einer Tagung über nordfriesische Sprache und Sprachpflege* (Sankelmark 1979).

Ommo Wilts, *Wurdenbuk för Feer an Oomram. Wörterbuch der friesischen Gegenwartssprache von Föhr und Amrum* (Norddorf/Amrum 1986).

Nawoord

Sinds het verschijnen van bovenstaand artikel in september 1993 is het werk aan het Helgolands handwoordenboek met wisselende intensiteit voortgezet. In het voorjaar van 1995 werd van de kant van de Helgolandse taalgebruikers een dringend verzoek gedaan om eerst het Duits-Helgolandse deel van het handwoordenboek te voltooiën.

Zoals oorspronkelijk de bedoeling was, werd het Helgolands-Duitse (H-D) handwoordenboek automatisch omgekeerd tot een Duits-Helgolands. Helaas was op dat moment pas 20% van H-D voltooid. Bovendien bleek dat de door omkering verkregen trefwoordenlijst verre van volledig was. Een omvangrijk deel van met name de moderne woordenschat werd niet gedekt. Om in deze leemte te voorzien, werd

---

Westermanns *Unser Wortschatz* met ca. 20.000 trefwoorden in de databank geïntegreerd. Deze werkwijze vereistte een uitbouw van het Helgolands lexicon. Als gevolg daarvan was een intensieve en tijdrovende samenwerking met de moedertaalsprekers noodzakelijk.

Door problemen met de financiering lag het project voor een periode van in totaal anderhalf jaar stil. De huidige planning voorziet in een publicatie van het Duits-Helgolands gedeelte in de loop van 1998. Het Helgolands-Duitse deel zal in 1999 verschijnen.

Gerald van Berkel
Ritva Århammar

Iets over de lexicografie van het Westerlauwers Fries van 1800 tot heden*

Inleiding

In 1802 publiceerde Everwinus Wassenbergh (1742-1826), hoogleraar te Franeker, zijn *Idioticon Frisicum*. Waarschijnlijk op het verkeerde been gezet door de titel, wordt het *Idioticon* door sommigen beschouwd als het begin van de lexicografie van het Nieuwfries.¹ Gosses (1933:305) noemt het 'it earste Fryske Wirdboek', terwijl Piebenga (1939:45-46) meent dat in het *Idioticon* 'de earste founeminten fen 't Frysk Wirdboek' gelegd werden. Buitenrust Hettema (1888:II) lijkt het *Idioticon*, waar volgens hem 'een zeshonderd der merkwaardigste Friesche [cursief AD] woor-den' in opgetekend zijn, ook als een Fries woordenboek te beschouwen. Galama (1965:13-20) maakt evenwel aannemelijk dat Wassenbergh niet het Fries, maar het 'Nederduitsch' uit de Friese steden in zijn *Idioticon* beschrijft. Door zijn leerlingen, de zogenaamde Wassenbergh-school, is de figuur Wassenbergh toch niet zonder belang geweest voor de Friese lexicografie. Een van hen, Ecco Epkema (1759-1832), publiceerde in 1824 een woordenboek op het werk van de Friese dichter Gysbert Japix (1603-1666), waarin hij ook regelmatig verwijst naar het Fries van zijn eigen tijd. Een andere leerling, J.C.P. Salverda (1783-1836), legde woordverzamelingen aan waar later Joast Hiddes Halbertsma voor zijn woordenboek gebruik van heeft gemaakt. P.C. Scheltema (1752-1835), een broer van Wassenbergh-leerling Jac. Scheltema, verzamelde o.a. spreekwoorden, die door zijn vriend Halbertsma weer gebruikt zijn.

De naam Joast Hiddes Halbertsma (1789-1869) is in het voorgaande al twee keer gevallen. Halbertsma is dan ook de ware 'Pionier der neuwfriesischen [...] Lexikographie' (Århammar 1990:2025). Hij was de eerste die uitgebreide verzamelingen (Nieuw)fries taalmateriaal aanlegde en ook de eerste die zulk materiaal in woordenboekvorm beschreef. De dood heeft verhinderd dat Halbertsma zijn werk af kon maken. Postuum is in 1872 het *Lexicon Frisicum* verschenen met materiaal dat al in handschrift klaar lag, het gedeelte A tot Feer.

In 1879 besloten de Staten van Friesland dat er een volledig woordenboek van het Nieuwfries zou komen, met als uitgangspunt o.a. het *Lexicon Frisicum* en het aan de provincie Friesland nagelaten materiaal van Halbertsma. Tamelijk snel na het verschijnen van dat nieuwe woordenboek, met de titel *Friesch Woordenboek* (1900-1911), werd er gewezen op de lacunes die erin zaten en werd er aangedrongen op een completer woordenboek. Uiteindelijk zou dat mede uitlopen op de oprichting van de Fryske Akademy (FA) in 1938, die zich ontwikkelde tot het centrum van de Nieuwfrise lexicografie. Het hoofdproject van de FA werd het wetenschappelijke *Wurdboek fan de Fryske Taal/Woordenboek der Friese Taal* (WFT),

door Anne Dykstra

* Dit artikel is eerder gepubliceerd in *Trefwoord* 9 (1994), 28-40; het is een vertaalde en bewerkte versie van het hoofdstuk *Skiednis fan 'e Nijfryske leksikografy*, te verschijnen in het boek *Skiednis fan 'e Fryske Taalkunde* (eind 1999). Dank aan de FA-collega's die dit stuk hebben gelezen en van commentaar hebben voorzien.

1 Hoewel niet geheel onomstreden, is de indeling in perioden voor het Fries als volgt: De grens tussen Oud- en Middelfries ligt rond 1550. Als Middelfries wordt beschouwd het Fries van de dichter Gysbert Japix (1603-1666) en de literatuur uit de 17de en 18de eeuw. Het Moderne Fries wordt geacht te beginnen in 1800. De term *Westerlauwers* wordt gebruikt om het Fries dat in de provincie Friesland gesproken wordt te onderscheiden van het Fries dat ten oosten van de Lauwers, in Duitsland dus, gesproken wordt. Wanneer ik in dit artikel de aanduiding *Nieuwfries* gebruik, dan bedoel ik het Fries dat sinds 1800 gesproken wordt in de Nederlandse provincie Friesland.

---

waar op dit moment 11 delen van uitgekomen zijn. In december 1998 zullen dat er 15 zijn. Rondom het WFT-project is en wordt een serie hand- en dialectwoordenboeken samengesteld.

In wat volgt zal het accent liggen op het *Lexicon Frisicum*, het *Friesch Woordenboek* en de lexicografie bij de FA. Bij de woordenboeken en -lijsten die niet in FA-verband zijn verschenen, wordt kort stilgestaan. Voor de volledigheid worden sommige werken alleen maar eventjes genoemd.

Het *Lexicon Frisicum* van J.H. Halbertsma

Laat ieder die het onvoltooide woordenboek van den wakkeren Fries ten hand neemt, het lezen zoals de bij honing zoekt, en hij zal het nimmer onvoldaan uit de hand leggen.

Kern 1874: 84

Na circa 1820 wordt de invloed van de romantiek ook in Friesland merkbaar. Er komt meer aandacht voor eerdere fases van de eigen taal, en het besef van de waarde en de rijkdom van de eigentijdse volkstaal wordt gaandeweg groter. Men begint meer te schrijven en te dichten in het Fries, en het Fries wordt onderwerp van taalkundige studie. Het is in dat klimaat dat Joast Hiddes Halbertsma (1789-1869) de eerste stappen zet van wat een lange reis door het land van de Friese taalkunde zou worden.

Halbertsma ontwikkelt zich tot een autoriteit op het gebied van het Fries. Niet alleen in Friesland wordt hij zo beschouwd, maar ook in het buitenland, zoals we kunnen opmaken uit zijn correspondentie met o.a. Rasmus Rask, Jacob Grimm en John Bosworth. Allerhande denkbeelden van Halbertsma vindt men ook bij de grote Duitse taalkundigen van zijn tijd. De veronderstelling dat Halbertsma die denkbeelden dan wel van zijn illustere tijdgenoten overgenomen zal hebben, ligt voor de hand. Het hoeft echter niet zo te zijn. Het zou niet de eerste keer zijn dat bij twee of meer personen, onafhankelijk van elkaar, dezelfde nieuwe ideeën opkomen.² Halbertsma beweert in elk geval dat dat zo is waar het zijn woordenboekwerk betreft. In 1846, nadat hij een lezing van Wilhelm Grimm gehoord heeft, schrijft hij in zijn verslag: 'ik inzonderheid verheugde mij volkomen dezelfde beginselen bij deze twee grote taalkenners terug te vinden, welke ik altijd in Nederland gepredikt heb' (Brouwer 1941:11).

Halbertsma's taalkundige ideeën en uitgangspunten zijn fragmentarisch terug te vinden in vele stukken van zijn hand. In de inleiding tot *Aanteekeningen op het vierde deel van den Spiegel Historiae van Jacop van Maerlant* (1851) geeft Halbertsma een min of meer aaneengesloten overzicht van zijn ideeën over taal. De taal komt voort uit onze geest, die een aangeboren vermogen heeft om zich beelden te vormen. Door een aangeboren, instinctief en onbewust werkend mechanisme zet de mens die beelden om in klanken en vormt hij zichzelf een complete grammatica. Zelfs de analfabeet verbuigt de woorden zoals het moet en praat volgens

² Brouwer (1941:11) geeft daar voorbeelden van. Vergelijk ook Van Essen (1983:1): 'we repeatedly came up against a problem that we are inclined to regard as typical of the history of ideas: the problem that, even though the influence of A on B can be established with a high degree of likelihood, there always remains the possibility of B having arrived at A's views independently'.

de regels van de syntaxis, zonder dat hij daar ook maar iets van begrijpt. De taal is dus 'de schepping van het volk zelve', waar het volk 'zich zelve in heeft uitgedrukt en opgenomen'. 'Uit het diepste der nationale ziel [...] opgeweld', is de taal 'die ziel, die natie zelve' (Halbertsma 1851:3).³ Uit het bovenstaande volgt logisch wat Halbertsma ziet als de taak van de grammaticus: het is 'de hoogste en de laatste roeping van den grammaticus, om de wetten, volgens welke de *analogia innata* zich uit, te verspieden, en in plaats van de regels zijner willekeur aan de taal op te dringen, voor die wetten, als de stem der godheid in den mensch, eerbiedig het hoofd te buigen' (Halbertsma 1851:2). Wanneer Halbertsma het over de taal heeft, bedoelt hij de volkstaal. De volkstaal plaatst hij tegenover de zogenaamde fatsoenlijke taal, die ontwikkeld is in en door de hogere standen, met geen ander doel dan om zich ook door de taal te onderscheiden van het gepeupel. Halbertsma heeft een grote hekel aan dergelijk taalgebruik. Men moet de taal willen vinden en niet willen maken. Op grond van zijn romantische opvattingen over taal spreekt het voor zich dat Halbertsma de taal zoekt waar hij gemaakt wordt, bij het (gewone) volk dus. Met zijn opschrijfboekje in de aanslag reist hij Friesland door en overal legt hij interessant, apart, dialectisch en vaktechnisch taalgebruik vast. Het platte en obscene vergeet hij daarbij niet (zie Dykstra 1994).

Als romanticus was Halbertsma niet tevreden met het beschrijven van alleen het eigentijdse Westerlauwers Fries in al zijn facetten. Hij had een woordenboek voor ogen 'dat den geheelen woordenschat van al de Friesche volksstammen, uit den overouden tijd tot den huidigen dag, zou bevatten' (Buitenrust Hettema 1888:ii). In de praktijk wordt in het *Lexicon Frisicum* echter aan het Middel- en het Oudfries en ook aan het Fries buiten Westerlauwers Friesland relatief weinig aandacht geschonken. Halbertsma heeft zich nogal verkeken op het werk dat het schrijven van zo'n woordenboek meebrengt. In 1829 meldt hij al dat een 'Latijnsch woordenboek van het Friesch [...] op de inlassching van een honderdtal woorden wacht om naar mijn maatstafje voltooid te heten' (Halbertsma 1829:iv). Hoewel germanisten van naam regelmatig op spoedige voltooiing van het woordenboek aandringen, komt dat er maar niet van. Halbertsma pakt heel veel andere projecten aan en hij gaat maar door met het verzamelen van materiaal. Het ene na het andere opschrijfboekje raakt vol. In 1859, drie jaar na zijn emeritaat als dominee in Deventer, schrijft hij al het losse materiaal over in twee grote manuscripten, die de basis vormden voor het latere woordenboek. Beide manuscripten, handschriften A en B, zijn op de Provinciale Bibliotheek van Friesland aanwezig. Kopieën daarvan zijn bij de FA en bij het Frysk Ynstitút van de RUG in Groningen. Halbertsma heeft tot aan zijn dood in 1869 gewerkt aan het woordenboek. Wat hij er van klaar had, het traject A-Feer, is in 1872 postuum uitgegeven door zijn zoon Tjalling.

Halbertsma schreef zijn woordenboek vooral voor een internationaal publiek van taalwetenschappers. Met het oog op de doelgroep is de keuze voor het Latijn als voertaal van het woordenboek te verklaren en te

3 Met Breuker (1981:16) en De Tollenaere (1981:199) ben ik van mening dat dit citaat hoogstwaarschijnlijk de basis is geweest voor het motto 'De taal is de ziel der natie, zij is de natie zelve', voorin het *Woordenboek der Nederlandsche Taal*. Mijs inziens neemt Van Sterkenburg (1992:203-204) ten onrechte Halbertsma (1829) als bron voor het motto aan. Van Sterkenburg geeft overigens niet aan waar we in Halbertsma (1829) het citaat moeten zoeken. Ik neem aan dat hij zich baseert op p. xii: 'De taal neemt altijd de kleur der ziel aan, zo dat de eigene woorden een innig besef van den waren toon van het hart mededelen, hetwelk de bekwaamste pen te vergeefs zou pogen uit te drukken'. De begrippen *taal* en *ziel* staan hier echter in een andere relatie tot elkaar dan in het motto; bovendien is er sprake van een *individu*, terwijl het motto spreekt van een *natie*.

ETHEL.

eden op dwaen, dat ik fen Beauw yn 'e kream mat.

êth-swara, F.v. jurare, F. 'n eed swarre. *Immen di eed âfnimme*, aliquem juramento obligare. Tropice, 'n *faem di eed âfnimme*, inire famulam; *di faem di biecht âfnimme*, idem.

êtha, êda, vb.a. F.v. jurejurando firmare.

biédigje, vb.a. juramento confirmare; 'n *riuchter biédigje*, jurejurando alligare et augurare judicem.

eth-taht, F.v. jusjurandum datum vel dandum. *Nl. togen*, ducere, ostendere.

mên-êth, m. perjuriûm. Sax.v. *mên-êth*, idem. Ags. *mân-êth*, idem. Sax.v. *mên*, crimen, Ags. *mân*, idem. Alam. *mein-eid*, *Nl. meineed*.

ethoch, adj. F.v. in compositis *men-ethoch*, adj. F.v. jurejurando rite institutus.

ETHEL, EDEL, OTHAL, m. F.v. bona avita, praesertim agri aviti, hæreditas paterna: *sine ethel, ende sine eckerar eude sine federstêtha*, sua hæreditas paterna, et sui agri, et sui patris fundus. Ags. *ethel*, fundus proprius ex avita hæreditate, ubi quis natus est atque habitat, domus paterna, incunabula familiae, bona agraria ex patria hæreditate; per extensionem, terra ubi quis natus est, patria; unde *ethelcyning*, regionis rex; *ethel-leas*, exul.

othoirik, n. p. v. (adal-rik) *Alrik*, (udol-rik) *Ulrik*, n. p. v. dives sive potens prædiis agrisque avitis.

edel, adj. nobilis, i. e. ex prosapia nobili natus. Eadem ratio sermonis est inter *ethel*, bona avita et nobilis, quæ inter *god*, n. bona, et adj. præstans. Nulla apud Frisios nobilitas ex prosapia clara sine agris avitis. Nuptiæ autem inuuptæ nobilitatem hanc inquinabant, *ihel seud ethelinga — alsâ fir sare fri and ful boren were, and fon alderon to iungeron nena horongu nere*, Leg. Rust. § 21. Cum exercitus cruce signatorum militum, qui bellum inferebant Saracenis, scaterent meretricibus et nothis, Frisii, ut suum e legitimo matrimonio ortum probarent, patris nomen suo jungebant, ex. gr. *Auko Hwatse-son Hwatse* filius, Ang. *Watson*, hodie *Watses*. *Reoniza Huddedechter*, Huddi filia, F. *Reaunts Huddede-dr*, hodie abusive *Huddes*, Ang. *Hudson*. Si quis patris obscuri nomen

ETHEL.

appellare non potis erat inter convitia ei ingesta teterrimum erat *Nl. v. putensone*, Gal. *filz de putain*, F. *huorre-bern*, Ang.v. *whorre-cop*, (Ang.v. *cope*, future) Ang. *whoreson*.

Possessor prædiorum avitorum ex prosapia casta honorataque oriundus idem erat, qui nunc dicitur nobilis. Hæc est origo et natura nobilitatis vere Frisicæ. Rex homines obscuro loco natos creat nobiles, quasi generosum sanguinem in eorum venas transfundere eosque jussu suo veteri eaque luculenta prosapia natos reddere posset. Si nobilis bona avita perdebat e primatu in secundum ordinem (B. L. *frilingorum*) descendebat, et inde est quod inter communis sortis homines tot nobilium familiarum posterii latent, quibus nulla prosapiæ claritas præter nomen patronymicum restat. Ideo lex Emsigana vocat nobilitatem rem valde instabilem, *diu edelheit is een thing der sere unstedich is*. *Richt. Rechtsq.* 234. 1. Nobilitas contra, quæ pendet a regis decreto, datur et durat omnibus bonis orba. Antiqui nobiles erant *pares regni* et potentia cupiditatem apud regem coercebant, qui idcirco usque paratus erat ad creandos suæ constructionis nobiles; homines novos, quibus innatum est, avide fabricatoris sui mandata exsequi.

Igitur tria sunt insignia, quæ notam apponunt nobilitati Frisicæ; primo possessio agrorum eaque amplissima (Ang. *No upetarts!*); tandem successio e justo matrimonio natorum nullo notho interrupta. Ex his insignibus licentiam ignorantia, pigritia, ebrietatis, meretricii, ut multi posterii, nequaquam petebant; contra quantum cæteris civibus claritate generis præstabat, tantum studiis belli et pacis eis anteeclere se obligatos credebant. (Gal. *No-blese oblige*.) Eorum fortia facta narrat historia. Tyrannidem petebant ense implacabili: fœdus conjuratorum nobilium contra regem Hispaniæ, cujus maxima pars erant Frisii nobiles, nihil aliud spectabat quam pugnantem animam dare pro libertate patriæ. Haud minus tamen literarum et scientiarum studia quam belli colebant. Galli dicebant *L'epée annoblit*; illi addebant *et la plume aussi*. Nulli fere seculis XVI° et XVII°,

Halbertsma's neiging tot het encyclopedische kon sommige critici wel en andere niet bekoren. Deze uitweiding over edel gaat nog door tot in kolom 940.

Hollandsche etymologisten [...] te voorzien' (Halbertsma 1829:iv). Halbertsma zat er met zijn eigen etymologieën overigens ook wel eens naast. Jongsmâ (1933:96) en Buma (1969:105) geven daar voorbeelden van. Volgens Kern (1874:82) was Halbertsma lang niet altijd 'door-drongen van 't gewicht der door Grimm op eene vaste rots gestichte historische taalvergelijking'. Buitenrust Hetteema (1888:iii) sluit zich

daarbij aan. Dibbets (1990:246-256) besteedt ruim aandacht aan Halbertsma als etymoloog. Hij is van mening dat het etymologisch werk van Halbertsma over het algemeen 'geen aanleiding [geeft] tot de negatieve generale uitspraak van Symons (1885:259): "Leider was und blieb das etymologisieren seine lust, und es lässt sich nicht leugnen, dass Halbertsma sich auf diesem schlüpferigen boden nicht zu festen methode erhoben hat"' (Dibbets 1990:256).⁴ Dibbets haalt liever Buma (1969:105) aan, die zegt dat Halbertsma 'Oer 't algemien [...] op ôfliedkundich mêd net [= Ned. niet] sokke nuvere bûtensprongen makke [hat] as syn 19de-ieuske Hollânske fakgenoaten' (zie ook Brouwer 1941:23).

Het *Lexicon* is niet alfabetisch ingericht. Eerst wordt een grondwoord gegeven en daarna afleidingen en samenstellingen die met dat woord gevormd zijn. Het spreekt vanzelf dat Halbertsma's manier van ordenen de toegankelijkheid van het woordenboek niet ten goede komt. Zonder het register dat Tjalling Halbertsma op het woordenboek gemaakt heeft, zou het soms volkomen onmogelijk zijn om iets in het *Lexicon* te vinden. Voor een deel komt dat omdat Halbertsma niet altijd even systematisch te werk is gegaan.

Halbertsma was een man met een veelzijdige belangstelling. Van professie was hij predikant, maar hij had ook een levendige interesse voor onderwerpen als: oudheidkunde, Middelnederlands, Oudhoogduits, Scandinavische talen, economie, politiek, (kerk)geschiedenis en natuurlijk Friesland en de Friese taal. In het *Lexicon* vinden we regelmatig bewijzen van zijn brede belangstelling terug: 'Met zijn veelzijdigheid moest het een woordeboek worden als weinigen konden geven: een groot-breed lexicon van al de friese tongvallen, oudere en jongere; met historiese, ethnografiese, maatschappelijke, mythologiese, kultuurhistoriese biezonderheden toegelicht' (Buitenrust Hettema 1905:568). Siebs (1897:552) is niet erg tevreden met de brede en ingewikkelde opzet van het *Lexicon*: 'Eine grosse fülle friesischen und vergleichenden materials ist darin [= het *Lexicon* AD] zusammengestellt, leider kritiklos: alte, neue und erfundene sprachformen, sicheres und mögliches und unmögliches ist zu einem kaum entwirrbaren ganzen vereint'. Jongasma (1933:96-97) keurt Halbertsma's 'sterke neiging tot afdwalen' af. Halbertsma geeft volgens hem te vaak informatie die niet ter zake doet, of beter in een encyclopedie op haar plaats zou zijn. In plaats van daar kritiek op te hebben, kan men, vindt Brouwer (1941:24), juist beter dankbaar zijn voor wat Halbertsma er allemaal zomaar op toe geeft (zie ook Buma 1969:105-106).

Vanwege de fouten in het *Lexicon Frisicum*, de onsystematische werkwijze, de onvolledigheid en andere onvolkomenheden, meent Jongasma (1933:97) dat het ons niet al te zeer hoeft te spijten dat Halbertsma het *Lexicon* niet af heeft kunnen maken. Brouwer (1941:23) is echter van mening dat 'niemand en niets ons het ontbreken van Halbertsma's vervolgen op het eerste deel kan vergoeden'. Brouwer spreekt in de geest van Grimm, die in 1856 aan Halbertsma schrijft: 'Ihre landsleute wären

⁴ Dibbets citeert uit: B. Symons, 'Briefwechsel zwischen Jacob Grimm und J.H. Halbertsma'. *Zeitschrift für deutsche Philologie* 17, 257-292. De 'Briefwechsel' is ook los verschenen. Symons heet dan evenwel Sijmons en het in de tekst vermelde citaat staat op p. 3 als: 'Leider war und blieb das etymologisieren seine lust, und es lässt sich nicht leugnen, dass Halbertsma sich auf diesem schlüpfrigen boden nicht zur festen methode erhoben hat.'

undankbar, wenn sie nicht Ihr andenken getreu bewahren' (Sijmons 1885:27).

Het Friesch Woordenboek van Waling Dykstra e.a.⁵

Toen Halbertsma in februari 1869 stierf, had hij zijn bibliotheek en handschriften aan de provincie Friesland nagelaten met het verzoek om verder voor het woordenboekwerk zorg te dragen. Het zou tot juli 1879 duren voor Gedeputeerde Staten besloten om, na adviezen van G. Colmjon (1828-1884), destijds archivaris-bibliothecaris van Friesland, een volwaardig woordenboek van het Nieuwfries uit te geven. Het woordenboek zou geschreven worden volgens het model van het Nederlands-Franse woordenboek van J.F.J. Heremans.⁶ Halbertsma's lexicon en zijn handschriften zouden de basis zijn voor het nieuwe woordenboek,⁷ maar de voertaal daarvan zou het Nederlands in plaats van het Latijn zijn. Het Latijn zou nog wel worden gebruikt om een korte vertaling van de trefwoorden te geven. Er werd een commissie van toezicht ingesteld, die bestond uit: J. van Loon (1821-1903), gedeputeerde en voorzitter van het Frysk Selskip, dr.Tj. (J.) Halbertsma (1829-1894), hoogleraar te Groningen en zoon van Joast Halbertsma, en Mr. Ph. van Blom (1824-1910), statenlid en president van de rechtbank in Heerenveen. De eerste bewerker werd G. Colmjon, die eind 1884 stierf. Hij had toen het traject A tot J klaar. Gedeputeerde Staten wezen op 30 juli 1885 de schrijver en taalkenner Waling Dykstra (1821-1914) aan als zijn opvolger. Zes jaar later, april 1891, had die het woordenboek in manuscript klaar. Maar het bleek dat er geen eenheid in het werk zat. Dat kwam vooral omdat Colmjon Halbertsma's werkwijze gevolgd had en Dykstra wat vrijer te werk was gegaan. Eind 1891 besloten Provinciale Staten het werk voort te zetten volgens een nieuwe regeling. Om het woordenboekwerk op een hoger peil te brengen en ook wegens het Latijn, dat gebruikt zou worden bij de vertalingen, werd in 1892 de taalkundige Foeke Buitenrust Hetteema (1862-1922) erbij gehaald om mede de laatste hand aan het woordenboek te leggen. Men stond wel enigszins wantrouwend tegenover Hetteema, aangezien hij, als medestander van Kollewijn, de spellinghervormer van het Nederlands, als te modern werd beschouwd. Vooral met Van Blom zou Hetteema op een aantal punten ernstig van mening verschillen.

Met hulp van Hetteema werd een net van correspondenten opgezet, die bijzondere vormen en woorden uit hun eigen dialect of streek doorgaven. Voor het verwerken van het nieuwe materiaal werd S.K. Feitsma (1850-1918) aangesteld, die later ook corrector zou worden. In elk geval zouden de, nogal afwijkende, dialecten van Hindeloopen, Molkwerum, Terschelling, Schiermonnikoog en Wierum in het woordenboek worden opgenomen, maar dat is niet altijd even goed gedaan en er is niet gestreefd naar volledigheid.

Hetteema had nogal wat bezwaren tegen het werk zoals hij het aantrof. Het was volgens hem niet systematisch genoeg en hij achtte de spelling

5 Deze paragraaf is voor een belangrijk deel gebaseerd op Dykstra (1949), Miedema (1961) en Poortinga (1971).

6 J.F.J. Heremans, *Nederlandsch-Fransch Woordenboek* (Henri Bogaerts, 's-Hertogenbosch / J.P. van Dieren et Comp., Antwerpen 1869; heruitgave: W. Rogghé, Gent 1871).

7 Als aandenken daaraan heeft het *Friesch Woordenboek* tussen haakjes als ondertitel: *Lexicon Frisicum*.

---

die in het woordenboek gebruikt werd niet geschikt om de uitspraak aan te geven. Daarom pleitte hij, met het oog op niet-Friese gebruikers, voor het apart aangeven van de uitspraak. Uiteindelijk is eigenlijk alleen de uitspraak van de zogenaamde brekingsgevallen (bijv. sg. *beam* [bI. m] versus plur. *beammen* [bjEm n]) in het woordenboek aangegeven, maar ook weer niet overal.

Hettema was vooral slecht te spreken over de wijze van verwerken van de citaten uit het werk van Friese schrijvers in het woordenboek. De citaten werden niet alleen omgezet in de geldende spelling, maar ook nogal eens bewerkt. Het was echter te laat om daar nog wat aan te veranderen. Hettema was een groot voorstander van het geven van zoveel mogelijk citaten, omdat volgens hem de betekenissen van de woorden beter aangegeven konden worden door te laten zien hoe die gebruikt werden dan door korte vertalingen.

Hettema was verder van mening dat het woordenboek het Fries moest geven zoals het, op schrift, maar vooral ook mondeling, in levend gebruik was, en niet alleen het Fries zoals het gebruikt zou moeten worden. Dat daardoor interferenties uit het Nederlands in het woordenboek zouden komen, achtte hij niet erg. Hettema werd in zijn opvatting dat het woordenboek een precies en eerlijk beeld van het Fries moest geven, gesteund door germanisten aan binnen- en buitenlandse universiteiten. Een precies en eerlijk beeld van woorden en uitdrukkingen op het gebied van de sexualia geeft het woordenboek in ieder geval niet. De commissie van toezicht liet daar steeds minder van passeren. 'Zelfs spreekwoorden ontsnapten niet altijd aan de censuur der fatsoenlijkheid en bescheidenheid', schrijft Feitsma (1905:13).

Al gauw maakte Hettema ook bezwaar tegen het geven van vertalingen in het Latijn en in de moderne talen; alleen het Nederlands was wel genoeg volgens hem. Bovendien vond hij het Latijn niet geschikt om te gebruiken bij het vertalen van levende volkstaal. De commissie van toezicht was het aanvankelijk niet met hem eens, maar in het uiteindelijke woordenboek zijn verreweg de meeste vertalingen in het Nederlands.

Van Blom en Hettema hadden vooral ernstig verschil van mening over het aantal citaten dat opgenomen moest worden en over welk Fries beschreven zou worden. Hettema wilde het liefst zoveel mogelijk citaten, terwijl Van Blom, die het Fries zag als een naar verhouding arme taal, juist vond dat wel volstaan kon worden met een minimum aan citaten. Hettema wilde in het woordenboek het levende Fries geven. Van Blom, daarentegen, wilde alleen maar het zogenaamde echte Fries opnemen en wat hij 'patois' noemde zoveel mogelijk weren.

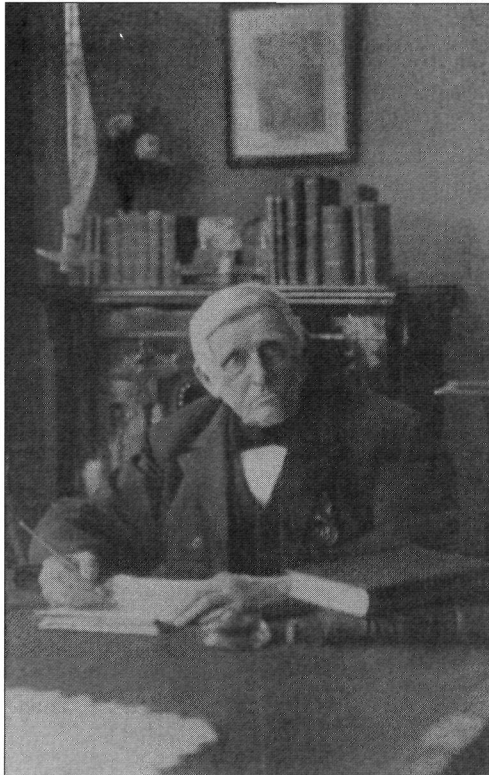
In 1896 werd begonnen met de publicatie, in afleveringen, van het woordenboek. Toen konden ook buitenstaanders hun oordeel geven over het werk. Van de besprekers Siebs (1897), Van Helten (1898) en Gallée (1897) kreeg Hettema op sommige van zijn strijdpunten met Van Blom gelijk. Alle drie hebben ze kritiek op de voor niet-Friezen ondoorzichtige spelling, die verhelderd had moeten worden door een fonetische transcriptie. Siebs klaagde over de onsystematische opzet van

---

het woordenboek: de vertalingen van de lemmata werden steeds weer in een andere taal gegeven; de wijze van citeren was niet altijd gelijk en niet alle Friese zegswijzen en uitdrukkingen waren in het Nederlands vertaald. Van Helten zag het woordenboek als een verzameling Friese woorden en uitdrukkingen in de geijkte Friese schrijftaal en in de dialecten, met te weinig aandacht voor een wetenschappelijke beschrijving van het nog bestaande taalmateriaal.

Niettegenstaande de steun van wetenschappelijke kant voor Hetteema, ging de strijd tussen hem en Van Blom gewoon door. Nadat Van Blom zijn positie in de commissie van toezicht had versterkt, stuurden Gedeputeerde Staten Hetteema en Dykstra een nieuwe regeling van het werk toe. Hetteema kon het daar niet mee eens zijn en in 1899 stapte hij op. Het woordenboekwerk werd door Dykstra en Feitsma voortgezet volgens de wensen van Van Blom. In 1905 kreeg Feitsma ook ontslag. Zowel Buitenrust Hetteema (1900) als Feitsma (1905) heeft later zijn ontevredenheid over de gang van zaken bij het *Friesch Woordenboek* naar buiten gebracht.

Het eerste deel (A-H) kwam uit in 1900, op naam van Dykstra, maar zonder twijfel sterk verbeterd door de medewerking van Hetteema. Dat was ook de mening van J.J. Hof (1872-1958). In een recensie uit 1911,⁸ geschreven bij het verschijnen van het derde en laatste deel van het woordenboek, stelde hij vast dat er in de buurt van de H een 'knik'

Waling Dykstra (1821-1914), gefotografeerd ter gelegenheid van zijn negentigste verjaardag. Uit het bijblad van *Sljucht en Rjucht* van 12 augustus 1911.

8 Hof heeft over het *Friesch Woordenboek* geschreven in het *Nieuwsblad van Friesland* (28.6, en 8, 19, 22 en 26.7.1911). De belangrijkste gedeelten daaruit zijn weergegeven in Hof (1941).

---

in het woordenboek zat. Hof had Hettema hoog als lexicograaf en meende dat hij nooit bij het woordenboek weg had moeten gaan. Hof kwam in zijn recensie ook op de onsystematische en inconsequente bewerking in het woordenboek. Hij verwonderde zich er vooral, en terecht, over dat er zo weinig opgenomen was van de woorden die hij geleverd had voor de *Nalezing*, een supplement op het hele woordenboek.

Lexicografie bij de Fryske Akademy⁹

De onvolledigheid van het *Friesch Woordenboek* was meer mensen opgevallen. Sommigen probeerden daar wat aan te doen door het geven van lijsten met aanvullingen. Een van hen was Veendorp (1919), die met het voorstel kwam om al het niet beschreven taalmateriaal te verzamelen voor een uitgebreider woordenboek. Het liefst wilde Veendorp een Fries woordenboek laten samenstellen dat er ongeveer zoals het *Woordenboek der Nederlandse Taal* uit zou moeten zien. In 1937 bracht P. Sipma, lector Fries aan de universiteit van Groningen, het idee voor een nieuw Fries woordenboek weer naar voren. Uiteindelijk zou dat mede leiden tot de oprichting van de Fryske Akademy in 1938, met Sipma als voorzitter. Geen wonder dus dat dadelijk al op de openingsdag van de Fryske Akademy de lexicografische taken van de nieuwe stichting besproken werden.

Het Wurdboek fan de Fryske Taal/Woordenboek der Friese Taal

Eind 1938 kwam Sipma met een verder uitgewerkt lexicografisch plan, dat vooral inhield het opzetten van een grote alfabetisch ingerichte cartotheek, ook wel (woordenboek)apparaat genoemd. In deze cartotheek zou zo volledig als maar mogelijk was, alle Fries, inclusief de dialecten, van nu en eerder (in de praktijk vanaf 1800) vastgelegd moeten worden. In elk geval moest het materiaal uit bestaande woordenboeken, studies, verzamelingen, enz. in de cartotheek opgenomen worden. Verder zou aandacht gegeven moeten worden aan vaktalen van verschillende ambachtslieden, dialectwoorden, spreekwoorden en zegswijzen. Het plan was zo ambitieus, dat het niet anders dan met hulp van vrijwilligers uitgevoerd kon worden, die zich bij het exciperen van teksten vooral toelegden op het optekenen van woorden die niet in het *Friesch Woordenboek* stonden. Er werd in 1939 wel een lexicografische commissie ingesteld, maar het bleef onduidelijk wat voor soort woordenboek er op grond van de cartotheek geschreven zou worden. De cartotheek, voorzover die klaar was, werd wel gebruikt bij het schrijven van een kleiner woordenboekje, het *Lyts Frysk Wirdboek* (deel I Fries-Nederlands), dat in 1944 uitkwam (zie verder hieronder).

In 1950 werd een adviescommissie voor het woordenboek ingesteld en toen kwam er wat meer schot in de zaak. Er werden weer vrijwilligers opgeroepen om de verzameling van 125.000 fiches in de cartotheek uit te breiden. Als een soort van vingeroefening werd ondertussen

---

⁹ Deze paragraaf is vooral gebaseerd op het uitgebreide overzicht van de lexicografie bij de FA door Van der Veen (1988). Detailinformatie over inhoud en opbouw van de woordenboekartikels van het *WFT* is te vinden in de gebruiksaanwijzing in deel 1.

gewerkt aan een Fries-Nederlands/Nederlands-Fries handwoordenboek (zie verder hieronder).

In 1954 had een woordenboekcommissie zich gebogen over de opbouw van de cartotheek. De commissie kwam tot de conclusie dat op grond van de 300.000 kaartjes die tot dan toe verzameld waren, geen wetenschappelijk woordenboek geschreven kon worden. Kritiekpunten waren onder meer dat er in de cartotheek te weinig materiaal zat van woorden die al in het Friesch *Woordenboek* stonden, en dat de excerpeurs te weinig aandacht besteed hadden aan de functiewoorden. De commissie adviseerde om een tweede cartotheek te realiseren, waar stukken tekst integraal in opgenomen moesten worden. Met hulp van vrijwilligers werd in de jaren 1956 tot en met 1958 de tweede cartotheek opgebouwd, die de naam van *trochsneedapparaat* (doorsneeapparaat) kreeg. Daar zaten toen alle woorden in uit een selectie van 4875 pagina's tekst uit de periode 1800-1950. De oude cartotheek, in de wandeling het 'âlde apparaat' genoemd, werd telkens nog bijgewerkt.

Eind 1958 werden de contouren van het woordenboek wat beter zichtbaar. Er werd toen gedacht aan een niet-normatief woordenboek van het Fries vanaf 1800, met ongeveer de grootte van een Van Dale. Sipma, inmiddels geen FA-voorzitter meer, was van mening dat de voertaal van het woordenboek het Fries moest zijn en daarmee gooide hij de knuppel in het hoenderhok. In de woordenboekcommissie kon men het niet eens worden over de voertaalkwestie. Sommige leden kozen om wetenschappelijke en ideologische redenen voor het Fries. De lexicografen in de commissie waren voor het Nederlands als voertaal, met als argumenten dat daardoor beknopter gewerkt kon worden en dat door het Nederlands het woordenboek beter toegankelijk zou zijn voor niet-Friestaligen. Uiteindelijk legde het bestuur van de Fryske Akademy de beslissing in handen van wetenschappelijk directeur prof. dr. J.H. Brouwer. Die koos om redenen van praktische bruikbaarheid voor mensen in en buiten Friesland, en ook vanwege de mogelijkheden om subsidie te krijgen, voor het Nederlands als voertaal. Het bestuur nam die keuze over. Het laatste woord over de voertaal van het woordenboek was echter nog niet gezegd.

In 1960 had de redactie in *Oanwizingen by it skriuwen fan it GFW* (Great Frysk Wurdboek)¹⁰ regels opgesteld waar men zich bij het redigeren aan moest houden. Toen kon, eindelijk, het schrijven beginnen. Het

hynstetysker, s.

Hja wist de nochten fan it bloed,
Hja wie sa frij, sa feardich.
De hynstetyskers laken lûd;
Dy is de sûnda weardich!

M. Sikkema, Swart en Wyt (1946) :68.

s.j. hynstegiselder.

¹⁰ Dat was de werktitel voor wat later het *Wurdboek fan de Fryske Taal* (WFT) zou worden.

---

tempo lag echter al gauw niet zo hoog meer, o.a. doordat de redactie zich ook met andere zaken dan woordenboekschrijven bezig moest houden. De oude cartotheek werd nog wel steeds bijgewerkt.

In de jaren zeventig werd de personele situatie, door financiële steun van de overheid, aanmerkelijk beter. In 1977 waren er zes redacteuren, die volgens de in 1974 bijgestelde handleiding het woordenboek redigeerden. Doordat er steeds meer bronnen geëxcerpeerd waren, moesten de eerdere concept-woordenboekartikels regelmatig aangevuld worden. Het bleek ook dat er te weinig eenheid in het werk van de verschillende redacteuren zat. Een andere belemmering voor de publicatie van het eerste deel van het *WFT* was de in 1976 aangekondigde spellingwijziging, die inging in 1980. Voor de redactie betekende dat dat veel lemmata in het woordenboek herspeld en verplaatst moesten worden.

In 1982 bracht dr. L.G. Jansma, wetenschappelijk directeur van de FA, op grond van wetenschappelijke en ideologische argumenten, de voertaalkwestie weer naar voren. Dat veroorzaakte veel opschudding binnen en buiten de FA. Het grootste deel van de toen zittende woordenboekredactie was, om praktische redenen, tegen een eentalig *WFT*. Het zou alleen maar langer duren voor het *WFT* gepubliceerd zou kunnen worden en het project zou er veel te duur van worden. Een meerderheid van het FA-hoofdbestuur steunde echter Jansma, en in januari 1983 werd besloten om de voertaal van het *WFT* te veranderen. Maar de minister van Onderwijs en Wetenschappen stak daar een stokje voor. Het bestuur legde zich bij het besluit van de minister neer en toen stond niets meer publicatie van het *WFT* in de weg.

Eind 1984 verscheen het eerste deel van het *WFT*, waar o.a. in te lezen was dat er nog een 15 à 16 delen zouden volgen. Later bleek dat die schatting te laag was; er wordt nu gedacht aan 22 delen. Vergeleken met de oorspronkelijk geraamde grootte van ongeveer een Van Dale, is het project in de loop van de jaren dus aanmerkelijk ambitieuzer van opzet geworden.

Het *WFT* zoals het ten slotte geworden is, kan omschreven worden als: een wetenschappelijk, alfabetisch, in het Nederlands verklarend, historisch woordenboek, dat het Fries van de periode 1800-1975 beschrijft. Door de keuze voor het Nederlands als voertaal heeft het woordenboek een hybridisch karakter gekregen. Aan de ene kant is het een verklarend woordenboek, doordat er omschrijvende definities gebruikt worden, en aan de andere kant is het een vertaalwoordenboek, doordat er vaak wordt volstaan met een vertaling. Dat laatste is vooral het geval bij samengestelde woorden. Sommige van de jongste generatie redacteuren hebben meer en meer de neiging betekenisomschrijvingen te geven waar volgens de 'Aanwijzingen voor het gebruik' (*WFT* deel I, p. xxv) een korte vertaling had kunnen volstaan.

Door de recensenten is het *WFT* over het algemeen gunstig ontvangen. Er is nogal eens commentaar op het etymologische deel van de artikels, omdat dat meestal slechts bestaat uit verwijzingen naar andere talen (zie bijvoorbeeld Niebaum (1986:129), Tiersma (1986:282),

---

Heestermans (1988:80) en Århammar (1990:2027). Tiersma (1986:280, 283) is van mening dat er wat meer aandacht had kunnen zijn voor de gebruiker buiten Nederland. Hij vindt het minder gelukkig dat bij de betekenisomschrijvingen of de vertalingen de Engelse equivalenten niet gegeven worden. Verder meent hij dat er voor de buitenlandse gebruiker te veel kennis van de fonologie en de spelling van het Fries voorondersteld wordt, waardoor hij het te vaak zonder uitspraak-informatie moet stellen.

Andere woordenboeken en -lijsten van de FA

Het eerste woordenboek dat bij de FA uitkwam was het *Ljts Frysk Wirdboek* (LFW) (deel I Fries-Nederlands) (1944), dat de vermeerderde tweede druk is van het *Ljts Frysk Wirdboek* van Wumkes en De Vries uit 1934. Het LFW van 1944 is ook het eerste woordenboek waar de cartotheek van de FA voor gebruikt is. Beide drukken van het LFW zijn zeer eenvoudig van opzet.

In 1952 kwam een Nederlands-Fries woordenboek uit, dat echter niet het tweede deel van het LFW is, maar het tweede deel van een nieuw *Frysk Wirdboek*. Pas in 1956 kwam het eerste deel, Fries-Nederlands, uit. Bij het schrijven van beide woordenboeken is gebruik gemaakt van de FA-cartotheek. Het woordenboek van 1956 wordt in het voorwoord zelfs gepresenteerd als de sleutel op het woordenboekapparaat en als basis voor het *Great Frysk Wirdboek*, dat daar in de toekomst uit samengesteld moet worden. In 1971 zijn beide delen opnieuw uitgebracht, ditmaal samen in één band.

De FA kwam in 1984 met het *Frysk Wirdboek*, deel I (Fries-Nederlands), volgens het voorwoord het vervolg op het woordenboek 1956, dat bij het schrijven van het nieuwe woordenboek ook weer gebruikt is. Verder is gebruik gemaakt van de oude cartotheek, toen een 500.000 kaartjes groot, en bovendien van de manuscripten van het WFT voorzover die voorhanden waren. Aan het verschil in detail waar het gaat om de semantische indeling van de lemmata, kan men duidelijk merken waar WFT-manuscripten van waren en waar niet van. Het hybridische karakter van het WFT vindt men ook in dit woordenboek terug: er wordt vaak een omschrijving gegeven waar men met een vertaling toe had gekund. Nieuw in vergelijking met 1956 is het geven van uitspraak-informatie. Zeer opvallend vergeleken met de eerdere handwoordenboeken is de grote vrijmoedigheid wat betreft het geven van woorden uit de taboesfeer, vooral van die op het gebied van het seksuele (Scholten 1985).

Deel II van het *Frysk Wirdboek* (Nederlands-Fries) kwam uit in 1985. Dit woordenboek mag niet beschouwd worden als een verbeterde en uitgebreide versie van dat uit 1952, aangezien er met behulp van enkele Nederlandse woordenboeken een geheel nieuwe macrostructuur is vastgesteld. Het woordenboek van 1985 is puur bedoeld als vertaalwoordenboek, maar voldoet als zodanig niet helemaal, omdat er te weinig synoniemen in gegeven worden (De Haan 1986).

Dykstra en Reitsma brachten in 1987 het *Omkearwurdboek fan de Fryske Taal*

uit. Het *Omkearwurdbok* geeft een retrograde overzicht van alle lemmata uit het woordenboek van 1984. Dykstra, Reitsma en Visser lieten in 1992 een tweede druk verschijnen, waarin ook lemmata uit het *WFT* zijn opgenomen.

Door de 'Wurkgroep Fryske wurden en útdrukkingen', waar ook de FA bij betrokken was, is onder de titel *Lytse oanrikkemandaasje* (1980) een Nederlands-Friese woordenlijst van ambtelijke woorden samengesteld. Het boekwerkje wil een aanvulling zijn op de handwoordenboeken van de FA. Als een soort vervolg op de *Lytse oanrikkemandaasje* kan beschouwd worden de Nederlands-Friese *Wurdist foar it offisjele ferkear*, die in 1986 door de FA gepubliceerd is (een verbeterde en aangevulde druk kwam uit in 1989).

Uiteraard kunnen handwoordenboeken relatief weinig ruimte geven aan vreemde, uit een andere taal overgenomen, woorden. Voor de juiste spelling van zulke woorden kan men dus niet altijd bij de woordenboeken terecht. Bovendien was er geen duidelijke regeling voor het spellen van vreemde woorden. Er was daarom behoefte aan een hulpmiddel. Meerburg kwam in 1952 met een tweetalige *List fan frjemde wurden*. Met de nieuwe provinciale regeling voor het spellen van vreemde woorden van 1982, kwam de lijst uit 1952 te vervallen. Er bleef evenwel onduidelijkheid (ook in de FA-woordenboeken). De *Nije list fan frjemde wurden* (Oosterhaven 1993) was wat dat betreft zeker niet overbodig. Het gaat hier trouwens niet om een door de provincie vastgestelde lijst.

Tegenwoordig wordt bij de FA nog gewerkt aan twee handwoordenboekprojecten. Het eerste is een eentalig Fries woordenboek. Dat woordenboek zal het eerste zijn dat op een wetenschappelijk verantwoorde wijze de lemmata in het Fries zal omschrijven. In het nieuwe eentalige woordenboek wordt het 20ste-eeuwse Fries beschreven. Als bronnen worden het *WFT* en het FA-computercorpus¹¹ 20ste-eeuwse teksten gebruikt.

Het tweede project dat nog loopt is het Fries-Engels woordenboek. Dykstra (1989) maakt duidelijk dat geprobeerd wordt om met het Fries-Engels woordenboek zowel de passieve als de actieve gebruiker te gerieven. Met andere woorden: er wordt naar gestreefd om het woordenboek zowel voor Engels- als Friestaligen bruikbaar te maken. Het Fries-Engels woordenboek beperkt zich tot het 20ste-eeuwse Fries. Bij het schrijven wordt gebruik gemaakt van het *WFT*, het computercorpus 20ste-eeuwse teksten, en de conceptteksten van het Fries-Fries woordenboek.

Lexicografie buiten de Fryske Akademy

Het eerste Nederlands-Friese woordenboek kwam uit in 1918. Het was van de hand van Wumkes en De Vries. De schrijvers zeiden in het voorwoord dat zij, als leken, geen wetenschappelijke pretenties hadden met hun woordenboek. Hun belangrijkste doel was om een bruikbaar hulpmiddel te geven aan iedereen die zich bezighield met het produceren van geschreven Fries. Wumkes en De Vries hebben dus het eerste actieve

¹¹ Voor een beschrijving van het 20ste-eeuwse corpus zie Dykstra en Reitsma (1993).

---

woordenboek van het Fries geschreven, het eerste woordenboek dat zich richt op het produceren van Friese teksten, in plaats van op het begrijpen daarvan. Als zodanig kan het woordenboek 1918 beschouwd worden als een belangrijke stap vooruit in de Friese lexicografie.

Dezelfde auteurs brachten in 1934 het Fries-Nederlandse *Lyts Frysk Wirdboek* uit. Dit woordenboekje is zeer eenvoudig van opzet en moet gezien worden als een soort van schoolwoordenboekje, te gebruiken voor les en leergang.

Het zou tot 1991 duren voor er een woordenboek uitkwam dat speciaal gemaakt is voor het gebruik op scholen. Het bijzondere van dit *Frysk Skoalwurdboek* (G. Vledder en T. de Jager-de Boer), is dat het het eerste woordenboek is dat het Fries als voertaal heeft. Jammer genoeg kan men aan bijna alles merken dat beide auteurs goedwillende amateurs zijn (Dykstra 1992).

Het *Skoalwurdboek* is uitgegeven bij de Algemeine Fryske Underrjocht Kommisje (AFUK). In het fonds van de AFUK vinden we nog meer lexicografische werken. Te beginnen bij het *Klein Fries Woordenboek* (1972) van H. Pebesma (eerder uitgegeven door Van Goor). Het woordenboekje is bij de AFUK herzien en vermeerderd door A. Zantema. D. Eisma gaf in 1989 onder de titel *Sa hat it sitten* een verzameling apologische spreekwoorden uit. In 1992 is het *Frysk Puzelwurdboek* van Douwe van der Meulen verschenen. Dat woordenboek is uiteraard bedoeld voor puzzelaars, maar doordat het veel synoniemen geeft en ook woorden ordent volgens rubrieken als vaartuigen, kleding en lichaamsdelen, is het *Puzelwurdboek* een welkome aanvulling op de handwoordenboeken van de FA.

Ten slotte noem ik hier nog de volgende werken. Het *Frisisk-Dansk Ordbog* van V. Tams Jørgensen (1968), in één band uitgebracht met het *Deensk-Frysk Wurdboek* van Teake Hoekema; het, bescheiden en minder betrouwbare, *Frisian-English Dictionary* van Raymond John Fisher (1986), dat in één band een Fries-Engels en een Engels-Fries deel heeft, en de spreekwoordenverzamelingen van Wybenga (1974) en Beintema (1983 en 1990).

Tot besluit

Het taalgebied in aanmerking genomen, is de lexicografische infrastructuur van het Fries zonder meer uitzonderlijk te noemen. Veel is daarbij te danken aan Joast Hiddes Halbertsma, die met zijn *Lexicon Frisicum* (1872) de basis legde. Het werk van Halbertsma diende als uitgangspunt voor het *Friesch Woordenboek* (1900-1911), dat op zijn beurt aanleiding gaf tot het schrijven van het *Wurdboek fan de Fryske Taal/Woordenboek der Friese Taal* (1984-...). Momenteel is bij de FA een Middelfries woordenboek in voorbereiding, en het is de bedoeling dat er ook nog een Oudfries woordenboek komt. Wanneer die beide laatste woordenboeken er zijn, zal eindelijk Halbertsma's ideaal, het beschrijven van het Fries van alle tijden, een feit zijn.

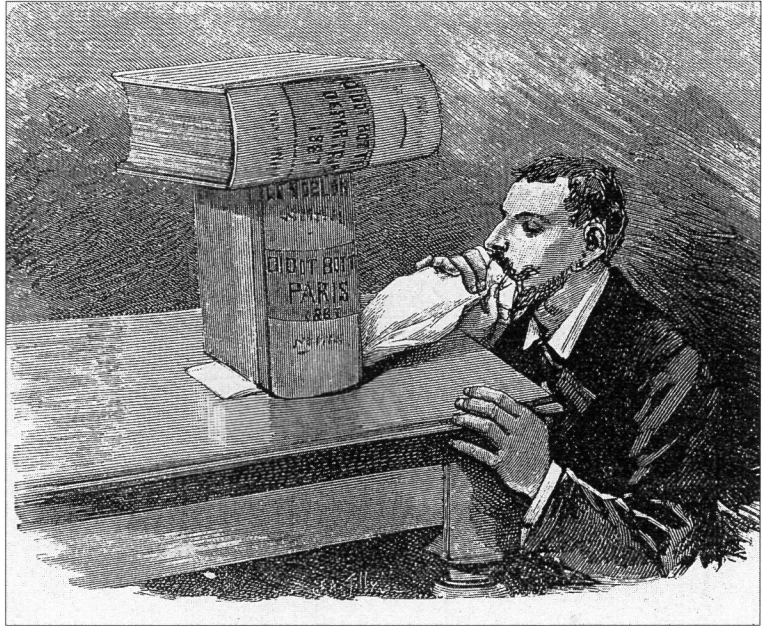
Literatuur

- Århammar, Nils (1990). 'Friesische Lexikographie', in: Franz Josef Hausmann et al eds. *Wörterbücher/Dictionaries/Dictionnaires. Ein internationales Handbuch zur Lexikographie/An International Encyclopedia of Lexicography/Encyclopédie internationale de lexicographie*. Berlin, New York, Zweiter Teilband/Second Volume/Tome Second, pp. 2022-2036.
- Beintema, T. (1983). *Wiere wurden. Sprekwurden en Sei-siswizen*, Boalsert.
- Beintema, T. (1990). *Moai sa Sikke. Goed zo Sicco*. Frysk sprekwurdeboek mei Nederlânske oersetting, ferklearring of taljochting, Drachten/Ljouwert.
- Breuker, Ph. H. (1981). 'Halbertsma syn motto "De taal is de ziel der natie"', in: *Ut de Smidte fan de Fryske Akademy*, 15, maart 1981, p. 16.
- Brouwer, J.H. (1941). *Joost Hiddes Halbertsma. Fries taalkundige (1789-1869)*. Rede uitgesproken bij de aanvaarding van het hoogleraarsambt aan de rijksuniversiteit te Groningen op 18 oktober 1941, Assen.
- Buitenrust Hetteema, F. (1888). *Bijdragen tot het Oudfriesch Woordenboek*, [diss.] Leiden.
- Buitenrust Hetteema, F. (1900). 'De bewerking van het Fries Woordenboek', in: *Museum. Maandblad voor Philologie en Geschiedenis*, 7, 1899, febr. 1900, pp. 373-377.
- Buitenrust Hetteema, F. (1905). 'Twee Friezen (Gysbert Japiks. J.H. Halbertsma)', in: *Groot Nederland. Letterkundig maandschrift voor den Nederlandschen stam*, II, pp. 529-570.
- Burna, W.J. (1969). 'Dr. J.H. Halbertsma as wurdboekman', in: *Joost Hiddes Halbertsma, 1789-1869. Brekker en bouwer*, Drachten, pp. 102-111.
- Buwalda, H.S., G. Meerburg, en Y. Poortinga (1952-1956). *Frysk Wurdboek, Nederlânsk-Frysk (1952), Frysk-Nederlânsk (1956)*, Bolswert. (2de druk in één band, Fryske Akademy 1971).
- Dibbets, G.R.W. (1990). 'Etymologie en filologie', in: A. Moerdijk, e.a. (eds) *Honderd jaar etymologisch woordenboek van het Nederlands*, 's-Gravenhage, pp. 237-260.
- Dijkstra, Waling, e.a. (1900-1911). *Friesch Woordenboek (Lexicon Frisicum)*. Deel I, A-H (1900); Deel II, I-P (1903); Deel III, R-W en Nalezing (1911), Leeuwarden. Reprint 1971: (*Varia Frisica VIII*), Leeuwarden/Amsterdam.
- Dykstra, Anne (1989). 'Nei in Frysk/Ingelsk wurdboek', in: *It Beaken*, II, 3, pp. 135-155.
- Dykstra, Anne (1992). 'Wurdboekskriuwen is net samar wat', in: *Tydskrift foar Fryske Taalkunde*, 7, 1, pp. 18-22.
- Dykstra, Anne (1994). 'J.H. Halbertsma, J. Grimm en Matthias de Vries over sexualia in het woordenboek', hierboven herdrukt (oorspronkelijk gepubliceerd in: *Trefwoord*, 7, pp. 47-49).
- Dykstra, A. en J. Reitsma (1987). *Omkearwurdboek fan de Fryske Taal*, Ljouwert.
- Dykstra, Anne en Jogchum Reitsma (1993). 'De struktuer en de

- ynhâld fan 'e Taaldatabank fan it Frysk', in: *It Beaken*, 55, 2, pp. 55-82.
- Dykstra, A., J. Reitsma en W. Visser (1992). *Omkearwurdboek fan de Fryske Taal*, (2de, vermeerderde, druk) Ljouwert.
  - Dykstra, J.W. (1949). *Waling Dykstra syn libben en syn wurk*, Boalsert.
  - Eekhoff, W. (1873). 'Aanteekeningen bij het leven van Halbertsma', in: *De Vrije Fries*, xii, pp. 51-81.
  - Eisma, D. (1989). *Sa hat it sitten... Sei-siswizen yn it Frysk*, Ljouwert.
  - Epkema, E. (1824). *Woordenboek op de gedichten en verdere geschriften van Gijsbert Japicx*, Leeuwarden.
  - Essen, A.J. van (1983). *E. Kruisinga. A Chapter in the History of Linguistics in The Netherlands*, Leiden.
  - Feitsma, S.K. (1905). *Een kijkje binnen de werkplaats van het Friesch Woordenboek*, Kampen.
  - Fisher, Raymond John (1986). *Frisian-English [+ English-Frisian] Dictionary*, Denver/Colorado.
  - Friesch Woordenboek → Dijkstra e.a. 1900-1911.
  - Frysk Wurdboek → Buwalda/Meerburg/Poortinga 1952/1956, Visser 1985 en Zanema 1984.
  - Galama, E.G.A. (1965). *Everwinus Wassenbergh en de Friese Lexicografie*. Leiden.
  - Gallée, J.H. (1897). 'Frisica', in: *De Nederlandsche Spectator*, pp. 398-401.
  - Gosses, G. (1933). 'Ut 'e Wassenbergh-skoalle', in: *De Weitsrop Moanneskrift wijd oan de bifoarding fen Frysk Underjucht*, x/xi/xii, pp. 305-308.
  - Haan, R. de (1986). (Recensie van) 'Willem Visser, Frysk Wurdboek 2 nederlânsk-frysk [...]', in: *Tydskrift foar Fryske Taalkunde*, 2, 2, pp. 57-65.
  - Halbertsma, J.H. (1829). *Het geslacht der Van Haren's. Fragmenten*, Deventer.
  - Halbertsma, J.H. (1851). *Aanteekeningen op het vierde deel van den Spiegel Historiaal van Jacop van Maerlant*. Deventer.
  - Halbertsma, Justus [= J.H.] (1872). *Lexicon Frisicum. A -Feer*. Post auctoris mortem edidit et indices adiecit Tiallingius Halbertsma Justi filius, Deventer.
  - Heestermans, H. (1988). (Recensie van) 'K.F. van [der] Veen e.a., *Wurdboek fan de Fryske taal*', in: *Tijdschrift voor Nederlandse Taal- en Letterkunde*, 104, pp. 79-80.
  - Helten, W. van (1898). (Recensie van) 'Friesch Woordenboek, bewerkt door Waling Dijkstra en Dr. F. Buitenrust Hetteema, benevens Lijst van Friesche eigennamen, bewerkt door Johan Winkler [...]'. Afl. 1-7', in: *Museum. Maandblad voor Philologie en Geschiedenis*, 6, kolom 49-50.
  - Hoekema, Teake (1968). *Deensk-Frysk wurdboek. Mei in koarte Deenske foarmleare*, Groningen. [zie Jørgensen (1968)]
  - Hof, J.J. (1911) → Hof, J.J. (1941)
  - Hof, J.J. (1941). 'It Frysk wurdboek ré', in: *Fjirtich jier taelstriid. Tredde diel*, Dokkum, pp. 39-48.
  - Jongsma, P.A. (1933). *Dr. J.H. Halbertsma. Een bijdrage tot de kennis van zijn persoon, zijn denkbeelden en zijn arbeid*, [diss.] Sneek.
  - Jørgensen, V. Tams (1968). *Frisisk-Dansk ordbog. Med en kortfattat frisiske formlære*, Groningen. [zie Hoekema (1968)].

-
- Kern, H. (1874). (Recensie van) ‘Lexicon Frisicum. A-Feer. Composuit Justus Halbertsma, Hiddonis filius [...]’, in: *De Taal- en Letterbode*, V, 3, pp. 82-84.
  - Lytse oanrikkemandaasje (1980). *Lytse Oanrikkemandaasje. Wurdlist fan amtlike wurden (Nederlânsk-Frysk)*, Ljouwert.
  - Meerburg, G.A.G. (1952). *List fan frjemde wurden*, Leeuwarden.
  - Meulen, Douwe van der (1992). *Frysk Puzelwurdboek*, Ljouwert.
  - Miedema, H.T.J. (1961). *Paedwizers fan de Fryske filology*, [diss] Ljouwert/Leeuwarden.
  - Niebaum (1986). (Recensie van) ‘Wurdboek fan de Fryske Taal. Deel 1: a-behekest’, in: *It Beaken*, XLVIII, pp. 127-130.
  - Oanrikkemandaasje → Lytse oanrikkemandaasje (1980).
  - Omkearwurdboek → Dykstra en Reitsma 1987 en Dykstra, Reitsma en Visser 1992.
  - Oosterhaven, Beart (1993). *Nije List fan Frjemde Wurden*, Ljouwert.
  - Pebesma, H. (1972). *Van Goor’s Klein Fries woordenboek*, Den Haag. Tweede druk Ljouwert (AFUK) en Den Haag (Van Goor) (1976). Derde druk herzien en uitgebreid door A. Zantema, Ljouwert (AFUK) en Amsterdam/Brussel (Elsevier) (1980). Vierde druk idem (1982).
  - Piebenga, J. (1939). *Koarte Skiednis fan de Fryske Skriftekennisse*. Dokkum.
  - Poortinga, Y. (1971). ‘Inleiding’, in: Reprint van het *Friesch Woordenboek 1900-1911*. (Varia Frisica VIII), pp. 1-20.
  - Scholten, Koop C. (1985). (Recensie van) ‘Frysk Wurdboek I, frysk-nederlânsk. Hânwurdboek fan ‘e Fryske taal gearstald troch J.W. Zantema. Leeuwarden/Ljouwert (1984) [...]’, in: *Tydskrift foar Fryske Taalkunde*, 2, pp. 50-60.
  - Sterkenburg, P.G.J. van (1992). *Het Woordenboek der Nederlandsche Taal. Portret van een Taalmonument*, Sdu Uitgevers, Den Haag.
  - Siebs, Theodor (1897). (Recensie van) ‘Friesch Woordenboek, bewerkt door Waling Dijkstra en dr. F. Buitenrust Hetteema, benevens lijst van friesche eigennamen, bewerkt door Johan Winkler [...] Aflevering 1.’, in: *Zeitschrift für deutsche Philologie*, 29, Heft 4, pp. 552-557.
  - Sijmons, B. (1885). *Briefwechsel zwischen Jacob Grimm und J.H. Albertsma (sic)*. Aus Band XVII der *Zeitschrift für deutsche Philologie*. Halle a. S.
  - Sipma, P. en Y. Poortinga (1944). *Lytse Frysk Wirdboek. I. Frysk-Nederlânsk. Twadde printinge* [de titelpagina geeft 1944, door de oorsomstandigheden is het LFW in werkelijkheid pas in 1945 uitgekomen] [voor de eerste druk zie Wumkes en de Vries (1934)].
  - Sybrandy, S. (1969). ‘J.H. Halbertsma en it Latyn fan it Lexicon’, in: *Joast Hiddes Halbertsma, 1789-1869. Brekker en bouwer*, Drachten, pp. 135-142.
  - Tiersma, P.M. (1986). ‘Two New Frisian Dictionaries’, in: *Dictionaries. Journal of the Dictionary Society of North America*, 8, pp. 279-286.
  - Tollenaere, F. de (1981). ‘“De Tael is gantsch het Volk”’, in: *Ons Erfdeel. Algemeen-Nederlands tweemaandelijks cultureel tijdschrift*, 24, pp. 189-199.
  - Veen, K.F. van der (1988). ‘Leksikografy by de Fryske Akademy’, in: *It Beaken*, L, 3, pp. 175-194.
-

-
- Veen, K.F. e.a. (1984-...). *Wurdboek fan de Fryske Taal/Woordenboek der Friese Taal*, Ljouwert.
  - Veendorp, G.R. (1919). 'Friesch Woordenboek', in: *Swanneblommen. Tiidskrift for Fryske Tael- en Skiedkinde*, I, pp. 74-78.
  - Visser, W. (1985). *Frysk Wurdboek. Diel 2, Nederlânsk-Frysk*, Leeuwarden/Ljouwert. (Vierde, verbeterde druk in 1992).
  - Vledder, Geart en Tetty De Jager-de Boer (1991). *Frysk Skoalwurdboek. Taalstipe foar it basis- en fuortset ûnderwiis*, Ljouwert.
  - Wassenbergh, Ev. (1802). 'Idioticon Frisicum. of Woordenboek van Bijzonder in Friesland gebruikelijke Woorden, en Spreekwijzen', in: *Taal-kundige Bydragen tot den Frieschen Tongval. I. Stuk*, Leeuwarden, pp. 1-134.
  - *Wirdboek (Lyts Frysk) → Wumkes en de Vries 1934 en Sipma en Poortinga 1944.*
  - *Woordenboek (Nederlandsch-Friesch) → Wumkes en de Vries 1918.*
  - Wumkes, G.A. en A.[H.] de Vries (1918). *Nederlandsch-Friesch woordenboek*. Snits.
  - Wumkes, G.A. en A.H. de Vries (1934). *Lyts Frysk Wirdboek*, Boalsert.
  - *Wurdboek fan de Fryske Taal (WFT) → Van der Veen e.a. 1984-...*
  - *Wurdlist (1986). Wurdlist foar it offisjele ferkear. Taalburo Fryske Akademy, Ljouwert. (Tweede, verbeterde en aangevulde druk 1989).*
  - Wybenga, A.M. (1974). *Libbenswiisheit. In samling Fryske sprekwurden en sizwizen*, Ljouwert.
  - Zantema, J.W. (1984). *Frysk Wurdboek. Diel 1, Frysk-Nederlânsk*, Leeuwarden/Ljouwert. (Zevende, verbeterde druk in 1992).

De kracht van den adem

Als ge een papieren zak opblaast en hem daarna, door er een slag met de vlakke hand op te geven, laat barsten, om den welbekenden knal teweeg te brengen, hebt ge u dan wel eens afgevraagd, hoeveel kracht uw adem had? Gij weet, dat die kracht kan gemeten worden met een werktuig, dat *spirometer* heet, en dat wel op kermissen te zien is. Ik stel u voor, den spirometer eenvoudig door een papieren zak te vervangen.

De zak moet vrij lang, nauw, en van stevig papier zijn. Leg hem plat op de tafel, dicht aan den rand, met de opening naar u toe, zet er al meer en meer belasting op, en ge zult verbaasd staan over het gewicht, dat uw adem aldus kan opheffen.

Een paar zware woordenboeken òm te blazen, die van Kramers bijv., zal blijken slechts een spel voor u te zijn.

Tom Tit (Arthur Goot), *Natuurkunde in de Huiskamer*, uit het Fransch vertaald door D.H. Cocheret, 6de druk, Rotterdam (Nijgh & Van Ditmar) ca. 1914, p. 64-65. Een proefneming in het Trefwoord-laboratorium (met de dikke delen Kramers-Bonte) slaagde.

Bladvulling van Joop Engelsman uit Trefwoord 5 (1993), 43

Collin de Plancy: dictionnaires tussen duivel en God*

door Ed Schilders

Stel, je komt in de Hel. Hebben ze daar een bibliotheek? En zo ja, wat staat er dan in? Dante indachtig, in wiens systeem zondaren gestraft werden op een wijze die passend bij hun zonde werd geacht, lijkt het me aannemelijk dat de boekenliefhebber in de Hel geconfronteerd zal worden met een bibliotheek waar weinig tot niets van deugt. Boeken die hij graag zou lezen, zijn net uitgeleend, en boeken die hij wel kan lenen, blijken pagina's te missen of zelfs hele katernen, en als het romans betreft altijd de laatste twee of drie bladzijden. Verder is zijn pasje altijd net verlopen en krijg je voor elk geleend boek automatisch een boete als je het op tijd weer inlevert.

Voor liefhebbers van naslagwerken is er een speciale afdeling in deze hellebibliotheek, waarvan het bestaan al in 1956 door Simon Carmiggelt signaleerd is in het verhaal 'Hemels Geduld'.¹ Op die speciale afdeling staan, volgens Carmiggelt, slechts losse delen van meerdelige werken. Ze zijn daar terecht gekomen door toedoen van slordige leners die ze nooit bij de rechtmatige eigenaren hebben teruggebracht. Zulke banden komen in de Hel, en onder Carmiggelts voorbeelden bevinden zich onder andere 'het eerste (deel) uwer geïllustreerde wereldgeschiedenis of het elfde van uw encyclopedie'.

Er is, denk ik, één uitzondering op deze veronderstellingen, waarschijnlijk door Lucifer zelf verordonneerd: Collin de Plancy's *Dictionnaire infernal* (letterlijk: 'Helse dictionaire'). Die hebben ze compleet, en zelfs in meerdere exemplaren en edities, zodat je er nooit tevergeefs om hoeft te komen.

Jacques-Albin-Simon Collin Danton 'dit' de Plancy (1793-1881)² is een van die merkwaardige semi-literaire randfiguren waaraan de Franse negentiende eeuw bijzonder rijk is. De interessantste feiten uit de weinige gegevens die ik, met behulp van Jaap Engelsman en Nicoline van der Sijs, heb kunnen vinden, zal ik hier vermelden. Het is twijfelachtig of er véél meer over hem te vinden is, maar het lijkt niet uitgesloten dat met name in Nederland nog enig biografisch speurwerk gedaan kan worden.

In 1906 schreef een lezer van het tijdschrift *L'Intermédiaire des chercheurs et curieux*³ dat hij in zijn jeugd, de jaren 1860, een boek met 'Bretonse legenden' gelezen had van een zekere Collin de Plancy. Hij vroeg of andere abonnees hem meer gegevens konden verstrekken over boek en auteur. Er kwamen zes antwoorden, waarvan het eerste luidde dat Collin de Plancy 'een groot aantal legenden heeft gepubliceerd met betrekking tot de geschiedenis van Frankrijk, België, en heiligenlevens.' Dit was, bleek met de verschijning van het tweede antwoord, de 'heilige' De Plan-

* Dit artikel is eerder gepubliceerd in *Trefwoord* 5 (1993), 21-25.

1 In de bundel *Spijbelen*, Amsterdam, 1977 (herdruk).

2 De *Grand-dictionnaire universel du XIXe siècle* (Larousse, 2e supplement) geeft 1887, wat foutief is.

3 1906 I, kolom 729; *De Intermédiaire* is de Franse variant op de Nederlandse *Navorscher*, en het Engelse *Notes and queries*, tijdschriften waarin geleerden elkaar probeerden te helpen bij het oplossen van hun wetenschappelijke problemen.

4 De geraadpleegde dictionnaires geven in lang niet alle gevallen de jaartallen van verschijning van de titels. Wat ik heb kunnen vinden over de drukgeschiedenissen van De Plancy's dictionnaires is het volgende.

Dictionnaire infernal

Vapereau, *Dictionnaire universel des contemporains* (1858): tussen 1840 en 1857 meerdere edities in de Roomse geest.

Mijn exemplaar is eendelig, 1844, Parijs en Lyon, en wordt aangekondigd als de derde editie 'entièrement refondue, augmentée de 250 nouveaux articles'; 582 pag., tweekoloms tekst, met voorwoord van De Plancy over zijn bekering en een 'approbation' van de aartsbisschop van Parijs. De titel begint hier als volgt:

Dictionnaire Infernal ou Répertoire universel des êtres, des personnages, des livres...

H. Spencer Ashbee noemt in *Index librorum prohibitorum* (1877) een tweedelige uitgave (2e editie) uit 1825, Parijs, met platen, onder de titel *Dictionnaire infernal, ou Bibliothèque Universelle sur les êtres, les personnages, les livres...* Larousse, *Grand dictionnaire universel du XIXe siècle*, geeft als eerste editie een tweedelige uitgave in 1818, getiteld *Dictionnaire infernal ou recherches et anecdotes sur les démons, les esprits, les fantômes, les spectres, les revenants, etc.*

Een lezer van de *Intermédiaire* (1906 I, kol. 930) noemt nog een vierdelige uitgave.

Dictionnaire féodal

Parijs, 1820, 2 delen, in-8. Deze uitgave beweert de 2e editie te zijn, maar volgens Drujon (*Catalogue des ouvrages, écrits et dessins de toute nature, poursuivis, supprimés ou*

cy. De 'andere kant van de medaille Collin de Plancy' bleek duivelse trekjes te vertonen waarvan de schrijver er vier noemt: de *Dictionnaire des reliques*, de *Dictionnaire infernal*, *Mémoire d'un vilain du XIXe siècle*, en *Le Diable peint par lui-même*.⁴ Het verschil tussen de heilige en de duivelse De Plancy is zo groot, dat de derde correspondent van de *Intermédiaire* zich ernstig afvraagt of ze wel één en dezelfde persoon kunnen zijn.

Dat het antwoord bevestigend moet luiden, daarover bestaat geen twijfel, al is heel veel uit het leven van Collin de Plancy gehuld gebleven in geheimzinnigheid. Lang heeft hij zich bijvoorbeeld uitgegeven voor een neef van de revolutionair Danton. Pas in zijn tweede supplement bericht de *Grand dictionnaire universel du XIXe siècle* van Larousse, overigens zonder opgaaf van feiten, dat de bloedverwantschap een fabeltje is, en dat de auteur gewoon heet naar het plaatsje waar hij geboren werd: Plancy.

Vanaf 1812 woont De Plancy in Parijs, waar hij in boekhandels en bij uitgeverij werkt. Hij schrijft dan al, richt zelfs een uitgeverij op, maar de bibliografische berichten laten veel te wensen over op het punt van volgorde, jaartallen en edities. Waarom hij tijdens de Parijse julirevolutie (1830) naar België moest uitwijken, is mij bijvoorbeeld niet bekend geworden. Daar zette hij echter zijn noeste arbeid als schrijver en uitgever voort, en hij bezocht ook Nederland alvorens hij in 1837 naar Frankrijk terugkeerde.

De *Dictionnaire universel des contemporains* van Vapereau (1858) meldt slechts globaal, maar wel kenmerkend voor deze periode (1812-1837), dat De Plancy werken schreef waarvan de titels 'de anti-clericale en voltairiaanse geest weergeven'. De reeds genoemde 'duivelse' titels vallen daaronder, maar ook de door De Plancy samengestelde *Dictionnaire féodal*, de *Biographie pittoresque des jésuites*, een verhandeling over het *Droit du seigneur*, en een *Dictionnaire de la folie et de la raison*.

Van De Plancy's werk zijn de *Dictionnaire des reliques* en de *Dictionnaire infernal* de bekendste gebleven. Ik bezit alleen de laatste, maar hoop ooit nog eens de eigenaar te mogen zijn van het reliekenboek, dat zeker zo interessant is, maar dat ik tot nu toe alleen in leeszalen kon raadplegen, zodat ik het nooit helemaal heb kunnen lezen.

De Plancy werd berucht door dergelijke werken. De negentiende-eeuwse Engelse bibliograaf H. Spencer Ashbee, gespecialiseerd in obscene en controversiële anti-paapse literatuur, noemt acht van De Plancy's werken in voetnoten of bij de aanbevolen literatuur. Fernand Drujon meldt in zijn naslagwerk over verboden boeken in Frankrijk dat de *Dictionnaire féodal* in 1822 op last van de Franse overheid uit de handel werd genomen en vernietigd werd op grond van 'outrage à la morale publique et aux bonnes moeurs' (aanstoot aan de openbare moraal en de goede zeden).

Op 10 september 1827 werd Collin de Plancy per decreet van de Roomse Congregatie van de Index op de Index van verboden boeken gezet, tegelijk met onder anderen David Hume. Niet zomaar enige onwelgeval-

lige werken, maar meteen het hoogst bereikbare: 'Opera omnia', alle werken.

Dat lijkt indruk gemaakt te hebben. Nadat nog een tweetal briefschrijvers in de *Intermédiaire* zich hebben uitgeput met de bibliografie, volgt in 1907 ten slotte een opmerkelijk bericht.⁵ De afzender, Octave Beuve, kent een necrologie over De Plancy, verschenen in zijn sterfjaar, 1881.⁶ De auteur van de necrologie nam daarin ook een brief op van De Plancy zelf, waarmee de ruwe feiten van de biografische woordenboeken met details gestaafd worden, en die de moeite waard is om vrijwel geheel geciteerd te worden, met de opmerking dat het me niet duidelijk is geworden waarom De Plancy circa 1840 blijkbaar weer in Nederland is geweest.

De Plancy:

In 1841 verbleef ik nog in Den Haag, terwijl ik toen al acht jaar lang probeerde het geloof (lees: het katholicisme) van mijn vroege jeugd terug te vinden, een geloof dat ik, in 1815, verloren had door het lezen van slechte kranten en boeken; vanaf 1833 had ik niets meer geschreven dat ten gunste kwam aan de godsdienst, en ik wenste vurig opnieuw de paden te betreden van de godsdienstige praktijk welke ik verlaten had; welnu, op de 30e mei van datzelfde jaar 1841, terwijl ik het tweede vers las van de psalm 'Veni creator spiritus, mentes tuorum visita', keerde het geloof waarom ik God vroeg plotseling in mij terug. Dezelfde dag zocht ik een biechtvader die de macht had om een biechteling, wiens werken op de Index waren gezet, te absolveren van het voorbehoud van de kerk. Men noemde mij pater De Hasque, de overste van de jezuïeten in Nederland. Ik ging dus naar Culemborg waar pater De Hasque mij de algemene biecht afnam. Nadat ik mijn zonden opgebiecht had, legde hij mij als boetedoening op, dat ik, al naar gelang mijn vermogen, alle exemplaren moest terugkopen van de slechte werken die ik samengesteld had, en dat ik ze, zodra ik ze ergens tegenkwam, moest verbranden, en dat ik ze vervolgens moest herschrijven in de katholieke geest. Bovendien verplichtte ik mij om me de rest van mijn leven te wijden aan de propaganda van goede lectuur, om zo doende het kwaad te herstellen dat ik had aangericht door mijn slechte werken.

En dat deed hij. In 1846 richtte De Plancy de *Société de Saint-Victor* op, een drukkerij annex uitgeverij 'pour la propagation de bons livres' (voor de bevordering van het goede boek). Vanaf nu verschijnen de boeken met stichtende legenden in grote oplagen, slechts afgewisseld door heiligenlevens. In tien jaar tijd drukte hij meer dan anderhalf miljoen boeken.

De *Dictionnaire Infernal* die ik bezit, is de uitgave in één deel uit 1844. Waarschijnlijk is dit het enige werk waarmee De Plancy zijn gelofte gestand heeft gedaan wat betreft het herschrijven in 'de katholieke geest'. Maar dan ook meteen goed. Deze (derde) editie draagt het 'imprimatur', dat wil zeggen de goedkeuring van de aartsbisschop van Parijs, monseigneur Dupanloup, terwijl De Plancy in het voorwoord nogmaals een hele garderobe boetekleden aantrekt. Hij schrijft over zichzelf:

De auteur van dit boek is, met de twee eerste edities die hij verzorgd heeft, zelf ook op een verwerpelijke wijze ten prooi gevallen aan de dwalingen die hij hier-

condamnés; 1879) is dit de eerste editie en werd het boek nooit herdrukt. Larousse geeft echter een tweedelige editie uit 1819. **Dictionnaire de la folie et de la raison** Larousse: 1820, 2 delen. Ashbee (*Centuria librorum absconditorum*, 1879): idem. **Dictionnaire des reliques** Eigenlijk: *Dictionnaire critique des reliques et des images religieuses*, 1821-1822, 3 delen, in-8, Parijs. Dit is ook de uitgave die H. Spencer Ashbee noemt in *Centuria*.

5 1907 II kolom 34.

6 In de *Revue de Champagne et de Brie*, deel X, p. 53 e.v., door Emile Socard.

---

bij veroordeelt. Weggerukt uit de boezem van de kerk, enig middelpunt van de waarheid, is hij verdwaald op de paden van een leugenachtige filosofie, en heeft hij zijn geschriften bezaaid met misvattingen die hij verafschuwt en afkeurt. Teruggekeerd in de kerk van Rome door de goedheid van God die hij niet waardig was, heeft hij sindsdien kunnen vaststellen dat alleen de kerk de middelen heeft waarmee de bijgelovige dwalingen en de absurde kronkels van de verbeelding bestreden kunnen worden, zoals de kerk die altijd bestreden heeft.

En zijn apologie van de katholieke kerk is radicaal. Als de Kerk, zegt De Plancy, in het verleden wel eens tovenaars, heksen en andere helse handlangers verbrand heeft, dan waren dat 'bandieten die door de toenmalige wetten toch wel gestraft zouden zijn'. Als de Bartholomeusnacht, waarin de katholieken duizenden protestanten lieten vermoorden, een bloedbad was, dan toch een bloedbad waarvan 'de geschiedenis nog niet ten volle beschreven is'. De geschiedenis van de inquisitie berust 'op de meest perfide en de meest valse gegevens'.

Ten slotte rekent de bekeerling af met zijn helden van weleer. Hij minacht Jean-Jacques Rousseau, die angst had voor het getal 13; Pierre Bayle, die bang was voor de vrijdag; Volney, die dromen probeerde uit te leggen; Helvetius, die waarzegde met kaarten; Hobbes, die in cijfers voorspellingen zocht; en Voltaire, die bang was voor voortekenen. Rousseau, Bayle, Volney, Helvetius, Hobbes, en Voltaire. Is het toeval dat De Plancy auteurs noemt die allen op de *Index* staan?

De *Dictionnaire infernal* is een warboel, maar een boeiende warboel, want De Plancy wist veel. De lezer zal echter zelf orde moeten scheppen in de materie. De kruisverwijzingen zijn niet systematisch en onvolledig, en algemenere lemmata blinken nooit uit in orde of volledigheid. Het lemma 'Sorcières' (tovenaars) is bijvoorbeeld als volgt opgebouwd.

– Definitie van het woord: 'Mensen die met behulp van helse krachten bovennatuurlijke werken kunnen verrichten ten gevolge van een pact met de duivel.'

– De katholieke geest komt als volgt tot uiting: 'Zij waren in het algemeen niets meer dan oplichters, charlatans, schelmen, maniakken, gekken, hypochonders, of nietsnutten die, bij gebrek aan vermogens om door eigen verdiensten enig belang te verwerven, wilden opvallen door de dwalingen waartoe zij inspireerden.'

– Een citaat uit een bron waarin de 15 misdaden van heksen gecatalogiseerd zijn; dit is het enige systematische overzicht in het lemma.

– Zeven kolommen met enige praktijkgevallen. De Plancy geeft daarbij altijd gebeurtenissen weer die vrij willekeurig gekozen zijn of die hem toevallig bekend waren. Naar volledigheid binnen het lemma wordt nooit gestreefd, wel naar details binnen de in het lemma opgenomen verhalen.

– Kruisverwijzing als volgt: 'Zie Sicidites, Agrippa, Faust, en een menigte kleinere artikelen over diverse tovenaars.'

Een van die 'kleinere artikelen' die je dus niet via de verwijzing maar bij toeval vindt, is bijvoorbeeld 'Pinet', de tovenaar uit een (niet

---

genoemd) werk van Pico della Mirandola, 'die (de tovenaer dus) dertig jaar lang "omgang" had met de duivel Fiorina.' Waarbij 'Fiorina' een voetnoot heeft gekregen, verwijzend naar Pierre le Loyer's *Histoire des spectres ou apparitions des esprits* boek iii, pagina 215. Wie Fiorina opzoekt wordt verwezen naar 'Florine', waar hetzelfde staat, en niet staat, als onder Pinet. Het lemma 'Pico della Mirandola' helpt ons niet bij het vinden van het bedoelde boek over Pinet en Florine, maar geeft wel een korte karakteristiek van de auteur, en noemt een werk dat zeer zeldzaam is: 'en dat is de enige verdienste van dit boek'.

Zo gaat het meestal met De Plancy's grotere lemmata, een afwisseling van aardigheden waar je misschien iets mee kunt doen als je er toevallig naar op zoek bent, onvolledigheid, en plotselinge details die tot op de pagina nauwkeurig vermeld worden. De zelfcorrectie in de Roomse geest is in veel lemmata duidelijk aanwezig, maar voor zover ik dat kon nagaan heb ik geen beschadiging van feiten aangetroffen. Het lemma 'Loudun' bijvoorbeeld luidt in zijn volledigheid: 'Zie voor de bezetenen van Loudun "Grandier". Het verhaal over de duivels van Loudun is het werk van een zeer partijdige calvinist.' Het lemma 'Grandier' vertelt vervolgens de merkwaardige gebeurtenissen in Loudun aan de hand van katholieke bronnen.

Opzoeken in dit boek is dus geluk hebben of pech. Veel aardiger is het om het boek in zijn geheel te lezen, en daarbij zal ook de dubbelhartigheid ten aanzien van de materie een voortdurende bron van verwondering en amusement zijn. Als een koorddanser beweegt de 'heilige' De Plancy zich over de dunne scheidslijn tussen het bijgeloof en het ware geloof. De hel en de duivel zijn 'in de katholieke geest' immers waardevaste elementen, de noodzakelijke tegenhangers van Hemel en God, en het onderscheid tussen goed en kwaad is in dezen vooral bepaald door de relatie van de betrokken mens tot het kwaad. Wie bang is voor de duivel en diens listige manifestaties is een goed mens, wie vriendschap met hem sluit is slecht. Zijn bestaan, zijn boze vermogens, zijn activiteiten als verleider, scheurmaker, zielenrover, bedgenoot met geschubd geslachtsdeel en ijskoud zaad, dat alles staat niet ter discussie, dat alles is ook waar en werkelijk in de katholieke geest. De Plancy's verzameling laat zich daardoor vooral lezen als een verslag van die dubbelhartigheid, van haat en liefde, van de grenzen aan geloven en twijfel.

Wie het echt als naslagwerk wil hanteren, zal vooraan moeten beginnen en een eigen register moeten maken. Ik heb dat niet fanatiek gedaan. Ik las het boek, toch 582 dichtbedrukte pagina's, op zoek naar gegevens over enige onderwerpen waarop ik al wat langer studeer: de houding van christenen ten opzichte van boeken, teksten en woorden; scatologie; bijbelinterpretatie; en bizarre receptuur. De vondsten waren niet overweldigend in kwantiteit, maar wat ik vond was vrijwel altijd curieus, in de zin van de aangeboorde bronnen en de gekozen citaten of gegevens. Als voorbeeld mag het complete lemma 'Mogol' gelden: 'Delancre zegt dat een keizerlijke mogul sommige ziekten genas met het water waarin

---

hij zijn voeten waste.' Ik geef het toe: als je er meer van wilt weten is er werk aan de winkel.

Nog één voorbeeld, het lemma 'Augustin'. De heilige Augustinus zag, terwijl hij mediteerde, een duivel met een enorm boek op de schouders voorbijkomen. 'Wat staat daar nou zoal in,' vroeg de kerkvader. 'Dit is het register van alle zonden van alle mensen', antwoordde de duivel. Augustinus was uiteraard benieuwd wat er over hem instond. Veel was het niet, alleen dat hij een keer vergeten was het avondgebed te zeggen. Dat deed Augustinus alsnog, en de desbetreffende zonde verdween als sneeuw voor de zon uit het Register. 'Ach, u hebt me te pakken genomen', zei de duivel. 'En terwijl hij het zei, verdween hij, ontevreden.'

Die duivel, dat was, mogen we aannemen, de bibliothecaris van de hel.

Dat alles mag zeker niet tot de conclusie leiden dat De Plancy's dictionaire onhandelbaar is. De Plancy had een ordeprobleem, maar wie daar de eigen inzet tegenover stelt, zal uiteindelijk over een register op naar schatting 15.000 lemmata beschikken. Dat is, binnen dit vakgebied, niet alleen volumineus maar zal in dit geval ook kwalitatief zeer hoog zijn. Zelf bracht hij geen andere dan de alfabetische orde aan in de benamingen van de schare duivels die het leven sinds jaar en dag onveilig hebben gemaakt, maar ze staan er wel allemaal in. Ook alle vormen van waarzeggerij – lemmata die op '-mancie' eindigen – variërend van 'Bibliomancie' tot het lezen van de toekomst in ingewanden. Ook de 'formules', teksten ter bezwering van het kwaad, zijn ruim vertegenwoordigd, en de betover-het-zelver vindt er de nodige recepten om maagdelijk perkament te vervaardigen waarop die teksten geschreven moeten worden.

Het is, kortom, een dictionaire waarvan je als opzoeker moet rekenen op een kleine trefkans, ook al weet je dat de kans groot is dat het gezochte wel degelijk ergens in het boek zal staan. Dat lijkt me geheel in overeenstemming met de idee van een bibliotheek en een naslagwerk in de Hel. Nooit iets te vinden dan na een tergende martelgang.

Overigens, voor De Plancy zelf hebben zijn bekering en zijn literaire penitentie niet veel uitgehaald. In 1948 verscheen de meest recente *Index van verboden boeken*, en daar staat hij nog steeds op. *Opera omnia*.

Louïs Moréri en zijn *Dictionnaire historique**

door Ed Schilders

Het komt uit de bibliotheek van de paters van het Onbevlekt Hart van Maria. Is er een betere aanbeveling voor een boek denkbaar? Hoewel: de stempels van de pater-bibliothecaris hebben het toch al overdadig beleterde titelblad, dat de grote voordelen van deze uitgave op bondige wijze uiteenzet, wel een beetje bevlekt, en bruin stof heeft zich door de eeuwen heen diep tussen de pagina's en in de holle rug genesteld.

Dit is de *Grand Dictionnaire Historique*, oorspronkelijk in 1674 gepubliceerd in één deel door Maître Louïs Moréri, 'docteur en théologie', maar nu, in de achttiende editie die voor mij ligt, uitgegroeid tot zeven delen in folio.

Daar kan dus heel wat in. Bijvoorbeeld: 'De levens en opmerkelijke daden van patriarchen, richteren, en koningen der joden, heiligen, kerkvaders, en de klassieke orthodoxe doctoren; van bisschoppen, kardinalen en andere beroemde hoogwaardigheidsbekleders; van ketters en scheurmakers, met hun voornaamste dogma's.' Dit alles uiteraard in de taal van de uitgave: het Frans.

De wereldse beroemdheden worden samengevat tot 'zij die zich opmerkzaam hebben gemaakt in allerlei beroepen, door hun kennis, door hun werken, of door enige andere uitmuntende daad.' Verder zal de lezer of student er aantreffen: de religieuze en militaire orden, genealogieën, en de 'Fabuleuze geschiedenis van de Goden en helden uit de heidense oudheid.' En nog is het niet genoeg. De beschrijvingen van keizerrijken, koninkrijken, republieken, provincies, steden, eilanden, gebergten, religie, bestuur, zeden en gewoonten: wat ooit als een biografisch naslagwerk begonnen werd, is uitgegroeid tot een algemene encyclopedie. Speciale aandacht vraagt de titelpagina nog voor 'De geschiedenis van de concilies, onder de naam waar ze gehouden werden.' 1740 is het jaar van uitgave, en de uitgevers waren Nederlandse boekhandelaren uit Amsterdam, Leiden, Den Haag en Utrecht.

Zo prestigieus als deze achttiende editie is, zo bescheiden was de eerste. Althans, in de ogen van samensteller Louïs Moréri, een jong theoloog uit het plaatsje Bargemont, nabij Fréjus, in Zuid-Frankrijk. Moréri is pas dertig jaar oud als zijn naslagwerk in Lyon verschijnt, en hij heeft in zijn voorwoord nog het meest aandacht voor de onvolledigheid en de onvermijdelijke fouten, geheel in de traditie van zijn tijd: 'Ik verzoek mijn Lezers me niet alle fouten zwaar aan te rekenen die zij in dit Boek zullen vinden. Ik hoop hetzelfde van degenen die weten hoe moeilijk het is ze te vermijden.' Een paar regels verderop volgt een goed voorneemen: 'Ik ben met dit Werk begonnen toen ik 25 jaar oud was; en God zal mij misschien nog lang genoeg te leven geven om het enige malen

* Dit artikel is eerder gepubliceerd in *Trefwoord* 6 (1993), 10-14.

---

te herzien en de fouten waarop men mij zal attenderen te herstellen.'

Mogen we de levensberichten geloven, dan begon de jonge Moréri slechts aan zijn *Dictionaire* te werken op aandringen van vrienden. Zelf gebruikt hij in dit verband het woord 'gedwongen'. Voor eigen studie had hij veel aantekeningen gemaakt en bovendien had hij altijd al een bijzondere belangstelling gehad om 'de grootheden uit vroeger eeuwen te leren kennen'. Na vijf jaar hard werken, was een boek gereed dat in zijn tijd uniek was, een overwegend biografisch naslagwerk in het Frans, en dus niet, zoals enigszins vergelijkbare voorgangers, in het Latijn.

De uitgave was een succes, en Moréri werd geprezen, niet in de laatste plaats omdat hij pas dertig jaar oud was. In een tijd die op het stuk van geleerdheid toch wel wat gewend was, werd de *Dictionaire* beschouwd als een buitengewone prestatie. Een lofdicht dat kort na verschijning van de *Dictionaire* geschreven werd, en dat onder het lemma Moréri in de achttiende editie wordt geciteerd, vat het fraai samen:

Moréri, met slechts dertig jaren
Bracht gij een kunststuk door de pers,
Zo groots en breed dat ik wil wagen
Uw daad te vatten in dit vers:
Wie zulk een werk met dertig in het licht kan geven,
Die moet begonnen zijn in den beginne van zijn leven.

Moréri heeft zijn voornemen om een naslagwerk te maken dat ook aan zijn eigen normen voldeed maar zeer beperkt kunnen uitvoeren. De tweede editie was in 1681 in Lyon onder de pers toen hij ziek werd en overleed, 37 jaar oud. Zijn biografen laten er geen twijfel over bestaan: hij was de sterkste niet, en het werk aan de *Dictionaire* heeft zijn gezondheid geen goed gedaan.

Ik ben zeer tevreden over mijn Moréri. De paters van het Onbevlekt Hart van Maria hebben het werk duidelijk niet stofvrij bewaard, en de band is behoorlijk gehavend, maar op de buitenkant hoeft u niets op te zoeken, en het binnenwerk is dankzij het deugdelijke papier van vóór het houtpulp tijdperk nog prima intact. De worm kon slechts hier en daar toeslaan, getuige de gaatjes in het papier, die ik eigenlijk wel charmant vind.

Meestal speelt wat mij betreft de vertrouwenskwestie geen rol als ik naslagwerken aanschaf. Nu was deze aanschaf niet de goedkoopste, en mogelijk droeg dat ertoe bij dat zich de vraag opdrong of je nu daadwerkelijk ook iets hebt aan zeven van die plavuizen. Vind je er dingen die je bijvoorbeeld niet in De Fellers beroemde (en beruchte) naslagwerk uit de negentiende eeuw vindt? Ik ontwierp een kleine test.

Uit Hilgers' studie over de *Index* der verboden boeken [Der *Index*, 1904] nam ik alle auteursnamen uit de eerste twee kolommen van het totaaloverzicht van verboden auteurs en werken. Die lijst telt 59 namen. Daarvan kende ik er slechts drie wat beter: Antoinette Bourignon, Angela Tarabotti, en Everard Bronchorst. Om een indruk te geven van het gezelschap

---

volgt hier een aantal personen dat ik in Hilgers' boek aantrof en waarover Moréri inderdaad gegevens bleek te bevatten: Petrus Heigius, Ioannes Barnesius, Conradus a Lichtenav, Ioannes Godelmannus, Otto Casmannus, Albericus Gentilis, Juan Huarte, D. Angelocrator, Tomasso Stigliani, en Ioannes Harpprachtus. Allemaal op een of andere manier dwarsliggers of scheurmakers.

Aangezien ik alleen de eerste twee kolommen van Hilgers' overzicht gebruikte, dreigde de steekproef zich tot auteurs te beperken die tussen 1575 en 1609 op de Index van verboden boeken werden geplaatst. Dit betekent dat de test voor Moréri als naslagwerk extra zwaar was. Het betreft immers auteurs die in 1740 al afgestorven waren, en bovendien bevat de Index per definitie veel zondaars die alleen maar bekend zijn gebleven omdat ze zondaar waren.

Om de test nog wat zwaarder te maken, voegde ik 36 namen aan de lijst toe, en wel die welke met een A beginnen in het register op Anne Sauvy's bibliografie van boeken die in Parijs tussen 1678 en 1701 in beslag werden genomen [*Livres Saisis à Paris entre 1678 et 1701*; 1972]. Zwaarder, omdat daar nogal wat verdwaalde paters en bevlekte jansenisten bijzitten die wel eens een pamfletje schreven dat zelfs de Index nooit gehaald heeft. In totaal had ik dus 95 namen.

De score viel geenszins tegen. Van de 59 opgezochte index-auteurs, vond ik er 27 terug, van de 36 Parijse boekbandieten 19.

Het gemiddelde is 49 procent, maar belangrijker lijkt het me dat de gevonden informatie van dien aard bleek te zijn dat je er ook mee vooruit kunt op de vele zijpaden van de literatuurgeschiedenis en de biografie. Als je zulke oudjes al terugvindt in moderne naslagwerken is de geboden informatie vrijwel altijd zeer ontmoedigend. Everard Bronchorst was bijvoorbeeld ooit burgemeester van Deventer en professor in Leiden; wat doet hij op de Index? Ook Blyenburgius is een landgenoot die ik nog niet kende, maar die me nu interessant lijkt wegens zijn *Carmina erotica* (Liefdesliederen). Van de broers Reusnerius, Nicolaas en Elie, heb ik nu het idee dat ik Nicolaas eigenlijk al had moeten kennen, net als de Franse humanist Pierre Charron. Tomasso Stigliani blijkt een Maltezer ridder te zijn geweest die ook al op de Index kwam door zijn liefdesliedjes. Hoewel ik de geschiedenis van het veile boek goed ken, ben ik Stigliani noch Blyenburgius ooit tegengekomen in naslagwerken over de wulpse letteren. Aanwinsten dus.

In hoeverre de edities 2 tot en met 17 van Moréri's *Dictionaire* in dezelfde mate zijn aan te bevelen, durf ik niet met stelligheid te zeggen. Moréri werd na zijn dood zoiets als Baedeker of Michelin: een handelsmerk. In een tijd zonder auteursrecht betekende dat, dat iedere ondernemende boekhandelaar of uitgever (beroepen die toen vaak in één persoon verenigd werden) die het benodigde kapitaal kon investeren, zich van de tekst en de formule meester mocht maken. Er werd een geleerde ingehuurd die met het materiaal aan de slag ging, en er verscheen per definitie een 'uitgebreide en verbeterde' editie die vervol-

---

gens weer de prooi werd van concurrerende uitgevers. De Nederlandse uitgevers bedienden zich van de Parijse uitgave, de uitgevers in Bazel breidden de Nederlandse uit, en de Parijzenaars borduurden weer voort op de uitgave van Bazel.

Het voorwoord bij de achttiende editie bevat een mooie, zij het soms wat onduidelijke uiteenzetting over die gang van zaken.

De derde tot en met de vijfde editie (1683-1688) worden minder betrouwbaar geacht dan de eerste twee; inhoudelijk zijn ze niet bewerkt, en we mogen daarom aannemen dat het negatieve oordeel betrekking heeft op slordig zet- of drukwerk.

In 1689 verscheen in Parijs een eerste supplement, waaraan meerderre redacteuren gewerkt hebben. Jean Le Clerc, de geniale taalkundige die ook in Amsterdam gedoceerd heeft, is in zijn bespreking van die uitgave niet bijzonder ingenomen met de kwaliteit. Er staan nogal wat fouten in, schrijft hij, en hij vindt dat dat te verwachten was. Boekhandelaren (lees 'uitgevers') waren immers krenten; weinig geld voor redactie en correctie, snel zetwerk, het mocht allemaal niets kosten, en dan krijg je dat.

Het gevolg was, dat Le Clerc door Nederlandse handelaren werd uitgenodigd om de leiding op zich te nemen van een Nederlandse editie (Franstalig). Merkwaardig genoeg beweert de anonieme auteur van het voorwoord nu dat Le Clerc op dit aanbod inging omdat hij dacht dat dit karwei wel zou meevallen: 'omdat het werk al vijfmaal herdrukt was in Frankrijk, en er niet veel te corrigeren zou zijn.' Hoe het ook zij, tegenvallen deed het.

Le Clercs editie verschijnt in 1692 in vier foliodelen en werd in 1696 herdrukt. Twee jaar later bezorgde Le Clerc een editie waarin herzieningen en uitbreidingen waren aangebracht op basis van Bayle's *Dictionnaire Historique*.

De Nederlandse uitgaven waren een succes: per jaar werden ongeveer duizend exemplaren verkocht. Waarschijnlijk heeft dat de doorslag gegeven bij Parijse boekhandelaren om de geleerde Vaultier te vragen een nieuwe editie (de negende) te verzorgen. Die verschijnt in 1699, en in het voorwoord wordt opnieuw uitgebreid ingegaan op de ondeugdelijkheid van de voorgaande edities.

Een en ander begint nu wat duidelijker te worden: fouten waren, zo lijkt het, het meest gehanteerde verkoopargument. Voorbeelden worden niet gegeven, maar soms wordt het duidelijk dat met 'fouten' niet zozeer foutieve feitelijke informatie bedoeld wordt, maar zetfouten. Zetfouten in jaartallen zullen daarbij extra hinderlijk geweest zijn en zullen de geleerde reputatie van de samenstellers geen goed hebben gedaan. Vaultier gaat zelfs zo ver dat hij zijn voorgangers ook stijlfouten aanrekent, en in de achttiende editie komt een lang voorbeeld voor van een zin waarin een komma zo verkeerd staat dat de feiten verdraaid worden.

Daarmee vergeleken zal Le Clerc een wonder van bescheidenheid geweest zijn. Toen de Nederlandse boekhandels in hun advertenties beweerden dat Le Clercs editie alle andere overbodig maakte en zelfs nuteloos, toen was het Le Clerc zelf die protesteerde: 'Een handelaar meent

---

zijn waar onvoorwaardelijk te moeten aanprijzen, maar een auteur moet eerlijker en bescheidener zijn.' Dit was, dat is zeker, in de geest van Louÿs Moréri.

Zo blijven de Moréri's met grote regelmaat verschijnen. Nederland en Parijs geven de toon aan, maar in Oxford en Leipzig verschijnen vertalingen. Er is, in het voorwoord van de achttiende editie, zelfs sprake van een Slavische uitgave, maar of die er inderdaad ook ooit gekomen is, is mij niet bekend. In 1725 begon in Nederland een tiendelige Nederlandstalige uitgave te verschijnen (pas in 1733 volledig gereed) onder de titel *Groot algemeen historisch, geographisch, genealogisch, en oordeelkundig woordenboek*. De redacteur die verantwoordelijk geweest is voor de uitgave, was J.L. Schuer. Behalve op Moréri is dit werk gebaseerd op een groot aantal andere naslagwerken.

De fout als verkoopargument, als een rode draad loopt dat idee door de geschiedenis van 'Moréri'. Het was, uiteraard, niet het enige verkoopargument. Uitbreiding was belangrijk. De achttiende editie roemt zichzelf omdat zij 11.000 artikelen meer bevat dan de zestiende editie (Parijs, 1731), en 15.000 meer dan de zeventiende (Bazel, 1732). In hun zucht naar meer hebben de uitgevers ook besloten geografische informatie op te nemen die in de regel heel weinig voorstelt. De achttiende editie meldt bovendien dat de afstanden zijn opgenomen in 'Lieues de 20 au degré', en niet in 'milles'. Het voordeel ontgaat me vooralsnog. Verder schijnt ook de telling van de bijbelboeken te zijn aangepast voor zowel protestanten als katholieken, en is het begin van de wereld op het jaar 4035 gesteld, maar dan houden de inhoudelijke argumenten ook op.

Zonder dat ze het zelf merken, raken de uitgevers van de achttiende editie in hun voorwoord de tel kwijt bij de dertiende uitgave. Het tempo waarin de edities verschijnen, is, ook dat wordt duidelijk, te hoog. Nog maar amper heeft de koper zijn Moréri in huis of er wordt, in Amsterdam of Parijs, al weer een volgende aangekondigd, waarin beweerd wordt dat de vorige zeer veel fouten bevat. Om die reden beginnen vanaf 1712 supplementen te verschijnen voor degenen die hun editie actueel willen houden zonder steeds een complete nieuwe uitgave te hoeven aanschaffen.

De tijdspanne tussen de edities wordt wel steeds groter; de markt lijkt verzadigd te raken, en in 1759 verschijnt de laatste Moréri, de negentiende editie, in tien delen. In Frankrijk is dan de encyclopedie van Diderot begonnen te verschijnen: Moréri lijkt in vergelijking daarmee niet al te modern meer. Er stond, zal de moderne lezer van toen gevonden hebben, ook wel erg veel in dat hopeloos verouderd was. Al die paters die wel eens een pamfletje schreven, al die obscure Indexfiguren, al die bevlekte jansenisten. Doe jij daar nou nog wel eens wat mee? En hier: de wereld begint in het jaar 4035.

En zo kwam het dat Moréri onder het stof is geraakt. Het is diep tussen de pagina's gekropen, en als ik hem gebruik hou ik een stofdoek bij de hand. Dit is meer dan een kwestie van hygiëne. Ik stof ook met een beetje symbolische bewegingen.

Bibliografie

De volgende korte bibliografie is gebaseerd op het voorwoord van de achttiende editie. De datering is uiteraard het jaar waarin het eerste deel van de uitgave verscheen; vaak nam de publicatie meerdere jaren in beslag.

- Editio princeps: 1674, Lyon, bij Jean Girin en Barthélemy Rivière; 1 deel (de delen zijn altijd in-folio). Redactie: Louïs Moréri.
  - Tweede editie: 1681, Lyon; herziene en uitgebreide druk in twee delen onder redactie van Moréri, die sterft voordat het boek verschijnt. Het tweede deel is gedrukt op kosten van een zekere Seigneur Pérayre, die het complete werk onder zijn naam opdroeg aan de koning.
  - Derde editie: 1683, Parijs; mij zijn geen gegevens bekend over de redactie of een eventuele uitbreiding. Le Clerc oordeelt deze editie van mindere kwaliteit dan de voorgaande.
  - Vierde editie: alle gegevens ontbreken.
  - Vijfde editie: 1688, Parijs; ook deze editie is volgens Le Clerc minder goed dan de tweede.
  - Eerste Franse supplement: 1689, Parijs; *Supplément, ou troisième volume du Grand Dictionnaire Historique...*, etc.
  - Zesde editie: 1692, Nederland (diverse boekhandelaren/uitgevers in diverse steden); 4 delen. Redactie: Jean Le Clerc.
  - Eerste Engelstalige editie: 1694, plaats en redacteur onbekend. De uitgave is gebaseerd op de editie van 1692.
  - Zevende editie: 1696, Nederland; redactie Le Clerc. Gecorrigeerd maar niet uitgebreid.
  - Achtste editie: 1698, Nederland; redactie Le Clerc. Herzingen op basis van de *Dictionnaire Historique & Critique* van Pierre Bayle.
  - Negende editie: 1699, Parijs; redactie M. Vaultier. Aantal delen mij niet bekend. Herziene editie op basis van de drie Nederlandse edities, het eerste supplement werd in de alfabetische orde opgenomen.
  - Tweede Engelstalige editie: Chambers's *Cyclopedia of English literature* stelt de uitgave vanaf 1701 tot 1721. Redactie: Jeremy Collier.
  - Tiende editie: 1702, Nederland; redactie Le Clerc; vier delen. Uitgebreid met zes- tot zevenhonderd artikelen.
  - Elfde editie: 1704, Parijs; redactie Vaultier. Herziene editie. De chronologie werd bewerkt door pater Ange Augustin.
  - Eerste Engelse supplement: 1705; redactie: Collier.
  - Twaalfde editie: 1707, Parijs; redactie: Louïs-Ellies du Pin. Vanaf hier hebben de redacteurs van Moréri (18de editie) zich blijkbaar verteld. De geschiedenis moet als volgt zijn.
  - Eerste Duitstalige editie: 1709, Leipzig; redactie Guillaume Budaeus. 'De edities uit Leipzig hadden twee belangrijke gebreken, ze waren exorbitant duur en bevatten zeer veel fouten.'
  - Dertiende editie: 1712, Parijs; redactie Du Pin; vijf delen.
- De uitbreiding bestaat vooral uit heiligenlevens en de 'fabuleuze geschie-

---

denis van de Oudheid'. De correcties betreffen vooral de chronologie. Deze editie werd een bijzondere verbetering geacht.

– Tweede Franse supplement: 1714, Parijs. Bevat voornamelijk de aanvullingen en correcties van voorgaande edities ten gerieve van bezitters van oudere uitgaven, maar met de twaalfde editie werd geen rekening gehouden.

– Derde supplement (eerste Nederlandse supplement): 1716, Nederland; twee delen. Redactie Bernard. Hierin zijn wel de herzieningen van de twaalfde editie opgenomen.

– Mogelijk eerste Slavische editie: 1716. Nadere gegevens ontbreken; de redacteuren van Moréri (18) baseren zich op een anoniem bericht. De editie zou gebaseerd worden op de uitgave van Budaeus en ondernomen worden door 'vier monniken die zeer goed thuis zijn in deze taal'. De Tsaar zelf zou het project hebben opgedragen 'ter verlichting van zijn onderdanen'. Standplaats van de redactie was Praag.

– Geheimzinnige Nederlandse herdruk: 1717, Nederland; deze herdruk verscheen als 'Tiende editie'. Waarom de uitgevers besloten een oude editie te herdrukken nu al drie verbeterde edities verschenen waren, is niet duidelijk, tenzij het succes van de Moréri's zo groot was dat zelfs de oude edities goed verkocht werden. Enige jaren geleden werd in Brussel een elfde editie uit 1724 geveild; ook dat doet vermoeden dat er meer ongewijzigde herdrukken van Moréri's geweest zijn dan tot nu toe werd aangenomen.

– Tweede Engelse supplement: 1721; redactie: Collier. Gebaseerd op het supplement van 1716 uit Nederland.

– Tweede Duitstalige editie: 1722, Leipzig. Voortzetting van het werk van Budaeus. Echter geen verbetering gezien de reactie vanuit Bazel, hierna.

– Eerste Duitstalige editie vanuit Bazel: 1726; deze editie werd door boekhandelaar Brandmuller uitgegeven omdat hij zich schaamde voor de vele fouten in de twee edities die in Leipzig het licht zagen. Redactie onder leiding van J.C. Iselin.

– Veertiende editie: 1725, Parijs; zes delen. Redactie abbé le Cointe.

– Eerste Nederlandstalige editie: 1725, Nederland; *Groot Algemeen historisch, geografisch, genealogisch en oordeelkundig woordenboek*. Kruyskamp (*Oorsprong en geschiedenis van de Nederlandse encyclopedie*, AO-reeks nr. 2164, 1987) schrijft dat de uitgave op naam van voornamelijk Van Hoogstraten gesteld is, maar dat deze zich al na het verschijnen van het eerste deel heeft teruggetrokken. Ook Brouërius van Nidek 'schijnt zich teruggetrokken te hebben.' De feitelijke redactie werd volgens Kruyskamp gevoerd door 'een overigens onbekende J.L. Schuer.' Dit is niet geheel juist. Van Hoogstraten overleed op 21 november 1724. Jan Lodewijk Schuer heeft een korte paragraaf in het *Biografisch Woordenboek der Noord- en Zuidnederlandsche Letterkunde* van Frederiks en Van den Branden. Als overige redacteuren van de Nederlandstalige uitgave noemt Moréri (18) nog: 'Hermann van de Wall, dominee te Amsterdam; Gerard Outhof, pastoor en rector te Kampen (...) en Arnold Henri Westerhovius, rector en dominee te Tergou.'

– Mogelijk eerste Italiaanse editie: 1726. Het voorwoord kent alleen de aankondiging door boekhandelaar Mainardi.

Tot zover de informatie uit het lange voorwoord (20 foliopagina's) bij de achttiende editie.

Merk op dat tussen de dertiende en veertiende editie een periode ligt van dertien jaar, iets wat ik, gezien de commerciële succesformule van de Moréri's opmerkelijk lang vond. Bovendien noemt de auteur met geen woord de vijftiende, zestiende en de zeventiende editie.

Ik heb dit probleem nog niet geheel kunnen oplossen, maar enige aanvullingen uit andere bronnen geven het volgend beeld te zien.

De Feller (editie 1841) noemt een editie die in 1718 in vijf delen verscheen, en die een van de betere geoordeeld is. Dit zou dan (voorlopig) de veertiende editie zijn, zodat de editie van 1725 de vijftiende is. Ook De Feller biedt geen volledige uitkomst wat betreft de zestiende en zeventiende editie, die dus tussen 1725 en 1740 het licht zullen hebben gezien. Hij noemt wel een editie uit 1732 in zes delen. Daarmee is de witte vlek in ieder geval tot eenderde teruggebracht. De geschiedenis gaat daarna als volgt.

– Achttiende editie: 1740, Nederland; acht delen. Uitgave als volgt gefinancierd: Amsterdam: boekhandels P. Brunel, R. Wetstein, Weduwe P. de Coup & G. Kuyper, F. l'Honoré & Fils, P. Humbert, Z. Chatelain, H. Uytwerf, F. Changuion, J. Wetstein & G. Smith, P. Mortier, J. Catuffe; Leiden: S. Luchtmans, C. Haak; Den Haag: P. Gosse, J. van Duren, J. Néaulme, A. Moetjens, G. Block, A. van Dole; Utrecht: E. Néaulme. Deze editie bevat na de letter L een supplement van 110 pagina's met betrekking tot de letters A tot en met L. Dit zou erop kunnen wijzen dat kort voor 1740 een (Franse) editie verschenen is (de zeventiende?) waarvan men de nieuwste gegevens tijdens de productie van de achttiende editie heeft geselecteerd. Het ontbreken van een supplement over de letters M tot en met Z is dan te verklaren met de gedachte dat dat deel van het alfabet nog in de reguliere uitgave verwerkt kon worden.

– Negentiende en laatste editie: 1759, Parijs; tien delen. Redactie: Drouet. De uitgave is gebaseerd op een supplement in vier delen van de abbé Goujet, waarvan het jaar van uitgave niet genoemd wordt.

Onverwachte vondsten

Een voetnoot bij de geschiedenis van de etymologie:
correspondentie van Kluge aan Vercoullie*

door **Nicoline van
der Sijs**

Het ongezien kopen van een boek via een verzendantiquariaat of veiling kan leiden tot verrassende vondsten. Zo kocht ik enige jaren geleden de zevende druk van Kluges *Etymologisches Wörterbuch der deutschen Sprache* uit 1910. Op de Franse pagina bleek geschreven te staan:

door Kluge zelf mij in Gent 9 oct. 1911 geschenken
J.Vercoullie.

Verder zaten er drie brieven en een postkaart in van Friedrich Kluge aan Jozef Frederik Vercoullie.

Vercoullie (20/4/1857-4/2/1937) en Kluge (21/7/1856-21/5/1926) waren tijdgenoten en collega-taalkundigen: Vercoullie was vanaf 1892 hoogleraar te Gent, Kluge was eveneens hoogleraar, eerst te Jena, daarna te Freiburg. Beiden hebben een zeer omvangrijke publicatielijst op hun naam staan, maar het meest bekend zijn ze geworden als auteurs van een etymologisch woordenboek.

Over het leven en werk van Vercoullie heeft A. van Elslander een zeer informatief artikel geschreven: 'Jozef Vercoullie (1857-1937)', in *Honderd jaar etymologisch woordenboek van het Nederlands* onder redactie van A. Moerdijk, W. Pijnenburg en P. van Sterkenburg, 1990, pp.33-51.

De etymologische woordenboeken

In 1890 verscheen het *Beknopt etymologisch woordenboek der Nederlandsche taal* van Vercoullie. Dit beschouwt men over het algemeen als het beginpunt van de wetenschappelijke etymologie van het Nederlands.¹

Het woordenboek van Vercoullie werd in België zeer positief ontvangen: het kreeg de prijs De Keyn van de Académie Royale de Belgique. In Nederland kregen zowel de eerste als de tweede druk echter veel kritiek.² Nog iets van deze controverse vinden we in de Winkler Prins, waarin vanaf de zevende druk uit 1974 (ongewijzigd overgenomen in de achtste druk) onder het artikel **Vercoullie** staat: 'Zijn etymologische woordenboek wordt nog steeds met vrucht geraadpleegd.' In drukken vóór 1974 stond deze zinsnede niet. Het artikel is niet ondertekend; navraag bij de Winkler Prins-redactie leverde (voorspelbaar) op, dat de Belgische redactie verantwoordelijk was voor dit lemma. Naar mijn mening is de waarde van het etymologische woordenboek van Vercoullie momenteel nog uitsluitend gelegen in zijn behandeling en vermelding van dialectwoorden, waarvoor vaak nergens anders een verklaring te vinden is.

* Dit artikel is eerder gepubliceerd in *Trefwoord* 4 (1993), 21-24.

Van het etymologische woordenboek zijn drie drukken verschenen, alle van de hand van Vercoullie: in 1890, 1898 en 1925.

De eerste druk van Kluges *Etymologisches Wörterbuch der deutschen Sprache* verscheen in 1881.³ Dit woordenboek is buitengewoon succesvol geweest: tijdens het leven van Kluge zijn er tien door hem bewerkte drukken verschenen; na zijn dood werd het werk door andere wetenschappers herzien: eerst door A. Götze, daarna door W. Mitzka. In 1989 verscheen de door E. Seebold volledig herziene 22ste druk.⁴ Ten slotte is het woordenboek ook vertaald: in 1891 verscheen het reeds in het Engels onder de titel *An etymological Dictionary of the German Language*, tr. John Francis Davis (from the 4th German ed.), London.

De brieven

Hieronder volgen de brieven van Kluge aan Vercoullie in chronologische volgorde.⁵ De oudste brief dateert van 1900. Op dat moment hadden de twee elkaar kennelijk nog nooit persoonlijk ontmoet. De tekst luidt:

Hochgeehrter herr Kollege!

Darf ich Sie unbekannterweise um eine gefälligkeit bitten? ich besäße gern ein exemplar der Schrift

Jelle en Mietje, gentsche vryagie door Karel Broekaert
und zwar in einer ausgabe mit dem angehängten wörterbuch des Bargoensch.⁶

Es ist mir nicht möglich mich hier in den besitz des Schriftchens zu setzen. es scheint dort populär zu sein und wohl ev. zu beschaffen.

Gern zu gegendiensten bereit bin ich

mit kollegialem gruß

Ihr ganz ergebener

Kluge

Freiburg i.B.⁷

2.2.00.

De tweede brief is uit 1907. Het blijkt dat de twee elkaar en hun gezinnen inmiddels goed hebben leren kennen:

Freiburg, den 3. Februar
1907

Lieber Kollege!

Ich hoffe, Sie haben das neue Jahr mit Ihrer Gattin u. den Kindern in Gesundheit u. Zufriedenheit begonnen. Wir haben im alten Jahre wenig von Ihnen gehört. Haben Sie wieder gute Ferien in Nieuport⁸ verlebt? Durch mein Augenleiden sind wir im Reisen recht schwerfällig geworden. Und Briefe habe ich eigenhändig schon lange nicht mehr geschrieben. Das ist ein schweres Los für einen, der es gewohnt war immer mit der Feder umzugehen. Sonst hätten Sie auch öfters von mir gehört. Nun bitte ich gelegentlich um ein Lebenszeichen von Ihnen u. über Sie und die Ihrigen.

Das letzte was ich von Ihnen erhalten habe war ein alter Sonderdruck eines alten Aufsatzes von Ihnen über Mutterseelenallein⁹. Ich hatte gehofft, daß Sie diesem Separatum einen Beitrag für meine Zeitschrift¹⁰ beilegen würden. Ich hätte gerne, daß meine Zeitschrift einmal etwas aus Ihrer Feder brächte. Zusammenhänge des deutschen Wortschatzes mit dem Flämischen u. Ndl. hat Sie gewiß oft in die Lage gebracht, daß Sie zur Aufhellung deutscher Worte manches beitragen können. Am liebsten sind mir immer Aufsätze von 3-6 Druckseiten u. ich kann auch dafür einstehen, daß ein Beitrag von Ihnen schnell gedruckt u. bald erscheinen wird. Vergessen Sie also bitte meine Zeitschrift nicht!

Ich sitze noch immer an der Seemannssprache.¹¹ Es ist ein sehr hartes Stück Arbeit. Die technischen Schwierigkeiten sind eben so groß, wie die sprachlichen. Oft denke ich dabei an Sie, wie schön es wäre, wenn ich einzelne Probleme mit Ihnen durchberaten könnte. Erscheint Ihr Wörterbuch bald wieder neu? Dann schicken Sie auch wohl ein Rezensionsexemplar für meine Zeitschrift, wenn ich bitten darf. Und was haben Sie sonst unter der Feder?

Auf Ihren Besuch in Freiburg habe ich bisher vergebens gerechnet. Ich bin nun 50 Jahre alt geworden u. so verstreichen die Jahre. Hoffentlich sehen wir uns bald einmal wieder. Aber jedenfalls sind Sie der beweglichere von uns beiden. Im übrigen geht es mir u. den Meinigen gut. Aber ich habe immer zu viel Arbeit. Mit Ihnen wird es nicht anders sein!

Mit den herzlichsten Grüßen von Haus zu Haus.

Ihr getreuer
Kluge

Ook de derde brief dateert van 1907:

Freiburg i/B den 1. Sept.
[in andere hand eronder in potlood] 1907

Verehrter Herr Kollege!

Ihr Lebenszeichen hat mich recht erfreut. Es tut uns recht leid, daß wir den Aufenthalt im schönen Nieupoort nicht mit Ihnen teilen können. Wir erinnern uns noch oft und gern der schönen Sommerferien 1901, wo wir alle zusammen uns des schönen Strandes erfreuten. Jetzt halten wir uns an Freiburg u. wir erleben die Ferien mit Arbeit. Die Seemannssprache ist im Druck. Neun Bogen sind schon fertig. – Ihre Aufsätze haben mich natürlich sehr interessiert u. gerne soll meine Zeitschrift auch recht bald etwas von Ihnen bringen. Ich möchte Ihnen aber vorschlagen, dann nur diejenigen deutsch zu bearbeiten, die unsere deutsche Sprache mitbetreffen, wie die behandelten Obstnamen¹², die mir sehr willkommen wären. Auch in Ihren früheren Aufsätzen waren doch wohl einige, die das Deutsche mitbehandeln. Ich hatte immer gehofft von Ihnen eine Bearbeitung Ihres Artikels 'mutterseelenallein' für meine Zeitschrift zu erhalten, eine solche wäre mir noch immer willkommen.

Dann hätte ich auch sehr gerne einmal einen Artikel über die verschiedenen Benennungen der 'Granaten' oder 'Garneelen'. Die vielen Lautvarianten im Fläm., Niederländ. u. Niederdeutsch. sollten einmal dargestellt, geordnet u. erläutert werden. Ich glaube, daß es sich verlohnen würde: Möchten Sie nicht diesen Aufsatz für meine Zeitschrift übernehmen? Ich lege sehr großen Wert darauf, daß Sie meiner Ztschft. nicht länger fern bleiben.

Jetzt habe ich noch eine Bitte. Im Sommer 1902, als ich hier in der Augenklinik lag, schickten Sie mir einen kleinen Aufsatz über Suffix -ing in 'Krüggelinge'¹³. Ich schreibe eben einen längeren Aufsatz über das Suffix -ing und brauche notwendig Ihren Aufsatz. Aber mein Exemplar ist damals in der Augenklinik verloren gegangen oder verschwunden u. da möchte ich Sie nun bitten, mir ein neu-

---

es Exemplar des Aufsatzes zu schicken, oder für ein paar Tage zu leihen. Es handelte sich darin um die Bezeichnung von Einwohnern von Städten. Ich brauchte Ihren Artikel notwendig für meinen Aufsatz.

Ich weiß nicht, ob ich Ihnen meinen Aufsatz über Hundennamen¹⁴ geschickt habe. Es würde mich interessieren von Ihnen zu hören, ob Flußnamen als Hundennamen Ihnen vom Fläm. oder Ndl. her geläufig wären.

Für heute senden wir Ihnen u. den Ihrigen die herzlichsten Grüße mit dem Wunsche, daß Ihnen die Ferien in Nieuport gut bekommen sind.

Mit den herzlichsten Empfehlungen

Ihr stets ergebener

Kluge

Het laatste stuk correspondentie is een postkaart, afgestempeld op 11 x 1911 te Gent, geadresseerd aan:

Herrn Professor Vercoullie

Gent

Drabstraat 21

Op de achterkant staat:

Lieber Kollege! Wir wohnen in der Krone¹⁵ u. sind sehr gut aufgehoben. Hoffl. können Sie! Bitte vorher eine Postkarte. Herzl. dank für Sie alle! Viele herzl. Grüße für Ihr ganzes haus.

Ihr getreuer Kluge

De naam Kluge is onleesbaar, eronder is met een andere pen en in een andere hand, waarschijnlijk die van Vercoullie, geschreven: Kluge.

De contacten

Ik vond het interessant om na te gaan of ik sporen van de vriendschap tussen de twee etymologen kon vinden in hun wetenschappelijke werk. Dat is me niet gelukt. Ondanks de smeekbeden van Kluge is in zijn tijdschrift nooit een artikel verschenen van de hand van Vercoullie. Evenmin heeft Kluge ooit een recensie van het etymologische woordenboek van Vercoullie opgenomen. In het *Album opgedragen aan Prof. Dr. J. Vercoullie* (Brussel 1927), waarin een overzicht van de publicaties van Vercoullie is opgenomen, staat geen enkele recensie vermeld over enig werk van Kluge.

Wel staat er een kritische verwijzing naar het woordenboek van Kluge in de Voorrede van de eerste druk van Vercoullie (1890). Dit dateert uit een tijd dat ze elkaar nog niet kenden. In de derde druk, toen ze elkaar allang kenden, is deze verwijzing ongewijzigd blijven staan. De tekst is als volgt:

Bij een woord van vreemden oorsprong heb ik mij niet tevreden gesteld met de onmiddellijke etymologie op te geven, d.i. het vreemde woord aan te duiden waaraan het ontleend werd; ik achtte het ook noodig, voor zoo ver ik kon, de mid-

dellijke etymologie aan te duiden, de etymologie namelijk van het vreemde woord zelf. Het gaat niet aan, te zeggen zooals Kluge in zijn *Etymologisches Wörterbuch der Deutschen Sprache*: kaper aus ndl. kaper, karte nach frz. carte, koffer aus frz. coffre, korinthe aus frz. corinthe, manier aus frz. manière, meute aus frz. meute, miene aus frz. mine, november schon spät mhd. november, novize aus spät mhd. novize, novicius, rampe nach frz. rampe enz., enz.

Met andere woorden: hoewel de twee etymologen kennelijk respect hadden voor elkaars persoon en werk, heeft dit geen invloed gehad op hun werk.

Om na te gaan of er antwoorden van Vercoullie aan Kluge bewaard zijn gebleven, heb ik een brief geschreven naar F.J. Hausmann van het Erlanger Zentrum für Wörterbuchforschung; tot op heden heb ik geen antwoord ontvangen. Ook heb ik aan Van Elslander gevraagd of er meer brieven van Kluge aan Vercoullie bewaard zijn gebleven. De kans hierop lijkt gering, blijkens het bovengenoemde artikel van Van Elslander, waarin hij opmerkt dat er slechts heel weinig correspondentie en andere documenten van Vercoullie bewaard zijn gebleven.

Noten

1 Vóór die tijd was er al een etymologisch woordenboek verschenen, namelijk het *Etymologisch handwoordenboek der nederduitsche taal, proeve van een geregeld overzicht van de afstamming der nederduitsche woorden* van J.L. Terwen, Gouda 1844. Dit wordt echter niet gezien als het eerste wetenschappelijke etymologische woordenboek, omdat de auteur (die zelf in zijn Voorrede benadrukt dat het een proeve betreft) te zeer schatplichtig was aan twee Duitse werken, namelijk Kaltschmidt, *Sprachvergleichendes Wörterbuch der deutschen Sprache*, Leipzig 1839, en H. Meidinger, *Vergleichendes etymologisches Wörterbuch der Gothisch-Teutonischen Mundarten*, Frankfurt 1836, tweede druk 1932.

Wak na het verschijnen van het etymologische woordenboek van Vercoullie verscheen er in Nederland een ander etymologisch woordenboek: het *Etymologisch woordenboek der Nederlandsche taal* van de Duitser Johannes Franck, 1892. Dit woordenboek was eerst in afleveringen verschenen; de eerste aflevering dateert al van 1884. Het was een bewerking (volgens sommigen een vertaling) van dat van Kluge, hoewel Franck dit volgens Kluge niet voldoende duidelijk had gemaakt. Kluge schreef bij herhaling zeer negatief over dit boek, en ook in Nederland kreeg het veel kritiek. Vercoullie echter schreef een recensie van Franck's werk, die buitengewoon mild van toon was. Weliswaar noemt hij zes categorieën ('rubrieken') tekortkomingen, maar zijn eindconclusie luidt dat Franck getoond heeft tot dit werk uitgerust te zijn.

Ewoud Sanders wees mij nog op een andere voorganger van Vercoullie die, in de geschiedenis van de etymologische woordenboeken altijd over het hoofd wordt gezien: Het *Natuur- en geneeskundig etymologisch woordenboek* van L.C.E.E. Fock uit 1855.

2 Zie de recensies van F. Buitenrust Hettema, "'Beknopt etymologisch woordenboekje [sic!] der Nederl. taal", door J. Vercoullie' in: *Taal en Letteren* I (1891), pp. 237-250, en van C.C. Uhlenbeck, 'Aanteekeningen bij Vercoullie's woordenboek' in: *Taal en Letteren* IX (1899), pp. 269-280. Uhlenbeck zegt o.m.: 'In tegenstelling tot Franck, die overal – ook dan, als zijne meening niet aannemelijk is – blijken geeft van zelfstandig nadenken, is Vercoullie meer ophooper dan criticus.'

3 Dit was niet het eerste etymologische woordenboek van het Duits: in noot 1 zijn al de werken van Kaltschmidt en Meidinger genoemd; voorts had Friedrich Bauer in 1859 reeds een etymologisch woordenboek gepubliceerd, in 1877 herzien door G.K. Fromman en ten slotte in 1893 door Konrad Duden herzien en uitgegeven onder de titel *Etymologie der neuhochdeutschen*

Sprache, mit einem ausführlichen etymologischen Wörterverzeichnis, zugleich 3. Aufl. von Bauer-Frommans Etymologie.

4 In datzelfde jaar is ook een concurrent verschenen: het in het toenmalige Oost-Duitsland gemaakte *Etymologisches Wörterbuch des Deutschen* onder red. van W. Pfeifer.

5 De brieven zijn geschreven in een precies handschrift en over het algemeen goed leesbaar. Alleen de postkaart is moeilijk te ontcijferen. Ik dank Jaap Engelsman en dr. W. Peeters, die het Duits hebben nagekeken.

6 Het boek dat hij bedoelt is waarschijnlijk: Karel Broeckaert, *Jelle en Mietje, Gentsche vryagie*, vermeerderd met een navolging in het bourgoensch, 5e druk, Gent 1841. Zijn interesse hierin is begrijpelijk: op dat moment werkte hij aan het boek *Rotwelsch. Quellen und Wortschatz der Gaunersprache und der verwandten geheimsprachen*, dat in 1901 verscheen.

7 Freiburg im Breisgau (waar Kluge woonde).

8 Nieuwpoort in België.

9 Het artikel 'Moederzielalleen' van Vercoullie is verschenen in: *Noord en Zuid* 7 (1884), pp. 87-90.5

10 'Meine Zeitschrift' van Kluge is het *Zeitschrift für deutsche Wortforschung*, waarvan hij van mei 1900 tot november 1914 Herausgeber was. In 1914 verscheen de laatste Band, de 15de. In het voorwoord schrijft Kluge dat het werk aan het tijdschrift hem te zwaar geworden is en dat hij er daarom mee ophoudt. Kennelijk heeft hij geen opvolger kunnen vinden, want dit betekent tevens het einde van het tijdschrift, hoewel slechts een voorlopig einde: in 1960 verschijnt na 46 jaar de 16de Band (Neue Folge). Het laatste deel hiervan verschijnt in 1963. Daarna wordt het tijdschrift herdoopt in: *Zeitschrift für deutsche Sprache*. Dit loopt tot 1972; vanaf 1973 wordt het voortgezet als *Zeitschrift für Germanistische Linguistik*.

11 De *Deutsche Seemannssprache* van Kluge verscheen in 1911.

12 Vercoullie heeft diverse artikelen gewijd aan fruitnamen. De titels hiervan zijn te vinden in de bibliografie in het *Album opgedragen aan Prof. Dr. J. Vercoullie*, Brussel 1927, waarin een bibliografisch overzicht is opgenomen van de werken van Vercoullie van 1857 tot 1927, van de hand van C. Debaive.

13 Waarschijnlijk bedoelt Kluge Vercoullies artikel 'achtervoegsel -ing in namen van plaatsbewoners (Mechelen, enz.)', in *Annuaire Bulletin van de Société pour le progrès des études philologiques et historiques*, 1901, pp.39-40.

14 'Hundenamen', in: *Zeitschrift für deutsche Wortforschung* 7 (1905/1906), pp. 38-40. Hierin wijst hij erop dat in Duitsland al eeuwenlang hondennamen voorkomen als 'Strom', 'Wasser', 'Rhein', 'Neckar'. Zijn verklaring voor deze namen is dat ze stammen uit de heidense oertijd en dienen ter bescherming tegen toverij en aardmannetjes, als element tegen element.

15 Krone is waarschijnlijk de naam van een hotel.